

NYITOTT / ZÁRT MAGYARORSZÁG

POLITIKAI ÉS
KULTURÁLIS ORIENTÁCIÓ
1914–1949

Szerkesztette
Feitl István

315

NYITOTT/ZÁRT MAGYARORSZÁG

A Politikatörténeti Intézet
Nyitott Magyarország – zárt Magyarország (1914–2010)
című kutatása

Projektvezető: Feitl István

A tanulmánykötet *Bezáruló ország* (Demokráciaorientációk, nyitás és bezárkózás) 1945–1950 címmel 2011. december 15-én és *Zárt–nyitott Magyarország, 1914–1944* címmel 2012. december 11–12-én megrendezett tudományos konferencia anyaga alapján készült.

Nyitott/zárt Magyarország

Politikai és kulturális orientáció
1914–1949

Szerkesztette
FEITL ISTVÁN

Megjelent

a Politikatörténeti Alapítvány és a

Politikatörténeti Intézet

támogatásával

ISBN 978-963-338-358-2

Kiadja a Napvilág Kiadó
www.napvilagkiado.eu

Első kiadás: 2013

Copyright © Feitl István et al • 2013

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta

Tördelés: Volos Bt.

Fedél: Kálmán Tünde

Nyomás, kötés: Séd Nyomda Kft.

Felelős vezető: Katona Szilvia ügyvezető

Megjelent: 31,8 ív (A5) terjedelemben

Printed in Hungary

Tartalom

<i>Feitl István: Globalizáció és bezárkózás a XX. század első felében: a nagyvilág és a magyar folyamatok (Bevezető)</i>	7
--	---

A politika világa

<i>Bihari Péter: Ellenségképek és sztereotípiák. Az ellenfelekről és a szövetségesekről alkotott kép az első világháború alatt</i>	27
<i>Pritz Pál: Európa és Magyarország, 1914–1945</i>	41
<i>Vonyó József: „...olasz narancsfa magyar talajban nem élhet meg”... Gömbös ideológiai nézetei és azok forrásai</i>	54
<i>Petrás Éva: A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé</i>	77
<i>Paksy Zoltán: Adaptáció vagy saját kútfő? A magyar jobboldali radikalizmus keletkezése és forrásai</i>	93
<i>Konok Péter: Minták, nyelvek, orientációk. A magyarországi baloldal néhány külföldi forrásvidéke az 1930-as évek első felében</i>	105
<i>Egry Gábor: Nemzeti kölcsönhatások. Kisebbségi magyarok és a magyar nemzetfelfogás változatai a harmincas években</i>	114

Szellemi-kulturális hatások a nagyvilágból a két világháború közötti Magyarországon

<i>Z. Karvalics László: Desztillált évtizedek. Az információs kultúra mintázatai a világban és Magyarországon (1910–1945)</i>	133
---	-----

<i>Sipos Balázs</i> : Világ-képek, kulturális regiszterek és Amerika jelenléte a Horthy-korban. A transznacionális és kapcsolati történetírás adaptálásának lehetőségeiről	151
<i>Visy Beatrix</i> : Nyitott és zárt világirodalom	184
<i>Albertini Béla</i> : A magyar sajtó fényképei és a nagyvilág – a két világháború között	196
<i>Gajdó Tamás</i> : A „világszínház” – Magyarországon 1914–1944 között	213
<i>Záhonyi-Ábel Márk</i> : Külföldi filmek a Horthy-korszak Magyarországon	232
<i>Vadas József</i> : Nemzetközi kihívások, hazai válaszok. Az iparművészet nemzetközi trendjei Magyarországon	248
<i>Szatzmári Judit Anna</i> : Honnan érkezett a divat a két világháború között?	262

Az 1945–1949 közötti korszakról

<i>Baráth Magdolna</i> : A Szovjetunióról alkotott kép változása a koalíciós években	283
<i>Botos János</i> : Mit tudott a magyar közvélemény az <i>Endlösung</i> ról?	296
<i>Standeisky Éva</i> : Az <i>Alkotás</i> és a nagyvilág. Egy folyóirat születése, élete és halála	311
<i>Takács Róbert</i> : Nyitás és új bezárkózás. A koalíciós napisajtó szellemi Nyugatról alkotott képének változása, 1945–1948	321
<i>Demeter Zsuzsanna</i> : Vicclapok világképe, 1945–1950	340

A kötet szerzői	355
-----------------------	-----

Globalizáció és bezárkózás a XX. század első felében: a nagyvilág és a magyar folyamatok

Bevezető

A középkori univerzalizmus lehanyatlása után, a nemzeti világ- és térszemlélet európai megrögzülését követően a XIX–XX. század új technikai univerzalizmusa olyan bizonytalanságok tömegét zúdította a társadalmakra, amelyek a XX. század második felében és manapság a globalizáció hol tény-, hol szitokszavával foglalhatók össze. Ezzel szemben a nemzeti politikai és kulturális terek folyamatos védekezését, záródását, az eszmevilág beszűkítését tapasztalhatjuk, ahogy Bibó István a szűkebb térségünkre mondta: „A legtöbb közép- és kelet-európai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történelmi katasztrófák és zsákutcák hatására mindjobban összeszűkült, és súlyos közösségi hisztériákba bonyolódott.”

A társadalom-lélektani neurózis tünetei tapasztalhatók voltak Magyarországon is. Ahogy az újabb pszichológiai kutatások kimutatták, van összefüggés a neurózis és a térérzékelés zavarai, pontosabban annak beszűkülése között. A neurózis az identitásvesztés, identitásvágy, identitáskeresés és annak kudarca körül keringett, és olyan markáns társadalom-lélektani tünetekben mutatkozott meg, mint a nemzeti öncélúság megjelenése és térhódítása, ami a nemzeti külsőségek, indulatok, hangulatok elburjánzásában és agresszív politikai megnyilvánulásaiban manifesztálódott. Ez a nacionalista neurózis 1914 után minimum érdektelenséget, de gyakran ellenszenvet mutatott a más nemzetek, különösen a környező országok és bizonyos etnikumok kultúrája iránt, illetve ellenséges érzelmeket táplált mindazokkal szemben, akik az európai kultúra tágassága és a belső tolerancia iránt fogékonyak mutatkoztak. A másik oldalon ott álltak a disszimilációs tendenciák, vagyis azok a kétségbeesett identitáskeresések, amelyek a kirekesztéssel szemben egyre gyakrabban önmegetadással és elkülönüléssel válaszoltak.¹

¹ Tillmann J. A.: A madarak énekétől a nemzeti tapétáig. A kelet-európai identitásprobléma és lehetséges kezelése. *Népszabadság*, 2008. augusztus 9. György Péter: Reménytelen értelem és leverő érzelm. A Kertész Ákos-vitához. *Magyar Narancs*, 2011. október 10. – „2001. március 19. De mit szimbolizál

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI DIMENZIÓ

A nyitottság–zárttság nem fogható fel pusztán a nyelvi realitások összefüggésében. Itt kemény léttényeket is figyelembe kell venni. Ezek a mozgáshoz, vagyis az emberek, áruk, szellemi termékek, információk áramlásának feltételeihez, avagy a szó szoros értelmében ezek fizikai elősegítéséhez, illetve akadályoztatásához, a tér és az idő dimenzióinak átalakulásához kapcsolódó problémák.²

Egy pillanatra vissza kell ugranunk a XIX. századhoz, amikor a távíró, a gőzhajó és a vasút elterjedésével megváltoztak a társadalmi mozgás feltételei, a sebesség, a gyorsulás megváltoztatta a társadalmi tér és idő érzékelését: a tér mintegy összezugorodott. Egyesek a távolságok megsemmisüléséről, egyfajta új földrajz kialakulásáról írtak. A helyváltoztatás ideje is rövidült, ez más ritmust jelentett az emberek életében – minden közelebb került egymáshoz, a hagyományos elválasztó tér–idő dimenziók egyre inkább megsemmisültek. Elérhetetlen, ismeretlen terepek kerültek mind többek látószögébe, másrészt eltűnt az utazási térrel a korábban közelről észlelt részletek – a köztes tér –, és megjelent egyfajta panorámalátás, vagyis gyökeres változás történt a szociokulturális tér- és időfelfogásban. Rásegített erre a hírközlés forradalma. A felfedező mellett bővülő körben jelent meg a távoli világokba látogató turista és az őt utaztató iroda. E folyamatokról számol be részletesen Karvalics László tanulmánya is.

A mozgásban az információ, a tárgyak, az áru és az ember, a munkaerő elveszíti eredeti helyét – itt és most létét –, vagy legalábbis egyre lényegtelenebbé válik. Walter Benjamin szerint a sokszorosítással a műalkotás is elveszti tér- és időbeli egyediségét. A XX. század elején a szaporodó fordítások terjedésével ez eleinte az írott kultúrára van hatással, később a fotó, a film, majd a képzőművészet kerül be a határok nélküli világba. A kötetben több tanulmány mutatja be ezt részletesen.

Mindezek eredményeként Európában, a tengeren túl és Észak-Amerikában, megváltozott a városok képe, felgyorsult az urbanizáció, megjelentek az elővárosok, az agglomerációs övezetek, növekedett a városi forgalom, jelentős helyé vált például a pályaudvar,³ állandó jelenlévő lett az idegen, új formákat öltött a tömegfogyasztás, amelynek temploma az áruház, ahol a választék a világ minden tájáról rekrutálódhat. Ennek a totalizációja a viláckiállítás, amely XIX. század végén – mint ismeretes – elérte Magyarországot is, és amely kaput nyitott az emberiség

a »zsidó«? Nyilvánvalóan a »tágasat«, a világot, az ellenpólust, a kritikát. De igazság szerint a »zsidó« is önmaga szimbóluma. Legalábbis az európai zsidó. Az európai zsidó maradvány, nem afféle anakronizmus, mint az ortodox, amely még mindig valamiféle állapot: nem, az európai zsidó csakugyan a mások által meghatározott emberfajta, rákényszerített zsidó-állapothoz semmiféle bensőséges viszonyt nem tud többé kialakítani...." Kertész Imre: *Mentés másként. Feljegyzések 2001–2003*. Magvető Kiadó, Budapest, 2011.

² „...nem érünk rá: / vonaton jár az idő./ Vonaton jár az idő / s gépből csinál madarat, / egyszerű ez, / a gyalogos elmarad. (Részlet József Attila: *Egyszerű ez* című verséből.)

³ A vasútállomás városalakító szerepéről, mint társasági találkozóhelyről, és végső soron a polgári életmód mintáinak terjesztéséről l. Majdán János: *Vasútállomások – új közösségi terek*. *Magyar Lettre*, 2010. tavasz.

egészére – nemcsak az olvasni tudó tömegek számára.⁴ Ebben már jelentős változás érzékelhető a vizuális világmegismerés kiterjedésében, amely aztán a fotó, később a film révén tovább gyorsult. A távíró, később a telefon vagyis a hírek továbbításának pillanatszerűvé válása és a tömegsajton (ezen belül a képes magazinokon), később a rádión keresztüli terjedése ugyancsak rendkívüli hatást vált ki az emberiség mind nagyobb része perspektívaérzékelésének tágulásában. Növekedés helyett áradni kezdtek az információk. Ebbe a folyamatba egyre több nő kapcsolódott be, részben a bővülő és emancipáló munkába állás miatt, részben azért, mert a reklámpar fő célpontjává vált a gyengébb nem, különösen annak középosztálybeli tagjai.⁵ A nők a szó szoros értelmében vett nagyobb mozgásterének jelentőségére már Eric Hobsbawm is felhívta a figyelmet.⁶

Mindennek a tömegtársadalom alakulása szempontjából két igen figyelemre méltó hatása van. Egyrészt a világpiac kialakulása, kezdetben csak néhány, majd egyre több cég számára. A világpiac egyben tömegtermelést és termékek szóródását jelentette egyre több országban. A termékek szélesebb területen terjedtek el, köztük különösen fontos az információs világpiac kialakulása és hirdetésfüggővé válása.

A másik hatás, amellyel most részletesebben foglalkoznék, a migráció felgyorsulása és tömegessé válása. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi eliten túl is terjed egy szélesebb, a lokalitást meghaladó, sőt földrészeket is átívelő tájékozódási, tájékozottsági képesség, és ez a munkaerő szabad mozgását lehetővé tevő európai, illetve földrészközi világpiac megjelenésének és kiterjedésének volt az előfeltétele. Az Osztrák–Magyar Monarchiában, ezen belül Magyarországon is felgyorsult az urbanizáció, és tömegessé vált a be- és kivándorlás. Korábban nem tapasztalt jelenségként milliók mozdultak ki lakóhelyükről. Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy az „újkori népvándorlás”⁷ hátterében Magyarországon is a tömegkultúrában végbeműnő változás, a látókör, a nyitottság megnövekedése állt. Ekkor terjedt el a bulvár-hír a nagyvilágról, a ponyvairódom, például a detektívregény és a cowboyregény, megjelent a nemzetközi tömegszórakoztató ipar a maga „világcsodáival”, például az indiánokkal. A két világháború közötti időszak zártsága ezt a folyamatot nem tudta megállítani: bővültek, honosodtak, színesedtek a populáris kultúra csatornái, új minták jelentek meg, mint például az „amerikai nő”, a „sztár” és különösen a képes,

⁴ „Az 1867-es világkiállításához címzett üdvözlésében Victor Hugo egyenesen azt sürgette, hogy Franciaország mint nemzet oszlassa fel önmagát, hogy lehetővé váljon egyesülése az emberiséggel.” Wolfgang Schivelbusch: *A vasúti utazás története. Tér és az idő iparosodása a 19. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 212–213.

⁵ Az első, a hirdetői piac igényei által generált magazin is női fogyasztókra épített. Nagy Zita: *Sajtótörténeti adalékok. JEL-KÉP* 2011. 4. sz. 76.

⁶ E. J. Hobsbawm: *A birodalmak kora 1875–1914*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2004, 209–212.

⁷ A belső vándorlás a dualizmus korszakára az egész magyarországi lakosság 30%-át érintette. A kivándorlás méretét Hanák Péter 1899 és 1913 között 2–2,4 millió főben adta meg, amelynek nagy többsége (86%-a) az Amerikai Egyesült Államok felé vette útját és közülük kb. félmillióan tértek vissza. A bevándorlást 300–400 ezer főre becsülte. (*Magyarország története 1890–1918*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1978, 412.)

magazin típusú sajtó, a rádió és a film terjedésével igen jelentős változáson ment keresztül.⁸

A nyitottságnak, a keveredésnek azonban folyamatosan jelen volt az ellenhatása is, mi több, a századforduló évtizedeiben erősödése volt tapasztalható Európában. Az újjal, az idegennel, az idegenséggel szembeni ellenszenv egy pillanatra sem szűnt meg, sőt elméleti megalapozást nyert, mint ahogy erről a kötet több tanulmányában is olvashatunk. A századfordulón egyre erőteljesebben bontakozott ki az a nacionalizmus, amely rasszizmussal, antiszemitizmussal társult, elsősorban az egzisztenciájában tartósan veszélyeztetett keresztény értelmiségi és alsó középosztálybeli társadalmi rétegek között.⁹

Az első világháború a globalizálódás folytatódását nem érintette, fontos változást hozott az ezzel szembeni nacionalista ellenhatás erősödésében. Sok történész az első világháborút egy világtörténelmi korszak lezárásának, a XX. század és egyben egy új „harmincéves háború” kezdetének tekinti.¹⁰ A kérdés nyitott, annyira azonban valószínűsíthető, hogy új helyzet állt elő a kapitalista világgazdaság és egyben a világtörténelem létrejöttével. Az emberiség és különösen Európa sok feszültséggel terhes, de mégis felfelé ívelő korszaka hirtelen véget ért. Egy bizakodással telített korszak zárult le, amely a szakadatlan anyagi és szellemi gyarapodás közepette a humánus, az egyenjogúság, az egyenlőség megvalósulásának utópikus reményét hordozta. A háború vége felé Európában ezeknek a vágyak elkeseredett kísérlete torkolt forradalmakba. Ezt fejezi ki Pogány József „Európa Egyesült Államai” című, a *Népszava* 1918-as Májusi Emléklapjába szánt írása, amely annak ellenére, hogy soha nem voltak annyira távol a kontinens nemzetei, úgy látta, hogy soha nem voltak olyan közel sem, mint akkor:

„Soha ennyire nemzetközi egységben nem volt a világ, mint most, amikor a földkerekség majd minden állama vesz részt egyazon cselekedetben: a háborúban... Sohasem volt még

⁸ Amíg a kiegészítés időszakában hozzávetőlegesen 200, addig 1913-ban 2000 napilap és szaklap jelent meg, ami annyit jelentett, hogy a lakosság jóval szélesebb tömegei értesültek a legfrissebb hírekről, és ez a közvélemény átalakulását eredményezte. Sipos Balázs „A Nyugat reprezentációja Magyarországon a tömegmédiában a 20. század első felében” című kutatásában az amerikanizálódást igyekszik elemezni első sorban a két világháború között. Olyan kérdéseket vizsgál, mint hogy a globalizáció „előkészítéseként” XIX. század végétől 1943-ig a világ (Európa) amerikanizálódásának két hulláma. A századelőtől folyamatosan jelentek meg olyan könyvek/szövegek, amelyek a XX. századot Amerika évszázadaként írták le, és olyanok, amelyek a világ „összezsugorodásáról” (is) szóltak (például Halasy-Nagy József 1923-as, *A mai filozófia fő irányai* című monográfiájában ezt írta: „A mi világunkban egy porszem elmozdulása az egész világegyetem megváltozásával jár, éppen azért, mert minden mindennel összefügg”). 1930-ban Babits Mihály azt írta: divatba jött Magyarországon az amerikai életmód. Ezt figyelembe véve Sipos Balázs foglalkozik azzal, hogy maga az Európa-kép is „amerikanizálódott”. De felveti azt is, hogy fel kell térképezni, hogy a tömegkultúra Nyugat-képe mennyiben jelentett valamiféle modernizációs ideológiát.

⁹ „Az 1880-as években a francia jobboldal politikai szótárának kulcsszava nem a »család«, »rend«, »hagyomány«, »vallás«, »erkölcs« vagy bármi hasonló fogalom. Az elemzők szerint ez a kulcsszó a »veszély« volt.” E. J. Hobsbaum: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas, Budapest, 1992, 153. – A szociáldarvinizmus jelentőségét a rasszizmus terjedésében a kötetben több tanulmány is érinti.

¹⁰ L. erről Klaus Wiegrefe: A második harmincéves háború. Az első világháború mint a második világháború nyitánya és előképe. In: *Az első világháború. A XX. század öskatasztrófiája*. Szerk.: S. Burgdorff és K. Wiegrefe. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 23–33.

ennyire közös és egységes világlélménye az emberiségnek, mint ez a világháború, nem volt még esemény az egész emberi történelem folyamán, amely ennyire egyetemes, a földkerekség minden országát érdeklő, a világ valamennyi nemzetére kiható esemény lett volna, mint ez a gígaszi világmozgalom.”¹¹

A kapitalizmus megteremtette a világ öntudatlan egységét, és most Pogány József szerint nincs más feladat, mint tudatosítani és szervezni, rendezni ezt az egységet. Ez a világszervező munka pedig a szociáldemokráciára vár. Meg kell szüntetni az államok önállóságát, és fel kell építeni az államok államát. Meg kell alkotni az Európai Egyesült Államokat, mint közös vámterületet, szövetségi parlamenttel, kormánnyal, hadsereggel. S ez csak az első állomás a Föld Egyesült Államai felé. Ez vet majd véget örökre a háborúknak is.

A forradalmak azonban kihunytak, és maradt a csalódottság, a reményvesztettség, a jobboldali nacionalista ellenforradalom, illetve a káosz és zavarodottság.¹²

Különösen nagyot változott az ún. tömegkultúra. A háborús és tömeges fronttapasztalatok milliók világlátását, élményanyagát befolyásolták – nem csak egy emberöltőnyi időre. Ennek vizsgálata ma már gőzerővel folyik, de véleményem szerint nem fordítottunk kellő figyelmet arra, hogy a két világháború emlékezete egymásra rétegződik, Magyarországon ez ráadásul kapcsolódik a kettős Trianon-traumához is. Ami az első világháború lelki hatását illeti, a fontra került tömegek, de a lakosság egyes csoportjai is először szembesültek tömegesen a hétköznapivá váló gyilkolás és mészárlás és minden ezzel járó embertelenség tapasztalatával. Európa nemzetei a minden korábbinál intenzívebb és mindenkit elérni szándékozó politikai tömegpropagandában először vetkeznek ki emberi mivoltukból, és válnak egymással szemben lemészárolandó gonosz állatokká. A gyűlölet és a faji gondolat a tömegek mindennapi természetes szellemi táplálékává válik, hogy aztán ezeket az emlékeket – részben mint traumát – a béke évtizedeire is magukkal vigyék, és fogékonnyá

¹¹ „A posta, a távíró, a vasút nemzetközi szervezetét világegyesületek szabályozzák. Cukorkonvenciókat csakúgy kötnek, mint érmekonvenciókat. A magánjognak csakúgy vannak nemzetközi egyezségei, mint a fertőző betegségek elleni küzdelemnek. A nők éjszakai munkája ellen csakúgy szervezkedtek nemzetközileg az államok, mint a leánykereskedelem elnyomására. Vagy kétszázötven nemzetközi szervezet fogja ma már össze a forgalom, a közlekedés, az ipar, a politika, az irodalom, a szociálpolitika, a közegészségügy, a tudomány, a mezőgazdaság, a szakszervezeti mozgalom ügyeiben a világot. A. H. Fried, az ismert pacifista statisztikája szerint 1901-től 1907-ig majd annyi nemzetközi szervezetet alapítottak, mint az egész tizenkilencedik század folyamán.” (Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 721. f. 111. 6. e.)

¹² Legutóbb Veres Miklós állapította meg, hogy a dualizmus korában megjelent és arra jellemező utópisztikus és tudományos fantasztikus irodalomról, hogy „... a naivan optimista és derűs szemlélet a dualizmus kori utópisztikus témájú szépirodalmi művek többsége témáját, megoldási javaslatait meghatározta. A dualizmus kori utópisztikus irodalom alkotásainak túlnyomó többségére derült hangú eutópia. Akadtak kritikus disztópikus hangok is, de gyökeres fordulatot csak az első világháború kitérése hozott. A közvélemény ráeszmélt, hogy a tudományos és technikai hatékonyság növekedése az ember alaptermészetét nem változtatja meg. Az új technológia, az új találmányok nemcsak jóra, de rosszra is fordíthatók. Elég belemélyeznünk Babits Mihálynak *A jövő század regénye* [Jókai Mór alkotása – F. L.] után hatvan évvel írt *Elza pilóta, vagy a tökéletes társadalom* című regényébe, hogy lássuk, a világháború után megjelent utópisztikus szépirodalom optimizmusa a múlté, helyét átvette a borongós kilátástalanság, a diktatúráktól, a háborúktól és a technikától való félelem.” Veres Miklós: *A képzelet derült játéka*. A dualizmus válságjelenségei az utópisztikus és tudományos-fantasztikus irodalomban. *Holmi*, 2013. 1. sz.

váljanak az újabb és újabb uszító eszmék és a bosszúvágy befogadására.¹³ (Erről bővebben szól Bihari Péter tanulmánya.) A fogság, a személyes megismerkedés, a mézszárlástól való csömör, a rettegés a mindennapi halálélménytől ugyan ellentétes tapasztalati anyagot is hordozott, de ez mit sem számított ott, ahol a faji alapvetés a háború után is virulensen jelen volt, mint Németországban vagy Magyarországon. Az indulatok forradalmi levezetésének kudarca, az újabb csalódás és frusztráció után óhatatlanul felerősödtek a jobboldali szélsőséges, irredenta, militarista, raszszista interpretációk és kiűtkeresések. Ráadásul a világháború után a nacionalista eszmék, identitásérzületek terjesztésének éppen azok az eszközök siettek segítségére, amelyek a nemzetközi kommunikáció tömegességének bővülését segítették (sajtó, film, rádió, vagy éppen a nemzetközi sport).

A második világháború súlyosabb sérüléseket okozott, mint az első világháború tapasztalata. Így Magyarországon kettős, sőt társadalmi rétegenként többes trauma feldolgozásának kellett volna megtörténnie, ezt azonban a hidegháború évtizedei nagyrészt megakadályozták. A hidegháború vezet át a trauma kezdődő feldolgozásától, azaz egy új szembenézéstől a zártság különböző lelki, szellemi és fizikai folyamatai, a feldolgozás felemássága, vagyis a jelen felé.

A második világháború utáni évtizedeknek ez a jelensége több – korábban is megjelent – metaforával és társadalom-lélektani megnyilvánulással érzékeltethető. A bezártság, idegenség, otthontalanság, számkivetettség, egyedüllét miatti szorongás ismét jelen van. A legegyszerűbb talán a határmetafora használata, annál is inkább, mert eredendően, azaz az első világháború körüli időket illetően ez a szó szerinti, nem is metaforikus történettel indul és folytatódik.

Az általános és minden országra kiterjedő útlevél-kötelezettség, a külföldiek számára az ország egész területére érvényes útlevélkényszer, a hadművelleti területekre vonatkozó rendkívüli szabályok és a szigorítások érvényben maradása is mind-mind az első világháború fejleménye. Trianon után a kisantantállamok nemcsak a kishatárforgalmat igyekeztek akadályozni, de általában a beutazást is (vízumháború). Különösen a Szovjetunió felé volt zárt az ország, oda csak belügyminisztériumi engedéllyel lehetett belépni; 1939 szeptemberétől pedig bevezették a teljes vízumkényszert.¹⁴

A második világháború még súlyosabb és mélyebb társadalomtörténeti élmény- és emlékanyagot hordozott. Itt már a tartós és egyre erősödő rendkívüli állapot, majd a közvetlen és kézzelfogható háborús állapot társadalom-lélektani elemzését kell elvégezni, illetve ennek azonnali ellenhatását az 1945 elejétől megragadható szabadságvágynak az élményét. Számptalan az olyan szépirodalmi alkotás, ahol az ostrom vagy a háborús állapot összekapcsolódik a háború befejeztével történő fellélegzéssel, a béke utáni szomszédhozással, egy új világállapot reményével és

¹³ Lásd: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 299.

¹⁴ Dr. Bencsik Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945*. Tipico Design Kft., Budapest, 2003.

illúziók megerősödésével. Jól illusztrálja ezt Örkény István, a háborús élményektől élete végéig megszabadulni képtelen író egyik novellája alakjainak párbeszéde.

„– Furcsa lány maga – tűnődött a hadnagy. – Szeretne utazni?

– Nagyon.

– Hova?

– Hová is? Mindenhová. – Sóhajtott egy könnyűt, majdnemhogy vidámat. – Most úgyis vége lesz a háborúnak, és akkor nyílik az egész világ. Örökké lehet (lesz) utazni, mert úgyszemint lehet többé háború.

– Miért ne lehetne háború? – kérdezte a hadnagy.

– Mert a háborúk a határok miatt vannak, és ezentúl nem lesznek határok sehol. És ha nincs határ, nem lehet háború.

– Azt hiszi? – kérdezte révedezve a hadnagy.

– Miért? Maga nem hiszi? – nézett rá kikerekedő szemmel a lány.

– De elhiszem – mondta egy kis gondolkozás után a hadnagy...¹⁵

1944 és 1945 azonban nemcsak a szorongás, a rettegés, a beszorítottság traumáját, hanem a tömeges, gyors és olykor halálos migráció drámáját is magával hozza: hadifoglyok, a németek kitelepítése és részleges visszaszivárgása, a magyarok menekülései a front elől nyugat felé, illetve a trianoni határok közé, továbbá kitelepítésük Szlovákiából. Nem feledkezhetünk meg a holokauszt sok száz ezres tömegéről, a megmenekülő töredék visszatéréséről, aztán kivándorlásáról Izraelbe. Mert ez a migráció nem az emberek ugyan kényszerűségből, de mégis személyes elhatározáson alapuló vállalása, hanem kegyetlen külső erők: menekülés a biztos vagy fenyegető halál elől, vagy vagonokba hurcolás idegenbe, haláltáborokba vagy a „málenkij robot” emberrabló kényszermunkájába. Egyszóval: kényszermigráció.

A korszak kezdetén a háború alóli felszabadulás pillanatában még nem volt érzékelhető a határ problémája, mindenki természetesnek veszi a mozgáslehetőségek korlátozását, vagyis a háborús viszonyok ideiglenes folytatását, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság belépését a szabályozásba. Gyorsan megkezdődött azonban a tömeges kijózanodás.

A zártság megélésének társadalomtörténeti elemzése az 1948-at követő időszakban szoros kapcsolatot mutat a politikatörténetivel, hiszen a fizikai és szellemi mozgás- és térkorlátozás aktora kizárólagosan a politikai hatalom volt. A korábbi állapothoz képest az 1956-ig tartó időszakot a korlátozottság a beszűkülés és beszűkítés jellemezte, joggal lehet ezeket az éveket bezárt ország néven összefoglalni. Ekkor válik kormetaforává a határ fizikailag kiteljesedő valósága.

Alig kétséges, hogy a bezártságnak lélektani, kognitív és politikai ellenhatásai érzékelhetők az 1956-os forradalom szabadulásvágyában, a lázadó lelkiakat kialakulásában, a Nyugat iránti vágyak sodró jelentkezésében, majd a menekülés tömegességében. Ezek a vágyak azonban hosszabb távon ható társadalom-lélektani tényezők kialakulására is felhívhatják figyelmünket.

¹⁵ Örkény István: *Jeruzsálem hercegnője*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968, 319–320.

Különös, hogy a korszak kezdetén a hatalom a szabadság illúzióira épít, említhetnénk például az MDP programnyilatkozatát, amely a korábbiaknál nyitottabb ország (a Trianon-görcsök oldásának) ígéretét fogalmazta meg. És mintegy ennek emblemikus példaként szerveződött 1949-ben Budapesten a Világifjúsági Találkozó, amely valamiféle újfajta nemzetköziséget volt hivatva reprezentálni. Ehhez képest rövidesen a határon túli világgal való és az országon belüli érintkezés drámai beszűkülése, helyenként lehetetlenné válása következett be minden irányban.

Nemcsak a kapitalista világ, hanem a szovjet tömb országai felé is érvényesé vált, különösen a Jugoszláviával történt 1949-ben bekövetkezett szakítás után, amikor is majdhogynem háborús körülmények épültek ki az osztrák és a jugoszláv határ irányában. A fizikai zártság kézzelfogható valósága volt a határok kiépítése, a szögesdrót és az aknazár, illetve a határőrség megerősítése és a határállomások kegyetlen szigora. A Jugoszláviával való konfliktus idején durván korlátozták a tranzitforgalmat is, amely csak szigorúan megszabott útvonalon bonyolódhatott, és ezt ellenőrizték is. Ehhez kapcsolódott a kiutazás, beutazás, külföldiekkel történő érintkezés szabályozása, a postai forgalom ellenőrzése és korlátozása. A szellemi érintkezés körében drámaian csökkent a hozzájutás lehetősége a külföldi sajtótermékekhez és rádióadásokhoz, illetve keretek közé szorították a külföld felőli bármilyen hírek csatornáit, sőt szabályozták ezek megismerését is. (Szabad Nép-félórák, szemináriumok, vagyis az információk emberekre való kényszerítésének módozatai), a sajtó és rádió külföldképének egyoldalúságai stb. stb. Ez azonban már átvezet az 1950 utáni világba, amely nem ennek a tanulmánykötetnek a tárgya.

ESZMETÖRTÉNETI DIMENZIÓK

A globalizáció mint társadalomtörténeti folyamat maga volt a modernitás, az érintkezések, mozgások új rendszerének kialakulása és megépülése értelmében. A kultúrában végbemenő változásoknál sokkal szembeötlőbb a modernitás, illetve annak elutasítása, a kettő együttes jelenléte. A társadalomtörténeti mozgásoknak a tömegkultúrára gyakorolt hatásáról már szoltunk. Nos, hasonlók tapasztalhatók a kultúra egészében, ide értve a művészeteket, a tudományt és a politikai kultúrát is. Kötetünk tanulmányai ebből is színes ízelítőt adnak. Visszaütalásként annyit, hogy a XIX–XX. század eleji globalizáció információrobbanással, a távközlés forradalmával társult. Telefon, távíró, távirati irodák, a nyomtatott világsajtó és a fotódokumentáció, illetve később a rádió rohamos terjedése az ún. magaskultúrára is rendkívüli hatással volt.¹⁶

¹⁶ Sipos Balázs: A világ megismerése. (A hosszú huszadik század első fele: a felkészülés időszaka.) In: Földes György–Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívása és Magyarország.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 353–373.

Ha visszatekintünk az Osztrák–Magyar Monarchiára, azt látjuk, hogy a századelő vitái már a magyar és egyetemes vagy európai kultúra viszonyáról, a látószög és orientáció kérdéseiről szólnak. Szegedy-Maszák Mihály a *Nyugat* folyóiratot tekinti a világirodalmi távlat megjelenésének és érvényre juttatójának.¹⁷ Valójában a magyar szecesszióban már létrejön ez a kapcsolat a világtörekvésekkel, azaz nemcsak irodalmi ez a távlat, de sok szempontból összművészeti, még ha a nyitottság az avantgárd irányába eleinte kívánni valót is hagy maga után. Nem vitás azonban, hogy a *Nyugat* esetében olyan nyitottság ez, amely nemcsak európai, de amerikai és távolabbi földrészek felé is tekintett, és Ignotusnak a világművészeti felé irányuló gondolataiban már a kozmopolitizmus is megszólalt.

A XX. század eleji nyitottságot a hazai szellemi életben számtalan példa illusztrálja mind a természettudományokban, mind a társadalomtudományokban, mind pedig az irodalmi életben, nem is beszélve a tágabb szellemi mozgalmakról, mint például a Thália, a MIÉNK, a Nyolcak, Ady és köre, Bartók és Kodály fellépése, a *Huszedik Század*, a Vasárnapi Kör stb.¹⁸ Bécs, Párizs, Berlin, Róma természetes tájékozódási pont volt, ahová behatolt a szecesszió után az expresszionizmus és zseniális követőkre talált, ahol teret kaptak a szociológia és a filozófia legújabb hajtásai, ahol tehát megteremtődött az európaival együtt lélegző és színvonalú magyar kultúra, és ahol megjelent az epigonizmus és/vagy eredetiség kérdése is.¹⁹ Mind népszerűbb lesz a globalizáció kapitalista formájával szemben megfogalmazódó univerzalista és messianisztikus válasz, a munkásmozgalom és az egész társadalom egyetemes felszabadításáról szóló tanítás. Itt Freud nemcsak alkotásaival, de valószínűsége is jelen van, nemcsak divat, mert itt él egyik legjobb tanítványa, Ferenczi Sándor, sőt 1913-ban megalakul a pszichoanalízis budapesti csoportja, hogy aztán a dolgok úgy alakuljanak, hogy 1918-ban itt tartsák az V. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszust. Tudjuk, hogy Freud 1918-ban egy ideig azt fontolgatta, hogy Bécs helyett Budapestet teszi meg nemzetközi mozgalmának központjává. Ugyanakkor az Osztrák–Magyar Monarchia keleti feléről még ekkor is ez volt a véleménye: „Szeretnék nagy rokonszenvet érezni a magyarok iránt, de ez nem sikerül nekem. Nem tudok mit kezdeni e tanulatlan nép vadságával és éretlenségével.”²⁰

Hogy Freudnak igaza volt-e, azt ki-kí maga döntse el, annyi bizonyos, hogy az értelmiségi körökben tapasztalható és erősödő látókörbővülés megjelent a tömegkultúrában is, illetve társadalmi rétegenként differenciáltan különböző változásokat eredményezett városban és falun, a kispolgárság, a munkásság körében és a meglehetősen differenciált paraszti világban, ám legkevésbé az elszigetelt falvak, tanyák társadalmát érintette meg.

¹⁷ *A magyar irodalom története*. II. k. Gondolat Könyvkiadó, 2007, 704–722.

¹⁸ A tágasságon belül és kívül is megjelent az orientációs vita, elsősorban a meghatározó országok kultúráját illetően, azaz a francia és német orientációban.

¹⁹ *A magyar irodalom története*. II. k. i. m. 873.

²⁰ Idézi Erős Ferenc: Freud, Ferenczi és a Monarchia világa. *Magyar Lettre*, 2006. ősz.

Ismert, hogy a századelő magyar szellemi és művészeti forradalma egyrészt új értelmiségi attitűdök megjelenését jelentette (művészi autonómia), másrészt súlyos korproblémákat is megfogalmazott. Szabó Miklós világított rá arra, hogy miután ezek a folyamatok óhatatlanul összekapcsolódtak a polgári értelmiség térfoglalási igényével a rendi eredetű konzervatív csoportokkal szemben, az utóbbiak ellenreakcióként politikai eszközökkel is igyekeztek megvédeni kultúrájuk uralkodó helyzetét, és ennek következtében Magyarországon a modernitás, a széles látókör, a kozmopolitizmus szembe találta magát a hatalom nemzeti konzervatív kultúrpolitikai ellenreakcióival.²¹ A háború és Trianon itt is változást hozott.

A két világháború közötti rendszer már születésekor is a tágasság visszavételében fogant. Új megvilágításban került elő az „idegen” és a „saját” szembenállása.²² Különösen felerősítette ezt a dichotómiát részben az európai látókörű intellektüelek emigrációba vonulása, részben a neonacionalizmus államideológiává válása és agresszív terjesztése. A belső nyitottság, egy országon belül létező tolerancia–intolerancia foka a politikában és a kultúrában hatással van a külső iránti nyitottság szűköségére, avagy tágasságára. Kornis Gyula, az állam kulturális alapvetésének ideológusa a pedagógiában irredentizmust, az internacionalizmus adminisztratív üldözését, az intelligencia eljudaizálásával szemben hungarizálását követelte. Ő az individuális humanitás eszmény helyére a nemzeti céloknak történő alávetést tartotta követendőnek. Kornis német mintákra²³ hivatkozott, folytatva a hatalom első világháborús orientációját, és szinte prófétai szavakkal a közeljövendőt a militarizmus korának jósolta, amelyet a fegyverkezés feladata határoz meg, és amelyben a nevelésnek az állami akaratszerkezetbe való egységes illeszkedés lesz a feladata.²⁴ Az etnikai, faji nemzetkarakterológia gondolatának uralma szinte mindent idegenre tett az európai és világkultúrából. Nemzeti és egyetemes között nincs átjárás.²⁵ Olykor sajátosan itthoni felfogásokban ölt testet a radikális jobboldali nézetek egyvelege, mint például Gömbös Gyula esetén, ahogy ezt Vonyó József tanulmánya kötetünkben bemutatja. Máskor, mondjuk Méhely József esetében, német gondolatok adaptációjáról van szó.

²¹ „Amíg a polgári oldalon az ízlésváltás forradalmiságba torkollott, vele szemben a dzsentroid »középosztály« frontján a kibontakozott újkonzervatív politikai reakció ízlésbeli maradiságot, majd agresszív reakciót vont maga után.” (*Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1978, 970.)

²² Szabó Dezső globalizációellenes és antiszemita kirohanását idézi Sipos Balázs: *A világ megismerése*, I. m. 366–367.

²³ A német eszmetörténeti átalakulás irányaira és hatására l. Romsics Gergely: Történetpolitikai gondolkodók. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2009, 114–118.

²⁴ Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei*. MKTNSZ kiadás, 1921, 21–22. és *Új Magyar Szemle*, 1921. 3. sz. 307. Tágabb összefüggésben: Zeidler Miklós: Revíziós tervek és irredenta kultusz. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*, I. k. 474–505.

²⁵ L. erre Kállai Ernő: *Összegyűjtött írások I. k.* Argumentum – MTA Művészettörténeti Kutatóintézet kiadása. Budapest, 1999.

Az irredentizmus, antiszemitizmus, militarizmus, antiindividualizmus, anti-humanizmus, antiliberalizmus állami ideológiai szintre emelése, az intolerancia-szint emelkedése azonban nem párosult a szellemi pluralizmus felszámolásával. A szellemi orientáció horizontja, tematikája mégis merőben más volt ekkor, mint a dualizmus korában. A konzervatív liberalizmus, a liberalizmus, a legitimizmus, a szociáldemokrata eszmekör, a marxizmus szélre vagy gettóba szorult. Jól érzékelteti ezt, hogy a realista történelmi és társadalmi összehasonlító elemzések helyett a nemzetkarakterológia burjánzó televényével találkozunk, amelyben felcsillanó színfolt volt Illyés Gyula 1939-es *Ki a magyar?* című írása, amelyben a jövő magyarja „hű marad az emberiség nagy eszményeihez, emberies, értelmes, szociális érzékű, tökéletesedésre képes, bátran szembenéz a nép – önmaga – bajaival, a nemzeti fejlődés akadályaiival, a szabadságot minden téren meg akarja valósítani”.²⁶

A távlatvesztés, az irányított orientációk, a korlátozott politikai mozgástér ellenére nem vész el a kulturális kitekintés. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításainak és az ehhez kapcsolódó katalógusoknak a jóvoltából képet kapunk a húszas és a harmincas évek elejének bécsi, berlini vonzerejéről, amely nemcsak az emigráció számára jelent ideiglenes otthont, alkotóteret, idegenség helyett otthonosságot. Elég csak Márai Sándort idézni erről „az egyetlen nagy laboratórium” Berlinről.²⁷

A *Nyugat* mint mérce a támadások ellenére megmaradt a két világháború között is, amikor a nemzetek fölötti görög-latin klasszikus hagyomány mentén folyt a magyar és európai kulturális diskurzus arról a kérdésről, hogy miként teremthető párbeszéd a magyar és a világirodalom között.²⁸ S ez a konzervatív lapokra – például a *Napkeletre* – is hatással volt. Ezzel együtt lépten-nyomon találkozunk a nemzeti öncélúság, a kulturális nacionalizmus vagy például az Amerika-ellenességben is megnyilvánuló kulturális önvédelem, az idegenség elleni kultúrharc jelenségeivel.

Melyek a tágasság – az egyébként korántsem mindig idehaza termett – hívoszavai? Csak néhányat emelnék ki. Egyrészt az európaiság fundamentumát jelentő görög-latin humanizmus, másrészt a népiség, végül a kelet–nyugat között nyughatatlanul vándorló magyar képe. Ennek működését mutatja be Visy Beatrix tanulmánya a kor fontos személyiségénél, Babits Mihálynál. Ez az Európa-kép a harmincas évek második felétől harcban állt a szélsőjobboldal Európa-interpretációjával, amely idomulást hirdetett az olasz–német fasizmushoz, mint ami a modern Európával való lépéstartás megvalósításával lenne egyenértékű. E nézet egyik

²⁶ Laczkó Miklós: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988, 204–205.

²⁷ Gantner B. Eszter: A magyar értelmiség és Berlin kapcsolatai a századelőtől 1933-ig. In: *Berlin. „Nekünk ma Berlin a Párizsunk”*. Magyar írók Berlin élménye 1900–1933. PIM-kiadás, Budapest, 2007, 83–89. Ugyanez Béccsel: *Álmok köntöse. Magyar írók Bécs-élménye 1873–1936*. PIM-kiadás, Budapest, 2011.

²⁸ Sipos Lajos: Válaszlehetőségek az irodalmi és társadalmi modernizáció kérdéseire: a *Napkelet* és a Magyar Szemle. In: *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*. Szerk.: Finta Gábor–Horváth Zsuzsa–Sipos Lajos–Szénási Zoltán. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011, 114–133.

reprezentánsa, Milotay István szerint a hanyatló demokráciákkal szemben új európai gondolat van születőben Hitler és Mussolini vezetésével.

A Vasárnapi Iskola egyik meghatározó egyénisége, a belső emigrációba vonult Fülep Lajos már az 1923-ban megjelent *Magyar művészet* című könyvében elfordul a bezárkózó etnikai-faji értelmezéstől, és másként értelmezte a magyar és európai kultúra kapcsolatát. Nem szakad meg tehát az egyetemes és nemzeti kapcsolata, hanem az a népi hagyomány létezésére és felhasználására épül, és így teremt önálló, de az egyetemes is magába foglaló önálló esztétikai értéket.²⁹ Később aztán Bartók példájánál jut arra a megállapításra, hogy a népiségben is ott rejtőzik az egyetemes, hogy a népi kultúrák a maguk eredetiségükben sem különölnek el egymástól, hanem inherensen tartalmazznak egyfajta egyetemességet. Fülep 1934-ben nyíltan szembefordul a nemzeti öncélúsággal, és a magyarság keleti avagy nyugati mivoltáról szóló vitában a nyugat és – Szekfű Gyula szavaival élve – neobarokk atmoszférában a modernitás mellett foglal állást.³⁰ Egyben kitart azon emberi eszmény mellett, amely a klasszikus műveltségelemektől tanul élni, alkotni, és amely emelkedett, társalkodó alkotó, aki a népi jelentőségét is felismeri az egyetemessé emelhető magasművészetben. Ez a humanista vonulat kap aztán fórumot az *Apolló* folyóiratban, a *Szép Szóban* és a magyar progresszió más fórumain, és találja meg magának többek között Thomas Mannt.

Persze a német minta sulykolásával szemben nemcsak egy másik Európa-kép áll, hanem a harmincas évek végétől a befelé fordulás, egy minden idegen hatástól elzárkózó nemzeti önvédelem, közjogi historizálás is, amelyben helyenként megfér az antiszemitizmus és más zavaros gondolat.³¹ Mindez azonban a negyvenes évek fordulójára mintha egy irányba, a progresszió irányába tisztulna le.

S itt már a háború utáni szereplőknél vagyunk, de mielőtt e kérdésnek néhány vonatkozását megvizsgálánk, meg kell említeni, hogy épp e nemzedékben érzékelhető az, milyen törést szenvedett az a dualizmus kori szerves folyamat, amely a munkás- és a polgári kultúra kapcsolatában, egymásra hatásában nyilvánult meg, és amely széles látókörű és a tágas, sokszínű baloldali értelmiség megjelenésében nyerte el formáját. Ez az értelmiség Szabó Ervintől, a polgáriak által is respektált

²⁹ Schein Gábor: A magyar képzőművészet historizációjának két változata az 1920-as évek első felében. *Kalligram*, 2011. április.

³⁰ Fülep Lajos: Nemzeti öncélúság. *Válasz*, 1934. május. Fülep a külső hatások kritikai adaptálása mellett foglalt állást. Kritikátlan átvételnek tartotta a nemzeti öncélúság eszméje mellett a német eredetű fajelméletet és a fajvédelmet, illetve a turanizmust. Elutasította a külsőleges, a nemzet valóságát nem ismerő neonacionalizmust, a kiegyezéssel kezdődő korszak nemzeti irányzatainak kizárólagosságra való törekvését és a korszerűségellenes hagyománydiktátumot, mint ami idegenből átvett formákhoz ragaszkodik. Például a történeti stílusban való építkezés követelményét, amit a neonacionalizmus kultuszminisztere hirdetett. Elutasította az akadémiizmus imádatát, amit müncheni piktúrának nevezett. Elutasította a kiegyezés ideáljához alakított Arany- és Petőfi-kultuszt, a kiegyezés népiségét, ami szerinte a népszínműben, az álmagyar népdalban, vagyis a cigányzenében testesült meg, de ilyen a közjogi politizálás, a jelszavas kuruckodás, a közigazgatási rendszer, a birtokpolitika – vagyis az egész uralkodó konszenzust, úgy is mint hamisan nemzetit.

³¹ Laczkó Miklós: *Válságok – választások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 337–348.

radikális baloldali gondolkodótól indult, és társutasokat is magához vonzott. Emblematis alakja mindenképp Ady Endre volt, szervezeti formáját pedig a Galilei Körben jelölhetjük meg. A kapcsolat nem jelentett összeolvadást, de az átjárás különféle elemeit mindenféleképpen.³² Ez a szerves fejlődés 1919 után megszakadt jórészt politikai okokból, a baloldali, liberális értelmiség legjavának és legjobbainak említett eltávolításával, a korszellem okán, illetve az új nemzedékek rendőri-cenzurális fegyelmezésének jól kiépített és működtetett mechanizmusa miatt.³³ Nem ért el emiatt Magyarországra az a nyugat-európai trend, amelyet történészek az avantgárd és a modernizmus térhódításával jellemeznek, és amely ennek – különösen a film és a divat – révén hatással volt a populáris kultúrára is. A modernizmus nem járta át a magyar – főként a keresztény – középosztály tudatát, alig érintette ízlését, gondolkodását. Ez az ismerkedéshiány, ez az „iskola” máig szerepet játszik sokak idegenkedésében a modern-posztmodern befogadásában. Gondoljunk csak a CIAM-csoport magyarországi történetére,³⁴ vagy Kassák Lajos sorsára. (E kérdéseket érinti Albertini Béla és Vadas József tanulmánya is.)³⁵

A harmincas–negyvenes években felnőtté váló új nemzedék között mégsem hagyományozódott át mechanikusan az antiliberális újkonzervativizmus és az autokrata konzervativizmus. Laczkó Miklós kiváló munkájában vizsgálta a világháború első évtizede után eszmélő harmadik hazai nemzedéket,³⁶ és mutatott rá a fiatalok magatartásának a sajátos vonásaira, nevezetesen a depolitizáltságra, a vátesz szerep elutasítására, a lázadáshiányra, a közélettől való megcsömörlésre, az értékörzésben, a realizmusban, a kerülő út keresésében jelentkező új európai orientációra, amely ily módon igyekezett a kényszereket, a közelgő háború vaskorát túlélni. Ugyanakkor Laczkó szerint Szekfű Gyula ezt a nemzedéket a korábbinál

³² Ormos Mária: *Ágoston Péter 1874–1925*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.

³³ Legújabbban Frank Tibor vizsgálta az emigrációba kényszerülés folyamatát. A bethleni időkkel kapcsolatban állapítja meg: „A radikális-liberális program is elveszítette erejét és harcossai nagy részét. Nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai és társadalmi feltételek drasztikus változása szélsőségesen megnehezíti a progresszív nyugati eszmék és eszmények támogatását. A liberális program – amelynek Magyarországon csaknem évszázados múltja volt, és amelynek a modernizáció eszményével együtt a korábban bevándorló zsidóságot is befogadta – sok szempontból lezárult. A két világháború közötti Magyarország mélyesen konzervatív, nacionalista és programszerűen keresztény ország lett, ahogyan azt az uralkodó elit hangoztatta. Sok radikális és liberális gondolkodó vegyes érzelmei ellenére is bizonytalan volt, hogy elhagyja-e szülőföldjét, Magyarországot. Végül a kényszer oldotta meg dilemmájukat: nem maradt más választásuk, mint az emigráció.” Frank Tibor: *Kettős kívándorlás*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012, 86.

³⁴ Gábor Eszter: *A CIAM magyar csoportja (1928–1938)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

³⁵ L. erre Jákfalvi Magdolna: Avantgarde színház és Kékesi Zoltán–Schiller Gabriella: Művészettörténet és jelszerűség c. tanulmányát. In: *A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály–Veres András. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 108–124.

³⁶ Laczkó Miklós: Harmadik nemzedék. In: *Korszellem és tudomány*, i. m. 307–365. A reprezentánsok: Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Radnóti Miklós, Zelk Zoltán, Rónay György, Vas István a költők közül, de ide tartozik a munkás Benjamin László is. A prózaírók között Ottlik Géza, Örkény István, Szentkuthy Miklós, Örley István, a szegediek Buday Györgytől, Ortutay Gyulától Baróti Dezsőn, Tolnai Gáboron, Hont Ferencen át Erdei Ferencig és Bibó Istvánig. Ide tartozik Szabó Zoltán, Kovács Imre, a tudósok közül Mátrai László, Faragó László, Honti János, Vargyas Lajos, Waldapfel Imre, Dobrovits Aladár, Gouth Kálmán, Istványi Géza, Kosáry Domokos, a pszichológus Harkai-Schiller Pál, Bóka László, Sötér István, Gál István avagy Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, Schöpflin Gyula, Mérei Ferenc, Donáth Ferenc és a debreceniek Zöld Sándortól Újhelyi Szilárdig.

harmonikusabbnak látta, amely kevésbé hungarocentrikus, mint elődei, igazi európai és nem turán-szláv kultúrát akar Magyarországon, és mélyebb humanizmus és vallásos élet és demokratikus közgondolkodás jellemzi őket. A korszerűség, időszerűség, modernség helyett a klasszicizmus, a szociográfia műfaja helyett a tanulmány és a regény válik eszményükké.

Milyen tehát az a humán értelmiségi nemzedék, amely a háború után stafétabotot ragad?

Laczkó Miklós ezt az orientációt a világválság okozta baloldali fellendülés tisztavirág-életűségével, a népi mozgalom viszontagságaival, tagjai 1935-ös kompromittálódásával és a mozgalom Márciusi Front történetében megmutatkozó látványos kudarcával magyarázta. Más oldalról azonban hatással volt rájuk a konzervativizmus fellazulása, korszerűsödése, az új iránti nyitottságának növekedése, Szekfű és mások útja, az újkatolikus és protestáns irányzatok antifasiszta szellemű aktivizálódása, vagyis az idősebb nemzedékek legjobbjainak megújulása. A népiek fiatalabb nemzedékénél az átalakulás a szociográfia felől a tudományos elemzés irányába haladt európai látókörrrel, és az oda illeszkedő közép-európai regionalizmus jelentőségének felismerésével, és egy ilyen hagyomány megteremtésének programjával. Mindez összekapcsolódott a harmincas évek közepén a magyar tudományos életben tapasztalható – és válságot is jelentő – orientációváltással, amely a német felől a francia és angolszász irányba mutatott.

Ebben a nemzedékben a példa Bartók Béla, aki egyesítette magában azt, amiért az új nemzedék lelkesedett: „európaiság és népi magyarság, modernség és hagyomány harmóniáját, humanista feddhetetlenséget, de egyúttal előkelő távollátást a magyar közélet, általában a közélet zavaros áramlataitól; az áhított művészi eredetiség, a műcentrikus egzaktuság és tudományos szigor egységét”. De itt van Babits Mihály, Németh László, úgy is mint az európai tájékozódás fontosságának hitvallója, Prohászka Lajos az európai színvonalú szellemtudomány, kultúrfilozófia képviselője, vagy Kerényi Károly, Hajnal István,³⁷ más nézőpontból Illyés Gyula, Halász Gábor.

A VILÁGHÁBORÚ UTÁNI SZELLEMI ORIENTÁCIÓKHOZ

1945-höz érve, újra vissza kell térni korábbi megállapításunkhoz, miszerint a második világháború egyformán magyar, európai és egyetemes katasztrófa és trauma volt. Minden korábbinál mélyebben véste bele magát a túlélő emberiség agyába, érzelmeibe és emlékeibe. Az első világháborúhoz képest azért, mert a frontterület szinte egész Európát érintette, egész országokon haladt át, és a lassan mozgó moloch, a front nem kímélte sem az embert, sem az anyagi javakat. A háborús rombolás

³⁷ Lackó Miklós, i. m. 329.

minden képzeletet felülmúlt, és nem a településeket megkímélve, hanem azok szívében fejtette ki pusztító hatását. A vesztes országokban a fegyveres harc megszűnése nem számolta fel a háborús állapotot, a kapitulációs szerződés ugyanis a megszálló, esetünkben szovjet hadseregre ruházta a mozgás szabadságának meghatározását. Ez esélyt, vagy éppen annak elodázását jelentett a hadifoglyoknak, internáltaknak, áttelepítetteknek, menekülteknek, a faji vagy vallási okokból fogva tartottaknak, rabságot a háborús bűncselekményekkel vádolható személyeknek. A sajtókiadást, behozatalt, kivitelt, a mozi- és színházi előadásokat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ellenőrzése alá vonta, ugyanez vonatkozott a rádióra, a postára, a távíróra, a telefonra.³⁸ A háborús trauma jelentős szemléleti változást hozott a két világháború közötti magyar progresszió, de sok konzervatív értelmiség (például Szekfü Gyula és Barankovics István) látásmódjában is.

A súlyos nemzeti katasztrófa, a kiszolgáltatottság traumájából való kilábalás esélyét – akárcsak a többi vesztes országban – idehaza is az életben maradás, az újjáépítés, a demokratikus, azaz az igazságosabb viszonyok közös megszervezésének programja, a bűnösök felkutatása és megbüntetése jelentette. Az értelmiségiek körében ez önvizsgálatot és új orientációt, például a magyar középosztállyal szembeni kiábrándultságot és a kritika megerősödését jelentette. Az első lelki teher az első világháború utáni állapothoz képest is a sokkal súlyosabb egyedüllét szorongató érzésének feldolgozása volt. Ez szinte kizárt minden bezárkózási törekvést, és táplálta a mindent új alapokra építő kapcsolatteremtést. Világos volt, hogy a német orientáció egy szemvillanás alatt szinte semmivé foszlott, sőt a némettség idehaza is a „hitlerájjal” vált azonossá és megbélyegzetté, majd kitelepítetté. Ezért volt revelatív Lukács György fellépése, aki a realizmust, ezen belül a szovjet-orosz, francia mellett a németet is a fontos és folytatandó hagyományok között jelölte meg. Ez egyrészt – főként a Nemzeti Parasztpártban megjelenő – németekkel szembeni bűnbakképzés és nemzeti előítéletesség miatt volt fontos. Másrészt a realizmus irányába tett fordulat jelentőségéről az említett harmadik nemzedék egyik markáns tagja, Sőtér István egy 1966-ban megjelent tanulmánykötetében azt írja, hogy azért nem volt a háború előtt igazi realizmus, mert nem volt „valóság” sem, azaz a paraszton kívül nem voltak markáns társadalmi típusok. Nemzedéke nem a realizmus ellen lázadt, hanem ellenkezőleg, azt kereste. A háború tapasztalata végleges ellenszer volt – mondja – a „tündérek és kísértetek ellen”, lecke a szürrealizmus ellen, de azt nem elveszítve, hanem beleépítve az új művekbe.³⁹ 1945-ben megjelent Thomas Mann: *Európa vigyázz!* című munkája.⁴⁰ Megkezdődött a kulturális kapcsolatok

³⁸ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966, 580. A vasfüggöny a németországi szovjet és nyugati zóna közé jóval korábban, már 1945-ben leereszkedett, mint ahogy a hidegháború szele meglengette volna a fákat.

³⁹ Sőtér István: *Tisztuló tükrök*. Gondolat Könyvkiadó, 1966, 457.

⁴⁰ Thomas Mann: *Európa vigyázz!* Anonymus, Budapest, 1945. Továbbá: Kósa János: *Thomas Mann, a humanista*. Dante Kiadó, Budapest, 1945.

újjászervezése,⁴¹ megindult az avantgárd átmeneti befogadása (lásd erre Standeisky Éva tanulmányát), jelentkezett az egzisztencializmus vagy látjuk Pilinszky János esetében a keresztény agnoszticizmus felé elinduló „negyedik nemzedék” kibontakozását, vagyis a plurális nemzetközi szellemi útkeresés irányzataihoz történő csatlakozást.⁴² A realizmus igenlése mellett Lukács György irodalmi egység gondolata⁴³ azonban nem egyszerűen kirekesztő, de kortévesztő irányt mutatott. A múlt közel sem volt meghaladható, és ez akadályozta a háború traumájának, az egyedüllét lelki terhének feldolgozását.

Az egyedüllét terhe a csehszlovák–magyar lakosságcsere és a békekötés után csak növekedett. Magyarországot körbevevő és 1945 után egymáshoz közel kerülő szláv tömb magatartásával – a pánszlávizmus háború alatti jeleivel és esetleges fel-támadásával – kapcsolatban értelmiségi körökben egyfajta szorongás volt érezhető. S ha a pánszlávizmus el is tűnt a történelem süllyesztőjében, nem múlt el a szorongás a békeszerződést követő kiszolgáltatottságunk, Trianon megismétlődését követően sem, sőt már-már a hontalanság, otthontalanság, idegenség és otthonvágy kínzó érzését eredményezte. S ha a kultúrfőlény délibábos programja nyomdafestéket is kapott,⁴⁴ a reális cél vajon mi lehetett más, mint a beilleszkedés és elfogadottság, talán egyfajta kulturális expanzió révén. S a beilleszkedéshez nem árt, ha újra felfedezzük „keletiségünket” vagy épp közép-kelet-európaiságunkat.

A térségben, a Kelet-Közép-Európában való gondolkodás és orientációs fókusz az 1945–1948 közötti átmenet időszakának fontos toposza. A Duna-menti népek egymásra találásának, egymás elfogadásának kölcsönösségén, jóindulaton és demokratikus alapokon kell nyugodnia – fogalmazódik meg ez a szándék 1947-ben, gondoljunk csak akár a népiek táborában tapasztalható közeledésre – elég Illyés Gyula verses jugoszláviai és bulgáriai útbeszámolójára vagy Bibó István meghatározó tanulmányaira utalni –, hogy aztán egy év múltán átadja helyét az alárendelő-désnek a szovjet birodalmi érdekeknek (ami 1945 után kezdettől jelen volt a magyar politikai és szellemi életben; lásd kötetünkben Baráth Magdolna tanulmányát).

Külön kell szólni a Nemzeti Parasztpárttól és Bibó Istvánról. Bibót mostanság liberális gondolkodónak állítják be. Az 1944–1948 közötti Bibóról és pártjáról azonban ez téves felfogás.⁴⁵ Olyan harmadikutas, radikális szocialista orientációjú irányzatról volt szó, amely a liberális kapitalizmust ugyanúgy elutasította, mint a rendi-arisztokratikus tekintélyuralmi rendszert, amely nemcsak a fasisztust, ha-

⁴¹ L. erre N. Szabó József: A Nemzeti Parasztpárt kultúrdiplomáciai felfogása a II. világháború után (1945–1946). *Valóság*, 2012/7.

⁴² Erdődy Edit: „Hároméves irodalom” In: *A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*, i. m. 438–453.

⁴³ Lukács György: A magyar irodalom egysége. *Fórum*, 1946, 1–17.

⁴⁴ Kovács Endre: Szlávok és magyarok. *Válasz*, 1947, II. k. 234–239.

⁴⁵ Lásd még Tamás Gáspár Miklós: *A félreértett Bibó István*. http://hvg.hu/velemenyt/20110805_bibo_tgm.

nem az általa is megszenvedett⁴⁶ Horthy-rendszert és képviselőit is ki kívánta reszkeszteni a politikai közéletből, és amely messzemenő következtetéseket vont le az európai társadalmak háborúhoz és a holokauszthoz vezető hanyatlásából, amelyben az a meggyőződés volt meghatározó, hogy Magyarország mindenek feletti sorskérdése a szegényparasztság felszámolása volt.⁴⁷ S ezek a gondolatok egy rövid időre, épp a demokratikus kísérlet éveire, ha nem is orientáció-, de figyelemváltást eredményeztek.

Külön meg kell emlékeznünk arról, hogy megkezdődött a holokauszt után visszaszoruló, de létező antiszemitizmussal történő nyílt szembenézés folyamata, és Bibó István nevezetes tanulmányával annak mélyreható feldolgozására is esély kínálkozott. Ez azonban 1949 után nem bontakozhatott ki, mint ahogy Botos János tanulmányából erről képet kaphatunk.

Volt azonban egy másik vigasz, és ezt nem becsülném le a világegés és nemzetpusztulás után, és amely átmenetileg megőrizte a Nyugat-orientációt. S ez a béke reménye és esélye. Mi vagyok én? – tette fel a kérdést Illyés Gyula párizsi barátainak, amikor a háborút követően visszatért Franciaországba. És a válasz:

„Keleti. Mindig a gond, hogy mi is volt s mindig, hogy mi lesz. Folyvást a múlt feszegetése, de még jobban a jövőé. Hogy élet is van. Úgy látszik nagyon is igaz, hogy a szlávoknak nincs időérzékük. Ouff!... Tudom, tudom, rögtön felmondod a leckét, hogy nem szlávok, hanem hogy mi az istencsodái vagytok, agytekervényeim még nem meszesednek. Tehát, keleti vagy; de azért csak maradj ülve. Idealisták vagytok...”⁴⁸

S Illyés azért érzi magát otthonosabban Nyugaton (Párizsban, Rómában, Genfben, Zürichben), mert a háború iszonyának tapasztalatával jobban megértették kelet bajait. „Nem a rádió, nem a vasút, nem a repülő hozott közelebb bennünket egymáshoz – írta –, hanem a sors. Az a sors, amely nekünk, keletieknek a megpróbáltatással jelentett egyet.”⁴⁹ Aztán visszatérve azzal fejezi be 1948-ban, hogy biztos benne: van hét-nyolc békés éve a világnak és nekünk. Más sem maradt.

⁴⁶ Veres Péter önmagát a Horthy-rendszerben mint „vogelfrei”-t, azaz törvényen kívüli embert mutatta be sokakkal együtt. Veres Péter: *Jegyzetek. Válasz*, 1946, 177–178.

⁴⁷ Bibó István: A Márciusi Front tíz esztendeje. *Válasz*, 1947, 303–305.

⁴⁸ Illyés Gyula: Franciaországi változások. *Válasz*, 1947, 319.

⁴⁹ Uo. 411.

A politika világa

Ellenségképek és sztereotípiák

Az ellenfelekről és a szövetségesekről alkotott kép
az első világháború alatt¹

Az első világháború alatti ellenségképek, sztereotípiák és stigmák nem a semmiből keletkeztek, hanem korábbi tendenciákba illeszkedtek; a háború mintegy katalizátorként erősítette fel ezeket, hatásuk pedig évtizedekkel élte túl a századelő „őskatasztrófáját”. Mivel ebben a kötetben a „nyitott” és a „zárt” Magyarországról sorakoznak tanulmányok, érdemes rögtön leszögezni, hogy egy nagy háború – a maggyűlölségeivel – nyilvánvalóan a „zártsgot” fokozta; nem is okvetlenül csak az ellenfelek, olykor a szövetségesek vagy a „belső fronton” küzdő honfitársak irányába is. Az alábbiakban röviden, már-már érintőlegesen a német, szláv (cseh), olasz, román és zsidó vonatkozásokat vizsgálom, ám bevezetésül egyetlen előzményre térek ki: a szociáldarwinizmusra, mert az meghatározó szerepet játszott az 1914-es történetben.

SZOCIÁLDARWINIZMUS

A szociáldarwinizmusról, kiemelkedő jelentősége ellenére, kevés számú hazai szakirodalom áll rendelkezésre. Eszmetörténet helyett itt legfeljebb arra utalnék, hogy rendkívül elterjedt jelenséggel van dolgunk, amely mintegy száz évvel ezelőtt mind az eliteket, mind a középosztály tömegeit átitatta a faji felsőbbrendűség és faji harc tudatával. (A „faj” szót itt egyszerűen „nép” értelemben használom: a 19. század „pán-...” elképzeléseinek megfelelően szívesen írtak vagy beszéltek „germán”, „szláv”, „latin”, majd „turáni” stb. faji tulajdonságokról.) Durva leegyszerűsítéssel leírható, hogy szociáldarwinizmus + kirekesztő nacionalizmus + militarizmus (ideértve a romantikus hősiesség és férfiaság kultuszát – a párbajokkal együtt) mindez együtt már egy fél világháború. Vagyis véleményem szerint nem áll az a ma is fel-felbukka-

¹ Tanulmányom döntően a 2008-as kötet anyagára épül, az ott található jegyzetek, továbbá irodalomjegyzék részletes eligazítást ad a témakörben.

nó tétel, hogy a nagy háború a nagyhatalmak félresikerült diplomáciájával, a politikusok ügyetlenségével, már-már „üzemi balesetekkel” magyarázható – „helyzet” is kellett hozzá: érdekek, ideológiák és érzelmek, közvélemény, amely formálta a politikusok döntéseit, alakította a lehetőségeket, és szinte megágyazott a háborúnak.

A szociáldarwinizmus gyökerei talán a XIX. század elejének romantikus sztereotípiáira nyúlnak vissza, a népszellemről, az egyes népek sajátos tulajdonságairól. A „fajelmélet” különböző változatainak közös nevezője volt, hogy az „emberiség” mint olyan nem létezik, csakis különböző emberi fajok vannak, amelyeknek nyelve, kultúrája és fiziológiai tulajdonságai felbonthatatlan egységet alkotnak. A legnemesebb, legmagasabb rendű és uralkodásra hivatott faj az „árja” (indoeurópai fehér), az összes többi faj alacsonyabb rendű. A teória kialakításában a francia Ernest Renan és barátja, Arthur de Gobineau játszott főszerepet – utóbbi betegesen rettegett a „faji keveredés” gondolatától, abban látta ugyanis a kultúrák hanyatlásának alapvető okát. Téziseit Németországban a zsidóellenesség egyik leghatásosabb képviselője, Richard Wagner népszerűsítette. Charles Darwin fő műve, *A fajok eredete* a tudományosság látszatát kölcsönözte a faj mítoszának – tőle ugyan távol állt a rasszizmus, ám az evolúció és a fajok harcának tétele elősegítette a „szociáldarwinista” gondolat megerősödését. A faji tisztaság parancsából, illetve a faji keveredés tilalmából logikusan következett egy újabb lépés: az adott faj (akár az „árják”) minősége is javítható, amennyiben az egészséges példányok jó tulajdonságait, sikerességét az utódokba átörököltik, legalábbis ezt vallotta Francis Galton angol antropológus, a modern eugenika („fajnemesítés”, „fajjavítás”) úttörője, a humán-genetika előfutára – Darwin unokaöccse. Ezméit német eugenikusok hamarosan antiszemita érvekkel egészítették ki. (Megjegyzendő, hogy a szociáldarwinizmus és a fajelmélet érintkeztek, de azért nem voltak azonosak.)

Németországban 1908-ban megalapították az *Archiv für Rassenhygiene* (Fajhigiéniái Közlemények) című folyóiratot, 1913-ban a Fajbiológiai Társaságot: mindkettő harcot hirdetett az „élősködő zsidóság ellen”, az „árja faj biológiai és pszichológiai elkorcsosulásának” megállításáért, a nemzet fajtisztaságának megőrzéséért. Ezekben az években világszerte tudományos divattá vált a fajhigiénia, kutatására intézetek sorát hozták létre. (Például Skandináviában az uppsalai egyetem megfelelő intézete egészen 1976-ig működött.) Magyarországon a *Huszádik Század* című baloldali-radikális folyóirat már 1911-ben kerekasztal-beszélgetést rendezett az eugenikáról, majd 1914-ben megalakult a Magyar Társadalomtudományi Egyesület fajegészségügyi (eugenikai) szakosztálya. A rasszista alapú antiszemitizmust a századfordulón Houston Stewart Chamberlain, egy brit tengernagy Németországba települt fia foglalta rendszerbe. Chamberlain feleségül vette Eva Wagnert (Richard Wagner és Cosima Liszt legfiatalabb lányát), letelepedett Bayreuthban, majd 1899-ben kiadta kétkötetes, 1100 oldalas főművét, *A XIX. század alapjait* (*Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*). Nagy ívű áttekintése szerint az emberiség történelmét évszázadok óta két fő erő, az északi („germán”) és a déli,

(„Júda”, „Róma”) faji harca határozza meg. Természetesen minden pozitív tartalom az északi pólushoz kötődik – amit a szerző, hol indoeurópainak, hol teutonnak, hol germánnak, hol nordikusnak, hol németnek, hol árjának nevezett –, és minden negatív (káosz, faji degeneráció stb.) a délihez. A viláгурalomért folyó titáni küzdelem végül a pozitív erő, a germánok győzelmével végződik. Noha Chamberlain fejtegetései sokszor az autodidakta zavarosságáról árulkodtak (így Krisztus árja voltának „bizonyítása”), fogalomhasználata homályosságot mutatott (pl. „faji szellem”, „faj-tudat”, „faji ösztön”), egész értelmezése – éppen ellenállhatatlan egyszerűsége miatt – roppant népszerűnek bizonyult. Könyve már az első világháborúig százezer példányban kelt el, több nyelvre lefordították. Természetesen pozitívan értékelte a Wagner-klán és később a náci is, ideértve Adolf Hitlert és Alfred Rosenberget.

Chamberlain mint a fajok harcának apostola szoros szellemi kapcsolatba került II. Vilmos német császárral. 1901. novemberi levelében azt írta az uralkodónak, hogy az emberiség „lelki és erkölcsi megváltása” Németországon múlik. Hozzáfűzte: az ő küzdelmét „nem a szemiták iránti gyűlölet, hanem a germánok iránti szeretet” vezérli, a „judaizmus maró mérge ellen”. A császár decemberben hasonlóan hosszú és lelkes levélben válaszolt: mentegetőzött az „indo-árja gyökerekkel” kapcsolatos tudatlansága miatt, majd így folytatta: „Ön egyetlen varázslatos mozdulattal rendet teremtett a zűrzavar helyén, fényt a sötétségben, célokat mutatott, amelyekért érdemes dolgozni és törekedni” – a germánok és az emberiség megváltása érdekében. Sőt: „Isten küldte az Ön könyvét a német embereknek és személyesen nekem, ez mély meggyőződése, amelyet semmi sem ingathat meg. Ő választotta ki Önt, hogy a szövetségesem legyen, és én örökre meg fogom köszönni Neki, hogy így tett.” Végül a Mindenható áldását kérte fegyvertársára, szövetségesére a németek üdvéért, Róma és Jeruzsálem ellen vívott közös harcukhoz.

Érdemes újra leszögezni, hogy a fajnemesítés mindennapos társalgási témává vált – jól jellemzi ezt egy részlet a neves bécsi író, Arthur Schnitzler legismertebb regényéből (*Út a szabadságra*, 1908). Hőse, az ifjú Berthold Stauber ebéd utáni kávézás közben fejti ki világjobbító nézeteit; apja – orvos, egy idősebb, még a liberális évtizedekben felnőtt generáció képviselője – értetlenkedve hallgatja. A fiú szerint

„...éppen akkor, amikor az ember egész embercsoportokon akar segíteni, éppen akkor keménynek kell lennie az egyesekkel szemben, fel kell áldoznia egyeseket a közjó érdekében. Gondolj csak arra, apa, hogy a legbecsületesebb és legkövetkezetesebb szociálhigiénének egyenest arra kéne törekednie, hogy a beteg embereket megsemmisítse, vagy legalábbis kizárja az élet minden élvezetéből. Egyáltalán nem tagadom, hogy ebben az irányban több eszmém van, melyek első pillantásra talán kegyetlennek látszanak. De azt hiszem, hogy ezek az eszmék a jövő...”

Az újabban néhány történész által kétségbe vont tömeges nacionalizmusról legyen elég egyetlen idézet a mindig citált Stefan Zweigtől, aki 1914 májusában elment egy tours-i moziba barátjával, Romain Rolland-nal:

„Ahogy a roskatag császár feltűnt a mozivásznon, az emberek elnézően nevettek a fehér szakállú vénsegen. [...] Abban a pillanatban, amikor Vilmos császár megjelent a filmvásznon, a sötét teremben vad füttyögés és lábdobogás kezdődött. Mindenki rikoltozott, füttyült. Riadtan néztem, mennyire gyűlöli már egy ilyen kis francia vidéki város lakossága is Németországot és császárárt, hogy a mozivásznon megjelenő elmosódott kép is efféle reakciót vált ki.”

Amikor pedig a háború kitört, Karel Kramar, az ifjúcsehek vezető (később halálra, majd börtönbüntetésre ítélt) politikusa így írt 1914 augusztusában a küzdelem tétjéről:

„Elérkezett a történelmi pillanat. [...] a németiség és szlávság közötti küzdelem pillanata. [...] És minden másnál inkább elmondhatjuk magunknak, hogy e rettenetes háború után nem fogunk ráismerni Európa térképére. [...] Nemzetünknek semmi oka sincs félni a jövőtől. A jövő bennünk van, mi magunk vagyunk! És ha mi nem idézzük elő a saját bukásunkat, senki sem pusztíthat el bennünket!”

SZÖVETSÉGESEK, VOLT SZÖVETSÉGESEK

Magyarországon ugyanaz játszódott le 1914 nyarán, mint ami valamennyi hadviselő országban: az újabb történelmi fenntartások ellenére sincs ok kétségbe vonni a lelkesedést, amely a hadüzenetet követően a városlakók tömegeit áthatotta. Igaz azonban, hogy nem történt meg a „szent és hősi augusztusi napok” olyan istenítése, mint a mindig sokkal ideologikusabb német értelmiség köreiben. Balázs Eszter történész újabb kutatásai megerősítették azt, amit már Schöpflin Aladár és mások leírtak: a magyar értelmiséget, kultúrát, irodalmat nem jellemezte az a szélsőségesen gyűlölködő hang és stílus, amely néhány más országot. Persze a szerb gyilkos fajzat volt, a muszka barbár, a francia frivol, az angol kalmár, a magyar vitéz és daliás, de ettől még a pesti színházak továbbra is játszottak Shakespeare-t és francia komédiákat.

Igaz, bőven jelentkeztek olyanok, akik immár „nemzeti karaktert” követeltek a kultúrában. Szabó Ervin írta rosszállóan:

„S hányszor hallottuk azóta [...], amit egy népszerű elbeszélő, Krúdy Gyula írt az idegen kultúráról: 'Gyávaság volna azt hinni – úgymond –, hogy a magyar kultúra és irodalom nem pótolja a külföldi nemzetekét, amelyet most elsöpört a bajonett. *Vesszen minden, ami idegen és idegenszerű.* Az utolsó évtizedekben úgylis eltűnt nemzeti karakterünk. Azok a jó fiúk, akik eddig külföldi színdarabokat írtak a budapesti színpadnak, majd nemzetiszínű tintába mártják tollukat. Az elbeszélők, akik Párizsról és a márkikról regéltek, honi talajból merítik költeményeiket. És parfümöt és francia pezsgőt és angol kabátot és párizsi disznóságot és a francia szakállt vagy az angol boyok mezítelen arcát, az orosz regényírókat és a hermelint igazán nélkülözhetjük, midőn életharcát vívja nemzetünk, nemcsak területéért, hanem nemzeti nagyságáért, elfelejtett magyarságáért.” (*Kiemelés az eredetiben.* – B. P.)

Nagy szövetségesünk, Németország mindig elsőfokú dicsérő jelzőket kapott a sajtóban és az országgyűlésben. 1914–1916-ban valóságos „germanománia” vett erőt a politikusokon és a közvéleményen – a szót a *Köztelek* című folyóirat használta. Nincs mód és hely ezeken végigmenni, csak számbavételük terjedelmes tanulmányt igényelne. Kiemelték a német hadsereg erejét, fegyelmét, kiváló vezéreit, a német hadigazdaság szervezését, a hátszág összefogását, az élelemellátás színvonalas szervezését, általában a szociális kérdések megoldását, a nép kitűnő harci szellemét, a szellem embereinek felsorakozását, a propagandát, egyszóval mindent. Érdekesség, hogy mindez megfordítva is igaz lehetett: a magyarok sokkal többet szerepeltek a német sajtóban, mint korábban bármikor, szinte divatba jöttek.

A kettős jelenség mögött – sajátos módon – mindkét fél esetében az Ausztriától való elhatárolódást érdemes keresni. A németek mindenben mások, mint a Monarchia osztrák fele, ahol a hadvezérek kétbalkezesek, az organizáció csapnivaló – de mivel ezt nem lehet leírni, inkább dicsérjük „nagy szövetségünket”. Nagyjából ugyanez mozgathatta a németeket: a nehézkes osztrákok mellett ott vannak a vitézül küzdő magyarok, élükön kiváló, elszánt miniszterelnökükkel, akiről maga a császár állapította meg, hogy „*Endlich ein Mann!*” – „Végre egy férfi!”. Amit a jelek szerint a magyarok a legnagyobb csodálattal emlegettek, az a német népközösség ereje volt. Szinte elérhetetlen célként, a végső győzelem zálogaként lebegett előttük az áldozatkészséget és maximális társadalmi kohéziót jelentő „*Volksgemeinschaft*”. Majd 1916 vége felé megritkultak az egyértelmű rajongás jelei: a győzelem még mindig nem jött el, ám egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a németeknél sem működik minden tökéletesen (például az élelmiszer-ellátás biztosan nem). Még a sokat emlegetett és vitatott német vezetésű Közép-Európa („*Mitteleuropa*”)-koncepció is veszített korábbi vonzerejéből.

A németeknek nagyjából mindenben ellentétei voltak a szlávok, de különösen a csehek. A legtöbb kudarcot, már-már a háború elvesztését is a megbízhatatlan, sőt gyáva cseh ezredek nyakába lehetett varrni. Lássunk néhány jellemző példát! A Képviselőházban a függetlenségi párti Holló Lajos elítélően mondta: „Az első frontban 85 százalékban áll a magyar; a másik frontban alig van valami magyar, és hátul a tartalékban semmi magyar...” Kozma Miklós huszárkapitány feljegyezte a naplójában:

„Tegnap átmasírozott a szomszéd falun egy cseh bakaezred két zászlóalja. Csupa marodőr, rossz hangulat, csunya kép. Ezek a Monarchia dédelgetettjei. Ezekkel nyomott el bennünket mindig [...] Ausztria. Ezekből lett a legtöbb generális, hivatalnok, most is ők töltenek be minden jó helyet.”²

Egy másik katonatiszt, az utóbb tábornoki rangig jutott Sréter István számolt be frontélményeiről:

² Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*. Budapest, é. n., 12.

„...jelentkezett az új vezérkari ifiúr, százados a szolnoki cs. és kir. 68. gyalogezredben, Vitéz volt a neve. Tűrhetően beszélt magyarul, de feltűnt, hogy ő nem beszél, hanem énekel. Ahá! Tehát cseh – gondoltam magamban. (Nem is csalódtam, mert ez a fiatal hadfi 1921-ben a budapesti cseh követségnél szolgált [...] és emellett kémkedett a cseh vezérkar számára, sőt a Széna téren éppen akkor érték tetten, amikor egy altiszttól bizalmas aktákat vett át; akkor azonban már 'Wytec' névre hallgatott.)”³

Látnivaló, hogy a csehek voltak a legtöbb baj forrásai a múltban és azok a jelenben is. Nem feladatom a valóság kiderítése, de azért megfontolásra érdemesnek tartom egy osztrák katonai szakértő, Anton Pitreich utólagos véleményét:

„Majdnem minden egységnek, tartozzon bármilyen nemzetiséghez, megvolt a maga 'fekete napja'. Ha ez német vagy magyar csapatokkal esett meg, 'sajnálatos szerencsétlenségnek' tekintették, sőt esetleg 'hősies áldozatnak'. De ha szláv csapatokkal történt meg ugyanez, akkor 'szégyenletes kudarcot' emlegettek, és ez jó mentség volt a főparancsnokság baklövéseire.”⁴

Végül, annak illusztrálására, hogy a csehekről alkotott kép a szépirodalomba is utat talált, egy utolsó idézet Zsolt Béla harmincas évekbeli regényéből:

„[A doktor] beszállított a Garnizonspital megfigyelőjébe, ahol egy prágai orvos volt az osztályvezető. Magas, csontos, világosszőke, inkább porosz, mint szláv, látszólag nagyon militáris volt az orvos. Óra hosszat vizsgált, aztán hirtelen felállt, s megváltozott arckifejezéssel, mint aki mindent tud, ezt mondta: – Miattam itt maradhat. De jó lesz vigyázni. [...] Elnézése természetesen nem nekünk szólt, hanem az ügynek. Nacionalista volt, s minden eszközzel gyengíteni igyekezett a Monarchia hadseregét...” (*Duna-parti nő*, 1936.)

Lássuk röviden az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségesből lett ellenségeit, Olaszországot és Romániát! Olaszország „átállása” után a magyar sajtó valósággal tobzódott a negatív jelzőkben: a taljánok hitvány, hűtlen, rabló, álnok, perfid, kapzsi, gaz népség, sőt egy helyen – meglepő módon – „labanc”-nak nevezték őket. (Mindezekkel a kormányt és népet egyaránt illették.) A beszámolókból úgy tűnik, hogy az entente ügynökei lázították fel a jó népet, amely „maga követeli, hogy vágóhídra hajtásák”. Ezzel szemben a Monarchia népei dühöt és gyűlöletet éreznek, az árulás miatti jogos felháborodást (ami igaz is volt). Gróf Tisza István miniszterelnök a Képviselőházban kijelentette: „Mária Terézia napjai ujulnak fel emlékezetünkben...” – nagyon jellemzően a historizáló emlékezethez fordult, és alkalmas hasonlatot talált 1741-ből. Még a vicclapok is bőven, bár nem túl színvonalasan foglalkoztak Itáliával. A *Borsszem Jankó* például így: „– Mi a különbség Przemysl és Olaszország között? – Przemysl nevét hosszas gyakorlat után ki lehet valahogy ejteni köpés nélkül, Olaszországét nem.” (1915. május 22.) Érdekesség, hogy az olasz hadüzenet után Egisto Tango, az Operaház neves olasz karmestere a konfliktusok keresztútjába került; a parlamentben és a sajtóban hevesen vitatták, hogy maradhat-e, avagy

³ Vitéz Sréter István: *Összeomlás az albán arcvonalon*. Budapest, 1924, 11.

⁴ Anton Pitreich: *Der österreichisch-ungarische Bundesgenosse im Sperrfeuer*. 1930, 88.

távoznia kell Budapestről. Végül maradhatott, és 1917-ben ő mutatta be Bartók Béla műveit, *A fából faragott királyfi*t, 1918-ban pedig a *Csodálatos mandarint*.

Nagyjából hasonló szövegek fordultak elő 15 hónappal később, Románia hadüzeneténél: áruló, lesipuskás, hitvány, perfid stb. Ugyanezek a jelzők ismétlődnek Berkeszi István temesvári iskolaigazgató ismert naplójában, az olasz és a román esetben szinte teljesen egyformán. A Főrendiház ülésén báró Jósika Samu elnök ugyancsak a múltból indult ki: „Románia, mely független állami élete kialakulásában, politikai és társadalmi megszilárdulásában annyit köszönhet monarchiánknak és nagy szövetségesünknek [sic!], ellenségeink sorába állott, hogy rabló kézzel nyúlhasson szent koronánk legdrágább gyöngyéhez”.

Két különbség fedezhető fel az olasz és a román hadüzenet tárgyalásánál. Egyrészt a románokat külön elmarasztalták, amiért Bukarest – ellentétben Rómával – még a Hármas Szövetség szerződését sem mondta fel átállása előtt. Másrészt a román népről nem közöltek vicceket vagy gúnyrajzokat, mint tették az olaszokról – érthető okok miatt, gondoljunk a román ajkú honpolgárok millióira. Ugyanakkor az erdélyi menekültek megsegítésére roppant energikusan elindított gyűjtőakció egyfajta nemzeti hőskölteményként jelent meg a sajtóban, és az adakozásból valóban jelentős összeget sikerült átadni a rászorultaknak.

A belső fronton

Magyarországon igen hamar elmúltak az 1914-es „szent egység” napjai, a háború rendkívüli módon kiélezte a társadalmi ellentéteket – a „belső fronton” kb. 1916-ra bekövetkezett az, amit a „mindenki harca mindenki ellen”, vagy talán a „mindenki gyűlölködése mindenki ellen” fordulatokkal lehet érzékeltetni (város–vidék, termelők–fogyasztók, kisüzem–nagytóke, hadiszállítók–mindenki más stb.). Mindez sajátos okok miatt keményen érintette a hazai zsidóságot, amely a háború második felétől egyre erősödő támadások céltáblájává vált. Nem előzmények nélkül: 1915-ben az ismert hadiszállítási botrányok miatt vádolták „a zsidó” kereskedőket, majd 1916-ban a „nyerészkedő” nagybankok kerültek a szegyenpadra. A bankok elleni támadás kétségtelenül burkolt zsidózás volt, amint arra báró Madarassy-Beck Gyula bankár és képviselő rámutatott:

„A bankok ebben a beállításban természetes személyek, amelyeknek van lába, hogy elta-possák a körülöttük levő egész közgazdaságot, van keze, amely messzire nyúl és sokat markol, és van arca, amely nagyon hasonlít Láczy Leóhoz vagy Ullmann Adolffhoz. (Derűtség jobbfelől.)”

A nagy háborúban kiéleződött zsidókérdést és antiszemitizmust a továbbiakban saját, 2008-ban kiadott könyvem alapján tárgyalom (*Lövészárkok a hátszárkában. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarorszá- gán*. Napvilág Kiadó). A főbb megállapításokat három tételben lehet összegezni.

Először: az ún. zsidókérdés nem 1918–1919-től, hanem legalábbis 1916 második felétől lett egyre nyíltabban a közbeszéd fontos témája. Konkrétan és pontosan: függetlenségi párti, majd néppárti képviselők 1916. augusztus 23-ától interpellálták rendszeresen a kormányt a háborús központok ügyében, és beszédekben felolvasták az illető hadiszállítók neveit. Az időpont szinte napra egybeesett a belpolitikai fegyverszünet felrúgásával, illetve az Erdély elleni román támadással. A kérdés inentől kezdve végig (a háború elvesztéséig) napirenden maradt.

Másodszor: az antiszemita vádak és sztereotípiák általában beleilleszkedtek, belesimultak a korábbi hasonló vádakba, sztereotípiákba, a háború legfeljebb új oldalukról mutatta vagy konkretizálta őket. Valójában egyetlen egy új akadt közöttük: a zsidók lógnak, nem a fronton harcolnak – mint a magyarok –, hanem a hátszágban lapulnak; de még ez is beleillett abba a képbe, hogy „a zsidók” gyáván vagy ravaszul kivonják magukat a férfias küzdelemből.

De nézzük egyenként e vádatokat! A galíciai menekültek beözönlése felerősítette a „keleti” zsidók bevándorlásáról korábban kialakított torzképet. A zsidók térfoglalása a gazdaságban megfelelt annak, hogy a gazdasági élet, a kereskedelem, a pénzügyek zsidó kézre kerülnek. A háborúban mindezekhez a hadiszállítást, árdrágítást, uzsora stb. stigmáit kellett hozzákapcsolni – sokkal kézenfekvőbb magyarázatul, mint amit a hátszágban zajló gazdasági átalakulásról mondani lehetett. (A térfoglalás kifejezés egyébként az 1910-es években kezdte bejárni az 1939-es „második” zsidótörvényig ívelő nyelvi karrierjét; a századelőtől már csaknem kizárólag pejoratív és a zsidókra vonatkozó kontextusokban használták.) Egyes zsidók földvásárlásai, mások erősödő politikai szerepe azt a meggyőződést mélyítették el, hogy „a zsidók” felvásárolják az egész országot, és megszerzik az irányítást a politikai életben. Végül a szellemi élet tagadhatatlanul modern – főként budapesti – jelenségei (mozi, orfeum, valamint a nők jelenléte a közép- és felsőfokú képzésben) pedig azt a benyomást, hogy a „bűnös nagyváros” és vele Magyarország a zsidó szellem befolyása alá kerül. A zsidók térfoglalásának tételéhez együvé került megannyi régi-új adalék – s vegyük hozzá ezekhez a háború miatti izgatott, hisztérikus, gyűlölködő atmoszférát. (Hely hiányában itt nem foglalkozom a vádak igazságtartalmával.)

A harmadik lényegi megállapítás az volt, hogy az első világháború alatti „zsidókérdés” és antiszemitizmus továbbra is, sőt még inkább középosztály-probléma maradt, a középosztályon belüli régi-új feszültségek terepe. Nincs mód arra, hogy hosszan bizonyítsam, hogy a háborús Magyarország azon hadviselők közé tartozott, ahol az infláció és vele a társadalmi feszültségek elviselhetetlenné váltak, hogy mindezek döntően a bérből és fizetésből élő középrétegeket sújtották, továbbá hogy történeti okok miatt a zsidó vállalkozók nagyobb szerepet játszottak a hadigazdaság működtetésében, mint bármelyik más országban. Más szavakkal: a világháború alatt felgyorsult a hagyományos (keresztény, „államfenntartó” stb.) középosztály lesüllyedése, illetve a középosztály modern (nagyon leegyszerűsítve: zsidó) elemeinek felemelkedése. Mindezt a kortársak érzékelték és megfogalmazták: így Radisics

Elemér jogász 1917-es pamfletjének már a címe is erre utalt: „A magyar középosztály jövőjéről – tekintettel a zsidóság térfoglalására”. Leszögezte: „a legutóbbi évek fejleménye a zsidókérdés előtérbe kerülése”, de az antiszemitizmus nem felekezeti kérdés, hanem „a zsidó és a magyar középosztály közötti konkurenciaharc” megtestesülése. Majd megírta ugyanezt 1918-ban – hosszabban és több történelmi reminiscenciával – Geőcze Sarolta, az újkonzervatív tábor egyik vezető ideológusa, illetve a baloldalon Bölöni György (Ady barátja) „A dzscentri bűne” címmel a radikális *Világ* egyik 1918-as számában.

Az itt vázolt jelenségek, folyamatok természetesen nem „maguktól” mentek végbe, hanem emberek és intézmények által. Csupán jelzésszerűen: az országgyűlés képviselőházában a leghálásabb téma a hadigazdaság problémáinak felemlegetése lett, a felelősök megnevezése, megbüntetésük követelése. A sajtó – napilapok, folyóiratok, sőt vicclapok – készségesen szállította a témákat (vagy ugyanazt a témát más-más oldalról); a cenzúra nem terjedt ki például a zsidókérdés vagy bármilyen hasonló kérdés tárgyalására. Közismert példa a *Huszadik Század* folyóirat nevezetes zsidókérdés-vitája, amelyre itt nem térek ki (csak arra, hogy a *Borszem Jankó* is megrendezte a maga „zsidókérdés-vitáját”). Kellett ehhez jó néhány ambiciózus politikus és más véleményformáló író, szerkesztő. A politikusok közül kiemelendő a néppárti Huszár Károly (1920 egyik miniszterelnöke), aki sohasem nyugodott, ha zsidókkal kapcsolatos ügyek bukkantak fel, mellette a szintén néppárti Haller István, akihez majd a numerus claususként ismert törvény fűződik. A közvélemény szempontjából kiemelkedett Milotay István tevékenysége, aki lapját, az *Új Nemzedéket* 1916-tól egészen a zsidók térfoglalásának szentelte. (De nem Milotayé volt az egyetlen efféle lap.) A tömeghatás szempontjából azonban mindennél fontosabbnak bizonyult két katolikus politikus szerepe: Bangha Béla páterre és Prohászka Ottokár püspökre gondolok. Előbbi a katolikus sajtó megszervezésében, utóbbi a „hungarizmus” ideológiájának kialakításában vívott ki komoly elismerést – olyannyira, hogy a Hadfelügyeleti Bizottság hangulatjelentése egyedül Prohászkát tartotta fontosnak kiemelni a „keresztény koncentráció” vezéralakjai között (1918 nyarán).

A másik oldalon sem csak az „absztrakt” zsidót támadták – nagyon hatékonyan lehetett konkrét közéleti szereplőket kipécézni. Ekkor a három legfontosabb személy Weiss Manfréd, az emblematis magyar nagytőké; Vázsonyi Vilmos, az első zsidó vallású miniszter és Jászi Oszkár, akit a zsidókérdés-vita miatt a neológ zsidó közvélemény ugyanolyan dühödten kritizált, mint az antiszemita tábor. Például 1917 őszén Meskó Zoltán függetlenségi párti (később nyilaskeresztes) képviselő Weiss Manfrédnak szentelte a szűzbeszédét. Nála a vérből arany lesz – fejtegette –, „neki ez a háború évenként 400-500 millió koronát jövedelmez [...] Ministereket és kormányt buktathatna egy [elképzelt] Weiss Manfréd-párt, s az egész ország alkotmányát felforgathatná” – mondta. Végül különösen a magyar föld védelmét hangoztatta, és felvetette, hogy Weiss egész vagyonát államosítani kellene. Huszár Károly azt javasolta, hogy „csepei Weiss Manfréd urat” hívják be katonai szolgálat-

ra (egyébként a 60. évét töltötte be 1917-ben). Vázsonyi Vilmos igazságügy-miniszter is ideális célpont volt, őt Tisza Munkapártja sem kímélte: „A visszatérő magyar középosztály annyi önérzettel fog hazajönni [a frontról], hogy a Vázsonyi urakat elsőpri a föld színéről” – jósolta Szász Pál. („Hosszan tartó élénk helyeslés és taps a jobboldalon.”)

Hogy Jászról mi mindent mondtak, attól megkímélem e sorok olvasóját. De talán a fenti idézetekből is látszik, hogy az antiszemita hullám az 1916–1920 közötti években csapott először magasra – egyáltalán nem csak Magyarországon, hanem Németországban és Ausztriában is – ugyanakkor, ugyanúgy. S csak egyetlen kérdésben általánosítanék: a nagy háború tanulságai alapján magam sem hiszem, hogy létezik „zsidók nélküli antiszemitizmus”. Igaz ugyan, hogy a bűnbakképzés mechanizmusai beindultak, de az irány nem lehet teljesen véletlenszerű, valamilyen kapcsolata kell hogy legyen a valóságban létező tapasztalatokkal. Bár az nem kevésbé igaz, hogy a „modern” társadalmakban a tapasztalatok szinte mindig a sajtón, a közvélemény szűrőjén átkerült, megformált tapasztalatok.

VÉR ÉS FAJ

Mint említettem, az első világháború az eugenika nagy fellendülését eredményezte. A tanulságot legvilágosabban Hitler vonta le, valamivel később:

„Minden háború negatív kiválasztást eredményez. A pozitív elemek tömegesen halnak meg. A legveszélyesebb katonai szolgálat már maga is kiválasztás: az igazán bátrak pilóták lesznek vagy a tengeralattjárókon harcolnak. [...] És mindig a legjobb embereket ölik meg. Közben az örök veszteseket mindennel ellátják testben és lélekben. Bárki, aki bevonul a börtönbe, biztos lehet benne, hogy soha semmi baj nem fog történni vele. És ha elképzelik, hogy ez folyik két-három éven keresztül, akkor látják, micsoda eltolódás történik a nemzet egyensúlyában: túlzott igénybevétel az egyik oldalon, tökéletes fennmaradás a másik oldalon.”

Bármilyen primitívnek tűnik mindez – szinte közhelynek számított –, korántsem csak Hitler vagy a nácik, akárcsak szélsőjobbboldaliak gondolták. Amikor Babits Mihály 1915-ben a *Nyugat* hasábjain elsiratta a bukovinai harcokban elesett „B. F. huszáronkéntest” (az ifjú Békássy Ferenc költőt, Keynes cambridge-i barátját), eként gondolkodott a háború következményeiről:

„Ebben a háborúban a magyar úrifíú pusztul legborzasztóbb percentekben: mert ő a legderekabb: nemes, bátor, egészséges és temperamentumos. S a nagy szellemi erőket nem ez az osztály adta-e országunknak? Ez az osztály, melyben a nemzet lelke él, az ép nemzeti lélek. S ez az osztály pusztul. A nyápic és gyáva megmarad, impotens és beteg szellemével.”

1916 körül már sok szakértő számára nyilvánvalóvá vált, hogy a természetes kiválasztódás alaptörvényével ellentétes folyamatot meg kell állítani. „Abszolúte

életbevágó, hogy elősegítsük a legkiválóbb embereink, a hőseink szaporodását. A derekaknak szaporodniuk kell, a silányaknak el kell tűnniük” – írta a német Gruber professzor. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1914-ben alakult eugenikai szakosztálya körül Hoffmann Géza korábbi berlini alkonzul sürgölődött, aki a spártai „Taigetosz-módszer” felélesztését szorgalmazta. Amikor 1916-ban hazarendelték, rokon lelkekre talált *A Cél* című folyóirat körében, amely a radikális jobboldali szerveződés szükségességét hirdette, és a turanizmus programját is felkarolta. („Az alsóbbrendűek kirekesztésével [...] a mi célunk legyen az új magyar turáni embertípus kialakítása és ápolása...”) Az „eugenikai kérdések állandó szemmel tartására” bizottságot alakítottak, elnökévé Teleki Pál gróft választották, aki helyet kapott a Turáni Társaság vezetőségében is. Teleki 1917-ben az Országos Hadigondozó Hivatal vezetője lett; képviselőházi beszédei Hoffmann Géza nézeteinek hatását tükrözték. Az államnak be kell avatkoznia – sürgette – „abban a tekintetben is, hogy egészséges succrescentia [utánpótlás] van-e, vagy tekintettel a szülőkre, [az állam] egészséges succrescentiára számíthat-e vagy nem”.

A kíváncsú szelekció elősegítése érdekében 1917-ben létrehozták Teleki elnökletével a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaságot. A népesedéspolitikai és a fajhigiénia immár szorosan összekapcsolódott, és mindkettő felett ott lebegett a turáni eszmekör. Az új társaság célja „A magyar nép törzsét fenyegető veszélyek tudományos vizsgálata, megállapítása és feltárása – elsősorban a születések számának aggasztó csökkenésére tekintettel...”. A társaság 1918–1919-ben saját folyóiratot adott ki *Nemzetvédelem* címmel. Az átfogó ígérennyel fellépő szerzők olyan radikális javaslatokat fogalmaztak meg, mint a házasság előtt álló párok kötelező orvosi vizsgálatát célzó törvény. A törvényjavaslat hat pontban sorolta fel a házasságkötést kizáró okokat. Nem meglepő, hogy a folyóirat 1919-ben örömmel üdvözölte a magyar Tanácsköztársaságot: „A jövő a szocialisztikus irányzaté. Ez, mivel a magyar géniusznak az individualista, kapitalista gazdasági rendszer nem kedvezett, a magyar faj érvényesülése szempontjából csak üdvösnek mondható.”

A világháborús Magyarországon a korábbinál tágabb értelmiségi körök fordultak intenzív érdeklődéssel a turanizmus és pánturanizmus eszméi felé. Az új, kelet felé irányuló ideológia kezdetei az 1890-es évekre nyúltak vissza; önálló „izmusként” 1905 körül szilárdult meg (különbféle őskereső törekvésekhez kapcsolódva); politikai szerepre 1910 körül, de főleg a világháborús években tett szert. A Magyar Turáni Társaságot 1910-ben, folyóiratát, a *Turánt* 1913-ban alapították. A társaság a háború alatt gyakorlatilag szimbiózisban működött az újonnan létrehozott Magyar Keleti Kultúrközponttal (amely 1916-ban magyar intézetet nyitott Konstantinápolyban). Az eszmei háttér az volt, hogy Magyarországot fenyegeti a nyugati világ, a keleti szlávok ellenségesen áll szemben vele; ezért a magyarságnak vissza kell térnie eredeti „sztyepei” hagyományaihoz, és szövetségeket találni a keleti népek között.

A háború alatt a „turanisták” érdeklődése a tudománytól a turanizmus mint politikailag aktuális nemzeti és faji eszme felé tolódott el. A turanizmus iránti fel-

fokozott érdeklődés a „magyar hivatás” újrafogalmazására, az új nemzeti identitás megtalálására, egyúttal a hadicélok rögzítésére tett neonacionalista kísérletként is értelmezhető. Az egyik legaktívabb szerző, Sassi Nagy Lajos számos folyóiratban népszerűsítette elméletét: számára a turanizmus olyan mindent átfogó jelszó és téma lett, amellyel racionalizálni tudta a háború tétjét és céljait. 1918-ban felvilágosító füzetet adott ki *A turanizmus mint nemzeti, faji és világeszme* címmel, meghirdetve a „turanológiát” mint kulturális programot. „Az öntudatra ébredt 600 milliós turánság a germánsággal szövetkezve Lengyel- és Finnországot, Ukrajnát, a Balti-tengermelléket és Szibériát fel fogja szabadítani” – írta. (Itt jegyzem meg, hogy törököknél is virágkorát élte a turanológia, a kérdés szakértőinek érdemes volna megvizsgálni Hüseyinzade Ali vagy Ziya Gökalp munkásságát.)

A magyar eredetmítoszok összekapcsolódtak a háborús expanzió terveivel. Ausztria-Magyarország új hivatást találna, ha „összekötő hidat képezne a germán világ és a turániak között”. Ezzel mintegy ellensúlyozták volna a németek Mittel-europa-törekvéseit. A magyarságra keleti, „pusztai” népként tekintettek, sumer-hun-szittyá-nippon-kínai-mongol-török stb. rokonságot kerestek és találtak a „sémi és szláv fenyegetés” ellen. A tudományosnak nehezen tekinthető őskutatás kemény kritikákba is ütközött – Germanus Gyula orientalista a turanizmust dilettánsok szellemi kalandozásának tartotta. Szász Zoltán író megállapította, hogy az olyan „reakciós és kirekesztő konstrukció”, amely „egyszerre fordul a germánok, szlávok és zsidók ellen”. A fenntartások ellenére az új nacionalista eszme hatott a középosztály szélesebb köreiben is. A Szabolcs vármegyei Turáni Kör azt nyilatkozta: „Felveszi a küzdelmet minden állambontó külső veszedelem ellen”. A Tanítóképzőintézeti Tanárok Országos Egyesülete „memorandumában a magyar-török-bolgár fajrokonság kidomborítását s általában a turanizmusnak az iskolákban való ismertetését kéri”. Támogató nyilatkozatok születtek „Egyesületek és Tanárok a Turanizmus szolgálatában” címmel.

Az elég zavarosan előadott magyar hadicélok főleg a Balkán felé irányultak: „valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a Dunán le, egészen a Fekete-tengerig a hegemoniát Magyarországnak biztosítsuk” – írta dr. Havass Rezső geográfus. Seprősi Paikert Alajos, jogász és közgazdász, ismert turanista 1917-ben memorandumban fordult gróf Tisza István miniszterelnökhöz egy „Germán-Turán Államszövetség” és a balkáni expanzió érdekében. Abban az évben Budapesten megnyílt a Magyar-Keleti Gazdasági Központ ún. Balkán-iskolája, ahol keleti nyelveket is tanítottak. A magyar „kulturális imperializmus” jele volt az a (szintén Tiszának küldött) javaslat, amely három karral működő magyar egyetem alapítását szorgalmazta a megszállt Belgrádban. Ennek révén – állítólag – Közép-Ázsia kapui is megnyílnának, ahol „a magyarnak rendeltetésszerű hivatása van”.

A fentiekből világosan látható, hogy a háborús években a magyar nacionalizmus radikálisabb, faji-etnikai irányba fordult, amit meg is őrzött a későbbi évtizedekben.

BEFEJEZÉS – ELDURVULÁS

Egy nyugati fronton harcoló német katona írta haza az 1916-os csaták után: „Ez a háború eldurvítja a szívet és a lelket, s az embert minden emberi iránt érzéketlenné teszi”.⁵ Másként talán életben sem maradhattak a fronton szolgáló bakák. Ami a legfeltűnőbb: a hosszú háború hasonló tüneteket produkált a hátszágok lakosságánál is. A „mindenki gyűlölködése mindenki ellen”, a társadalmi kohézió felbomlása napi tapasztalattá vált. Egy 1917-es bajor hangulatjelentés szerint „amikor az emberek gyűlöletet emlegetnek, akkor nem az angolokra vagy a franciákra gondolnak, hanem azokra, akiknek több ennivaló jut, mint nekik, és mindenki az államot hibáztatja”.

„Ahová megyek, utcán, üzletben, hivatalban: haragos arcok, eltorzult szájak, káromgó szidalmak. Ha ételt akarsz venni, gorombaságot nyelsz, ha jogaidat követeled, rúgás a válasz... Hány ember él ma Budapesten? Kilencszázezer? Kilencszázezer ellenség van. És mind a kilencszázezernek van kilencszázezer. Utcára még? Üzletekben és hivatalokban van dolgozó? Végy türelmet magadhoz. Végy alázatot magadhoz. Húzd fel a legvastagabb bőrdögt – az ellenség felé indulsz. – emberek, emberek, mi lesz ebből?”

Így kesergett Biró Lajos, a *Világszerkesztője*, már 1916 karácsonyán. Sőt Kosztolányi Dezső már egyik 1915-ös írásában észlelte ugyanezt:

„Mindenki választ magának valakit, akit gyűlölhet, a tömeg egy népet, az írástudó egy irányt, egy zászlót, egy jelszót, egy embert, egy taglejtést, egy politikát, ki tudná felsorolni, mit. [...] Gyűlölet, életelixír, nélkülöd ma nem lehetne élni.”

Majd két évvel később visszatérően megfogalmazta:

„Soha olyan őszinték nem voltak [a budapestiek], mint a gorombaságnak ebben az aranykorában. [...] Végre az emberek szívük szerint gyűlölhetik egymást.”

Vadász Lipót, Tisza István korábbi államtitkára hasonlóan baljós újévi gondolatokat fogalmazott meg a Nemzeti Munkapárt 1918 eleji találkozásán:

„Ami azonban lesújt, az, hogy konok eldurvulás, sivár fásultság, csúnya bizalmatlanság és düh marja a magyar közszellemet. [...] Mintha vége lenne a szintézisnek [itt: összefogás], mintha vége lenne a testvéri együttérzésnek, marakodás, partikularizmus mindenütt. Bel-lum omnium contra omnes... És mennyi rágalom burjánzik. Milyen régen volt, mintha végtelenség választana el attól az időtől, mikor a nemzeti egység, az ezáltal táplált nemzeti erő sugárzása szinte elképzelhetlenné tette ezt a mai szégyent és árulást!”

A gyűlölködés és eldurvulás „felsőbb” – katonai, értelmiségi stb. – körökben is tetten érhető (bár a probléma alig kutatott). Tersztyánszky Károly, a Monarchia egyik magas rangú tábornoka például sajátos nézeteket vallott a szerb „fajzatról”: „Ideális esetben, ha ezt a kifejezést ilyen gyűlöletes dologra használnom szabad, a

⁵ *Frontalltag im Ersten Weltkrieg*. Hrsg. Bernd Ulrich und Benjamin Ziemann. Frankfurt am Main. 1994, 92.

szerb fajzatot gyökerestül ki kellene irtani, a szerb vallást [így!] be kellene tiltani, a gazdag egyházi vagyont jótékony és kulturális célokra el kellene kobozni, az országot pedig megfelelő módon [?] gyarmatosítani” – javasolta 1915-ben. Vagy itt van Méray-Horváth Károly radikális szociológus és fajhigiénia-szakértő álláspontja a galíciai (zsidó) parazitákról, mégpedig a *Huszedik Század* 1917-es nagy zsidókérdés-vitájában: „Ezek ellen nincs az a kíméletlenség, ami helyénvaló ne volna. Ezt irtani kell, mint ahogy minden fertőzetest irtunk.” Ez a szöveg még első világháborús, de a hangnem már a második világháború korszakát idézi.

Európa és Magyarország 1914–1945

A történetírás is egyfajta kollektív emlékezet. A történész munkája ugyan a tudomány mai, sok szempontból tudásiparrá vált világában is leginkább egyéni teljesítmény, ám messze nem lehet önkényes. Az egyéni publikációk a szakirodalom vájta mederből építkeznek, és abba épülnek bele, tehát a kollektív emlékezet részeként fogalmazódnak meg. Ám míg az egyéni emlékezet – figyelmeztetnek a bölcsek – akkor lehet csak valóban pontos, amikor már a lényegtelen emlékek kihullottak elménkből, a historikus számára a katasztrofális véget jelzi a memória megroggyanása, mert témájában minden addig felhalmozott ismeretet birtokolnia kell. A fogas kérdés mindig az, hogy ebből a hatalmas anyagból miként kell és lehet a megadott szűk terjedelemben elférő, újat adó mondanivalónkat összegezni.

Az Európa és Magyarország témája nyilvánvalóan egyetemes. A végtelenségbe való elveszést elkerülendő tehát el kell döntenünk, hogy mi is az iránytűnk?

Polübiosz a Római Birodalom és az akkori egyetemes világ történetéből a politikai intézmények és a katonai szervezetek történetére összpontosította előadását. A középkorban Szent Ágoston Isten államáról értekezett, a földinek és az éginek az ellentétével operált. A tőlünk már nem is oly távoli Hegel nézőpontja is lényegében hasonló: hogyan halad az ember, a természetnek és a transzcendens Istennek alávetett ember a szabadság tudatáig.¹

A XX. századi egyetemes história szenvedésözönének világában, az első világháború őskatasztrófája közben és nyomán kitereljesedett tömegtársadalom embere a demokráciáért vívta és szakadatlanul ma is azért vívja a harcát. Még az állagörző liberális gróf Tisza Istvánnak sem volt semmi kétsége a tekintetben, hogy „a demokrácia felé haladunk”. „Csak” azt a feltételt szabta, hogy arra akkor kerüljön

¹ Az ívet Benedetto Croce komponálta meg *A történelem mint az egyetemesnek a története. Az „egyetemes történelem” kritikája* c., 1913-ban készült, először németül 1915-ben megjelent írásában. In: Gyurgyák János–Kisantal Tamás: *Történetelmélet*, I–II. köt. Osiris, Budapest, 2006, II. köt. 421.

sor, „amikor a tömegnek is van már minősége”.² Aztán majd a forradalmak bukása után a nemzetének – nota bene a maga felfogása szerinti nemzetének – sorsát jobbító gróf Bethlen István is a demokrácia hívének vallotta magát.

Ám a két háború közötti Európában, abban az időben, amikor a világ első helyen utolsó ízben figyel a mi kontinensünkre, úgy alakultak a dolgok, hogy a demokrácia jelszava ugyan számtalanszor szerepelt a közéletben, érdemes lehetett arra hivatkozni, esetenként annak tógájában is tetszelegni, azonban ténylegesen a demokratáknak többnyire csak vert pozíció jutott. A liberalizmus akkori totális csődjének árnyékában, a szélsőségek korában nem is lehetett ez másként.

*

A zseniális Thomas Mann a nagy háború kirobbanása előtti utolsó békeévben kísérte el feleségét abba svájci tudószanatóriumba és kezdte írni a Varázshegy ígázatában azt a külső cselekményében roppant egyszerű, belső vonulataiban pedig végtelenül gazdag nagyregényét, amelynek középpontjába egészen bizonyosan a demokratikus/humanista eszmeiséget védelmező Lodovico Settembrini és az azt opponáló (egyébként köztudottan Georg Lukács/alias Lukács Györgyről megmintázott) Leo Naphta vívja egymással szellemi csatáját.

Majd évtizedet vitt el a regényfolyam megkomponálása, és mire 1923-ban a mű elhagyta a nyomdát, Adolf Hitler totális diktatúrára törő mozgalma már kinyújtja kezét a hatalomért. Európa keleti felén pedig százalmas roncsként éli utolsó hónapjait az az ember, akinek mozgalma (kiváltképpen mivel 1917 októberében – kinek káprázatos, kinek vérfagyasztó módon – a hatalom birtokába jutott) azt ígérte, hogy a demokrácia messze több lesz a politikai váltógazdaság világánál. A nép hatalmát jövedőlte a hétköznapiakban is, olyan hatalmat, amely életének minőségét teszi valóban emberivé. Ezzel szemben már az Alkotmányozó Gyűlés sok szempontból érthető, ám messze nem szükségszerű szétkergetése abba az irányba viszi a dolgokat, hogy a nép hatalma helyett egy bürokratikus elit rendezkedjen be több mint hét évtizedre.³

E hatalom árnyoldalairól – leginkább bukása okán – világszerte könyvtárnyi irodalom keletkezett és hízik-hízik, ám minimális distinkcióval is belátható, hogy a manapság unos-untig emlegetett dolgokkal szemben minimum két óriási, az emberiség javát szolgáló cselekedetét is számba kell venni.

Roppant nehéz eldönteni, vajon melyik is volt a nagyobb tett. Hiszen az egyik azért hatalmas súlyú, mert egyszerűen emberiséget megmentő jelentőségű. Mert bármennyire is sok ország, nemzet együttes erőfeszítésének eredménye, bármennyire is sokat számított az Amerikai Egyesült Államok szinte kimeríthetetlen anyaa-

² Tisza István: A választójog és az ipari munkások. In: *Tisza István Összes Művei*, I. köt. 209. Idézi Tőkéczi László: Tisza István a magyar politikában. *Kommentár*, 2011/5.

³ Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

gi-technikai erejének hasznosítása, mégis a földi létben megismételhetetlen, egyszeri életek millióinak áldozata kellett ahhoz (és a Szovjetunió leginkább ezt adta), hogy az emberi nem megmeneküljön attól a rémálomtól, amelyet a német nemzetiszocializmus akart az akkor még központi jelentőségű Európára ráerőltetni.

Adolf Hitler birodalmával szemben mind a brit Winston Churchill, mind az amerikai Delano Roosevel – mindketten virtigli demokraták – kristálytisztán látták és tudták, hogy hol a helyük. A sztálini Szovjetunió oldalán.

A Szovjetunió másik világméretű tette a létező kapitalista világ széles tömegek számára élhetőbbé formálásában mutatható ki. Az eredeti szándék természetesen messze nem ez, hanem a világforradalom volt. És bár így az elgondolás bizonyosan merő utópia, ám az, hogy Nyugat-Európa fejlett országainak némelyikében a polgárság kezéből kicsússzon a hatalom, annak az akkori esélye aligha vitatható. A szociáldemokrata pártok hatalomra jutását a moszkvai „mumus” nem csekély mértékben fermentálta. Aztán a történelem grimasza-paradoxona, hogy ezekben az országokban sok vonatkozásban több valósul meg a nagy álomból, mint ott, ahol a munkásosztály nevében gyakorolják a hatalmat.

*

Magyarországon a polgári demokratikus forradalom ilyen-olyan okokból jórészt, ám messze nem kizárólagosan elkerülhetetlen bukása után 133 napra a bolsevik minta szerint mennek a dolgok. Annak bukása után aligha lehetett kétséges, hogy az ellenforradalom világa köszönt be. Az igaz kérdés az volt, hogy mennyi véráldozattal jár a rendteremtés, és a hatalom kiknek a kezében ölt majd tartós formát.

A kívánsággondolkodás csapdájában nem kevesek fejében, a történeti realitásokban ellenben komolyan nem merülhetett fel annak a lehetősége, hogy olyan polgári demokrácia legyen akkor hazánkban, amelyben a szociáldemokráciának jut korábbi súlyának megfelelő szerep. Belpolitikailag azért nem lehetett ilyesmit megtenni, mert a korabeli magyar társadalom pontosan tudta, hogy a proletárdiktatúrát zömében a szociáldemokraták üzemeltették. Emigrációból visszaérkezett vezetőinek álma azért sem valósulhatott meg, mert az antantnak sem ereje, sem kedve nem volt ahhoz, hogy egy ilyen berendezkedéshez támaszt adjon. A nevezetes Clerk-misszió ugyan annyit elért, hogy Horthy Miklós hadserege messze visszafogottabban viselkedjen a fővárosban, mint tette azt a vidéken, valamint a szélkakas Friedrich István kormánya adja át helyét Huszár Károly koncentrációs kormánynak, ám még messze nem dőlt el az a kérdés, hogy a keresztény középosztály (élén Horthy Miklóssal és közvetlenül mögötte Gömbös Gyulával) katonai diktatúrával hódítja meg a hatalmat, vagy pedig a nagybirtok és a nagytőke állítja vissza uralmát, de természetesen már nem Tisza István módján.⁴ Tehát legyen a választójog a

⁴ Már Thomas Sakmyster Horthy Miklósról készített életrajzában található utalás arra, hogy Clerk elutazása után sem nyugodott bele Horthy Miklós a katonai diktatúra megvalósíthatatlanságába (Thomas

korábbinál lényegesen szélesebb (ám a Friedrich-kormány választójogi rendeleténél lényegesen szűkebb), de egészében a liberalizmusból jóval kevesebb legyen, mint az Tisza István országában volt.

A küzdelemből közismerten ez utóbbi felfogás került ki győztesen.

*

Bethlen Istvánnak a demokratikus jövővel szemben Tisza Istvánéval hasonló volt a kikötése. Ő úgy fogalmazott, hogy az ne jelentse – úgymond – a „nyers” tömegek uralmát. Mert – érvelése szerint – „ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, az pusztulásnak van kitéve.”

„Mi demokráciát akarunk, de nem a nyers tömegek uralmát. Mert azok az országok, ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, azok pusztulásnak vannak szánva. A történelem arra tanít minket, hogy ahol ma szájas Kleonok, a szájas suszterek váltak úrrá a nemzetek felett és a nemzet legjobbjait, a Perikleseket száműzésre ítélték, azokban az országokban a hanyatlás korszaka, vagy a cézárok despotizmusa, vagy barbárok betörése következett.

Nálunk is a Károlyi Mihályék uralmát Tisza István gróf meggyilkoltatása és azután a barbárok betörése követte, azoknak a barbároknak betörése, akik az országot darabokra osztották és minket szegénységbe süllyesztettek. Mi tehát demokráciát akarunk, de a magyar intelligencia vezetése mellett, tekintet nélkül arra, hogy a múltban milyen pártdifferentenciák voltak köztünk...”⁵

Az épületes eszmefuttatásra 1922. március első felében került sor. Abban a helyzetben, amikor az ellenforradalmi rendszeren belüli hatalmi harc még továbbra sem dőlt el, ám az igen, hogy a nyers tömegeknek semmiféle beleszólásuk nincs és nem is lesz ennek a nemes küzdelemnek a kimenetelébe. Hiszen már hónapok óta érvényben volt az 1921:III. tc., a rendtörvény, amelynek hatálya alatt akár halállal is lehetett büntetni azt, aki a nyers tömegek uralmát akarta volna előmozdítani. Decemberben pedig a Peyer Károllyal megkötött paktum azt garantálta, hogy az ipari munkásság csak az ellenforradalmi törvénykezés kalodájában törekszik élete jobbítására. Lássunk tehát világosan: amikor a miniszterelnök a „nyers” tömegektől óvta magát és nemzetét, akkor csupán azt a feladványt kellett megoldaniuk, hogy miképpen tudnak a rendszer alaptörvényében, az 1920:I. tc-ben kényszerűen vállalt hurokból kibújni. Annak értelmében ugyanis még a nemzetgyűlés mandátumának lejártá előtt új választójogi törvényt kellett volna alkotni, amit nem tudtak

Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Helikon, Budapest, 2001, 51–52.). Az amerikai szerző által említett dokumentumokat magyarul publikáló, részletesebben elemző forrásközlés: Pritz Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. *Történelmi Szemle*, 2011/1. 127–139.

⁵ Bethlen István beszéde 1922. március 11-én Miskolcon a kormánypárt nagygyűlésén. In: *Gróf Bethlen István beszédei és írásai*, I–II. Genius, Budapest, 1933, II. köt. 374. Vö. Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz-magyar követségről (1927–1931). In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Kossuth, Budapest, 1984, 101.

megtenni, és így az alaptörvény értelmében a felnőtt lakosság 74%-ának jogot adó miniszterelnöki rendelet alapján kellett honatyákat választatni.⁶ Márpedig így kellett alkotmányosan eljárni, mert 1922. február 16., a nemzetgyűlés mandátumának utolsó napja az új választójogi törvény megszületése nélkül érkezett el. Ha szabad folyást engednek a törvénynek, akkor a parlamentben továbbra is nagy tömegben maradnak a csizmás képviselők, az ország egy radikális földreformot tető alá hozó agrárdemokrácia felé halad.

Bethlen István szerint ez bizony nyers, tehát a nemzetet romba döntő demokrácia lett volna. A miniszterelnök jól ismerte a történelemnek azt a természetét, amely a joggal szemben a hatalmat preferálja. Ezért megcsináltatja a komédiát. A kormányzó elnökletével tartott Alkotmányügyi Bizottság alkotmányosnak mondja a kormány alkotmányellenes eljárását.⁷

Mivel a miniszterelnök államférfi volt, ezért jól látta, hogy a hatalom akkor is szilárdan a kezükben marad, ha csupán 16-17%-kal viszik le a választásra jogosultak körét. Tehát nem 38%-kal, vagyis a Vázsonyi-féle törvény mintája szerint intézkednek. A nyílt szavazás olyannyira bevált intézményét azonban vidéken vissza kellett hozni. A 245 képviselői helyből 199 sorsáról tehát nyílt jellemességgel lehetett/kellett dönteni.⁸

Ezzel ugyan Magyarország frontálisan szembe ment a korabeli Európával, miközben Bethlen (szemben Gömbös Gyulával és talpasai népes táborával) nagyon jól tudta, hogy országa számára létkövetelmény a győztesek Európájába való beilleszkedés.

Ám a miniszterelnök azt is tudta, hogy a kontinens a győztesek és a legyőzöttek világa, és a győzteseket is számtalan ellentét feszíti. Tehát van bizonyos mozgáster. Annyi feltétlenül, hogy az igazodó lépések fedezékében bizonyos határig a nem szalonképes dolgokat elnézzék. És a kormányfő azt is tudta, hogy a korszak vibrálóan ideges, a bizonytalanságok tömkelegével átszőtt világában a győztesek szemében elsőbbsége van a berendezkedés stabilitásának a berendezkedés milyenségével szemben – feltételezve természetesen bizonyos minimumot.

A minimumot pedig a bethleni Magyarország bőven teljesítette. Hiszen erre az országra messze nem volt igaz – állította, bár kontraproduktívan, Jászi Oszkár az ellenkezőjét –, hogy olyan emberhez lett volna hasonlítható, akinek részben ki-

⁶ Ugyanis a 13. (3.) bek. kimondta, hogy „a kormányzó köteles az új nemzetgyűlés összehívása iránt már a feloszlató rendeletben akként rendelkezni, hogy a nemzetgyűlés az alkotandó új választójogi törvény alapján, ha pedig az addig megalkotva nem lenne, a jelenlegi nemzetgyűlés összeülése alapul szolgáló választójog alapján, legkésőbb a feloszlástól számított három hónapon belül összeülhessen.”

⁷ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságtudományi Intézet, Budapest, 1991, 145–146.

⁸ Mindennek nyomán a Képviselőházban a nagy- és középbirtokosok aránya az 1922–26-os ciklusban 15%-ról 20%-ra, majd a következőben 23%-ra növekedett. És ennek következtében a parasztbirtokosok aránya 15%-ról 7%-ra, majd 3%-ra zsugorodott. Így születik meg az a kormánypárt, amely az egész korszakban – az 1939-es megbicsaklást gyorsan kiküszöbölve – leválthatatlan lesz.

operálták az agyát.⁹ Valóban fájdalmasan sokan elmentek, ám a zöm itthon marad. Bár a „Korbori népe” nem született meg,¹⁰ itt maradt és osztozott a magyarság sorsában a zsidóság nagy tömege. Mint ahogy itt élt, zömében tovább asszimilálódóan a németiség is. Közte az a Krenmüller Cécile/alias Tormay Cecile is, akit Szabó Dezső a nem létező szellemi Zalaegerszegre internáltatott volna. És bár az író nő mostanában ismét emelkedő ázsiójú munkássága valóban inkább kárt, mint hasznót hozott honunkra, annyit azonban mégsem, hogy Árpád apánk „vereckei strapájának” értelmét el kellene vitatnunk.¹¹

A lényeg tehát az, hogy az itthon maradottak segítsége, tehetsége, szorgalma, élni akarása révén Bethlen országot teremthetett a romokból. Ami bizony nagy teljesítmény volt.

A számok nyelvén szólva: a magyar gazdaság a nyugat-európai országok átlagos szintjét leginkább 1913-ban közelítette meg. Ez 60,4%-ot jelentett. A legutóbbi rendszerváltáskor, 1990-ben 37,6%-on álltunk. Az első világháború után az említett 60,4%-ról 52,6%-ra csúsztunk vissza. Innen már 1929-re 57,1%-ra kapaszkodtunk vissza, majd a nagy gazdasági válság pörölycsapásait kiheverve, 1939-ben 58,3%-on álltunk.

Mindezt a korabeli viszonyokhoz képest egyáltalán nem rossz éves növekedéssel produkálta a gazdaság. A számokkal való visszaélést elkerülendő egymás mellé kell tenni az 1913-as és az 1920-as kiindulópontot. Nos, az első esetben 1939-ig 1,2%, az utóbbi esetben 2,7% az éves átlagos növekedési ütem.¹² És tegyük hozzá: ha a fent lévők együttese jobban teljesít, még jobb is lehetett volna. Mert a Bethlen-kormány bizony lazán, pazarlóan bánt a keservesen megtermelt pénzzel. Popovics Sándor, az MNB elnöke – például – az 1929-ben újra jelentkező deficit okát abban jelölte meg, hogy a kormány nem tartja megfelelő ellenőrzés alatt a tárcákat. A kormányfő pedig „nagyon félvállról veszi a kormányzást, tudatlan a közgazdasági és pénzügyi kérdésekben, tehetségtelen emberekkel veszi magát körül, mert azt hiszi, ezek kisebb kárt okozhatnak a kormányban, mint ha ellenzékben vannak”. Imrédy Béla, az MNB fiatal igazgatóhelyettese is a kormány felelőtlen pénzügyi politikájáról, pazarlásáról panaszkodott írásban és szóban.¹³

⁹ „Magyarország ma egy olyan lényhez hasonló, akinek agyát részben kiirtották: öntudata elhomályosult, s az intelligenciát alacsonyabb reflextevékenységek szorították ki.” In: Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar föltámadás*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920. Az új magyar nyelvű kiadás: Magyar Hírlap Könyvek, 1989, 156–157. Idézi Ormos Mária: *Agyműtét*, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk*, 2010, 3. sz. 46. – A témát reális látásmóddal tárgyalta Frank Tibor: *A Horthy-korszak kulturális teljesítménye* című előadásában 2012. november 15-én az MTA II. Osztálya Horthy-korszakról tartott tudományos ülésszakán.

¹⁰ Ady Endre: *Korbori. Nyugat*, 1924/1.

¹¹ Szabó Dezső: *Levél Tormay Szécsilnek*. In: *Uő: Egyenes úton*. Püski, Budapest, 2003, I. köt. 323–327.

¹² Tomka Béla: *Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon*. In: Gyáni Gábor–Pritz Pál–Romsics Ignác–Szarka László–Tomka Béla: *A mi 20. századunk*. Komp-Press–Korunk, Kolozsvár, 2011, 101–179. Az idézett adatok: 168.

¹³ Pogány Ágnes az MTA II. Osztályának 2012. november 15-én a Horthy-korszakkal kapcsolatos újabb kutatási eredményekről rendezett ülésszakon elhangzott előadásában idézte ezeket. Részletesebben l. A Jacobsson-jelentés, avagy a fuldokló úszóleckeje. *Magyarország állampénzügyei a gazdasági válság*

Tehát bizony visszaüött Bethlen demokráciafelfogása. A demokrácia intézményrendszere joggal bírálható gyakori körülményeskedése, lassúsága okán, ám az ilyen rendszerekben – a pluralizmus, az ellenérők szabad játékából adódóan – nincs szükség a Bethlen által is gyakorolt pazarló, a társadalom szerkezetét rongáló praktikákra.

A Tisza által igényelt minőség elérésének, a Bethlen által emlegetett nyersesség meghaladásának *ad Calandes Graecas*, azaz sohanapján volt csak esélye. Mert kutatóhelyeken vannak, ám a történelemben nincsenek laboratóriumok. Az uralkodó osztályok sem laboratóriumi zárt térben, hanem a történelem való világában, elkerülhetetlen kudarcok árán tanulták meg a hatalomgyakorlás, a kormányzás művészetét.

*

A harmincas évek Európájában mind több helyen éppen nem a demokratikus, hanem a merőben antidemokratikus, diktatórikus berendezkedések tökéletesítésétől várják a jobb világot, és annak keretében a versailles-i békerendszer totális felforgatásának sikerét. Itthon a Teleki, majd még inkább Bethlen által kiépített korlátozott parlamentáris rendszert is, csak úgy lehetett megvédeni, ha a kormányfő visszalép, és a pártelnöki posztról törekszik a dolgok befolyásolására.

„El kellett mennem, mert egy olyan gyűlölethullám vesz körül engem és rajtam keresztül az egész rezsimet – vallja be Bethlen –, hogy ha tovább a helyemen maradok ...rövid időn belül elsőpört volna nemcsak engem... hanem az egész rendszert.”¹⁴

A nagy tetterővel megérkező Gömbös Gyula programjában az általánosan titkos választójog bevezetése is ott szerepelt. Gömbös kísérletének történeti leírásában lehetnek még nyitott kérdések, ám a lényegét illetően bizonyosan nincs mit vitatkozni. Aki vezérkultusz kiépítésén fáradozott, milliós tömegpártba akart lelket lehelni, tömegsajtóval, a rádió eszközével „lelki diktatúrát” akart teremteni, aki lélekarangot becsületes kézzel akarta megkongatni a szociáldemokrácia felett, aki úgy gondolta, hogy „a lelkek koncentrációján keresztül úgyis megszületik önmagától az a magyar társadalom együttérzésén nyugvó hatalmas lelki diktatúra, amely

küszöbén. In: Halmos Károly–Klement Judit–Pogány Ágnes–Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére*, Századvég, Budapest, 2009, 413. – Imrédy Béla bírálatáról az olvasó az alábbi helyeken tájékozódhat részletesebben: A fizetési mérleg problémája, *Magyar Szemle*, 1927, 3. sz.; Produktivitás és fizetési mérleg. Különlenyomat a *Közgazdasági Szemléből*, Budapest, 1928. Az MNB Közgazdasági, tanulmányi és statisztikai osztályának vezetőjeként, Popovics megbízásából 1929 áprilisára Imrédy nem publikált tanulmányt készített „A tőkeképződés akadályai” címmel, és abban még szókimondásban bírálja a kormány gazdaságpolitikáját. (Országos Levéltár PM K 278. 6/32.) Az Országos Kaszinóban Teleki Pál felkérésére tartott előadása ellenben megjelent. (Tőkebehozatal és nemzetközi pénzügyi kapcsolatok. In: *Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1928. évről*. Budapest, 1929, 200–226.) – A gazdag, további kutatásokat segítő dokumentációért Pogány Ágnesnek őszinte köszönetet mondok.

¹⁴ Márkus László: *A Károlyi Gyula kormány kül- és belpolitikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, 98–99.

a magyar lelkek megerősödését fogja jelenteni”, az a nyers demokráciától riadozó bethleni rendszert is bizonyosan a múlt rekvizítumai közé üzte volna.¹⁵

Mindeközben a kormányfőben és csapatában valóban volt indulat által hajtott igény egy szociálisan igazságosabb társadalom megteremtésére. Ezt érezték meg a népi írók, akik naivan azt hitték, hogy az együttgondolkodás e téren alapja lehet az áldatlan állapotok enyhítésének. „Hétfő. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délben lebbencsleves. Este üres krumplifőzelék. Kedd. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délben lebbencsleves. Este puliszka kis tejjel. Szerda. Reggel kenyér, zöldpaprika...”¹⁶ – ez volt sok dolgos vidéki ember étrendje, amelyen a Gömbös-kormány érdemben nem tudott változtatni. De legalább diktatúrák kísérlete sem járt eredménnyel.

Ellenben sikeresebb volt Gömbös külpolitikája. Amit erről sok kortársa és a későbbi (másfajta ideológia vezérelte) történetírás, történeti publicisztika állított, az a múlt görbe tükre. Nem Gömbös az, aki a kancellár Hitler meglátogatásával legitimálja a Führert, mert azt két héttel előtte a négyhatalmi paktum parafálásával a demokratikus nagyhatalmak igencsak megtettek. És bár a direktóriumtól akkor nem lett tartós együttműködés, azért jó tudni, hogy ez lesz az előképe az 1938. szeptemberi, Csehszlovákiát megcsonkító müncheni paktumnak.

A korabeli magyar külpolitika sikeresen jár tojástartót az egymással akkoron ugyancsak diszharmonizáló Berlin és Róma között. Az 1934. évi római jegyzőkönyvek instrumentuma is magyar diplomáciai siker. Hiszen Mussolini nemcsak lenyeli a békát, hogy Gömbös ellenállása miatt nem tud Béccsel és Budapesttel politikai blokkban egyesülni, hanem jelentős mennyiségű magyar búza megvásárlásával enyhíti a magyar mezőgazdaság értékesítési gondjait. Belpolitikai gáncsoskodás volt az az állítás, hogy Budapest elárulta az osztrák függetlenséget. A jegyzőkönyvekkel a lehetséges mértékig éppen hogy védte azt.¹⁷

*

Ezekben az esztendőben Thomas Mann már régen Svájcban éli emigránsként az életét, 1936 végén a Csehszlovák Köztársaság ad neki állampolgárságot. A dokumentumra mozgásszabadsága érdekében, ha úgy tetszik, gyakorlati okokból volt szüksége. Németiségét ez csöppet sem korlátozta, hiszen büszke öntudattal mond-

¹⁵ Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, 54., 51–52. – A munka történelemszemlélete a hatvanas éveket tükrözi, de adatgazdagsága révén természetesen jól használható.

¹⁶ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. *Új Látóhatár* (München), 1959. július–augusztus, 253. (Idézi Lackó Miklós: Az új szellemi front történetéhez. In: *Uő: Válságok – választások*. Kossuth, Budapest, 1975, 126–127.) – „Tudnunk kell – fűzi emlékező szavaihoz Zilahy Lajos –, hogy mindez olyan években történt, amikor a lapok három arisztokrata botrányt szellőztettek. Az egyik százezer pengős lóverseny, a másik egy montecarlói rulett s a harmadik egy bécsi kártyaveszteség volt. Ez utóbbi esetben a megbízható és megbízhatatlan hírek arról tudtak, hogy Festetich György herceg a bécsi Jockey Clubban egyetlen éjszakán öt és félmillió pengőt veszített el *gin rummy*-n.” Uo. 253–254.

¹⁷ Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

hatta: „Ahol én vagyok, ott van Németország.” Így érkezett 1937 januárjában hazánkba, hogy a Zeneakadémián tartson felolvasóestet. Erre az alkalomra született meg a mi zseninknek, József Attilának a mai köztudatból sem teljesen kifakult verse. A rögtönzésekben is tökéleteset alkotó költő ekkor már – ugyancsak felkérésre – megírta a *Levegőt!* című versét. Thomas Mannt üdvözlő verse is csupa komorság.

Nagy szükségük van egymásra, hiszen egymás nélkül sötétben vagyunk. Az emberiségen – egyértelműen utalva a magyar külpolitika számára oly fontos Németországra és Olaszországra is – több „szörny-állam iszonyata rág”. Ezért borzadozva kell kérdeznünk: „mi lesz még, honnan uszulkan ránk új ordas eszmék”. Költeménye megírásakor mindebből következően attól is kellett tartania, hogy Thomas Manntól maholnap már Németországon kívül is elvonhatják a szót – „meddig lesz hely, hol fölolvasható?” – , ám a villám nem itt csapott le: az ügyészség megtiltotta az üdvözlő vers felolvasását. Főleg az utolsó strófa – József Attila Thomas Mannban „a fehérek közt egy európaít” látta.

A magyar–német viszonyt sok minden terhelte. A hazai politika így nem akarta a revíziós program potenciálisan leghatékonyabb segítőjét még egy ilyen, számára nemhogy nem fontos, hanem inkább irritáló eseménnyel is terhelni.

*

A Zeneakadémián tehát József Attila verse ezen az estén nem hangzott el, ám az emigráns Thomas Mann szereplése népes publikum előtt mégis lezajlott, cseppet sem javítva a magyar–német viszonyt. A feszültségek azonban nem voltak akkorák, hogy megfojtsák a Hitler fejében a következő év áprilisában formálódó tervet.

1938 márciusában ismeretesen Németország sikeresen kebelezte be Ausztriát, s az idővel versenyt futó, mert korai halálától rettegő Führer rögvest Csehszlovákia szétzúzására vett irányt. Már áprilisban felöltött benne, hogy az agresszióban Magyarországnak kitüntetetten fontos szerepet ad. A tervet 1938 augusztusában Kielben tárta Horthy Miklós elé. A korabeli Magyarország ugyan nagyon szívesen vette volna az északi szomszéd állam eltűnését a térképről, ám az államfő és népes kísérete akkor józan realizmust mutatva, kitért a britekkel való végzetes szembekeverülés kockázatát felrajzoló német ajánlat elől. A kikoszarozás a nemzetiszocialista vezetőkben tovább növelte a magyarokkal szembeni ellenszenvet, ám annak nem lett akkora tüze, amely elemésztette volna az 1938. október 2-i első bécsi döntést.

A jelentős területi változást a brit miniszterelnök két ízben is, nyilvánosan jogszerűnek ismerte el.

A higgadtan mérlegelő történész mégis azt mondja, hogy rossz útra fordult a magyar külpolitika, amikor a Führer területi ajándékait elfogadta. A közvéleményt történetietlen lenne elmarasztalni. Még akkor is, ha tudjuk, Németh László számos alkalommal ajánlotta a kivárára épülő, a belpolitikai reformokra összpontosító politikát. Az ostoba honfíbu táplálta hatalmas revíziós lármában az ő szava is el-

veszett. Ám az elit tudta, illetve tudnia kellett volna, hogy a történeti jogcímnek a súlya pehelynél is könnyebb az érdekek, az érdekütközések súlyához képest. Tudnia kellett, hogy a területi változásokért előbb-utóbb nagy árat kell fizetni.

Történelmi útja, trianoni tragédiája, geopolitikai adottságai folytán Magyarország természetesen nem kerülhette el, hogy a második világháborúban Németország oldalán álljon. Ám annak hogyanját és mikéntjét a mi szempontunkból még végzetesebbé tették a ki nem használt lehetőségek, majd a Szovjetunió akkor és úgy történt megtámadása. A csehszlovák kormány ajánlata birtokában megvolt a lehetőség az első bécsi döntés csapdájának elkerülésére,¹⁸ a második bécsi döntésnél lett volna lehetőség Moszkvának a döntőbírák közé hívására.

Miért nem fogadták el a kudarcba fulladt komáromi tárgyalások nyomán megérkezett csehszlovák ajánlatot? Azt az ajánlatot, amely a városok kivételével lényegében mindannak a területnek az átadására vonatkozott, amelyet azután majd az első bécsi döntés tartalmaz? Miért nem ötlött fel a gondolat, hogy meghívják döntőbírónak Bécsbe a Szovjetuniót. Megtehették volna, hiszen 1939. augusztus 23-tól a Molotov–Ribbentrop-paktumtól zengett, háborgott a nyugati világ. Lengyelország sorsát is az pecsételte meg nem sokkal később, hogy területén Hitler Sztálinnal megosztozott.

Mindezzel tehát azt mondjuk, hogy a magyar politika súlyosan kényszerpályás útján is voltak lehetőségek, amelyeket emberi gyengeségből szalasztott el. Az első bécsi döntésre még lehetett mentség az arra alapot nyújtó 1938. szeptember 28-i, Nagy-Britannia és Franciaország által is aláírt müncheni paktum. Történetietlen lenne utalni arra, hogy a második világháború győztesei majd eleve érvénytelennek nyilvánítják azt a dokumentumot, amelyet közülük két hatalom is kézjegyével látott el. Ám a második bécsi döntést már attól a Németországtól fogadják el, amellyel akkor már Nagy-Britannia élet-halál harcát vívja.

Ez a politika bizony szerencsejáték volt. Nem a történész utólagos bölcsessége mondatja ezeket a szavakat. A hatalom védte bensőségben élő kortárs Gratz Gusztáv már a második világháború alatt is így fogalmazott, a füstölgő romok láttán pedig 1945 után is természetesen kitartott véleménye mellett. És említhetjük Szabó Dezsőt is, akire aligha lehetett ráfogni bármifajta idegenszívűséget. 1939 januárjában ő – az első bécsi döntés elfogadását is helytelenítve – így ír Imrédy Béla miniszterelnökhöz:

„...inkább maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se ... Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”¹⁹

¹⁸ Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Osiris, Budapest, 2002.

¹⁹ Uo. 73.

Ezt a kötelességet a fent lévők – Teleki Pál és szűk köre kivételével – nem ismerték. És Teleki sem rendelkezett elegendő erővel, hogy kitérjen a második bécsi döntés elfogadása, Észak-Erdély visszatérte elől. 1941 áprilisában pedig, amikor villogni kezdett a zsákutca felirat (ezen azt kell érteni, hogy a Németországgal életre-halálra folyó háborút folytató Nagy-Britannia nem volt hajlandó semmiféle olyan magyar lépést tolerálni, amely – akarva-akaratlan – a németeket erősítette), nem volt ereje az országot az útról visszafordítani.

Életét ellenben – kétségbeesett figyelmeztetés gyanánt – feláldozta.

*

A zsidótörvények a polgári jogegyenlőségbe vágtak sebet. Másik, mélyen kártékony hatásuk az volt, hogy ronsolták a magyar társadalom szerkezetét, mert mélyítették a korrupciót, rohasztották a mentális viszonyokat. És ez mint negyedik ilyen törvény bizony alaposan lerontja a Kállay-kormány egyébként sok szempontból értékelendő politikájának szaldóját is.

Sir Anthony Eden brit külügyminiszter 1943. március derekán elismeri: „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie.” A britek hajlandók lennének ennek hatására kedvezőbb politikára, ám az hajótörést szenved Moszkva kemény elutasításán.

„A szovjet kormány úgy véli – válaszolja Molotov –, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is”.²⁰

És amikor Ivan Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944 elején a jövődő világot rajzolja, akkor abban így látja hazánk sorsát.

„A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában. ... a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani...”²¹

Kállay Miklós lidérces álma az volt, hogy háborús vereség nyomán a magyar állam kriptáján a címerpajzsot lefelé kell majd fordítani.²² Amikor Majszkij azt írta,

²⁰ Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth, Budapest, 1978, 32/a sz. irat.

²¹ I. M. Majszkij feljegyzése „a jövődő világ kíváncsok alapelveiről”. Ford. és közreadja Baráth Magdolna. *Külpolitika*, 1996/3–4. 157–184.

²² Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944*, I–II. köt. Európa–História, Budapest, 1991, 246–247.

hogya a szovjet politikának meg kell őriznie a magyar államot, akkor érezhetően egy olyan belső vita konklúzióját fogalmazza meg, amely másik végpontján a tagköztársasági lét mérlegelése szerepelhetett.

*

A múlt iránt érdeklődő ember messze nem azonos kíváncsisággal firtatja a letűnt korok eseményeit, igényesebbjei azok folyamatait. Nem vitás, hogy a XX. századi história kitüntetetten nagy periódusa ez a negyedszázad. Indokolt tehát, hogy megkíséreljük megfogalmazni a mérhetetlenül sok szenvedésözön értelmét – amelyen természetesen nem valamiféle racionális üzenetet, hanem a történelem folyamatát befolyásoló hatást értjük.

Nos, Francis Fukuyama nevezetes, *A történelem vége és az utolsó ember* című munkájával azt állította, hogy a szovjet típusú rendszerek bukásával az emberiséget nagy szerencse érte. Elérkezett a demokratikus liberalizmus korának egyetemes válságához. Ezáltal a történelem addigi hatalmas katasztrófáinak okai kiküszöbölődtek, a történelemnek ebben az értelemben vége lett. A gondolat magva messze nem új. Georg Wilhelm Friedrich Hegel Bonaparte Napóleon Poroszországot 1806-ban tönkre verő jénai csatájával vélte a történelem végének bekövetkeztét, hiszen a polgári liberális Franciaország küldte ezzel a győzelemmel sírba az európai feudalizmus bástyáját. 1848-ban pedig a *Kommunista Kiáltvány* szerzői mondtak annyiban hasonlót, hogy ők a proletárforradalom győzelmétől remélték az emberiség előtörténetének végét, az igazi történelem elkezdődését.

A történelem egyiket sem igazolta-igazolja, ám a „szélsőségek korának” bukása nem csupán a demokratikus rend győzelmét hozta meg számos országban. A kommunista mozgalomban az Olasz Kommunista Párt vezetője, Palmiro Togliatti fogalmazta meg először a népi demokratikus átalakulás programját. Azt a programot, amely akkor érdemben segítette a fasiszmus legyőzését. Manapság nagy divat hangsúlyozni, hogy a német nemzetiszocializmus merőben különbözött az olasz fasisztustól. Így visszatekintve, természetesen jól láthatók a markáns különbségek. Ám nem szerencsés, ha a különbségtevés elmossa annak valóságosságát, hogy azok számára, akik Hitler és szövetségesei ellen harcoltak, nem a különbség, hanem a lényeg volt a lényeg. És ennek a küzdelemnek a harcosai bizony nagyon szem előtt tartották azt aényt, hogy a szélsőjobbtotalitárius rendszerek a kapitalizmus talaján jöttek létre. Ezért is akarták azt, hogy a győzelem utáni új világ demokráciája minőségileg legyen más a korábbi polgári demokráciáknál.

Ezek a törekvések a legvilágosabban Olaszországban mutatkoztak meg. Széles körök várták el az új demokráciától, hogy az a lakosság gazdasági és szociális törekvéseinek érvényesítési lehetőségét is megteremtse. Az 1946 második felétől 1947 végéig ülésező alkotmányozó gyűlés nyomán lépett 1948. január 1-jén szüle-

tett meg a lényegében ma is hatályos alkotmány. Ez kimondja, hogy a demokratikus köztársaság „a munkán alapszik”.

A kommunisták csak 12 szavazattal maradtak alul azzal a javaslatukkal, hogy az alkotmányban a „dolgozók köztársasága” kitétel szerepeljen, de a munka fentiek szerinti beemelése egyes nem marxista szemléletű alkotmányjogászok szerint valójában azt jelenti, hogy ezzel valójában bekerült az alkotmányba a proletariátus emancipációjának marxista célja.

Az alkotmány deklarálja a munkához való jogot is, amely joggal értelmezhető a teljes foglalkoztatottság követelményének elismeréseként. Vélhetőleg nem érdektelen arra utalnunk, hogy az olasz alkotmánybíróság 1965-ben ennek alapján mondta ki: az alkotmány az államot arra kötelezi, hogy beavatkozzon a gazdaságba a munkahelyek számának növelése érdekében, mert senki nem akadályozhatja meg az állampolgárokat abban, hogy munkához jussanak.²³

Nem kétséges, hogy a Szovjetunió gyakorlata, a hegemoniája alatt kiterelbesztett ún. népi demokráciák népet és demokráciát egyaránt megcsúfoló rendszereinek története alaposan lejáratta a népi demokrácia fogalmát. Ám – vélhetőleg – mindez sem emelt áthágthatatlan torlaszt azon törekvések elé, hogy a világgazdasági hatalmas erényeit ugyancsak lerontó irtatlan bűnei egyszer a valódi népi demokratikus fejlődés útján legyenek kiküszöbölhetők.

Ebben látjuk a bemutatott korszak küzdelmeinek értelmét.

²³ Köszönettel tartozom Horváth Jenő barátomnak, hogy az olasz történelemben való jártasságával segítséget adott ezen passzusok megfogalmazásához.

...olasz narancsfa „magyar talajban nem élhet meg”...

Gömbös ideológiai nézetei és azok forrásai

„Ahogy Olaszországból nem lehet a narancsfát idehozni, mert az a magyar talajban nem élhet meg, úgy a német rendszert sem lehet átültetni a magyar életbe, mert az itt nem virágozhat ki.”¹ Ezekkel a szavakkal utasította el Gömbös Gyula miniszterelnök azt a vádat, hogy az olasz és a német diktátor politikáját követi, módszereit alkalmazza. Az a Gömbös Gyula, akit – épp a fenti gyanú alapján – a kortársak közül sokan Gömbölininek tituláltak. E véleményeket maga Gömbös is megalapozta néhány kijelentésével. A Ducét nyíltan vallotta példaképének: „Mussolini alakja erőt és energiát sugároz, szeme pedig szellemet, zsenialitást és derűt áraszt szerteszét [...] Én szívesen vallom őt mintaképemnek, és szívesen tekintek reá, mint akinek példáját érdemes követnünk.”² Hitlerről ugyan sohasem nyilatkozott hasonló módon, sejtelmesen azonban utalt az NSDAP-hoz fűződő kapcsolataira: „Németországban a német jobboldalhoz erős szálaim vannak...”³ Hasonló hatásúak voltak miniszterelnökként tett politikai lépései, amelyek a külvilág iránti érdeklődést és nyitottságot mutattak. A nyitás azonban – a Szovjetunióval kötött diplomáciai kapcsolattól eltekintve – egyirányú volt. Külpolitikai tájékozódásának fő iránya Olaszország és a nemzetiszocialista vezetés alá került Németország volt. Nem csak a revíziós célok remélt támogatása miatt. Gömbös politikai pályája kezdetétől hangsúlyozta, hogy a nemzeti alapon szerveződő, erős központi hatalom által irányított államok példáját kell követni, és e két országban látta azt elsősorban megtestesülni. Ezért is látogatott először – másfél hónappal kinevezése után – Mussolinihoz és elsőként az állam- és kormányfők közül Hitlerhez. Az olasz korporációs rendszer szinte változatlan

¹ Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. és utószó: Vonyó József. Osiris, Budapest, 2004, 525.

² Uo. 567–568.

³ Kerekes Lajos nyomán idézi: Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001, 272.

formában történő átvételének kísérlete pedig okkal vetette fel sokakban a másolás gyanúját.

Gömbös „másoló politikájára” utaló nézetek halála után is tovább éltek, majd a második világháborút követően még fel is erősödtek. Azóta is vitatják, hogy kinek volt igaza, a vádlóknak vagy a vádlottnak?

A kérdés máig tisztázatlan voltát nemcsak a különböző politikai elfogultságok torzító hatásai eredményezték, hanem szakmai problémák is. Egyrészt az, hogy a fenti értékítélet és annak cáfolatai is általában egyes jelenségek alapján, a politikai nézetek és gyakorlat alapos és sokoldalú elemzése, a körülmények mérlegelése nélkül születtek. Másrészt Gömbös tekintetében jobbra csak a miniszterelnökre (1932–1936) vonatkoztatva fogalmazódtak meg.

Egyébként sincs könnyű helyzetben az, aki igazságot akar tenni a kérdésben, azaz fel akarja kutatni Gömbös politikai nézeteinek forrásait. Mindenekelőtt azért, mert nem maradt fenn tőle napló, memoár, de még egykori leveleit sem ismerhetjük, amelyek megbízható támpontokat adhatnának számunkra. Egy halála után készült, rövid riportban megfogalmazott általános utalástól eltekintve semmit sem tudunk könyvtáráról. Másrészt az egykori fajvédő politikus, majd miniszterelnök nem volt elméleti ember. Ideológiai-politikai nézeteit nem rögzítette könyvben, mint Hitler a *Mein Kampf*-ban vagy olyan tézisekben, mint Mussolini Fasiszta Doktrínája. Ő inkább beszédeket tartott, és legfeljebb rövid újságcikkeket írt. Ezekben pedig alig találunk utalást arra, kitől mit olvasott, kitől vett át gondolatokat. E beszédek és írások azonban hitelesen tükrözik azt, miként látta korát és az őt körülvevő világot; hogyan vélekedett az ország, a magyar társadalom helyzetéről, problémáiról és azok megoldásának lehetőségeiről, módjáról. De csak bizonyos időszakokban. Mert az is bizonyos, hogy – jól képzett katonatisztként és miniszterelnöksége idején már a tapasztalt politikusként – megfelelő taktikai érzékkel állapította meg, mikor, milyen kérdésekről beszélhet és miről nem. Ilyen időszakokban és helyzetekben tettei beszéltek helyette.

Mindebből következik, hogy ideológiai-politikai nézeteinek rekonstruálásához nem elég miniszterelnökségének időszakát vizsgálnunk, át kell tekintenünk egész politikai pályája során született szövegeit; nem elég írásait, beszédeit elemeznünk: a politikai gyakorlatában és módszereiben testet öltött gondolatokat is kutatnunk kell. Nézeteinek forrásait pedig nagyrészt a komparatisztika és az analógia eszközeivel rekonstruálhatjuk. Ezért mindenekelőtt Gömbös ideológiai, politikai nézeteit és gyakorlatát kell összevetnünk a fasiszta és a nemzetiszocialista ideológiával, illetve Mussolini és Hitler politikai hatalomgyakorlásával. Az általános jellemzőket egy összehasonlító táblázatban foglalhatjuk össze.

1. táblázat

Ideológiai nézetek	
Gömbös	Fasizmus, nemzetiszocializmus
Nemzeti gondolat (előbb függetlenségi, majd 1918-tól internacionalizmus-ellenes tartalommal). Nemzeti öncélúság – az egyén mindenben alárendeli magát a nemzet érdekeinek, ezért van szükség a „magyar nemzet faji reneszánszára”,* szükséges „új nemzedék teremtetése”.** Liberalizmus- és szocializmusellenesség. Agrárizmus. Szociális gondolat. Antiszemitizmus (fajvédelem). A parlamentarizmus elvetése, központosított államhatalom – a „lelkek feletti” diktatúra – vezérelve.	Új rend, „új civilizáció” hirdetése, amely kizárólag az általuk képviselt elmélet, illetve vezetett szervezet és kialakítandó rendszer mint a megvalósítás motorja, dinamója által érhető el. Az egyént magába olvasztó nemzeti (faji) kollektívumnak a fejlődőképes új társadalmi rend ideális formájaként történő deklarálása – a liberalizmus (individualizmus, racionalizmus) és a szocializmus (osztályszemlélet, internacionalizmus) elutasítása. A nemzeti és szociális(ta) jelszó és program összekapcsolása – az antikapitalizmus és a marxizmus-/szocializmus-/bolsevizmusellenesség jegyében.*** Ezt egészítette ki a nemzetiszocialista fajelmélet (antiszemitizmus).
A hatalomgyakorlás intézményei és módszerei	
Gömbös (miniszterelnökként)	Fasizmus, nemzetiszocializmus
A választópolgárokat összefogó szervezett tömegpárt (Nemzeti Egység Pártja/NEP) segítségével törekvés egypártrendszer kialakítására, a társadalom életének totális megszervezésére, önszerveződésének megszüntetésére (társadalmi tevékenységi csoportok), a parlament korlátlan uralására. Kísérlet az érdek-képviselési rendszer kialakítására, az országgyűlés korporatív jellegű átalakítására, a végrehajtó hatalom szerepének növelésére. Zsidóellenes intézkedések – rejtetten, titkosan.	A többpártrendszerű parlamentarizmus elvetése; a társadalom önszerveződésének ellehetetlenítése, a szabadságjogok felszámolása; egyetlen – a nemzeti (faji) kollektívumot megtestesítő – szigorúan centralizált, katonai fegyvellemmel regulázott, modern tömegpárt. A törvényhozás mellőzése vagy átalakítása, alárendelése a pártnak és az általa vezérelt végrehajtó hatalomnak; az állami szervek (közigazgatás) teljes alárendelése a pártszerveknek. A vezérelv érvényesítése. A társadalom mindennapi életének totális megszervezése a párt és az állam által. Németországban a zsidóság korlátozása, majd megsemmisítése.

Források: * Szózat, 1919. november 22. ** Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 57.

*** Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987, 90–91.

Az 1. táblázatban bemutatott összevetés azt bizonyítja, hogy Gömbös nézetei és politikája szinkronban vannak, alapvető elemeit tekintve azonosságot mutatnak a náci és fasiszta ideológiával, illetve politikai gyakorlattal. Ez pedig arra indíthatna bennünket, hogy itt zárjuk le a téma tárgyalását – jogosnak ítélve a másolásra vonatkozó vádakát. Ezzel azonban a korábbi hiányosságokat ismételnénk. Ha tovább akarunk lépni, a részleteket is meg kell vizsgálnunk, mégpedig a körülményeket is mérlegelve, Gömbös egész politikai pályájának folyamatában.

Ami a körülményeket illeti, elkerülhetetlen három szempont figyelembevétele.

Az időtényező: Gömbös – hason(l)ítás alapjául szolgáló – nézetei nagyrészt azt megelőzően alakultak ki, hogy Mussolinit és Hitlert megismer(het)te.

A hatalmi helyzet: a miniszterelnök Gömböst – Mussolinitól és Hitlertől eltérően – számos tényező korlátozta céljai megvalósításában.

A személyiségtényező: eltérő személyiségek voltak.

*

Mindenekelőtt az *időtényezőt* kell figyelembe vennünk, hisz Gömbös csak olyanoktól vehetett át gondolatokat, akik azokat nála korábban fogalmazták meg. Az időrendi 2. táblázat egyértelműen bizonyítja, hogy Mussolini és főként Hitler nem tartozhatott közéjük.

A 2. táblázatba tömörített áttekintés is jelzi, hogy a három politikus pályakezdése nem tette lehetővé a másolást. Gömbös jelzett politikai nézeteinek alapelemei csíráiban már 1912 és 1919 áprilisa között kialakultak.⁴ Mindezt mintegy szimbolikusan összegezte híres/hirhedt mondatában az 1919-es bécsi emigrációban kiadott lapja hasábjain: „Igen, mi is szocialisták vagyunk, magyar nemzeti szocialisták!”⁵

Alig három hónappal korábban, 1919 januárjában indult politikai pályája, azaz, hogy a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) elnökévé választották. 1920 júniusában lett – aktív szerepet vállaló – nemzetgyűlési képviselő a Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdapárt tagjaként. Jóllehet, önálló, általa vezetett pártja csak 1924 novemberében alakult (Magyar Nemzeti Függetlenségi [Fajvédő] Párt), de 1919/1920 fordulójától őt tekinthetjük a – meglehetősen tagolt – magyarországi szélsőjobboldali irányzatok (köztük a MOVE és az Ébredő Magyarok Egyesülete [ÉME]) legbefolyásosabb politikusának, aki programjait a fenti nézetek szellemében fogalmazta meg, azok szerint foglalt állást, és cselekedett az aktuális kérdésekben.

⁴ Ezt igazolják Gömbös korai politikai megnyilvánulásai, cikkei, beszédei és 1920 elején megjelent „feljegyzései”. Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 13–44. Részletesebben lásd Vonyó József: Gömbös Gyula és a nemzeti gondolat. Gömbös Gyula nézetei a nemzetről az 1910–1920-as években. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996, 417–431; Révay József: *Gömbös Gyula élete és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934, 62–148.

⁵ *Bécsi Magyar Futár*, 1919. április 8. Lásd Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 27.

2. táblázat

	Gömbös	Mussolini	Hitler
1919			
Január	a MOVE elnöke		
Február			
Március		a fasciók alakuló ülése	
Április	cikkei bécsi lapjában		
Május			
Június		a fasciók programja	
Július			
Augusztus			
Szeptember			a DAP tagja
Október			
November	a MOVE c. lap		
December	írásai a Szózatban		
1920			
Január			
Február			NSDAP – új program
Március			
Április			
Május		új program – jobboldali fordulat	
Június	nemzetgyűlési képviselő (Kisgazdapárt)		
Július			
Augusztus			
Szeptember			
Október			
November		a squadrista mozgalom	
December			

Mussolini ebben az időszakban válik szocialistából fasisztává. A fasciók alakuló ülésüket 1919 márciusában tartották, és júniusban hirdettek programot. Az elmozdulást a jobboldal felé azonban csak az 1920 májusában meghirdetett új program jelentette. Ekkortájt született meg a „fasizmus” fogalma. Szeptemberben indultak meg és novembertől fokozatosan terjedtek el, váltak egyre agresszívabbá a squadristák terrorakciói a szocialista szervezetek, intézmények ellen. 1920/1921 fordulójától vált nyilvánvalóvá, hogy Mussolini nem csupán a baloldali politikai erők ellen, hanem a politikai hatalom megszerzéséért is fellép.⁶ Maga a Nemzeti Fascista Párt (NFP) azonban csak 1921 novemberében alakult meg, és december utolsó napjaiban hirdetett programot.⁷ A magyar sajtóban 1920 késő ősztől válik ismertté Mussolini neve. Ám akkor még inkább csak mozgalmának tetteit, mintsem politikai nézeteit taglalják a lapok. 1922 tavaszáig nemcsak Gömbös nem említi a későbbi Duce nevét, és nem hivatkozik mozgalmára, hanem a korabeli magyar szélsőjobb legfontosabb orgánuma, a *Szózat* című lap sem. 1920 előtt pedig még kevésbé képzelhető el Gömbös részéről bármiféle érdeklődés Mussolini iránt – ha egyáltalán ismerte volna –, hisz mi sem állt távolabb tőle, mint hogy egy 1918 őszéig Magyarországgal hadban álló ország szocialista politikusának nézeteivel rokon-szenvezzen. A közzétett szavak azonban nem pontosan tükrözik a valós helyzetet. Fontos, de kevésbé ismert kormányzati külpolitikai lépések is arra utalnak, hogy az ÉME vezetői már Mussolini hatalomra jutása előtt kapcsolatban álltak pártjával.⁸ Ezt maga a fajvédő vezér is említette, amikor a Reichspost tudósítójának adott – saját olaszországi kapcsolatait tagadó – interjújában kijelentette: „...nem volt megakadályozható, hogy az Ébredő Magyarok Egyesületének néhány tagja saját elhatározásából a fasizmus felé kapcsolatokat létesítsen”.⁹ Velük pedig napi kapcsolatban állt Gömbös, akinek így valamikor 1921–1922 tájától már pontos információi lehettek az olasz fasiszták és vezérük nézeteiről. Ez azonban nem gyökeresen új gondolatokkal gazdagította őt. Inkább arra adott alkalmat, hogy felismerje: Olaszországban olyan mozgalom keletkezett, amely az övével rokon politikai ideákat fogalmaz meg, illetve célokat követ.

Hitler még később kezdte politikai pályafutását, mint az olasz diktátor. Az 1919. február–április táján még magát szociáldemokratának valló katona szeptember 12-én a várost uraló müncheni katonai vezetés hírszerző osztagának tagjaként kapott megbízást arra, hogy vegyen részt egy, a szervezet által megfigyelt kis alakulat, a *Deutsche Arbeiterpartei* gyűlésén. Maga sem gondolta, hogy egy tagságra szóló felkérést küldenek utána, amelyhez egyúttal csatolták tagkönyvét is, amellyel

⁶ Vö.: Ormos Mária: *Mussolini*, I–II. Második, bőv. kiadás. PolgART, Budapest, 2000, 130–164.

⁷ Kis Aladár: *Az olasz fasizmus története*. Kossuth, Budapest, 1970, 142–151.

⁸ Lásd Ormos Mária: Feljegyzések egy magyar delegáció római tárgyalásairól 1922. november végén. In: *Európa és a magyarság a 19–20. században Történelem Doktori Program. Kutatási füzetek* 9. Szerk.: Vitári Zsolt. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002, 107–117; Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*, II. PolgArt, Budapest, 2000, 114–116.

⁹ *Szózat*, 1922. november 16.

a törpe pártocská tagjaként regisztrálták. Ezt követően a párt – immár Hitler aktív közreműködésével – 1920 februárjában vette fel a *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) nevet. Azaz építette be a későbbi Führer a párt nevébe azt a jelzőt, amelyet Gömbös már nyolc hónappal korábban leírt. Mindezek nyomán határozta el Hitler 1920. április 1-jén, hogy kilép a katonai kötelékből, és a politika terén kíván érvényesülni. Ennek volt egyik feltétele és eredménye, hogy az addigi vezérek ki- és háttérbe szorításával 1921 júliusában kizárólagosan az ő kezébe került az NSDAP irányítása, és azt politikai céljainak eszközévé tette.¹⁰

A magyar szélsőjobboldali politikusok kezdettől nyomon követték a németországi, ezen belül a müncheni eseményeket. Köztük Gömbös is. Ő azonban – legalábbis kezdetben – nem az ismeretlen Hitlerre, hanem az NSDAP vezetőjével sok tekintetben hasonló nézeteket valló és vele 1923-ig együttműködő Ludendorffra figyelt. A német hadseregére mindig csodálattal tekintő magyar vezérkari százados számára nem az ismeretlen káplár, hanem a tekintélyes német tábornok volt a példakép, akivel a Monarchia közös hadügyminisztériumának delegáltjaként 1917-ben, Kreutznachban személyesen is találkozhatott. Miközben cikkeiben és más írásaiban Gömbös 1919-től többször megemlékezett a német tábornokról, és méltató recenziót közölt új könyvéről *MOVE* c. lap címdalán,¹¹ Hitler nevét ugyanekkor egyszer sem említette beszédeiben, írásaiban.

Jóllehet, Ludendorff – önéletírásában – magyarországi kapcsolataira utalva nem Gömböst, hanem Horthyt említi,¹² előbbi már a kapcsolatfelvételtől szereplője a készülődő együttműködésnek. A német tábornoknak a magyar kormányzóhoz küldött megbízottja, Max Bauer a fajvédők két vezetőjével, Gömbössel és Eckhardt-tal is tárgyalt 1920. május 17-én. A tábornokhoz fűződő kapcsolatok azonban szükségszerűen elvezettek az ekkor vele szoros kapcsolatban lévő NSDAP-vezérhez. Ennek nyomán Gömbös baráti körének egyes tagjai már ekkor kapcsolatba kerültek Hitler pártjával. Aligha elképzelhető, hogy Ulain Ferenc előzetes és tartós kontaktus nélkül kívánt volna pénzügyi támogatást vinni a puccsra készülő müncheni pártvezérnek 1923. november 7-én,¹³ miként az is, hogy mindez Gömbös tudta nélkül történt volna. A kapcsolat, közvetítők révén – mindenekelőtt Mecsér Andrást¹⁴ kell említenünk – ezt követően is folyamatosan fennállt az NSDAP vezetésével.

A fentiek azonban nem jelenthették azt, hogy a leendő magyar miniszterelnök az ő hatásukra formálta volna politikai nézeteit és kiváltképp nem, hogy kifejezetten Hitler hatására, és nevezte magát és híveit 1919 áprilisában „magyar nemzeti

¹⁰ Lásd: Ormos Mária: *Hitler. Második, változatlan utánnomás.* T-Twins, Budapest, 1994, 50–73; Joachim Fest: *Hitler. Eine Biographie.* Neuaufgabe. Ullstein Verlag, Berlin, 2003, 169–222.

¹¹ *MOVE*, 1920. január 9.

¹² Erich Ludendorff: *Vom Feldherrn zum Weltrevolutionär und Wegbereiter Deutscher Volksschöpfung. Meine Lebenserinnerungen von 1919 bis 1925.* Ludendorffs Verlag GmbH, München, 1940, 137–139, 162, 282.

¹³ *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk.: Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth, Budapest, 1965, 33–38.

¹⁴ Lásd: *Magyar országgyűlési almanach 1935–1940*, 323. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al935_40/323.htm

szocialisták"-nak. A helyzet tehát német vonatkozásban is hasonló az olaszéhoz: nem ismeretszerzésről, nem új elvek átvételéről, hanem a gondolatok azonosságának vagy hasonló voltának felismeréséről és erre épülő együttműködésről beszélhetünk.

Alapvető különbségek voltak Mussolini és Hitler, illetve Gömbös helyzete között a hatalomra jutás körülményei, a hatalomgyakorlás feltételei és lehetőségei tekintetében.

Jóllehet, Mussolini kisebb és gyengébb, Hitler erősebb és szervezettebb, de mindketten csak tőlük függő pártra (Nemzeti Fascista Párt – NFP, illetve NSDAP) és fegyveres osztagokra (squadrok, SA) támaszkodva gyakorolhattak nyomást a társadalomra és a politikai döntéshozókra. A jobboldali radikális fordulatot követelő/hirdető politikusok hatalomra jutását megkönnyítette, hogy súlyos – és főként Mussolini esetében –, általuk is gerjesztett politikai válság idején kaptak megbízást kormányalakításra az adott ország államfőjétől. Egyaránt koalíciós kormányok vezetőjeként láttak hozzá terveik megvalósításához. A koalíciós és ellenzéki pártokat azonban, fegyveres osztagaik révén erőszakot (is) alkalmazva – Mussolini hosszabb, Hitler viszont rövid idő alatt – mindketten felszámolták, és totális diktatúrát építettek ki.

Gömbös Gyula kinevezését is befolyásolták a gazdasági válság hatására éleződő szociális és politikai feszültségek, az 1922. évi olaszországi és az 1932–1933. évi németországi politikai válsághoz hasonlóan azonban ekkor Magyarországon nem beszélhetünk. Kinevezését nem ő kényszerítette ki, hanem az elit egy része, és kifejezetten Horthy Miklós kormányzó elhatározásából került rá sor. Ráadásul nem saját pártja élén, nem a kormánypárt első számú vezetőjeként került a bársonyszékbe, mint az olasz és a német diktátor. Gömbös biztos parlamenti többség birtokában láthatott a kormányzáshoz. Ez azonban csak látszat volt. Az 1931. augusztusi, egy évvel korábbi, választásokon a konzervatív-liberális Bethlen István vezette Egységes Párt győzelme és az a tény, hogy képviselőinek nagy többsége Bethlen politikáját követte, ellentmondásos helyzetet teremtett az új miniszterelnök számára: egy konzervatív-liberális parlamenti többséggel kellett hozzálátnia programja megvalósításához. Ez a program pedig alapvető kérdésekben tért el Bethlen politikai gyakorlatától. Megvalósítását – az adott politikai erőviszonyok között – így elsősorban nem a gyenge ellenzéki pártok, hanem saját pártjának konzervatív többsége akadályoz(hat)ta. Első teendője tehát nem céljai megvalósításának megkezdése, illetve az ellenzéki politikai erők felszámolása volt, hanem az ehhez szükséges eszközök – mindenekelőtt a számára megfelelő tömegtámogatást biztosító, őt feltétlenül követő párt – létrehozása volt.

A fenti eltérések következménye, hogy a három politikus kormányzati időszakának összehasonlítása nem azonos minőségek egybevetésével történhet. Míg Mussolini és Hitler esetében megvalósult gyakorlatot, kiépült hatalmi-politikai

rendszert, Gömbös vonatkozásában jórészt csak terveket és – csupán néhány vonatkozásban – részben kialakult intézményeket elemezhetünk.

*

A tartalmi hatásokat azonban csak az ideológiai nézetek és a hatalomgyakorlás részletes összehasonlítása révén végezhetjük el. A terjedelmi keretek e tekintetben csak néhány kulcsfontosságú elem példaként történő kiemelését teszik lehetővé.

Mindhárom politikus ideológiai nézeteinek kulcsfontosságú eleme volt, hogy az egyéneket egy felülről szervezett homogén közösségbe kívánták szervezni, elvárva tőlük, hogy az adott kollektívum – vezetőik által egyoldalúan meghatározott – érdekeinek rendeljék alá saját egyéni törekvéseiket. Ám mindhárom esetben más volt az ideálisnak tartott közösség. Mussolini számára az állam, Hitler esetében a faj, Gömbösnek pedig 1920-ig a nemzet, 1920–1928 között a faj, majd haláláig ismét a nemzet. A magyar politikus esetében azonban meg kell említenünk két fontos momentumot. (1) Ő a két szót nem elkülönült fogalmakként, hanem szinonimaként, ugyanazon fogalom megnevezésére használta. (2) Fajvédő álláspontját – a látszat ellenére – miniszterelnökként sem adta fel. E különbségekből adódtak társadalomszervezési elképzeléseik és gyakorlatuk különbségei.

„A fasiszta koncepció [...] az államért van; az egyénért pedig csak annyiban, amennyiben az egybeesik az állammal...” – deklarálta Mussolini,¹⁵ – ezért „Az emberi életnek nem a formáit akarja megújítani, hanem a tartalmát, az embert, a jellemet, a hitet. És ebből a célból fegyelmet és tekintélyt követel...”¹⁶ Ebben az értelemben beszélt 1925-től „új forradalmi olasz embertípus”, „új civilizáció” megteremtéséről.¹⁷

Hitler biológiai meghatározottságuk alapján különített el tiszta és erős felsőbbrendű (kultúrateremtő), illetve az alsórendű (kultúrahordozó, szolgál-) népeket. A felsőbbrendűséget, kultúrateremtő és uralkodóképeséget tehát faji adottságként kezelte, melyek kiművelésére így nincs is szükség. Ebben a gondolatrendszerben az egyedek kötelessége a faji kollektívum szolgálata saját fájának erősítésében, illetve a szolganépek leigázásában, az élettér megszerzésében. E célok megvalósítása érdekében minden eszköz igénybevételét megengedhetőnek, mi több, kívánatosnak tartotta: egyrészt az eugenikát, másrészt a fizikai erőszakot – a tömeges megsemmisítésig. Az államot pedig csupán eszköznek tekintette a faji érdekek érvényre juttatásában.¹⁸

Gömbös e kérdéskörrel kapcsolatos nézeteit a nemzeti öncélúság formulával fogalmazta meg, amelyet már az 1920-as évek első felében is használt. Tartalma pe-

¹⁵ Benito Mussolini: *A fascismus doktrínája*. Vallecchi, Firenze, 1935, 14. (7. pont)

¹⁶ Uo. 19. (13. pont)

¹⁷ Ormos Mária: *Mussolini*, II. 319–330.

¹⁸ Hitler nézeteiről – többek között – lásd Ormos Mária: *Hitler*, 87–120; Joachim Fest: *Hitler*, 303–329.

dig – a máig olvasható közkeletű vélekedésekkel szemben – nem a nemzeti függetlenség volt, hanem az egyén és közösség Gömbös által ideálisnak vélt viszonyát fejezte ki. Szerinte az egyének és egyes társadalmi csoportok csak a nemzet által boldogulhatnak, ezért fel kell adniuk partikuláris érdekeiket, és alá kell rendelniük a közös nemzeti érdekeknek. Az államnak pedig e közös érdek érvényesítése az elsőrendű feladata. Ebben az értelemben beszélt „öncélú nemzeti államról”.¹⁹ Ennek megvalósítása érdekében szorgalmazta akkori szellemi társaival együtt a magyar-ság faji megerősítését. Zsilinszky 1919 végén hirdette „a lelkek forradalmát”, „a magyar faj lelki világának átgyúrását”, és ennek eredményeként „az új magyar embert”.²⁰ Gömbös néhány héttel később elhangzott szavai szerint a legfőbb cél: „...egy új nemzedék teremtése”.²¹

A három politikus okfejtéseit összevetve, erős hasonlóságot fedezhetünk fel. Mindenekelőtt azt, hogy mindhármuk számára központi kérdés az egyén alárendelése az általuk vezetett közösség ugyancsak általuk definiált érdekeinek. Gömbös jelszavai – „új magyar ember”, „új nemzedék” – ugyanazt a gondolatot fejezik ki, mint Mussolini „új forradalmi olasz embertípusa” és „új civilizációja”. Ám a magyar fajvédő vezér jó öt évvel korábban fogalmazta e formulákat, mint a Duce. Gömbös programjában épp úgy hangsúlyos szerepet kapott a zsidóság korlátozása, mint a Führerében. De Gömbös az előtt (1918 szeptemberétől) kezdte deklarálni ezzel kapcsolatos véleményét, hogy – a minden bizonnyal már bécsi éveiben, a „nagy háború” előtt – antiszemitává lett Hitlert és nézeteit megismerte volna. Érvelésükben pedig alapvető eltérések mutatkoztak. Hitler lényegében aszemitizmust hirdetett fajbiológiai érvek alapján. Gömbös ezzel szemben az ún. szelektív antiszemitizmus híve volt. Jóllehet, hivatkozott a fajelmélet magyarországi képviselőire, a zsidókérdést nem faji, hanem társadalompolitikai szempontból közelítette meg. A sajátos magyar viszonyok miatt elfogadta az országban régebben letelepedett, a magyar gazdaságba és társadalomba szervesen beilleszkedett zsidók jelenlétét. Két korlátozással: egyrészt a tulajdonukban és használatukban lévő összes föld elvételét követelte, és minden területen (gazdaság, oktatás, kultúra) korlátozta volna őket a numerus clausus jegyében. Aktív és passzív választójogot is csak nekik adott volna. Az ún. galíciánereket azonban ki akarta utasítani az országból. Mindezt kizárólag jogi eszközökkel kívánta megvalósítani. Ellentétben a Führerrel, nem hirdetett erőszakot, és fel sem merült benne a zsidók megsemmisítésének gondolata. Sokat idézett, zsidóbarátnak tűnő megnyilatkozása²² ellenére miniszterelnökként titkos utasításokat adott a háború előtti és alatti években bevándorolt kelet-magyarországi

¹⁹ Gömbös politikai nézeteinek alakulásáról részletesebben lásd Vonyó József: *Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa*. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris, Budapest, 2009, 243–274.

²⁰ Zsilinszky Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Táltos Kiadás, Budapest, 1920, 79, 87, 117.

²¹ Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 57.

²² Lásd kormányelnöki bemutatkozó beszéd a képviselőházban. In: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 414.

zsidók összeírására és kiutasításukra az országból, továbbá ismét felvetette a zsidók választójogának korlátozását.²³ Az eltérések okait egyrészt abban kereshetjük, hogy a zsidók aránya jóval kisebb volt a német társadalomban, miként a gazdaságban elfoglalt pozíciók is, mint Magyarországon. Nem kisebb jelentősége volt annak, hogy Gömbös maga is belátta: a sajátos magyar történelmi-társadalmi fejlődés következményeként nem lehet magyar fajról – az ő szavaival „teljesen egységes turáni fajú magyar”-ról – beszélni. Ezért inkább magyarországi fajt, esetenként keresztény fajt emlegetett, akik körébe besorolta mindazokat a népelemeket, melyek az évszázadok során beolvadtak a magyarságba, vagy identitásukat megőrző nemzeti kisebbségként éltek az országban – kivéve a zsidókat. A két politikus személyiségének a módszerek megválasztásában volt fontos szerepe.²⁴

*

A hatalmi rendszer és a hatalomgyakorlás módszereinek összevetése tekintetében van jelentősége annak a körülménynek, hogy Gömbös még csak megkezdhette egy új szisztéma kiépítését, amikor Mussolini már megvalósította azt, Hitler számára pedig adottak voltak a feltételek tervei radikális gyorsaságú realizálásához.

Gömbös politikája kapcsán számos kortárs nem általában emlegette a másolást, hanem kifejezetten azzal vádolták, hogy Mussolini és Hitler rendszeréhez hasonló diktatúrát kíván kiépíteni. Maga a „vádolt” élesen tiltakozott az e tekintetben őt ért gyanúsítások ellen. „Nem akarok diktátor lenni, és nem is leszek az”²⁵ – hangoztatta már 1932. október 4-én, első miniszterelnöki rádiószózatában. Szavait igazolni látszott kormányzásának négy éve, legalábbis abban a tekintetben, hogy ebben a négy évben nem változott meg az ország alkotmányos rendje, nem fogatosított erőszakos intézkedéseket politikai ellenfeleivel szemben, és – elődeihez képest – nem korlátozta törvényekkel, rendeletekkel és rendőri erőszakkal a társadalom különböző csoportjait, azok szervezkedését. A tiltakozás azonban – önmagában – aligha lehet bizonyító erejű. Mi sem igazolja ezt jobban, mint az, hogy a XX. század legkíméletlenebb jobboldali diktátora, Hitler szinte szó szerint azonos kijelentést tett: „Én nem vagyok, és nem is leszek diktátor.”²⁶ Szavai 1933 nyarán hangzottak el, akkor, amikor már túl volt – többek között – a baloldali politikai pártok és szervezetek erőszakos felszámolásán és a zsidókat korlátozó első intézkedéseken.

²³ A részleteket lásd Vonyó József: Gömbös Gyula és a zsidókérdés. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai*. Szerk.: Paksy Zoltán. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005, 18–43.; In: uő: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012, 31–55.

²⁴ A részleteket lásd Vonyó József: Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: *Századok Füzetei* 5. Szerk.: Pál Lajos. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009, 30–34. *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944*, 165–169. (A továbbiakban e másodközlés oldalszámaira hivatkozunk.)

²⁵ Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 385.

²⁶ Idézi Joachim Fest: *Hitler*, 595. Az eredeti német mondat: „*Ich bin kein Diktator und werde nie ein Diktator sein.*”

Az általa gyakorolt politika részletei azonban nem igazolják Gömbös „védekezését”. Bizonyításként csupán a legfontosabb példákat emelhetjük ki e tekintetben is.

Mind Mussolini és Hitler hatalmi rendszerében, mind Gömbös politikai céljainak megvalósítási kísérletében kulcsszerepet szántak a hatalmat gyakorló pártnak.

Az NSDAP és az NFP már a hatalom megszerzésekor rendelkezésére állt Mussolininak, illetve Hitlernek. A két politikai alakulat – miként a diktatúrák modern pártjai általában – egyaránt (1) területi alapon szervezett, (2) vertikálisan tagolt, (3) hierarchikus felépítésű, (4) katonai fegyelemre épülő, (5) vezérelv alapján irányított, (6) szervezett tömegpárt volt. Alapvető feladatuk pedig egyrészt a társadalom totális megszervezése, mozgósítása a fasiszta/nemzetiszocialista célok megvalósítása érdekében. Ezt szolgálta az is, hogy a párt részeivé tették a központosított társadalmi szervezeteket. Másrészt az államhatalom teljes kisajátítása és uralása, a párt és az állam egységének megteremtése (*Gleichschaltung*). Szervezeti struktúrájuk, működési elveik – az alsóbb szintű vezetők vezér által történő kinevezése, tőlük való teljes függése, hatáskörük korlátozása a felsőbb parancsok végrehajtására stb. – következtében e pártok hatékony eszközök lehettek a Duce és a Führer kezében. Különösen azáltal, hogy korlátlan jogosultsággal rendelkeztek a szervezet életének irányítása tekintetében.²⁷

Gömbös számára – mint jeleztük – a hasonló lehetőségeket biztosító párt kiépítése volt az első teendő. Az 1932 őszén megindult előkészítő munka eredményeként 1933 nyarán kezdték kiépíteni a Nemzeti Egység Pártja szervezeti hálózatát, amely – szervezőinek szándéka szerint – struktúráját, működési mechanizmusát tekintve megfelelt a fenti hat kritériumnak. A területi alapon szervezett községi, választókerületi és megyei szervezetek elnökeit személy szerint a Vezér, Gömbös Gyula nevezte ki, és a kinevezettek írásban tettek neki hűségesküvet, miként belépési nyilatkozatának aláírásával a párt 1935 márciusában már mintegy kétmillió tagja is. Valamennyien arra kötelezték magukat, hogy fegyelmezetten teljesítik a Vezér utasításait. A választókerületi és a megyei választmányok tagjai az alsóbb szervek elnökei és titkárai voltak.²⁸ Így a választás elve, a társadalmi kezdeményezés, illetve a vezető szervek demokratikus kontrollja épp úgy nem érvényesült a NEP-ben, mint az olasz és német pártban.

Gömbösék – az NFP és az NSDAP vezetésétől eltérően – arra törekedtek, hogy az ország valamennyi választójoggal rendelkező állampolgárát beszervezzék a kormánypártba. Az eltéréseknek két oka volt.

Az egyik az ideológiai kiindulópontokkal függött össze. Az NSDAP-nek – a hitleri fajelmélet szellemében – csak „vér szerint német származásúak” lehettek

²⁷ A szervezeti struktúra és működés részleteinek rövid összefoglalását és a kérdéskör legfontosabb irodalmát, forrásait lásd Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944*, 170–174.

²⁸ A részleteket lásd Gömbös pártja. *A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939)*. Összeáll., szerk., bev.: Vonyó József. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998.

tagjai.²⁹ A Nemzeti Fasiszta Párthoz ellenben csak azok tartozhattak „...akik politikailag, erkölcsileg, polgárilag kiállták a próbát és teljesen megbízhatóknak bizonyultak arra, hogy a kiküldött nagy célokat (sic!) közreműködésükkel meg is lehessen valósítani.”³⁰ Mussolini szerint az NFP ezáltal „Olaszország legkiválóbb erőit a saját kebelébe gyűjtötte össze”, így „a párt adja a rendszernek az uralkodó osztályát”.³¹

Gömböst a nemzeti egység megvalósításának eszméje vezérelte, amit a párt neve is szimbolizált. Ez új, legalábbis fontos új jegyekkel gazdagította a nemzeti identitás kialakítását is. Hangsúlyos eleme volt, hogy a „nemzet” felemelkedésének legfontosabb feltételeként, létezésének domináns jellemzőjeként definiálták az „egység” kialakítását – tekintet nélkül a társadalom sokféle tagoltságára. Ennek az egységnek megvalósítója, megtestesítője, szervezeti kerete pedig – Gömbös és híveinek retorikája szerint – a Nemzeti Egység Pártja volt, amely az egyének feltétlen azonosulása révén válhatott (volna) azzá. E logika jegyében: annak, aki a nemzet tagjának vallotta magát – vállalva a fenti kötöttségeket – be kellett lépnie a pártba. Ezáltal a „nemzet” azonos lett volna a Nemzeti Egység Pártjával. Az érvelés azonban fordított logikával is megfogalmazódott: az lehet csak tagja a „nemzetnek”, aki tagja a NEP-nek. Mindez egy sajátos „MI” tudat és egyben ellenséggép („ŐK”) definiálását jelentette. Ha ugyanis csak az lehet tagja a „nemzetnek”, aki tagja a NEP-nek, azok, akik nem tagjai NEP-nek, a „nemzethez” sem tartozhatnak. Ezért senkit sem tekintettek eleve politikai ellenfélnek, ellenségnek vallása, nemzetisége, „faji hovatartozása”, szociális helyzete vagy akár korábbi/akkori pártállása miatt. Gömbös számos esetben kinyilatkoztatta, hogy a zsidókat és a munkásokat épp úgy „testvérnek” – azaz a nemzethez tartozónak – tekintti, mint bármely más társadalmi réteg vagy vallásfelekezet tagjait. Feltétele csupán annyi volt, hogy „nemzeti alapra helyezkedjenek”, azaz kövessék a Nemzeti Egység Pártja, illetve vezérének céljait, politikáját.³² Ellenfélnek minősítettek viszont mindenkit, aki nem azonosult a NEP – vezére által megfogalmazott – céljaival (tekintet nélkül nemzetiségére, felekezetére, szociális helyzetére, addigi NEP-tagságára). Azzal, hogy a NEP magát azonosította a nemzettel, és mindenki mást kizárt belőle, utóbbiakat nem a nemzetben belüli politikai ellenfélként, hanem a nemzetet kívül levő ellenséggként kezelte. Nem mondtak le persze véglegesen az önmagukat kirekesztők későbbi megnyerésének, a nemzetbe történő beemelésének lehetőségéről.

Másfelől az összes választó NEP-tagsága révén érhatték volna el a többi politikai párt felszámolását, az egypártrendszer kialakítását. Ennek erőszakos, illetve jogi-adminisztratív eszközökkel történő megvalósítására Gömbösnek – megint csak

²⁹ *Organisationsbuch der NSDAP*. 4. Auflage. Zentralverlag der NSDAP. München, 1937, 5.

³⁰ *A Nemzeti Fascista Párt*. Vallecchi, Firenze, é. n. 56.

³¹ MNL OL K468–B/2–1929–70/b. A fascista párt. 2.

³² Lásd pl. Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 388., 408., 414.

eltérően Mussolinitól és Hitlertől – nem volt lehetősége. Tegyük hozzá: semmi jele annak, hogy egyáltalán szándékában állt volna.

A párt társadalomszervező funkcióját vizsgálva azt láthatjuk, hogy hatalomra jutását követően Hitler néhány hónap, Mussolini néhány év alatt felszámolta a társadalom önszerveződésének minden legális lehetőségét és az ezt érvényesítő egyesületeket. A lakosság egészének tevékenységét a pártjuk szerves részét képező tagszervezetek (az NSDAP esetében tagozatok és csatolt szervezetek) keretei közé szorították, és a *Kraft durch Freude* (Erő az örömből), illetve a *Dopolavoro* (Munka után) nevű mozgalmakkal törekedtek a szabadidő párt által történő teljes megszervezésére is.³³

Gömbös csak a pártszervezetek teljes kiépítését követően, illetve azután tehetett erre kísérletet, hogy az 1935. tavaszi választások eredményeként saját híveit juttathatta többségre a kormánypárt országgyűlési frakciójában. 1935 nyarán –őszén a Nemzeti Egység Pártja szervezeteinek feladatát immár a társadalom egész életének totális megszervezésében jelölték meg. Az Országos Központi Iroda ennek érdekében kezdte meg a párt társadalmi tevékenységi csoportjainak kiépítését. Az országos, megyei, járási és helyi szinten egyaránt megszervezendő női, ifjúsági, gazdasági, népművelési és propagandacsoportokat arra kötelezték, hogy a települések életének minden fontos részletére kiterjedő tevékenységet folytassanak. Feladatuk volt munkaalkalmak teremtetése, az egyes foglalkozásokra történő felkészítés, a közös termelés és az előállított termékek értékesítésének megszervezése, a legkülönbözőbb népiéleti, közegészségügyi, nő- és gyermekvédelmi feladatok ellátása, a testnevelés és a sportélet szervezése, a helyi hagyományok őrzése, az ismeretterjesztés és a kulturális élet minden területének összefogása, irányítása. A szervező munka nélkülözhetetlen elemének tekintették a Nemzeti Egység Pártja – fenti célokat szolgáló – intézményeinek, együtteseinek (Nemzeti Egység műhelye, népkonyhája, szülőotthona, napközije, testedző csapata, műkedvelő gárdája, énekkara, zenekara, szavalókórusa, kölcsönkönyvtára, népi gyűjteménye stb. – összesen 14 intézménytípus) kiépítését.³⁴

A kormány nem számolta fel az egyházak, a politikai pártok mellett működő vagy azoktól független egyesületeket. A NEP munkacsoportjainak azonban el kellett érniük, hogy az adott területen hasonló feladatokat ellátó civil szervezetek, magánszemélyek vagy csatlakozzanak a Nemzeti Egység Pártjához, vagy működjenek együtt vele, a párt aktivistáira hagyva az irányítást. A végső cél az volt, hogy „...a jövőben ezek a különálló akciók teljesen szűnjenek meg és mindenféle [...] akciót a Nemzeti Egység kezdeményezzen, illetőleg hajtson végre...”³⁵

Mindez azt jelzi, hogy más szervezeti megoldásokkal ugyan, de Gömbös és pártjának vezetése ugyanúgy a társadalom élete valamennyi területének párt ál-

³³ Lásd a 29. és 30. lábjegyzet

³⁴ A nagyszabású akció dokumentumait lásd *Gömbös pártja*, 282–336. (41–49. sz. dokumentumok).

³⁵ Uo. 298.

tali megszervezésére törekedett – tegyük hozzá: sikertelenül –, mint Mussolini és Hitler. Egy elem, a korporációs rendszer tekintetében azonban az olasz minta szolgál – szintén kudarcra végződött – másolásának kísérletéről beszélhetünk.³⁶

Hasonlóságok és eltérések jellemezték a párt és az állam viszonyának alakulását is.

Olaszországban és Németországban – a rivális pártok erőszakos eszközökkel történő felszámolásával és az ezek árnyékában rendezett új választásokkal – egypártrendszer alakult ki, ahol – eltérő módon – a párt és az állam lényegében egybeolvadt vagy feladatellátása összemosódott. Azé a párté, melyben a belső ellenzék megsemmisítése vagy kikapcsolása nyomán vitathatatlanul érvényesült az első számú vezető akarata.

Hitler – hatalmi pozíciói kiteljesítését követően – 1933. július 14-én törvényben deklarálta az egypártrendszert, majd az év végén az állam és a párt egységét.³⁷ Ennek nyomán kiteljesedett a már korábban megkezdett Gleichschaltung, mely kiterjedt az államszervezet egészére, a közigazgatást is beleértve. A pártegyeduralom kialakítására biztosított a Führer számára kényelmes lehetőséget az ő kezdeményezésére már 1933. március 23-án elfogadott felhatalmazási törvény, mely révén az állam intézményrendszeréből kiiktatták a parlamentet. Az NSDAP által uralt kormány kapott kizárólagos, ellenőrizetlen jogosítványt az ország életének szabályozására, és – az alkotmányt is beleértve – a korábbi törvények módosítására. Ezzel a parlamentarizmus de facto megszűnt a Harmadik Birodalomban.³⁸

Mussolini ideológiai megfontolásaiból fakadóan, amelyek szerint az állam a fontos, a párt feladata csak annak kiszolgálása, a rendszer működésének első felében az államigazgatás helyi vezetői (a megyék élén „a kormány fejét képviselő” prefektus, a településeken pedig a podeszta) álltak, a párt helyi vezetői nekik volt alárendelve.³⁹ A hatalmi viszonyok 1926 – a többi párt felszámolása – után Itáliában is a németországihoz hasonlóan alakultak: a párt uralta az állam minden szegmensét. A Duce 1929-es nyilatkozata szerint a „Párt ez utóbbi években [...] behatolt a nemzeti élet legkisebb dúcaiba is. Nincsen az életnek olyan része, melyre nem terjedne ki a Párt gondoskodása.”⁴⁰ Egy magyar megfigyelő pedig úgy látta: „A párttitkár tehát a legnagyobb, sőt, bátran mondhatnók, az egyetlen valóságos hatalom a vidéken.”⁴¹ A parlament de facto felszámolását követően pedig, az 1928. december 9-én hozott törvény értelmében a Nemzeti Fascista Párt legfelső szerve,

³⁶ Sipos Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997, 185–187.

³⁷ Az 1933. december 1-jén alkotott törvény 1. § (1) bekezdése leszögezte: „A nemzetiszocialista forradalom győzelmét követően a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt a német nemzetesszeme hordozója, és szétszakíthatatlan egységet képez az állammal.” Lásd *Organisationsbuch der NSDAP*, 489.

³⁸ Ormos Mária: *Németország története a 20. században*. Rubicon-Könyvek, Budapest, 2008, 167–168; Ormos Mária: *Hitler*, 206–210.

³⁹ *A Nemzeti Fascista Párt*, 48–49.

⁴⁰ Uo. 54.

⁴¹ MNL OL K468–B/2–1929–70/b. A fascista párt, 4.

a Fascista Nagytanács vette át a törvényhozás funkcióját.⁴² Ily módon a Mussolini vezette végrehajtó hatalom (kormány) ellenőrzését olyan törvényhozó szerv látta el, amelynek elnöke szintén a Duce volt, ráadásul az ugyancsak az ő parancsai által vezérelt, katonásan szervezett, hierarchikus párt legfelső testületéként. Tekintettel a Duce – alább tárgyalandó – különleges helyzetére és jogosítványaira, ez lényegében azt jelentette, hogy Mussolinit, a kormány fejét Mussolini, a parlament helyébe lépő párt vezére ellenőrizhette. Néhány év elteltével azonban a Fasiszta Nagytanács szerepe is elhalványult, és az állam központi végrehajtó szerve, a kormány akarata érvényesült – tulajdonképpen korlátlanul. A pártnak maradt az eredetileg rá osztott szerep: az állam szolgálata.⁴³ A fasiszta államszervezési kísérlet jellemző eleme a korporatív elv érvényesítése volt. Előbb csak a gazdasági élet szervezésében, a munkáltatói és munkavállalói érdekek egyeztetésében szántak neki szerepet. Az 1933 novemberében elfogadott korporációs törvény végeredménye viszont a korporatív állam szervezetének kialakítása lett.⁴⁴

Gömbösnek minderre nem volt lehetősége. Kezdeményezései az országgyűlés – részben az olaszországihoz hasonló – korporációs jellegű átalakítására, illetve vele szemben a végrehajtó hatalom súlyának növelésére 1933 februárjában már a kormányon belül zátonyra futottak.⁴⁵ Az olasz korporációs rendszer átvételére épülő érdek-képviselési rendszer törvénybe iktatása a kormánypárton belüli előkészületek során elbukott, miként az 1935. évi választási sikert követő, módosított változat is.⁴⁶ Így semmiféle változás nem következett be Gömbös kormányzása idején a magyar állam intézményrendszerében. Lényegében érintetlen maradt a Bethlen által kiépített korlátozott parlamentáris rendszer. A miniszterelnök tehát nem teremtett diktatúrát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is akart. Szándékait nem csak a sorolt sikertelen kísérletek jelzik. Legközvetlenebb munkatársai nyíltan fogalmazták meg a végső célt a NEP Országos Központi Irodájának szervezeti felépítését és munkarendjét szabályozó titkos dokumentumban: „A Nemzeti Egység Országos Központi Irodája mindezen munkálatokat annak a célkitűzésnek a tudatában végzi, hogy egész állami életünknek mihamarabb elválaszthatatlanul egyet kell jelentenie a vezérnek az ország jövőjét biztosítani hivatott Nemzeti Mozgalmával [a Nemzeti Egység Pártjával – V. J.]”⁴⁷ Ez a – hitleri mintára – *Gleichschaltung*-ot kilátásba helyező dokumentum mintegy fél évvel az állam és a párt egységét deklaráló német törvény születése előtt látott napvilágot.

A képet árnyalja az, hogy Gömbös nem terrorral megvalósított, hanem „a lelkek feletti uralmon”, vagyis a társadalom nagy részének egyetértésén és támogatásán alapuló diktatúrát vizionált. A lelkek feletti diktatúrát pedig a NEP propa-

⁴² *A Nemzeti Fascista Párt*, 50.

⁴³ Ormos Mária: *Mussolini*, I. 273–274.

⁴⁴ A részleteket lásd Benito Mussolini: *A korporációs államról*. Vallecchi, Firenze, 1940.

⁴⁵ Lásd Gergely Jenő: *Gömbös Gyula*, 242–246.

⁴⁶ Lásd 39. lábjegyzet.

⁴⁷ *Gömbös pártja*, 118. (Kiemelés tőlem – V. J.)

gandamunkája révén, az abban folyó, nemzetialapú politikai, erkölcsi nevelőmunka segítségével remélte megvalósítani.⁴⁸ Aminek persze nélkülözhetetlen eleme volt az a – hűségnyilatkozatokkal megerősített – szervezeti kapocs, ami a párt tagjait és vezetőit a „Vezérhez” fűzte. Számos megnyilatkozása jelezte azt is, hogy szükség – ellenállás – esetén erélyt fog tanúsítani, erőt fog alkalmazni.⁴⁹

Mussolini és Hitler politikai ideológiájában és a miniszterelnök, illetve kancellár által teremtett állam működtetésében egyaránt meghatározó jelentősége volt a vezéreszmének. Hitler a pártvezéri, kancellári és köztársasági elnöki funkció egyesítése révén lett „(párt)vezér és kancellárból” az egész német nép „Führere”. Az NSDAP alapszabályában rögzített elv szerint: „A Führer akarata a legfőbb törvény a pártban.” Ő pedig „Csak saját lelkiismeretének és a német népnek tartozik felelősséggel.”⁵⁰ E szabály a párt és állam egyesítése révén az államszervezet egészében is érvényesült. Mussolininak a király, III. Viktor Emánuel hallgatólagos beleegyezése adott lehetőséget vezéri szerepének érvényesítésére. Az átalakított törvényhozásban alkotott törvényekben, illetve kormányrendeletekben biztosított funkciók és jogosítványok révén Mussolini lett „...az egész nemzeti köztevékenység központja; ő egy személyben alapja és csúcspontja egy piramis alakban kiépített politikai szervezetnek, mely tőle veszi eredetét, és benne kristályosodik ki”. A Duce nem csak a kormány, hanem „a rendszer valamennyi központi, politikai, katonai, gazdasági intézményének feje; [...] a Milizia parancsnoka, s a Fascista Nagytanács feje.” Mindezek alapján nyilváníthatták ki: „Anélkül, hogy a monarchia értékét csökkenteni kívánná [...] a Duce az egész állami életnek alapvető, tényleges, mozgató és fegyelmező intézménye.”⁵¹

Gömbös számára – a párt és az állam egyesítésének hiánya, illetve Horthy Miklós kormányzó szerepe és tekintélye miatt⁵² – nem adatott hasonló pozíció.

Ennek ellenére az alábbi szavakkal fordult az ország egész lakosságához a rádióban 1932. október 4-én: „Vezérként álllok előttetek!”⁵³ Az üzenet egyértelmű: az egész nemzet vezéréként kívánt bemutatkozni. Nem lehetett szó a kormánypárt vezéréről, hisz ezt a tisztet Bethlen több mint három héttel később, csak a hónap utolsó napjaiban adta át neki. Szándékát néhány nap múlva az Egységes Párt értekezletén is megerősítette: „...mint a felelős kormány miniszterelnöke, felelős vezére akarok lenni a nemzetnek is”.⁵⁴ A párt dokumentumai (1933 júniusától kezdve) ugyanezt szuggerálták a NEP szervezeteinek vezetőibe és tagságába. Vezető mun-

⁴⁸ Lásd a pártpropagandát szolgáló kiadványt: Vita- és szónoki tárgyak vázlattal és rendezési útmutatóval. In: *Gömbös pártja*, 171–191, illetve a NEP propagandacsoportjainak feladatait, 331–334.

⁴⁹ Lásd pl. Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 557, 589.

⁵⁰ *Organisationsbuch der NSDAP*, 146. (Kiemelés tőlem – V. J.)

⁵¹ *A Nemzeti Fascista Párt*, 69–72.

⁵² A kérdés vázlatos áttekintését lásd Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944*, 188–189.

⁵³ Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 385.

⁵⁴ Uo. 387.

katársai propagandisztikus megfogalmazásaiban minden, ami 1932. október 1-je után történt, a „Vezér” érdeme volt. Az érvelés pedig igencsak hasonlatos Hitler és Mussolini vezéri mivoltának igazolásához: Gömbös hirdetett a nemzet érdekeit valóban kifejező programot, ő bontotta ki a Nemzeti Egység zászlaját. Neki köszönhető az ország külpolitikai, „gazdasági helyzetének javulása, belső rendjének megszilárdulása”. Neki lehetnek hálások a nemzet különböző státusú tagjai szociális helyzetük javításáért. S mindebben rajta kívül senkinek – sem a parlamentnek, sem a kormányzónak, sem a tulajdonosoknak, sem a termelőknek – nem volt szerepe. Legfeljebb a kormányt vagy a NEP-et illették dicsérő szavakkal – a „Vezérrel” együtt.⁵⁵

A Gömbös személye körüli kultusz építését szolgálta, hogy olyan tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek „fényében” már szinte isteni lényként jelent meg a kortársak előtt, aki ösztönösen felismeri mi jó a nemzetnek, és annak tagjai a vezér feltétlen követése révén biztosíthatják boldog jövőjüket. Így tehát a magyarság hálát adhat „a Mindenhatónak, hogy az ország sorsdöntő órájában adott a nemzetnek egy államférfiút, Vezérünket, Gömbös Gyulát, aki magyar lelkének nagyszerű erejével felismerte a történelem parancsszavát és rávezette a nemzetet az egyedül helyes útra...”.⁵⁶

Maga Gömbös nyilvánosan is kijelentette, hogy igényt tart a kizárólagos vezéri szerepre. „Bízzák reám magukat; meggyőződhetek arról, hogy amit akarok, becsülettel akarom. Terveim a nemzet egyetemét szolgálják” – szólt a veszprémi szervezet zászlóbontó gyűlésének résztvevőihöz.⁵⁷ Indoklasként arra hivatkozott, hogy a „...rendkívül nehéz és komplikált nemzetközi helyzetben, óriási világerők ütközése közepette, a súlyos belső problémák egész sorával megterhelt, kicsiny Magyarország csak akkor fogja megállni helyét, ha lélekben, célokban és törekvésekben összefogva, egyöntetű falanxként áll azok mögött, akik az alkotmányos tényezők bizalmából állnak az ország élén”.⁵⁸

E szavak kimondásakor önmagára utalt. A cél az volt, hogy a társadalom minden szférájában a „Vezér” akarata érvényesüljön. Ám e törekvése sem tulajdonítható a kortárs diktátorok követésének. Sokkal inkább gyerekkori hatásokra is kialakult személyiségének, amelynek egyik meghatározó eleme volt, hogy zsenge korától vezető szerepre törekedett minden közösségben, másrészt katonai képzettségének. Az egykori vezérkari tiszt a legbonyolultabb társadalmi problémákat is a katona szemével nézte, és katonás egyszerűséggel, parancsokkal szeretne volna megoldani, a társadalmat pedig parancsokkal irányítható hadseregnek szeretne látni.⁵⁹

⁵⁵ Lásd pl.: *Gömbös pártja*, 12, 27, 30, 31, 33b és 36. sz. dokumentumok.

⁵⁶ Uo. 151.

⁵⁷ Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 496.

⁵⁸ Uo. 621–622.

⁵⁹ Vonyó József: Utószó. In: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 703–710.

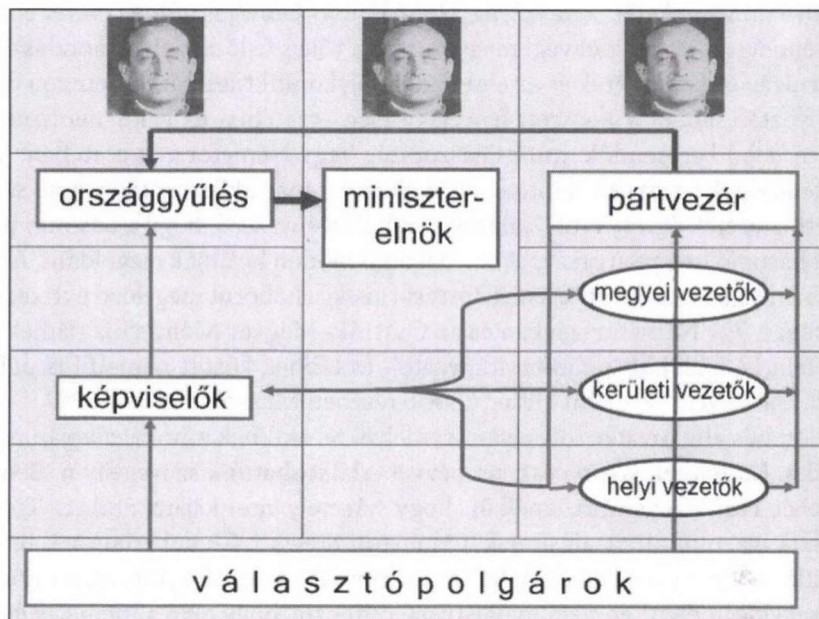
Az adott helyzetben, az ismertetett törekvések és folyamatok tükrében nyilvánvaló, hogy nem pusztá vezérkedésről⁶⁰ volt szó, hanem arról, hogy Gömbös az általa (és legközvetlenebb munkatársai, legodaadóbb hívei által) kiépített párt vezéréneként az egész társadalom életét kívánta megszervezni, politikai nézeteit, gondolkodásmódját meghatározni, és mindezek révén neki feltétlenül engedelmeskedő parlamentet kialakítani.

Ezekben az államról és a „Vezérről” alkotott nézetekben a parlament szerepe teljesen formálissá válik. Hatásköre minimálisra szűkül – a végrehajtó hatalom jogkörének egyidejű, rohamos kiterjesztésével. Ezt a parlamentet is egyetlen – a többi pártot felszámoló vagy teljesen háttérbe szorító – kormánypárt uralja, és ennek révén az államhatalom a társadalom egésze fölé tud kerekedni, tetszése szerint szabályozva annak működését. A párt meghatározó vonása pedig az, hogy benne a „Vezér” (pártvezér és miniszterelnök egy személyben) akarata korlátlanul érvényesül. Egy ilyen feltételek között működő parlamentnek a végrehajtó hatalmat ellenőrző – esetleg fennmaradó – szerepe lényegében nem jelenthetett volna többet, mint a „Vezér” (a parlamentet uraló párt vezérének) ellenőrzését önmaga (a miniszterelnök) felett. Ugyanúgy, ahogy azt Mussolini lényegében megvalósította. (*Lásd a mellékelt ábrát.*) Gömbös (és híveinek) államról alkotott felfogása, a NEP-szervezés gyakorlata tehát nem más, mint egy diktatorikus vezéri állam programja és kezdeti realizálása. Olyan államé, melynek sem kiépítése érdekében, sem működése idején – Gömbös tervei szerint – nem alkalmaznak fizikai terrort. A hatalom más eszközeit – közigazgatás, adóvégrehajtás stb. – és a modernizáció adta lehetőségeket (sajtó, tömegközlekedés, hírközlés stb.) azonban felhasználták annak érdekében, hogy a szigorú szervezeti elvek alapján működő Nemzeti Egység Pártjába tereljék a lakosság mind nagyobb részét, hogy abban ezáltal megvalósuljon a magyar nemzet lelki, majd politikai egysége, az „Isten adta Vezér”, Gömbös politikai koncepciójának megfelelő tartalommal. Ez, a Gömbös terveiben testet öltő szisztéma minden lényeges elemében megfelel egyrészt a modern tömegdiktatúrák kritériumainak, másrészt nem más, mint az 1920-as évek elején általa megfogalmazott elgondolás, a „lelkek feletti uralmon alapuló” diktatúra részletes kifejtése és megvalósítási kísérlete.⁶¹ Ugyanakkor meghatározó elemeiben hasonlít az olasz fasiszta rendszerhez, illetve annak kiépítéséhez. Ahhoz az államhoz, amelyet többször emlegettek a

⁶⁰ Lásd: Gergely Jenő: *Gömbös Gyula*, 220; Uő: *Gömbös Gyula. (Vázlat egy politikai életrajzhoz)* Elektra Kiadóház, Budapest, 1999, 143.

⁶¹ Gömbös kinevezett miniszterelnökként 1932 októberében elmondott beszédeiben szinte szó szerint ismételte azokat a húszas években tett kijelentéseit, melyekben elhatárolta magát a mesterkéltség hatalomtól, mely „szuronyokra van felépítve”, és változatlanul olyan hatalmat szorgalmazott, amely a „lelkeken nyugszik”. Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 458. 1932 decemberében, Nagykőrösön „új magyar típusról” beszélt, melynek segítségével „a lelkek koncentrációján keresztül úgyis megszületik önmagától az a magyar társadalom együttérzésén nyugvó lelki diktatúra, [...] amely belekényszeríti majd a kritizáló magyart a munkába és kiközösíti a nemzet testéből automatikusan azokat, akik – hogy úgy mondjam – nem akarnak a nemzettel egy gúnyában járni.” Uo. 483.

Nemzeti Egység Pártja vezetői követendő mintaként,⁶² és melynek vezérét, Mussolinit Gömbös nyilvánosan is példaképének deklarálta.

*

Részleges és vázlatos áttekintésünk igazolja, hogy számos kérdésben mutatható ki hasonlóság, esetenként azonosság a Gömbös, illetve Mussolini és Hitler nézetei és az általuk gyakorolt politika között. Miközben markáns eltérések jellemzik az egymással összecsengő vélemények kiindulópontjait, a problémák megközelítésének és főként megoldási kísérleteinek módozatait.

Arra a kérdésre, hogy másolta-e Gömbös Mussolinist és Hitlert – a korporációs/érdek-képviselési rendszer átvételére irányuló törekvést, illetve más politikai akciók, szervezetek stb. egyes elemeinek alkalmazását kivéve – mindent összevetve: határozottan nem lehet a válasz.

Kettős értelemben nem lehet szó másolásról:

1. Gömbös politikai nézeteinek sarkalatos pontjai előbb alakultak ki, mintsem Mussolinist és Hitlert, illetve munkáikat megismerhette volna.

2. Az egyes programok, akciók megvalósításának módja eltért a – feltételezett, vagy valóban követett – olasz és/vagy német mintától.

Ennek alapján két további kérdés vár még válaszra.

1. Ha nem a két korabeli diktátort követte, kitől származnak nézetei?

⁶² Lásd pl.: *Gömbös pártja*, 31. sz. dokumentum, továbbá *Függetlenség*, 1933. június 25., augusztus 2.

2. Mi okozta a másolás látszatát, Mussolini és Hitler, illetve Gömbös nézeteinek és politikai módszereinek hasonlóságát?

A két kérdésre adható válasz elemei egybefonódnak. A hasonlóságok okait vizsgálva mindenekelőtt arra kell figyelniünk, hogy Gömbös nézetei esetében a gyökerek épp úgy a 19. század végi magyarországi tőkés fejlődés ellentmondásaiban, a modernizációs kényszerek és az elmaradottság konfliktusaiban, a nemzeti fejlődés akadályoztatásában, a nemzeti fenyegetettség érzetében és valós nemzeti sérelmekben (stb.) keresendők, mint Olaszország vagy Németország esetében. Vagyis a hasonlóságok az okok tekintetében is léteztek, már akkor, amikor még szó sem lehetett „nézetek átvételéről”, „másolásról”. Törvényszerű, hogy a hasonló problémákat hasonló helyzetű országokban hasonló módon kívánják megoldani. Annál is inkább, mert az „utánzótt” eszmék forrásai azok, a háborút megelőző évtizedekben Európában (így Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchia német nyelvterületein is) kialakult politikai irányzatok és többek között németül is publikált munkák, amelyekből főként Hitler, kisebb részben Mussolini is merített.

Gömbös alig hivatkozott olyan személyekre, akiknek munkái alapján nézeteit formálta. Külföldiek közül csak két névvel találkozhatunk szövegeiben. Benjamin Disraeliét csak megemlíti, anélkül, hogy bármely munkájára utalna. Többször igyekszik igazolni állításait annak a Houston Stewart Chamberlainnek tételével, aki Hitlerre is nagy hatással volt. Jellemző azonban az elméleti, társadalomtörténeti kérdésekkel elmélyülten nem foglalkozó Gömbösre, hogy nem a „németté lett” angol szerző több mint ezeroldalas alapművére⁶³ hivatkozik, hanem egy folyóiratban megjelent rövid cikkének adatait citálja.⁶⁴ Ez – mint láttuk – mindenekelőtt Hitler viszonyításában és a faji kérdés tekintetében érvényes. Gömbös azonban ezeken túl 1912 és 1914 között, a bécsi Hadi Iskola hallgatójaként, majd 1917–1918-ban, amikor a közös Hadügyminisztériumban teljesített szolgálatot, épp úgy megismerhette az ausztriai antiszemitizmus legfontosabb alakjainak (Karl Lueger, Adolf Joseph Lanz és mások) írásait, mint nem sokkal korábban a leendő Führer.

A fajvédők vezére a zsidók korlátozását szorgalmazó követeléseit magyarországi „tekintélyek” adataival, érveivel igyekezett alátámasztani. Méhelly Lajos biológiai fajelméletére hivatkozott – anélkül, hogy a fajok hierarchiájára vonatkozó tételeit átvette volna.⁶⁵ A zsidóság magyar fajt veszélyeztető honi térnyeréséhez pedig deklarálta a néppárti, keresztényszocialista publicista Miklóssy István⁶⁶ és

⁶³ A *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* kétkötetes 10. kiadása (München, 1912) 1240 oldal terjedelmű, bonyolult történeti, filozófiai okfejtés.

⁶⁴ Gömbös Chamberlainnek a *Rasse und Nation* (Faj és Nemzet) c. folyóiratban megjelent cikkére hivatkozott, melynek mottója a következő volt: „Ha egy nemzet naggyá akar fejlődni, egy alapvető elvből kell kiindulnia, és ez a nemzeti jelleg megalkotása, azaz egy körvonalozottan megkülönböztetett faj megteremtése.” Lásd: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 72.

⁶⁵ Lásd: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 216–217.

⁶⁶ Miklóssy István: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása. Szociálpolitikai tanulmány*. Budapest, 1913.

a statisztikus Kovács Alajos⁶⁷ adatait használta fel. Miniszterelnökként pedig az agráriusok vezére, Károlyi Sándor példájának követését vallotta és egyben ajánlotta a mezőgazdáknak is. A XIX. század végén létrejött Gazdaszövetség törekvései rendre felismerhetők már a fajvédő Gömbös 1920-as években hirdetett, mezőgazdasággal kapcsolatos elképzeléseiben,⁶⁸ miként azok a nézetek is, melyeket a magyarországi újkonzervativizmus másik ága, a politikai katolicizmus legnagyobb szellemi hatást kifejtő képviselői (pl. Prohászka Ottokár, Bangha Béla), illetve az ennek radikalizálásában szerepet játszó újságírók (Milotay István és a fajvédő harcostárs Lendvai István) fogalmaztak meg. De citálhatnánk a korszak legnagyobb hatású íróját, Szabó Dezsőt is, akinek akkortájt megfogalmazott véleménye is befolyásolhatta Gömbös világlátását.⁶⁹ A legnagyobb hasonlóságot azonban Gömbös és Zsilinszky Endre korabeli gondolatai között fedezhetjük fel. S aligha valószínű, hogy a jogi tanulmányok mellett – részben Kolozsvárt, részben lipcsei és heidelbergi egyetemi tanulmányai során – közgazdasági, történeti, szociológiai és pszichológiai ismereteket is szerző, egyetemista korától publicisztikai tevékenységet folytató Zsilinszky vette volna át az addig lényegében csak katonai képzésben részesült Gömbös ideáit.⁷⁰

Úgy tűnhet tehát, Gömbös joggal hangsúlyozta már az 1920-as évek első felében, hogy magyar válaszokat ad a honi társadalmi, gazdasági és kulturális problémák által felvetett kérdésekre, és forrásai is zömmel magyarországiak voltak. Szabó Miklós azonban már bizonyította, hogy ezek kialakulásában fontos szerepe volt a főként Németországból vagy német közvetítéssel érkező szellemi inspirációknak.⁷¹ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Gömbös által képviselt elvek nem a korabeli „zárt” országban születtek, hanem minden tekintetben „nyitottságot” igazolnak a külvilágra – akkor is, ha erről hangoztatójuk, a fajvédő vezér nem nyilatkozott, vagy nem is tudott.

Mussolinira és Hitlerre visszatérve: a nézetek hasonlóságának okát tehát elsősorban nem az átvételben, hanem a hasonló problémákra történő, hasonló reagálásokban, illetve a források és szellemi hatások (nyilván részleges) azonosságában kereshetjük. Azaz hasonló talajon keletkeznek egymással összecsengő nézetek, és ennek természetes következménye, hogy képviselőik figyelnek egymásra, keresik az együttműködés lehetőségeit. Gömbös politizálása pedig egyértelműen jelzi, hogy kész volt az alkalmasnak látszó elemek átvételére, s a magyar viszonyoknak megfelelően módosított alkalmazására. Mindezt – Ormos Mária kifejezésével élve – úgy

⁶⁷ Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, 1922.

⁶⁸ Lásd: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 527–528.

⁶⁹ Bangha, Szabó Dezső, Milota és Lendvai nézeteire lásd Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszméletörténeti tanulmány*. Osiris, Budapest, 2012, 51–86., 155–184.

⁷⁰ Uo. 131–154, továbbá Vonyó József: Zsilinszky és a zsidókérdés. In: Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944*, 57.

⁷¹ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest, 2003, főként 11–94., 109–184.

is megfogalmazhatjuk, hogy Gömbös nem másolta Mussolinit és Hitlert, hanem tanult tőlük. Különösen a Ducétól.

A fentiek azt bizonyítják, hogy Gömbös a két diktátor esetében – legalábbis részben – joggal utasította el a másolás és utánzás vádját, és megalapozottan vallhatta, hogy ő eredendően a magyar, a honi viszonyokban gyökerező, önálló politikát folytat. Hiszen korabeli elvbarátaival együtt nem egyszerűen követte Mussolinit és Hitlert, hanem velük egy időben, sőt, őket megelőzve, mindenesetre tőlük függetlenül fogalmazott meg hasonló elveket, programelemeket.

*

Mindaz, amit a fentiekben megfogalmaztunk, arra indíthat bárkit, hogy a másolásra vonatkozó vádak megalapozatlannak ítélt voltára hivatkozva felmentsék Gömböst az alól a történelmi felelősség alól, amelyet nemcsak a későbbi történetírás állapított meg vele szemben, hanem számos kortársa is – közöttük Bethlen István, Gratz Gusztáv, az egykori fajvédő társ, Bajcsy-Zsilinszky Endre, több népi író és sokan mások – kemény szavakkal fogalmaztak meg.⁷² Ezért kell hangsúlyoznunk, hogy az általunk leírtak nem gyengítik, hanem éppenséggel erősítik azokat az érveket, amelyek révén Mussolini követésével is igazolni igyekeztek Gömbös diktatorikus törekvéseit. Mert a probléma lényege nem az, hogy másolt-e bárkit is Gömbös, hanem az, hogy amit meg akart valósítani – saját elhatározásból vagy mintákat követve, a magyarországi viszonyokhoz igazodva, illetve elemeiben eltérő megoldásokat és módszereket alkalmazva –, a lényeget illetően azonos volt azzal, amit Hitler és Mussolini létrehozott.

⁷² Lásd Vonyó József: „Miniszterelnök akarsz-e lenni, vagy Vezér?!” Kortársak Gömbös Gyuláról. *Rubicon*, 2003/7–8. sz. 52–65.

A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség

A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé

I.

A katolikus értelmiség társadalmi és politikai szerepvállalásának bemutatása bármely történelmi időszakban szükségessé teszi, hogy számot vessünk a római katolikus egyház öndefiníciójával, valamint e fogalom történeti változásaival. A keresztény egyházak hosszú ideje fennálló, ezért nem csupán az intézmény, hanem a társadalom- és a mentalitástörténet szintjén is kifejezést nyert hagyományát különösen a XVIII. század végétől érte kihívásként a társadalmi és politikai környezet gyökeres megváltozása. A modern szekuláris állam létrejötte ugyanis Európa-szerte az abszolutisztikus államberendezkedések megjelenésétől kezdődően fokozatosan megváltoztatta az egyházak államhoz és társadalomhoz fűződő viszonyát. A francia és az ipari „kettős” forradalom eredményeként ugyanis a XIX. században megszűnt az állam „keresztény” jellegének alapja, vagyis az az egyház-definíció, amely szerint az egyház mint „területi alapon szervezett, kötelező vallásos közösség, amely teljes fedésben van a politikai közösséggel, vagy az állammal”¹ nem bizonyult érvényesnek a továbbiakban. Ettől kezdve az egyházak csupán a társadalom egyik alrendszerként tekinthettek önmagukra, a katolikus egyház vonatkozásában pedig ekkortól beszélhetünk „katolicizmusról”, arról a rész- vagy ellentársadalomról, amelyet az intézményes egyház és a katolikusok alakítottak ki a római katolikus kereszténység társadalmi megjelenési formájaként.² A protestáns és a római katolikus egyházak egyházfelfogásának különbözősége miatt a laikus állam és társadalom kialakulása elsősorban a római katolikus egyház önértelmezésével ütközött.³

¹ José Casanova: *Public Religions in the Modern World*. Chicago–London, 1994, 40–66.

² Urs Altermatt: *A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete*. Osiris, Budapest, 2001, 20.

³ Mivel a római katolikus egyház modern kori történetének egy szakasza a tanulmány témája, ezért a továbbiakban – kizárólag a stílári egyszerűség kedvéért – az „egyház” szót a „római katolikus egyház” kifejezés szinonimájaként használom. A protestáns értelmezésben az egyház jellege spirituális és rejtett,

Ennek a folyamatnak az állomásai felfoghatók szekularizációs jelenségeként is.⁴ A társadalomtudományok legfőképp három jelenségcsoportot vizsgálva alakították ki a szekularizációs tézisüket. A szekularizáció mint a világi és a vallásos intézmények, illetve normák elválasztása egymástól; mint a vallásgyakorlat hanyatlása; és mint a vallásosság magánéletbe való visszaszorulása vált bizonyító erejűvé abban az elméletben, amely a felvilágosodás valláskritikájából kiindulva, a vallásosság, a vallásos világgép és az egyházak társadalmi-politikai szerepvállalásának hanyatlását, „a világ varázstalanítását” mint a modern kor egyik jellegzetességét fogalmazta meg – nem kis részben éppen elvárásként.⁵ Bár a jelenkori társadalmi és politikai folyamatok revideálásra szorulónak mutatják a szekularizációs elméletet, mindazonáltal a szekularizáció (és az érem másik oldaláról tekintve: az egyház) mi-benlétének újragondolása a XIX. és a XX. század történetére vonatkoztatva olyan történeti folyamatokat vonhat a tudományos elemzés látókörébe, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyházak történetét ne csupán a politikatörténetbe, hanem a társadalomtörténetbe is integrálhassuk. Az egyházfogalom így részben szűkebb, amennyiben számot vet a társadalmi szekularizációval, részben azonban tágabb, hiszen az egyháztörténet-írás tárgyát túlterjesztheti az intézménytörténet határain.

A katolikus egyház társadalomtörténetébe illeszthető ezért az olyan vizsgálódás, amely a katolikus politikai gondolkodás fejlődésének körülményeit, valamint ennek társadalmi befolyását kutatja.⁶ Ennek két lényeges kérdésfelvetése:

1. Lehetséges-e a politikai szféra olyan egyházi megközelítése, amely több, mint a történelmi hagyományból származtatott előjogokhoz való ragaszkodás újbóli megnyilvánulása?

2. Van-e olyan vallásos világnézet, amely több, mint a felvilágosodás valláskritikájának és a modern kor szellemi fejlődésének nyílt vagy burkolt elutasítása?⁷

Tanulmányomban annak a kísérletnek a történetét szeretném bemutatni, amelynek során Magyarországon katolikus gondolkodók és politikusok az 1930-as évektől kezdődően megkísérelték, hogy pozitív választ adjanak a fenti két kérdés-re, és ez a válasz elérendő célul mégse az egyház totalizáló felfogását tételezze fel

ebből bizonyos közömbösség következik az egyház világi szervezetére nézve. Ha viszont katolikus értelmezés szerint az egyházi hivatalok, különösen pedig annak vezetése isteni alapításra mennek vissza, megnehezedik a történeti változások elfogadásának lehetősége. L. Juliane Brandt: A vallás társadalomtörténete. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 2006, 261.

⁴ David Martin: *A General Theory of Secularization*. Oxford, 1978, 3–4.

⁵ A szekularizációról alkotott elképzeléseinket ugyan nagymértékben meghatározza Max Weber koncepciója, ám megfontolandó C. S. Lewis angol író és irodalomtörténész megállapítása, miszerint „az elvallástalanodó világ nem lehet újra pogány, mint ahogy egy elvált nő sem lesz újra szűzlány”. A szekularizáció nem a vallás és az egyházak megszűnéséhez, hanem funkcióváltozásához vezetett. L. Hartmut Lehmann: Religion und die Sakralisierung der Nation im 20. Jahrhundert. Varianten einen komplementären Relation. In: Hans-Christain Maner–Martin Schulze Wessel (Hrsg.): *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen, 1918–1939*. Stuttgart, 2002, 13–27.

⁶ Juliane Brandt, i. m. 264.

⁷ Wolfgang Schluchter: *Rationalism, Religion and Denomination*. Berkeley, 1989, 251–254.

és jelölje ki. Ehhez segítséget a katolikus egyház társadalmi tanításában találtak, amelynek magyar adaptációja azonban lényeges pontokon hozott újat a magyar katolikus politikai gondolkodás történetében, és ekképp politikai eszmetörténeti előzményévé vált a második világháború utáni modern kereszténydemokrata párt, a Demokrata Néppárt politikai programjának.

Elsőként tehát a katolikus társadalmi tanítás főbb pontjait, ezután ennek magyar recepcióját mutatom be, majd ezután a katolikus társadalomtudományi gondolkodás elemzése vezet el a kereszténydemokrácia eszmetörténeti előzményeinek és a Demokrata Néppárt eszmei arculatának vizsgálatához.

II.

A pápai enciklikákban megfogalmazódó katolikus társadalmi tanítás szellemi háttérővé az 1930-as években vált Magyarországon, noha közismerten XIII. Leó *Rerum Novarum* kezdetű 1891-es enciklikája⁸ hozta meg a római katolikus egyház történetében azt a fordulatot, amelytől kezdve az egyház tágabb összefüggésekben is kifejtette saját elképzeléseit az emberi társadalom és gazdaság optimális működéséről. Magyarországon azonban csak az 1930-as években alakult ki az a szellemi környezet, amelyben a katolikus társadalmi tanítás már nem csupán az egyház szűken vett, belső nyilvánossága előtt jelenhetett meg, de felkínálhatta az ország értelmiségi diskurzusában megjelölt témák alternatív megközelítését is.

A társadalmi tanítás a XIX. század végén abból a világegyházat érintő felismerésből indult ki, létérdeke, hogy a modern kor felvetette problémákkal a hitélet érdekelt-ségi területén túl is foglalkozzon. A katolikus egyház XIX. századi helyzete messze-menőkig igazolta, sőt készítette az egyházvezetést a szembesülésre a történeti idővel. A hitélet általános hanyatlása, a pápai állam geopolitikai jelentőségének elvesztése, a liberális kormányzatú országokban kibontakozó kultúrharc és az általánossá váló társadalmi szekularizáció olyan válsághelyzetbe sodorta az egyházat, amely mind állami, mind társadalmi viszonylatban saját szerepének újrafogalmazására készítette.⁹

XIII. Leó megújuló elméleti apparátus bevetésével és a kor uralkodó eszméinek, a liberalizmusnak és a marxizmusnak a kritikájával kezdte felépíteni a modern kor katolikus vízióját.¹⁰ Az általa előnyben részesített neotomizmus fogalmi keretei határozták meg azt a teológiai beszédmódot, amely egyaránt alkalmasnak tűnt a társadalom elemzésére és a megújuló katolikus nézőpont kifejtésére. A *Rerum Novarum*-ban a társadalom organikus szemlélete és a természetjog katolikus felfogá-

⁸ Szövegét lásd: Tomka Miklós–Góják János (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Szent István Társulat, Budapest, 1993, 27–55.

⁹ José Casanova, i. m. 11–39.

¹⁰ Sándor Agócs: *Philosophy by Decree. XIII. Leo and the Thomistic Revival*. In: Uő: *The Troubled Origins of the Italian Catholic Labour Movement 1878–1914*. Detroit, 1988, 20–32.

sa kiegészült a magántulajdon szentségével, tőke és munka egymásra utaltságának hangoztatásával és a közjó szolgálatának mindenkre érvényes kötelezettségével. A katolikus társadalmi tanítás fogalomhasználatában a közjó (*bonum commune*) az a szervezőelv, amely képes kifejezni a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak integrációját, egymáshoz tartozását, amennyiben munkaadók és munkavállalók lehetőségeik arányában közösen fáradoznak a társadalmi és állami közjó előmozdításán.¹¹ A *Rerum Novarum* a munkásság követeléseinek és saját érdekképviselőiteinek pártolásával megnyitotta a keresztény szakszervezeti szervezkedés lehetőségét, miközben gazdaságétikájával normarendszert állított a kapitalista vállalkozók számára. XIII. Leó ezzel elindította a századforduló katolikus megújódását is, amelynek két kiemelkedően fontos területe a katolikusok politikai szerepvállalása világnézeti alapon létrejövő érdekképviselői és politikai szervezetekben, valamint az a vallásos megújulás, amely felelevenítette a szekularizálódott társadalmakban a katolicizmus értékeit.

A *Rerum Novarum* hazai fogadtatására és értelmezésére is a katolikus egyház és a liberális magyar állam egyházpolitikai küzdelmének időszakában került sor, és így ez a politikai katolicizmus megjelenéséhez vezetett, ám egyúttal a *Rerum Novarum*-ban egyébként affirmálódó szociális tartalmak recepciójának megkérdőjelezését,¹² illetve antikapitalista és antiliberális értelmezését eredményezte.¹³ A *Rerum Novarum*-ban kifejeződő ún. „*ralliement*”-politika, vagyis a katolikus egyház „eloldódása” a feudalizmustól és fokozatos csatlakozása a polgári fejlődéshez – amely a szocialista eszméktől való elhatárolódást is magában foglalta – Magyarországon a XIX. század végén csak azzal a megszorítással érvényesült, hogy a magyar katolikus egyház ekkor nem csupán és nem elsősorban a szocialista eszmével, hanem a polgári fejlődéssel is szemben állt.¹⁴ Az első világháborút megelőző időszak „katolikus reneszánsza” tehát nem nélkülözte az apologetikus szempontot, célja a társadalom deszekularizációja és a katolikus egyház rendi világból öröklött politikai és gazdasági helyzetének visszaszerzése, illetve megőrzése volt.

Ezért a katolikus társadalmi, politikai és szociális gondolkodásnak Magyarországon csak az első világháború után alakult ki az a társadalomtudományos háttere, amely lehetővé tette, hogy versenyképesnek mutakozhasson és önálló jövőképet

¹¹ Gyáni Gábor: A társadalmi igazság történelmi fogalma. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000, 71–80.

¹² Kivételek ezalól a századforduló környékén induló, Giesswein Sándor nevéhez kapcsolódó párt-szervezési kísérletek, amelyek azonban a Horthy-rendszer megszilárdulása után már beleütköztek a katolikus hierarchia és az állam új közös frontjába, hiszen a két világháború közötti időszakban az állam és az egyház már nem mint ellenfelek álltak szemben, hanem a katolikus egyház „illeszkedett” az államhoz. Vö.: Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 62, és uő: *Katolikus hivatásrendi mozgalmak Magyarországon 1935–1944*. *Múltunk*, 1997/3. 3–42.

¹³ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. Budapest, 2003, 123–143.

¹⁴ Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus*, i. m. 12–13.

alakítson ki. Igaz, akkor már lényegesen megváltozott hazai és nemzetközi körülmények között.

A katolikus alternatíva kifomálódásában nagy szerepe volt a megújuló társadalmi tanításnak, leginkább XI. Pius *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklikájának (1931),¹⁵ valamint annak a hazai szellemi környezetnek, amely a húszas évek sok szempontból merev ideológiája után a harmincas évek intellektuális pezsgését eredményezte.¹⁶ A *Quadragesimo Anno* megjelenése egybeesik a harmincas évek gazdasági világválságával és a polgári demokráciák politikai stabilitásának megrendülésével.

A *Quadragesimo Anno* enciklikában XI. Pius azt a társadalomszervezési gyakorlatot tartotta átvehetőnek a XX. század első felének problémáira, amelyet a középkori céhek alakítottak ki, és olyan társadalmi modellt rajzolt fel, ahol a hivatásrendeken alapuló érdekérvényesítés tette volna lehetővé a különböző szociális státusú emberek békés együttműködését a közjó érdekében. A társadalom horizontális osztálytagozódása helyébe állított, bizonyos szakmai ágakat vertikálisan képviselő korporációknak egyesíteniük kellett volna az azonos foglalkozási ágakhoz tartozó munkavállalókat és munkaadókat, hogy így képviseljék érdekeiket az állam felé, míg az állam koordináló, a gazdaságpolitikát és a szociálpolitikát felülről megszervező tevékenységével járulhatna hozzá polgárai lét- és anyagi biztonságának biztosításához.¹⁷ Az ideálisnak elképzelt feladatmegosztás szerint a katolikus egyház ebben az új helyzetben morális, integráló szerepet szánt önmagának. Azonban a katolikus társadalmi tanítás XI. Pius-féle értelmezése is – mint kifejezett *corpus*-elmélet – megváltoztathatatlanak tételezte fel a társadalmi egyenlőtlenségeket. Félelmében a proletárok világforradalmától a közjó elleni támadásnak tekintette a dolgozó osztályok bérharcát és sztrájkjait, amelyeket éppen ezért tiltott is. A fentiekből következően a *Quadragesimo Anno* javasolta korporatizmus sehol Európában nem bizonyult a társadalmi megújulás eszközének. Az állam csak anynyiban érdeklődött a hivatásrendiség iránt, amennyiben azt politikailag hasznosnak tartotta.¹⁸ A fasiszta korporációs elképzelések és a katolikus hivatásrendiség közötti kevésbé rejtett párhuzam pedig könnyen félreértelmezhetővé tette a társadalmi tanítást, és ez a körülmény a különböző nemzeti egyházakban sokáig vissza is vetette a katolikus társadalomtudományos gondolkodást.¹⁹

¹⁵ Szövegét lásd: Tomka Miklós–Góják János (szerk.), i. m. 57–103.

¹⁶ Laczkó Miklós: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1981, 307–310.

¹⁷ Lásd: *Quadragesimo Anno*, 65. §, 83–85. § és 117. §. In: Tomka Miklós–Góják János, im. 78, 82–83 és 91.

¹⁸ Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–46*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1998, 17–19. és Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 199–207.

¹⁹ A katolikus társadalmi elemzés és a belőle levezetett gyakorlat diszkrepanciájának történetéről és okairól lásd: Mary E. Hobgood: *Catholic Social Teaching and Economic Theory*. Philadelphia, 1987.

III.

Magyarországon a megújuló katolikus társadalmi tanítás olyan környezetbe érkezett, ahol a szegénység és a gazdasági bizonytalanság nem csupán a nagy világválság hazai begyűrűzése folytán volt jelen, hanem olyan évszázados strukturális probléma volt, amelyen a XIX. század nagy modernizációs hulláma is csak részlegesen segített.²⁰ Így itthon más tartalommal telítődött a társadalmi tanítás és a szociális kérdés. Nem csupán arról van szó, hogy az ország hagyományos agrárstruktúrájából következően a szociális kérdés a túlnyomó többségben paraszti tömegek és nem az ipari munkásság problémáit takarta, és nem is pusztán arról, hogy az 1930-as években a társadalmi tanítás szükségképpen magába foglalta a katolikus egyház társadalmi jelenlétének, esetleg a gazdasági világválság okozta szegénységről való gondolkodásának aktuális kérdéseit is – noha már ez is egy lehetséges keresztény társadalmi jelenlét olyan teológiai újragondolását jelentette volna, amely célszerűvé tehetné az egyház hagyományos karitatív tevékenységének meghaladását. A szociális kérdés – amely Nyugat-Európában legelsősorban XIX. századi kérdés volt²¹ – ennél jóval átfogóbb tartalmat hordozott a két világháború közötti Magyarország szóhasználatában: egyet jelentett az ország társadalmi fejlődésével, modernizációjával és egyúttal demokratizálásával foglalkozó gondolkodással.

A harmincas évekre a Horthy-rendszer megreformálásának szükségességével széles értelmiségi rétegek értettek egyet.²² A problématerületek szorosan összefüggtek: a rendies társadalom felbomlása és a jelen aktuális politikai, gazdasági és társadalmi problémái olyan összetett problémaegyüttest alkottak, amelyről már számottevő társadalmi diskurzus folyt. Elegendő, ha csak a népi mozgalom gyökereinél jelentkező megdöbbentő felismerésre gondolunk: az értelmiség odafordulása a magyar agrárium felé nem a trianoni sebekről vérező középosztályi nemzeti identitás-gyógyírjának, hanem a magyar parasztság minden képzeletet felülmúló nyomorúságának felfedezését eredményezte.²³ Hasonlóképpen megemlítendő a magyar szociáldemokrácia ekkor már több mint fél évszázados küzdelme a társadalmi igazságosság és a szociális biztonság megvalósításáért.

A *Quadragesimo Anno* sürgető pontjai a szociális igazságosság megvalósítására tehát új lendületet adhattak volna a társadalmi egyenlőtlenségek okozta, szociális feszültségektől terhes országban a fennálló rend bírálatainak. Ezért a magyar püspöki kar a *Quadragesimo Anno* megjelenése után hamarosan, már 1931 novem-

²⁰ A. C. Janos: *Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, 1982, 201–234.

²¹ Tóth Zoltán: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József, i. m. 74.

²² Laczkó Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996, 167–169.

²³ Lásd: Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Budapest, 1989.

berében saját körlevelet²⁴ bocsátott ki azzal a céllal, hogy az enciklikának a magyar helyzetre vonatkozó értelmezését az általa kívánatosnak ítélt mederben tartsa. Az egyházvezetés reagálását nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy a katolikus egyház Magyarország tíz legnagyobb földbirtokosa közé tartozott,²⁵ és 1919-ben negatív tapasztalatokat szerzett a szociális jelszavak politikai használhatóságáról. A körlevél ezért tág teret szentelt a vagyon és a magántulajdon keresztény értelmezésének. A tulajdonjog neotomista felfogását követve, a magántulajdon kettős funkcióját – egyéni és társadalmi jellegét – hangsúlyozta, és a magántulajdon erkölcsi alkalmazásának példaként mutatta be azt, ahogyan a katolikus egyház az egyházi földbirtokvagyonot használja. A magyar püspöki kar az egyházi vagyon szociális funkcióinak hangsúlyozásával azt kívánta meggátolni, hogy a radikális társadalmi változások szükségességét hirdető eszmék beszüremkedjenek a katolikusok közé. Fontos mozzanat, hogy a *Quadragesimo Anno* helyi értelmezésével a körlevél tulajdonképpen áldását adta a hazai hivatásrendi mozgalmak szervezésének megkezdéséhez is. „A rendiség fölállítása a helyes szociálpolitikai célkitűzés” – hangzott a magyar püspöki kar válságkezelő programja a *Quadragesimo Anno* alapján.²⁶

A harmincas években elinduló sikeres hivatásrendi mozgalmak, elsősorban a KALOT (Katolikus Agrárfűzési Legényegyesületek Országos Titkársága, később Testülete), kellően bizonyítják, hogy itt nem csupán a katolikus társadalomelemzés kelt versenyre a kor uralkodó eszmeáramlataival, hanem az egyház társadalmi tanítása a gyakorlatban is hatékonynak bizonyult: képes volt komoly tömegbázissal rendelkező szervezetek létrehozására. Ez azzal a megszorítással is állítható, hogy az alapvetően szociális megelőzésen nyugvó hivatásrendi szervezetek, amelyek élvezték a status quo fenntartásában, vagyis a Horthy-rendszer társadalmi viszonyainak konzerválásában érdekelt katolikus egyházvezetés támogatását, a *Quadragesimo Annónak* csak az egyik lehetséges értelmezését valósították meg.

Kevésbé közismert, hogy a *Quadragesimo Anno* magyar püspöki interpretációja nem csupán a hivatásrendi mozgalmakat indította útjukra, de ösztönzően hatott a laikus katolikus társadalomtudományos gondolkodásra is. Katolikus értelmiségiek egy csoportja ugyanebben az időben jutott arra a felismerésre, hogy a szociális kérdésre az egyház társadalmi tanításában létezik egy addig kevésbé észlelt válaszkísérlet, amellyel a katolicizmus megjelenhet a társadalomelemzés és az ország jövőjéről szóló gondolkodás szellemi mezőnyében. E felismerés tétje jóval nagyobb volt az ideológiai paletta pusztá színesítésének szándékánál: a reformok

²⁴ „A magántulajdonról és a munkáról – a *Quadragesimo Anno* enciklika magyarázata” címmel jelent meg. Szövegét lásd: *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944.* Szerk.: Gergely Jenő. Gondolat, Budapest, 1984, 325–331.

²⁵ Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az egyházi birtok nem egy kézben volt, hanem több száz birtokos között oszlott meg, és célvagyon jellege nem tette teljes mértékben azonos esetté a magánszemélyek földbirtokvagyonával. A katolikus egyház a földkérdésben azonban nemcsak anyagiilag volt érdekelt fél, hanem erkölcsi síkon is. László T. László: *Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945.* Szent István Társulat, Budapest, 2005, 231.

²⁶ A magántulajdonról és munkáról. Gergely Jenő: *A püspöki kar tanácskozásai*, i. m. 330.

mellett elköteleződő katolikus értelmiségi kör nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a katolikus társadalmi tanítást a magyar viszonyokra alkalmazva, a rendszer jobb- és baloldali kritikájától egyaránt határozottan eltérő katolikus javaslatokat dolgozzon ki. Nem mellékes, hogy a kísérlet a magyar katolikus egyház életében is úttörőnek számított, olyannyira, hogy számos alkalommal összeütközésbe is került az intézményes egyház képviselőivel.²⁷ Olyan kompetencia kialakulásának lehetünk tehát tanúi, amely az egyház szociális tanításának normatív belső kontrolljaként is működött, miközben kifelé igyekezett felvenni a versenyt a kor nagy eszméáramlataival. Ennek lehetőségét a katolikus sajtó sokszínűsége és a harmincas évekre már kiforrott struktúrája teremtette meg: a katolikus középosztályi olvasóközönség megformálásával olyan nyilvánosság jött létre, amely célközönségként szolgálhatott a szociális kérdés katolikus értelmezésének kifejtéséhez.

Az 1930-as években új folyóiratok is indultak,²⁸ amelyek a *Quadragesimo Anno* magyar viszonyokra történő alkalmazásának fórumaivá váltak. Legelső volt közöttük az 1931-ben alapított *Korunk Szava*, amely 1938-ig működött. 1935-ben a *Korunk Szavából* kiváló szerkesztőgárda újabb folyóiratokat alapított: a kultúrát és a katolikus spiritualitást középpontba állító *Vigiliát*, valamint az aktuálpolitikában állást foglaló *Új Kort*. Az újonnan induló katolikus folyóiratokban és katolikus közírók műveiben a társadalmi tanítás korporatív értelmezése az 1930-as években napirendre került, majd ennek felívelése után megerősödtek az azzal szembeni kétségek – nem csekély részben a magyar belpolitikai helyzet alakulásával párhuzamban, később pedig, az 1940-es években, a korporatizmus elméleti és gyakorlati elvetése is belső kritikaként megfogalmazódott.

IV.

A *Quadragesimo Anno* enciklika katolikus értelmiségi recepciójának ez a nem túl erős áramlata aztán a második világháború utáni Demokrata Néppárt eszmerendszerében felbukkanó szociális elkötelezettségnek és kereszténydemokrata politikai eszmerendszernek lesz az előzménye, és végső soron a II. Vatikáni Zsinat által megnyitott lehetőségek irányába mutatott. Ez tanúsítja jelentőségét. Ugyanezen premisszák alapján azonban a harmincas évek közepén más közírók és gondolkodók a társadalom korporatív átalakításának és Gömbös politikájának híveivé, később akár szélsőjobboldali nézetek propagátorává is váltak. Magyarországon ekként egymással éles ellentétben álló elképzelések születtek a kereszténység társadalmi létezésének módozatairól. A fő kérdés tehát a katolikus társadalmi tanítás korporatív értel-

²⁷ Lásd például azt a vitát, amely 1935-ben bontakozott ki Bangha Bélával, aki kritikus hangnemben írt az új katolikus folyóiratokról a *Magyar Kultúr*ban. Bangha Béla: Egy új folyóirat margójára. *Magyar Kultúra*, 1935/9. 404–409.

²⁸ *Korunk Szava* (1931–1938), *Vigilia* (1935-től) és *Új Kor* (1935–1937).

mezhetőségének kérdése, tágabban pedig a kereszténység társadalmi üzenetének meghatározása volt. Vásárhelyi Miklós ennek fogadtatásáról így ír:

„A hivatalos egyház a múltban fenntartással kísérte a katolikus progresszió útkeresését, visszafogott kritikáját, korai kísérleteit az ‘aggiornamento’-ra, és csak e múltnak nagyon elhatározott önelemzése, szigorú lelkiismeret-vizsgálat eredményezhetné a korabeli tévedések fel- és elismerését. Ha katolikus részről a merev tradicionalizmus akadályozta a Korunk Szava irányzatának kibontakozását, majd történelmi rehabilitációját, a hagyományos baloldal – a liberálisoktól a kommunistákig – általában bizalmatlanul szemlélte a hagyományosan konzervatív magyar katolicizmus kereteit feszítő progresszió első tétova és ellentmondásos lépéseit.”²⁹

Kifejezetten a *Quadragesimo Anno* magyarországi fogadtatásának előmozdítására alapította 1931-ben gróf Széchenyi György laptulajdonos és főszerkesztő a *Korunk Szavát*. Munkatársai a későbbi katolikus újságírás olyan jelentős személyiségei voltak, mint Balla Borisz, Aradi Zsolt, Katona Jenő, Posszonyi László és Rónay György. A folyóiratban rendszeresen jelentek meg írásai Mihelics Vidnek, Csávossy Elemérnek, Kovrig Bélának és Barankovics Istvánnak. A publikációk a vízvázlasztó 1935-ös évig a katolikus közélet nemzetközi és hazai eseményeinek nyomon követése mellett elsősorban a társadalmi tanítás bemutatásának, a benne kirajzolódó társadalomkép, illetve gazdaságetika magyarázatának szenteltek tág teret, vizsgálva a hazai viszonyokra való alkalmazhatóságának kérdését. A *Korunk Szava* írógárdáját kezdetben elmélet és gyakorlat metszéspontjainak keresése kötötte össze, amelyet a katolikus társadalomtudományos elemzés és a népi szociográfia tényfeltáró módszerének összeegyeztetésével kíséreltek meg kialakítani. A *Korunk Szava* körül megjelenő és leginkább Balla nevével fémjelezhető ifjúkatolikusok a *Quadragesimo Annó*ban olyan lehetőséget láttak, amelynek segítségével a nemzedéki ideológiaként is működő reformkatolicizmuson belül kerestek választ az egyház és az ország válságjelenségeire.³⁰ Az idősebb nemzedékhez tartozó és keresztény politikusként is tevékeny Széchenyi ehhez anyagi háttérrel is biztosított, miközben őt a keresztény politizálás és társadalmi jelenlét más, a korabeli katolikus politikai hagyományhoz jobban kötődő lehetőségei foglalkoztatták. A kétféle törekvés ideiglenesen összefonódott, és ez az 1931 és 1935 közötti időszakban a *Korunk Szava* mozgalmas, kísérletező, katolikus avantgárdjának új hangját eredményezte. A Széchenyitől 1935-ben részben személyi, részben azonban politikai okok miatt elszakadó szerkesztő gárda (Balla, Aradi) újabb folyóiratokat alapított: a *Vigiliát*, valamint a Gömbös Gyula mellett állást foglaló *Új Kort*.

²⁹ Vásárhelyi Miklós: *Katolikusok a szellemi ellenállásban. Bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai*. S. a. r. Murányi Gábor. Irodalmi Kft., Budapest, 2002, 116.

³⁰ A nemzedéki ideológiaként is működő gondolatnak Európa-szerte reneszánsza volt a jobboldali gondolkodásban az első világháború után. Erről bővebben lásd: Trencsényi Balázs: *A történelem rémülete*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága, filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 2004, 299–324.

A pápai társadalmi tanítás harmincas évekbeli magyarországi adaptációja Prohászka Ottokár³¹ nyomdokain indult útjára. „Foszladozó, bomladozó régi társadalom. Íme, ez a társadalmi kérdés” – idéz tőle a szociológus Kovrig Béla a *Korunk Szava* Prohászka-émlékszámában, 1932 őszén. Prohászka a magyar katolikus szociális gondolkodás számára mindig is megkerülhetetlen vonatkoztatási és kiindulópont volt, ám a *Korunk Szavában* a rá való hivatkozás a szociográfiai realizmus elvárásával gazdagította a székesfehérvári püspök eszméiből táplálkozó katolikus szociális gondolatot. Kovrig szerint a társadalmi reform első lépése a reális helyzetfelmérés, amelyet szociálpolitikai célkitűzések megfogalmazása, majd a kettő összhangjának megteremtése követ. Realitás és teoretikus célkitűzések összehangolásának alapja lehet a *Quadragesimo Annó*ban megfogalmazott társadalmi tanítás, amennyiben megmutatja, hogy milyen irányban haladható meg a régi – a karitászra épülő – szociális gondoskodás. Kovrig, aki ennek az útkeresésnek később egész kötetet szentelt,³² és bizonyos mértékig saját szociálpolitikusi pályáját is ennek a feladatnak a megvalósításaként fogta fel, e helyütt csupán a nemzeti szociálpolitikai irányelvek kidolgozásának sürgetését említi, amely a korporatív szervezetek életre hívásában nyerhetne „modern” formát.

A Prohászka-történi hivatkozás szinte magától értetődik egy szociális elkötelezettségű katolikus orgánus számára. Annál újszerűbb Szebfű Gyulának, a kortárs történetírónak és gondolkodónak példaképként szerepeltetése.³³ A társadalmi tanításban konzervatív reformprogram lehetőségét felismerő katolikus újságírás Szebfű katolicizmusa miatt fogadta rokonszenvvel történelemfelfogását.³⁴ A jelenkor válságának katolikus módon történő megközelítésében a reformok mellett érvelő katolikus írók olyan szellemi közösséget tetelezték fel Szebfű és önmaguk között, amely az alakulófélben levő katolikus társadalomtudományos gondolkodás egyik sajátosságára hívja fel a figyelmet. A válságot ugyanis sosem csupán magyar kérdésként fogták fel, hanem a kor és a világ egyetemes problémájaként.³⁵ Szebfű *Három nemzedéke*, majd elsősorban e mű 1934-es átdolgozása és kiegészítése konzervatív reformprogrammal nagy hatással volt a *Korunk Szava* körül kialakuló kör szellemi útkeresésére.

A jelenkor válságát Szebfű a múlt „bűneire” vezette vissza, ezáltal olyan értelmezési modellt nyújtott, amely a politikai és egyházi identitásukat kereső katolikusok számára átvehetővé vált.³⁶ Ezen a ponton a nemzedéki gondolat kapcsolódik

³¹ Kovrig Béla: Prohászka társadalom-szemlélete. *Korunk Szava*, 1932. 10. 15., 11–13.

³² Vö. Kovrig Béla: *Szociálpolitika*. Budapest, 1936.

³³ Gr. Széchenyi György: Szebfű Gyula védelmében. *Korunk Szava*, 1931. 12. 1., 3.

³⁴ Lásd: Hatos Pál: Szebfű katolicizmusa. *Múltunk*, 2010/1. 232–257.

³⁵ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság*, 1976/4. 33–36.

³⁶ Szebfű Gyula hatása a katolikus gondolkodásra az itt vázoltnál lényegesen több figyelmet érdemel. Ehelyütt csupán a tárgyalt témához illeszkedő néhány pont felvetésére nyílt lehetőség. Vö.: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szebfű Gyulával*. Osiris, Budapest, 1999, 42–73., Uő: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 2001, 159–168. és Strausz Péter: *Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviseleti rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon, 1926–1940*. *Múltunk*, 2010/1. 83–122.

be az új katolikus folyóiratok szociális kérdés és katolikus válaszkérés uralta diskurzusába, hiszen a szekfűi kétosztatú gondolkodással párhuzamosan nem csupán a kor nagy eszméivel szembeállított katolicizmus kínálkozik, hanem a harmincas években szellemi érettségre jutó új nemzedéknek az a szándéka is megfogalmazódik, hogy elkülönüljön az idősebb nemzedéktől, annak megnevezhető mulasztásai miatt.³⁷ Ekképp a Szekfűtől átvett értelmezési modell az új katolikus folyóiratokban a nemzeti történelem helyett a magyar katolikus egyház története felé fordult. Míg Szekfűnél a földkérdés, a felekezeti kérdés, a zsidóság és kapitalizmus kérdése, a nemzedékprobléma és a határon túli magyarság ügye egyként mint feloldásra váró hasadtság jelent meg a trianoni Magyarország életében,³⁸ az ifjúkatolikusok az egyházi helyzet elemzését építették fel hasonló módon és az egyházon belüli reform szükségességét hangoztatták.³⁹

Figyelemre méltó, hogy a Szekfű által pejoratív értelemben „neobarokk” társadalomként leírt Horthy-kor „neobarokk” attribútuma a szükségesként felismert egyháztörténeti paradigmaváltás jelölőjévé és magyarországi követelésévé válik a reformokat sürgető katolikus újságírásban. Ez leginkább a *Vigilia* spirituális útkeresésével illusztrálható. A XIII. Leóval kezdődő egyháztörténeti korszak önértelmezésének már nem a barokk „pásztor és nyája” metafora felelt meg,⁴⁰ hanem a világ racionális megismerhetősége, a természettörvény és az ember morális szabadságának hangsúlyozása Aquinói Szent Tamás erőteljes hatására került előtérbe. Az egyház Krisztus misztikus testeként való ábrázolását a kor egyháztana a barokk hagyomány megkerülésével, a keresztény középkorra vezette vissza. Ez a korokon áthajoló gesztus, amely a katolikus hagyomány tárházából a középkort, a gótikát, a skolasztikus filozófiát és a késő középkori misztikát emelte ki, vált – francia mintára – a magyar ifjúkatolikusok avantgárdjának példaképévé, szemben a „barokkosnak” érzékelt hazai egyházi környezettel. A korabeli katolikus sajtó és a keresztény perszonalizmust zászlajára tűző *Vigilia* hangneme, tematikája és értékszempontjai közötti különbséget leginkább a katolikus identitásnak ezzel a stílusbeli különbségével szemléltethetjük. A *Vigilia* hasábjain az egyetemesként értett „katolikus” jelző már úgy bukkan fel, hogy az integráló erőként felfogott katolicitás nem kivetí, hanem befogadja és saját szempontjai szerint elismerőleg értelmezi a világi kultúrát és művészeteket. Possonyi László, Rónay György és Sík Sándor esszéikben a katolikus miliő ezen új útjait járták be.⁴¹

³⁷ Rakovszky Tibor: Reformnemzedék és katolicizmus. *Új Kor*, 1935/1. 11.

³⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, 416–465.

³⁹ Vida Imre: A mai magyar katolikus ifjúság feladatai (küzdelem a korszerűtlen társadalom ellen). *Vigilia*, 1936/4. 11–48.

⁴⁰ A pápák szociális enciklikáinak csoportosítására és a belőlük kibomló egyházkép vezérmetaforáinak értelmezéséről lásd: Michael J. Schuck: *That They Be One. The Social Teaching of the Papal Encyclicals, 1740–1989*. Washington D. C., 1991, 1–45.

⁴¹ Rónay György például később Pergel Ferencsel beszélgetve a következőképpen összegezte a *Vigilia* irodalomszemléletét: „...éppen azt a tévhitet akarta lerombolni, hogy katolikus irodalom az, ami ájtatos, imádságos. Nem. Katolikus irodalom az, ami irodalom, és úgy irodalom, hogy szellemében keresztény.” In: Rónay György: *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*. Vigilia, Budapest, 2004, 166.

Ugyanakkor a katolicizmus viszonyát a nem vallásos világnézetekhez – és nem a világi kultúra teljességéhez – az új katolikus társadalomtudományos gondolkodás a konfrontáció jegyében fogalmazta meg. Szekfű maga is hajlott dichotómiák képzésére – gondoljunk csak az európai és a nemzeti hagyomány ellentétpárként való megjelenítésére történeti munkáiban, vagy a már említett antagonizmusokra. Az idealizmus–materializmus, hagyomány–forradalmiság, kereszténység–pogányság típusú szembeállítás azonban a bontakozó laikus katolikus társadalomtudományos gondolkodás számára már sokszor nemcsak mint ellentét, hanem egyenesen mint kozmikus harc jelenik meg. Ezt leginkább a katolikus szociológus, Mihelics Vid munkáiból vett példákkal bizonyíthatjuk. Mihelics *Világproblémák és katolicizmus* című könyvében például így ír:

„Amíg a liberalizmus csak az elszigetelt egyént, a marxizmus pedig csak az embert, mint a társadalmi szervezetnek egyenlő jogú és kijelölt helyű sejtjét veszi figyelembe, ne lehessen olyan megoldás, amely biztosítja az emberi létigények kielégítését, de ezzel együtt az egyéniség kifejezhetését is? Nos, nekünk katolikusoknak hitünk és meggyőződésünk, hogy ezt a harmadik megoldást, amely az individualizmus és a szocializmus előnyeit azok hátrányai nélkül egyesíti magában: a közel kétezer éves kereszténység szociális tanítása nyújtja. Krisztus egyháza, mint a történelemnek már annyi fordulópontján, ismét előlép, hogy megmentsse az emberiséget a lelki és kulturális összeomlástól.”⁴²

Mihelics e művében annak kifejtéséhez jut el, hogy minden szociális probléma oka az igaz hit és megértés elvesztése,⁴³ amelynek visszaszerzése, az ő szóhasználatával: a ragyogó visszatérés, meggyőződése szerint a szociális bajok megszűnését vonná maga után. A katolikus szociális gondolkodás és társadalomtudomány fejlődését leginkább az ő és Kovrig Béla nézeteinek alakulásán lehet szemléltetni. Mihelics, aki sokkötetes szerzőként és közíróként a *Quadragesimo Anno* egyik legelső magyarországi népszerűsítőjévé vált, a megújuló katolikus társadalmi tanításban olyan eszközt látott, amely a századelő katolikus szakszervezeti szerveződési formáival szemben hatékonyabb társadalmi jelenlétet eredményezhet. Az út pedig, amint természetjogi következtetéseinek végén kijelenti, a *Quadragesimo Anno* által javasolt korporatizmus.⁴⁴ Írásaiban a társadalmi igazságosság és felebaráti szeretet őskeresztény elveiből kiindulva, a természetjogi megközelítésen keresztül jut el az organikus társadalomfelfogás csúcsának tekintett korporatív eszméig.⁴⁵

Kovrig viszont nem csupán társadalomtudós volt, hanem szociálpolitikusként közvetlen kapcsolatot is teremtett az állami társadalompolitikával. 1927-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkatársaként foglalkozott a szociális biztosítás ügyével, majd az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) igazgá-

⁴² Mihelics Vid: *Világproblémák és katolicizmus*. Budapest, 1933, 8.

⁴³ Mihelics Vid: *Modern katolikus fejek*. Budapest, 1936, 7.

⁴⁴ Mihelics Vid: *A szakszervezkedés elmélete és iránya*. Pécs, 1928, 172–176.

⁴⁵ Ugyanerről lásd még: Csávossy Elemér, S. J.: *Az egyház szociális arca. Korunk Szava*, 1932. I. 1. 7–8, 1932. I. 15. 5–6., 1932. III. 15. 5–6., 1932. IV. 1. 5–6., 1932. IV. 15. 6. és *Az új társadalmi rend* 1932. V. 15. 5–6, 1932. VI. 1. 6. és 1932. VII. 1–15. 7–8.

tójaként részt vett az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló törvény kidolgozásában. Imrédy Béla 1938-ban felkérte a Miniszterelnökség akkor alakuló új ügyosztálya, az V. Társadalompolitikai Osztály vezetésére,⁴⁶ Teleki Pál miniszterelnöksége idején pedig a Nemzetpolitikai Szolgálat vezetője lett. Mint Teleki Pál bizalmasa, szerepe volt Teleki „korporatív alkotmányreform tervének” kidolgozásában,⁴⁷ amely az állam által támogatott korporációk végsőkéig vitt részletezése miatt egy sok szempontból zavarba ejtő kompendium. Kovrig klasszikus konzervatív, később reformkonzervatív, a korporatizmust előtérbe helyező időszakában is mindvégig hitt a Horthy-rendszer megreformálhatóságában és a korporatív eszméktől csak a világháború vége felé határolódott el.⁴⁸

Sokkal élesebben elemzi azonban a magyar katolikus egyház és társadalom viszonyát Barankovics István. A Demokrata Néppárt későbbi vezetője egy cikkében már 1932-ben a földosztás megkerülhetetlen voltára hívta fel a figyelmet. A magyarországi földbirtoktulajdon aránytalanságainak megszüntetése biztosíthatja csak a társadalmi békét és a nemzet fennmaradását – állítja Barankovics.⁴⁹ Szerinte a földosztás elkerülhetetlenül bekövetkezik majd, a kérdés csupán az, a katolikus egyház beleegyezésével, vagy nélküle történik-e meg. Amennyiben a katolikus egyház akarata ellenére történik meg, annak egyháztörténeti jelentősége lesz.

„Mivel a katolikus egyház hatalmának jó részét az uralkodó osztályokkal való időleges és káros szövetség miatt vesztette el, (...) hasonló módon bizonytalan időre el fogja veszíteni morális és spirituális befolyását is, ha nem a legszélesebben értelmezett emberi jogok érvényesítését és a legprogresszívabb szociális gondolkodást fogja támogatni.”⁵⁰

Végül pedig arra a következtetésre jut, hogy „[a] magyar föld történetében nem csak a nemzet története, hanem a katolikus egyház sorsa is meg van írva”.⁵¹

A katolikus egyház nemzetközi és hazai közéleti eseményeinek nyomon követése eredményeképpen a *Korunk Szava* a harmincas évek nagy politikai eseményei kapcsán politikailag is állást foglalt. Szerzőiben épp a szélsőjobb oldali eszmék nemzetközi és hazai térnyerése keltette fel azt a szándékot, hogy tisztázni próbálják a katolikus társadalmi tanítás és a jobboldali társadalomszervezési kísérletek viszonyát. A nemzetiszocializmus és a kereszténység összeférhetetlenségéről nagyon hamar világos képet kaptak, például már 1932-ben ankétot rendeztek a hitlerizmusról. A szerkesztők prominens, egymással ellentétes nézeteket valló közszereplőket kértek fel arra, hogy kifejtsek álláspontjukat. Milotay István és Eckhardt Tibor mel-

⁴⁶ Hámosi Péter: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok*, 1997/2. 353–380.

⁴⁷ Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Ablonczy Balázs. Osiris, Budapest, 2000, 443–463.

⁴⁸ L. Kovrig Béla: *A magyar társadalompolitika*. Budapest, 2011.

⁴⁹ Barankovics István: Új földbirokrácia-reform felé. *Korunk Szava*, 1932. VIII. 1–15. 15–19.

⁵⁰ Uo. 15.

⁵¹ Uo. 19.

lett írást adott a *Korunk Szavának* Kéthly Anna is, a katolikus társadalomtudósok közül pedig Mihelics Vid és Szekfű Gyula nevét kell kiemelniük.⁵²

A főszerkesztő Széchenyi György a továbbiakban is egyre inkább a nemzetiszocialista eszmék elleni fellépést sürgette több írásában. Mussolini, de még inkább Salazar politikájának értékelése azonban korántsem volt ilyen egyértelmű,⁵³ miként a *Korunk Szava* körének későbbi történetét is meghatározta Gömböshöz való viszonyulásuk különbözősége. Az ellentétek 1935-ben szakításhoz vezettek. Gömbös Gyula személyében ugyanis 1932-ben egy olyan katonatiszti múlttal rendelkező politikus került hatalomra, aki a parlamenti demokráciának az állam irányította korporációkkal történő fokozatos felcserélésében látta annak hatékony eszközét, hogy Magyarország leküzdje a gazdasági világválság negatív következményeit és a húszas évek konszolidációja után bekövetkezett politikai válságot.⁵⁴ Kormányzásának kezdetén kiadott Nemzeti Munkatervben⁵⁵ az öncélú nemzetállam megteremtése volt a cél, amely a különböző társadalmi osztályok e cél szolgálatába állított munkájának központi irányításával valósult volna meg. Különösen 1935-ben a második Gömbös-kabinet megalakítása körüli időkben, Gömbös megkülönböztetett figyelemmel kísérte a saját tömegbázisát is növelni képes kezdeményezéseket: így kísérletet tett a népi mozgalom íróinak megnyerésére,⁵⁶ de személye és politikája döntően hozzájárult ahhoz is, hogy legtehetségesebb újságírói elhagyják a *Korunk Szavát*.⁵⁷

1935-ben a *Korunk Szavából* kiváló szerkesztőgárda új folyóirata, az *Új Kor* ugyanis Gömbös politikájának támogatása mellett érvelt. Döntésüket a következőképpen indokolták:

„Nem lehet letagadni, hogy Gömbös Gyula reformterveit, az ő rezsimjét legalább is olyan 'jóindulattal' kellene katolikus oldalról figyelni és kezelni, mint ahogyan Bethlen rendszerét figyelték és kezelték. (...) A közjó szolgálata akkor is támogatandó a katolikusok által, ha nem katolikus ember az, ki a közjó érdekében dolgozik. Bethlen protestáns volt, miért vett részt kormányzatában a keresztény párt? [...] Miben volt Bethlen katolikusabb, mint Gömbös?”⁵⁸

Vagy tömören: „Gömbös reformtervei egytől egyig belegyökerezethetők a katolikus társadalmi szemléletbe.”⁵⁹ Ennek módja pedig a következő:

⁵² *Korunk Szava*, 1932. VI. 1. 7–11.

⁵³ Mihelics 1938-ban *Az új Portugália* címen Salazar rendszeréről könyvet is publikált. A könyv keletkezésének történetéről lásd: Hámosi Péter: *Kísérlet egy propagandaminisztérium létrehozására*, i. m. 353–380. és Uő: Portugália mint „bezzegország”. *Valóság*, 1994/6. 56–65.

⁵⁴ Vonyó József: Diktatúra – olasz mintára. In: Uő: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pro Pannonia, Pécs, 2001, 52–65.

⁵⁵ A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve. In: Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Kossuth, Budapest, 1991, 330–344.

⁵⁶ Laczkó Miklós: *Sziget és külvilág*, i. m. 136–150.

⁵⁷ Gömbös és a katolikus egyház kapcsolatáról lásd: Spannenberger Norbert és Vonyó József: *Felekezeti béke és társadalomszervezés (Társadalomszervezési kísérletek és a katolikus egyház a Gömbös-érában)*. In: Horváth István–Kikindai András (szerk.): *Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére*. Budapest–Pécs, 2007, 135–164.

⁵⁸ Balla Borisz: *Mi az igazság? Új Kor*, 1935. V. 4. 5–6.

⁵⁹ Mihelics Vid: Katolikusok a válaszüton. *Új Kor*, 1935. V. 4. 9–10.

„Hisszük és valljuk, hogy Krisztusnak is kedvesebb az, aki (...) a szegény népet fel akarja szabadítani, aki birtokreformot akar, modernebb társadalmi rendet, gyökeres változást a magyar életben. (...) Ha a katolikus politika rozoga feudális klikkekhez köti magát s ma már nevetségesen elavult ideológiákkal tart rokonságot, akkor az új kor el fogja gázolni. (...) Törekvésünk átmenteni, fenntartani, sőt sokkal nagyobbra fejleszteni a katolikus örök értékeket, egy új, népies irányú és szociális Magyarországon.”⁶⁰

Az *Új Kor* szerkesztőinek kiválása után Széchenyi egyre inkább a szélsőjobboldali ideológiákkal szembeni küzdelemre helyezte a hangsúlyt. Nem véletlen, hogy kereszténypárti képviselőként a képviselőházban egyike volt azon keveseknek, akik 1938-ban az első zsidótörvény ellen szavaztak.⁶¹ Nevét megtaláljuk a neves értelmiségiek által a törvény ellen kiadott ún. a Makay-nyilatkozat aláírói között is.⁶² 1938-ban azonban Széchenyi György meghalt. Halálának ürügyén az Imrédy-kormány bevonta a radikalizálódó *Korunk Szava* lapengedélyét, és csak több parlamenti képviselő közbenjárásának köszönhetően szerveződhetett újra a folyóirat 1939-ban *Jelenkor* néven, de akkor már Katona Jenő szerkesztésében.⁶³ Eszmei utódának tekinthető a Barankovics által szerkesztett *Az Ország Útja* című folyóirat is. A második világháború előestéjén nagy jelentőségre tett azonban szert az az elhatárolódás a korporatív eszméktől, amely először a *Korunk Szavában* és a körülötte csoportosuló katolikus társadalomtudományos gondolkodók írásaiban fogalmazódott meg. Almásy József több írásában számolt le a hivatásrendiséggel mint életképes katolikus társadalomszervező elvvel.⁶⁴ A világháború végén Mihelics Vid és Kovrig Béla is ebbe az irányba mozdult el.⁶⁵ Mint Kovrig írja:

„Különböző uralmi formákban megvalósított társadalompolitikák és a nép életére gyakorolt hatásaik hosszú megfigyelése alapján valljuk, hogy a parlamentáris demokrácia az az államforma, amely egy modern, iparosodott népesség életében lehetővé teszi a társadalom belső egységének, egyensúlyának igazi (és nem részérdekek felé tájékozódó) társadalompolitikával kifejtett szolgálatát.”⁶⁶

*

A magyar katolikus gondolkodók fokozatos elvi elhatárolódása a korporatizmustól önálló szellemi teljesítmény, ugyanakkor párhuzamos a Vatikán fokozatos irányváltásával is, amely az 1937-es *Mit brenneder Sorge* kezdetű, nácizmus elleni és a

⁶⁰ Balla Borisz: Olvasóinkhoz. *Új Kor*, 1935. IV. 20. 3.

⁶¹ Széchenyi György tiltakozása az I. zsidótörvény ellen. In: 1938. március 31. *Képviselőházi Napló* 1935–41/XVII. köt. 416–419.

⁶² „Makay-nyilatkozat”, Országgyűlési Könyvtár C41 5015 (3895/1940)

⁶³ Vásárhelyi Miklós: Katolikusok a szellemi ellenállásban – beszélgetés Katona Jenővel. *Literatura*, 1980/1. 112–127.

⁶⁴ Almásy József: Népképviselet vagy új rendiség 1–2. *Jelenkor*, 1940/1. 7–8. és 1940/13. 5–6; Uő: Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra. *Jelenkor*, 1940/17. 7–10; Uő: Magyar hivatásrendiség? *Magyar Szemle*, 1944, 67–76.

⁶⁵ L.: Mihelics Vid: *Katolikus tanítás a tulajdonjogról*. Budapest, 1946 és Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika*. Kolozsvár, 1944.

⁶⁶ Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika*. Osiris, Budapest, 2011, 30.

szintén ez évben kiadott *Divini Redemptoris Mater* kezdetű, kommunizmusellenes állást foglaló pápai megnyilatkozásokban⁶⁷ világegyházi szinten is feladta a korporációs elméletek javaslatát, és helyette a parlamentáris demokráciában vélte megtalálni szövetségését immár a kommunizmus és a nemzetiszocialista totális állammal vívott eszmei harcában.⁶⁸

A magyar katolikus társadalomtudományos közgondolkodás az 1940-es években tehát már a kereszténydemokrata pártszerveződés szociális programjának kialakítása irányába fejlődött, és végül eljutott nem csupán a tágan értelmezett szociális program, hanem a demokratikus politikai változások sürgetéséig is.⁶⁹ A korporatív eszmékkel való szakítás, valamint a szociális jogok és a politikai demokrácia összefonódásának felismerése teremtette meg ugyanis a hidat a világháború utáni kereszténydemokrata politikai program felé.⁷⁰ 1943. augusztus 23-án az Apor Vilmos győri püspök által összehívott megbeszélésen döntöttek az 1944 őszi útjára induló Kereszténydemokrata Néppárt előzményének tekinthető, Katolikus Szociális Népmozgalom nevű szervezet megalapításáról. A titkos megbeszélésen Kovrig Bélát bízták meg azzal, hogy kidolgozza a magyarországi kereszténydemokrácia szociális programját. Kovrignak az ekkor megírásra kerülő és először 1944-ben napvilágot látó Magyar Társadalompolitika című műve lett a kiindulópontja a DNP világháború utáni politikai programjának.

A két világháború közti időszak katolikus politikai eszméit vizsgálva Ormos Mária joggal állapítja meg, hogy ez a kereszténydemokrácia előzményének tekinthető „...keresztény áramlat mintegy elveszett az irányzatok sűrűjében, és nem alakult ki mérvadó, a politizálás szempontjából hatékony párt vagy mozgalom”.⁷¹ A sok áramlat között valóban nem volt erős Barankovics István és körének befolyása, de főként 1943 nyarától, a Katolikus Szociális Népmozgalom létrejöttétől egyre erősödött. A harmincas és negyvenes évek katolikus társadalomtudományos gondolkodása és az a szociálpolitikai tevékenység, amelyet képviselői kifejtettek, végül is kitermelték azt a belátást, amely a második világháború után a Demokrata Néppárt programjában⁷² annak a háború utáni európai kereszténydemokrata politikai gondolkodásnak a magyar megfelelőjeként jelentkezett, amely a szociális piacgazdaság és a parlamentáris demokrácia összekapcsolásával kísérelte meg az európai történeti fejlődés egyik nagy adósságát, a szociális jogok politikai elismerését pótolni.⁷³

⁶⁷ Gárdonyi Máté: *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*. Jel Kiadó, Budapest, 2006, 334–337.

⁶⁸ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007, 110.

⁶⁹ Gergely Jenő: A Kereszténydemokrata Néppárt előtörténete. *Műhely*, 1984/3. 3–21. és Balogh Margit: A keresztényszociális mozgalmak az 1930-as években és a kereszténydemokrácia. In: *Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége*. Barankovics I. Alapítvány–Gondolat, Budapest, 2007, 87–125.

⁷⁰ Izsák Lajos: *Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 98–105.

⁷¹ Ormos Mária, i. m. 205.

⁷² Barankovics István: *Kereszténydemokrácia. Mit akar a Demokrata Néppárt?* Budapest, 1947, 6.

⁷³ Gyáni Gábor, i. m. 76.

Adaptáció vagy saját kútfő?

A magyar jobboldali radikalizmus keletkezése és forrásai

A magyar jobboldali radikalizmus eszmei és társadalmi keletkezési körülményeit illetően talán az első forrás az, amely a legjobban kötődött a magyar társadalmi-politikai környezethez, és a korabeli problémákra kívánt reagálni. Ez az antiliberális konzervativizmus vagy – Szabó Miklós történész elnevezésével – az újkonzervativizmus nézetrendszere, amely a XIX. század végén alakult ki.

Az újkonzervatív irányzat megszületésének okát és körülményeit a XIX. század második felében Magyarországon végbemenő társadalmi és gazdasági változások szolgáltatták. Az 1848 után meginduló tőkés fejlődés, a modernizáció gyökeresen átrendezte a gazdasági viszonyokat, és ennek eredményeképpen megindult a társadalom átalakulása is, ez pedig két komoly következménnyel járt együtt. Egyfelől addig nem létező új társadalmi rétegek és csoportok jelentek meg: a modern gyáripár kialakulásával a nagyipari munkásság, a bankok megjelenésével a pénzügyi szektorban dolgozók, a kereskedelem fellendülésével a kereskedelmi alkalmazottak, valamint a különböző vállalkozók, kis- és nagykereskedők sora, vagyis a modern tőkés gazdasághoz illeszkedő társadalmi csoportok.

A másik változás a hagyományos társadalmi rétegeket érintette. Minden gazdasági átalakulásnak előbb-utóbb vesztesei is lesznek – ezúttal is így történt. A korábban privilégiumot élvezett vagy biztos egzisztenciával rendelkező társadalmi csoportok egy része nem lett haszonélvezője e folyamatoknak. Közéjük elsősorban a volt nemesség, a korábban polgárjoggal rendelkező városi lakosság egy része, a kapitalista átalakulásban hátrányba került céhes kisiparosok, mesterek és alkalmazottaik, valamint legnagyobb számarányban a jobbágyfelszabadítás alkalmával föld nélkül maradt vagy tőkés gazdálkodásra képtelen kisbirtokos paraszti rétegek tartoztak. Elégedetlenség töltötte el őket a korábbi társadalmi presztízsükkel aránytalan új gazdasági-politikai befolyásuk miatt, és különösen korábbi egzisztenciájuk megroppanása okozott feszültséget körükben. Döbbsen vették észre, hogy az

újonnan létesülő vállalkozói és középosztályi státusokba egyre nagyobb mértékben kerülnek be új elemek, idegenek, főként zsidók, kereskedők, vállalkozók, orvosok és ügyvédek. Fellépésük nem sokáig váratott magára: a politikai antiszemitizmus az 1870-es évek folyamán megjelent a magyar közéletben. Az 1873-as gazdasági válság hatása a közvetlen kiváltó okok között szerepelt, hiszen az súlyosan érintette a magyar agráriumot, a mezőgazdasági árak esése, az értékesítési nehézségek pedig megélhetési gondot okozott a földből élő birtokos és paraszti rétegeknek, valamint az ipari tevékenységet űző kispolgárságnak. Az egzisztenciális válság megjelenése párhuzamos volt a kapitalista gazdasági termelés térhódításával, és főként az annak homlokterében álló zsidóság egyre szembetűnőbb felemelkedésével az élet különböző területein. A tiszaezlári eset pedig a szikrát, helyesebben az ürügyet szolgáltatva az antiszemita hisztéria kiobbantásához. Az országban ekkor kitört zavargások mutatták, hogy milyen széles bázisa van ennek a politikai platformnak.

Az Istóczy Győző vezette mozgalom azonban csak a szélsőséget, egy felcsapódó hullámverését jelentette ennek a politikai változásnak, a társadalom mélyén lapangva egyre szélesebb körben kezdett terjedni az antiliberális konzervativizmus. Alapjait az a fordulat alkotta, amikor a jobboldali konzervativizmus egyre inkább szembefordult a liberalizmussal, és a magyar nemzeti érdekek védelmét már nem a liberális jogkiterjesztés híveivel szövetségben, hanem éppen ellenükben, a fennálló társadalmi rend és a történeti magyar alkotmányosság védelmében látta.¹ Ezt a nézetet azok az említett társadalmi rétegek képviselték, amelyek az ország modernizálódása és kapitalizálódása során alulmaradtak a piaci versenyben, és ezért fokozott mértékben igényelték az állam segítségét. Támogatás iránti igényüket azal támasztották alá, hogy magukat a magyar nemzet autentikus képviselőinek, a magyar nemzetkarakter törzsökös letéteményeseinek nevezték, akik kizárólagosan képesek a magyar nemzeti érdekek védelmére.² Nézetük szerint a magyar nemzet fennmaradását kizárólag az ő helyzetük és társadalmi privilégiumrendszerük fennmaradása biztosítaná. Ellenkező esetben a társadalomban uralomra jut a nemzettől idegen mentalitás és életforma, amely a magyar nemzet tagjai számára hátrányos helyzetet és hosszabb távon még súlyosabb következményeket, nemzethalált eredményezne. Ilyen idegen mentalitás volt számukra a nyereségorientált kapitalista vállalkozás, a pénzügyi spekuláció vagy a hagyományokat levetkőző, racionalizált gazdálkodás.³ Ezek kivédésére biztosítani kell, hogy az általuk nemzetfenntartó osztályoknak nevezett rétegek uralmi helyzete fennmaradjon és rögzüljenek a magyar társadalmat jellemző életformák, szokások és hagyományok. Mindez a

¹ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest, 2003, 120–121.

² Szabó Miklós: Nemzetkarakter és ressentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. *Világosság*, 1981/6. 361.

³ A konzervatív szemlélet szerint egy földbirtok nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, szociálpolitikai szerepet tölt be: folyamatos, élő kapcsolatban áll a környezetében élő agrárnépességgel és gondoskodik rólok, munkaadás, terményfelvásárlás, közvetítés, tanácsadás, iránymutatás stb. formájában.

nemzetfenntartó osztály feladata, amelynek úgy tesz eleget, hogy a társadalmat ellenőrzése alatt tartja, biztosítja a hagyomány és a tekintély tiszteletét, és egyfajta szociális kontrollt alkalmaz.⁴

Világosan felmutatták ellenségképüket is: ez nem más, mint a liberális kapitalizmus legnagyobb haszonélvezője, egyben terjesztője, a zsidó. Ezek a gondolatok azonban ekkor még nem öltöttek egységes, végiggondolt koncepciót. Az ideológiai keret a századfordulóra alakult ki, annak köszönhetően, hogy bár az Antiszemita Párt eljelentéktelenedett, a zsidókérdést publicisták és alkalmi írók mellett több ismertebb szerző is napirenden tartotta.⁵

Kiemelhető közülük példának Bartha Miklós, aki *Kazárföldön* c. könyvében az északkelet-magyarországi „ruténföldön” szerzett tapasztalatait írta le. Szemléletét az ott élő ruszin népesség nyomora és tudatlansága miatt érzett empátia hatotta át. Könyvében bemutatta az általa kazároknak nevezett helybeli zsidók életét, soraiból olyan kép tárul az olvasó elé, amely a későbbi szélsőjobboldali antiszemitizmus esz-köztárának minden elemét tartalmazza, ráadásul rendkívül látványosan és életszerűen. Ennek – láthatóan – az a mélységes döbbenet a magyarázata, amely a birtokos úriembert, a konzervatív dzsentrit eltölti a számára idegen ügyeskedés, a zsidók túlélést, megélhetést és gyarapodást mindenek fölé helyező szemlélete láttán. Leírásának központi eleme annak kidomborítása, hogy a zsidó soha nem dolgozik, hanem élősködik a parasztság nyakán. Boltot, kocsmát nyit, kereskedik, uzsorát ad, közvetít.

„Az ő életük: üzlet és nélkülözés. Gondok emésztik szüntelenül. Egész mivolta abban a problémában olvad föl, hogy a krajcárból forint, a forintból tízes, a tízesből százaz legyen. ... Erkölcsvilága is ehhez idomul. Ami a probléma megoldásához vezet, az jó, ami nem vezet oda az rossz. Még pedig minden jó, ha szaporítja a pénzt. Minden.”

A szerző értetlenül és idegenül áll a mindenből pénzt csináló számítás és a hideg racionalitás előtt, s ez mélységes ellenszenvet ébreszt benne, amit nem is rejt véka alá:

„A földről lenyúzza a termőréteget, a népről a bőrt. Szapora, mint a bogár. Élelmes, mint a veréb. Pusztít, mint a patkány. ... Itt rablógazdálkodás folyt. Mindent kiaknázni az utolsó ízig, az embert az utolsó sóhajtásig, a barmot az utolsó nyögésig, a szerszámot az utolsó parányig, a földet az utolsó burjánig, ez a kazár gazdálkodás princípiuma.”⁶

Ezen – egyelőre csak egy kisebbség által publikált és elfogadott – nézetek mellett ugyanakkor a kapitalizmusellenes agrárizmus vált fokozatosan a magyar belpolitika egyik legbefolyásosabb irányzatává. A nagybirtokos érdekképviselket

⁴ Szabó Miklós: Középosztály és újkonzervativizmus. In: *Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Atlantis, Budapest, 1989, 180.

⁵ Deák Antal, Erdélyi Gyula, Miklóssy István, Weszprémy Kálmán, Petrássevich Géza, Egan Lajos, Verhovay Gyula, Bartha Miklós stb. nevét említhetjük. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001, 350–371.

⁶ Bartha Miklós: *Kazárföldön*. 3. kiadás, Stádium, Budapest, 1939, 35, 78.

célzó mozgalom azonban több volt ennél, egy konzervatív gyűjtőtábor, amely döntő módon járult hozzá az antiliberális konzervativizmus nézeteinek erősödéséhez. Ilyen gondolat volt például a magyar társadalom „nemzetkarakterének” az agrártevékenységgel való társítása, amely újabb lehetőséget teremtett a kapitalizmus nacionalistaalapú kritikájához. A mozgalom széles táborral rendelkezett, hiszen az agrárlobbi az eleve befolyásos nagybirtokosok mellett a gazdasági versenyt egyre kevésbé bíró kis- és középbirtokot is képviselte, és ezzel táborába vonta a birtokos parasztságot is. A mozgalom lehetőséget biztosított arra, hogy követői felülemelkedjenek a pártereken, így közéleti megnyilvánulásait nem kötötte a dualista pártrendszer.⁷

Ennek az irányzatnak a politikai vezető csoportját Magyarországon a volt földbirtokos-nemesi rétegek, valamint a városok keresztény kis- és középpolgárságának iskolát végzett leszármazottai alkották, közülük is kiemelten az asszimilált, főként német eredetűek.

A másik kútforrás ahhoz a szellemi irányzathoz kapcsolódik, amely XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott *Rerum Novarum* enciklikája nyomán indult meg. Az 1860-as és 1870-es években Németországban Wilhelm Emmanuel Ketteler mainzi püspök a katolikus, Adolf Stöcker evangélikus lelkész pedig protestáns körökben indította meg a keresztényszocialista mozgalmat. Ezek nyomán több szervezet jött létre, de mindegyiknek közös jellemzője volt a szociális gondolkodáson túl a kapitalizmusellenesség és az antiszemitizmus.

Magyarországon a radikális keresztényszocializmus az antiliberális konzervativizmus kialakulásánál később, az 1890-es években öltött testet, majd a Katolikus Néppárt megalakulásával intézményesült is. További radikalizálódása az első világháború időszakában elsősorban két nagy formátumú egyházi személyiség, Bangha Béla és Prohászka Ottokár tevékenysége nyomán zajlott le.

A keresztényszocialista tanok Magyarországon kultúrharc keretei között fogalmazódtak meg, konkrét kiváltó okoknak pedig az 1890-es évek szekularizációs törvényei szolgáltak. Az utóbbiak közé tartozott például a polgári házasság bevezetése, az előbbi középpontjában pedig a sajtó, az irodalom és az általuk közvetített közérköcsök, társadalmi norma körüli vita állt. Ez tehát nemcsak a média intézményei feletti rendelkezés biztosítását jelentette, hanem az általuk hirdetett értékek tartalmáról és kizárólagosságáról is szó esett. Ennek a kultúrharcnak is az átalakulás volt az elindítója, amely a magyar társadalomban a XIX. század utolsó évtizedeiben lezajlott, és amelynek egyik fő tendenciája a hagyományos értékek devalválódása, a régi polgárerények hanyatlása, és ezzel együtt a szorongás, a talajvesztés, az életben való eligazodás megingása és hangsúlyosan az elvallástalanodás vált tendenciává, életélménnyé. Ezzel párhuzamosan vált láthatóvá többek hirtelen és látványos meggazdagodása, a semmiből támadt vagyonok biztosította fényűzés,

⁷ Szabó, i. m. 2003, 128–129.

és ezzel az „újgazdag nihilizmus és erkölcsi hitelvesztés” számtalan példája.⁸ A gazdasági és társadalmi átalakulás együtt járt a közvélemény nézeteinek és igényeinek változásával is, szélesre tárult a bulvár, a ponyva és az olcsó szórakozások piaca.

Az 1910-ben megindult, talán legismertebb jobboldali radikális magyar folyóirat, az *A Cél* első számának indító vezércikke fogalmazza meg ezeket a kérdéseket a legvilágosabban. Szerzője szerint a magyar nemzet és társadalom fordulóponthoz érkezett, mert „körülöttünk bomladozik, recseg-ropog minden, történelmünkben ismét roppant változások küszöbére értünk”.⁹ Ezeket a változásokat olyan „reformtervek” szolgálhatják, amelyek „vitatják nemzetiségről, hitről, becsületről, erkölcsről, tudományról alkotott minden nézetünk”. A hagyományos magyar politikai gondolkodás visszaszorulóban van, és „új elemek furakodnak közénk, amelyek összeszedik a pénzt, s pénzük és mozgékonyáguk segítségével megszerezvén a sajtót, kiforgatják sarkaiból a hitről, erkölcsről, becsületről, hazafiságról” vallott hagyományos nézeteket. A szerző szerint az új nézetek híveinek legfőbb ellensége a kereszténység. „A kereszténység támadása, piszkolása és rágalmazása az új társadalmi és politikai mozgalmak faltörő kosa”, és ez „karöltve jár a keresztény erkölcsnek lépten-nyomon való kipellengérezésével”. A keresztény hit és erkölcs elleni támadás azonban a szerző szerint végső soron a nemzet ellen irányul, hiszen ezek „csődjét követi a hazafiság bukása”. Eszközül használják ebben a destruktív hadjáratban a dicső magyar múlt lejáratását is: „A jelen bepizkolásánál csak a múlttal való galád elbánás felháborítóbb. Egész történelmi iskola dolgozik múltunk befeketítésén. ... Mindenről, ami régi, mindenről, ami keresztény, mindenről ki kell mutatni, s ki is mutatják, hogy szemét, hogy gyatra, hogy gyöngye utánzat.” A szerző szerint e destruktív tábor immáron elérte célját: „Megingett a magyar társadalmi osztályok egyensúlya.” Elérkezett tehát a cikk címében is jelzett fordulópont, ébresztőt kell fűjni a társadalom számára, és új politikai irányt kell venni.

A keresztényszocialista felfogás szerint a valláserkölcsi keretek lazulása a társadalom széthullásához vezet, a *bellum omnium contra omnes* állapotához: „E század megtagadja a hitet, egyházat és magát a kereszténységet, márpedig a vallás a népek etikája” – fogalmazott Zichy Nándor, a Katolikus Néppárt alapítója és vezére.¹⁰ Ilyen nézeteket gyakorlatilag bármelyik néppárti vagy keresztényszocialista szerzőtől olvashatunk, idézzünk most egy kevésbé ismert példát, a fiatal zalaegerszegi plébános, Pehm (Mindszenty) József 1920-ban írt *Vigyázzatok az újsággal* című brosúrájából, amelyet a „destruktív”, azaz zsidó-liberális-szabadkőműves sajtó ellen írt a keresztény magyarság védelmében:

„Aki a hitet, az erkölcsöt lerombolja, az ledöntötte az ország fenntartó oszlopait. Minden állam támasza, talpköve a hit és a tiszta erkölcs. ... Ennek a sajtónak pusztára a neve és fé-

⁸ Szabó, i. m. 2003, 11–13.

⁹ Magyari István: Fordulóponton. *A Cél*, 1910/1. 1–6.

¹⁰ Gyurgyák, i. m. 291.

lig-meddig a nyelve magyar, de a lelke nem a miénk, az nemzetközi, határtalan bitang lélek, amelynek a magyar földön semmi sem tetszik.”¹¹

Erre a problémára, az értékmegingásra akart választ adni a keresztényszocializmus a keresztény erkölcs meghirdetésével. Ez egyszerre konzervatív, hiszen a régi értékek megóvását célozza, és egyszerre magyar nacionalista, mely funkció ma még kevésbé hangsúlyos: a kereszténység ugyanis ebben az összefüggésben úgy jelenik meg, mint a magyar hazát megtartó és fenntartó világnézet, ideológia, amely meghatározza a társadalom viselkedési és normarendszerét, és ezzel biztosítja fennmaradását. Ellensége minden keresztény mentalitástól idegen cselekvés és tevékenység és főként maga a kapitalizmus, amely pusztítja a hagyományos magyar életformát és erkölcsöt.

A Katolikus Néppárt a kereszténységet, mint világnézetet képviselte, és ez a fogalom még nem jelentette a későbbi „nem zsidó” politikai tartalmat. Jelentette viszont ezt a fent vázolt nacionalista tartalmat azzal, hogy aki nem azonosul vele, azt ki kell rekeszteni a nemzet testéből. Idézzünk egy mondatot a Katolikus Néppárt egyik képviselőjének¹² parlamenti beszédéből:

„Szerintem minden állam csak azon az alapon állhat fenn, amelyen alapult. Azt talán a legnemzetközibb szabadkőműves sem állíthatja, hogy Magyarország nem a keresztény hitelvek alapján épült volna fel és a magyar ezer esztendeig ezen az alapon állott fenn. ... Jogosan állítom, hogy államunk az idegen államok közé beékelve csakis úgy állhat fenn, ha a legitim alapon áll, amelynek inkarnációja a kereszténység. ... Pártállásomra nézve még mindig a néppárthoz tartozom, még pedig tiszta meggyőződésből, abból a meggyőződésből, mely bennem él, hogyha egyáltalában megtarthatjuk a magyar hazát magyarnak, csakis azok alatt a jelszavak alatt lehet megtartani, amik röviden kifejezve, vallásosság és a legridegebb agrárizmus.”¹³

A Katolikus Néppárt megalakulása és programja keretet teremtett azoknak a nézeteknek is, amelyek összekapcsolódva az antiliberális konzervativizmus ideológiájával és társadalmi rétegeinek célkitűzéseivel radikálisabb tetteket és cselekvést követeltek.¹⁴ Ezek célja tehát kettős:

1. Megvédeni a magyar államot és társadalmat az idegen befolyástól, ez esetben a kapitalizmustól, amely gyarmatosítani, kizsákmányolni akarja az országot.
2. Segíteni, támogatni a magyar törzsökös vagy – mondjuk így – keresztény társadalmat az élet minden területén, természetesen állami segítséggel. Ez jól érzékelhetően fogalmazódott meg a fent idézett beszédekben, de a Néppárt programjában is:

¹¹ Paksy Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939*. Zalaegerszeg, 2011, 139.

¹² Boldogfai Farkas József zalai földbirtokos beszéde, aki 1896 és 1910 között Zalaegerszeg választókerületének néppárti országgyűlési képviselője.

¹³ *Képviselőházi Napló 1896–2001*. 426. ülés, 1899. március 16. XXI. kötet, 55.

¹⁴ Ez különösen az alsópapság körében jelentkezett, ellentétben a párt mérsékeltabb vezetésével, így például Zichy Nándorral. Vö. Gyurgyák, i. m. 293.

„Követeljük mindazon törvényes intézkedések megtételét, melyek a földművelő népnek a hazában való megélhetését és gyarapodását biztosítják. ... Pártunk a kisiparost és munkást a nagyiparral és a tőkével való versenyben az állam által kívánja az őt megillető védelemben részesíteni.”¹⁵

Ennek az irányzatnak a társadalmi bázisát azok a társadalmi rétegek alkották, akik a legfogékonyabbak voltak az egyházi, főként a katolikus tanításokra,¹⁶ tehát a parasztság és a városi kispolgárság, főként a kisiparosok, kiskereskedők, valamint az alkalmazásukban álló segédek.

A keresztényszocializmus elfajulására a legradikálisabb politikai szélsőségig szintén több konkrét példát hozhatunk. A pártprogramot is hirdető, nemzeti és szociális eszméket erőteljesen vegyítő Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt 1919 szeptemberében alakult meg Wagner Antal mérnök és Katona Imre újságíró vezetésével. Csoportjuk azért lépett ki a Keresztény Szociális és Gazdasági Pártból, mert nem értett egyet annak mérsékelt politikájával. Programjuk alapja a harcos antikommunizmus és antiszemitizmus volt, sőt a legszélsőségesebb álláspontot vallotta a zsidókérdésben. A parlamenttől olyan zsidótörvény megalkotását követelte, amely kimondja „az összes zsidó vagyonok lefoglalását, a zsidók politikai jogainak megfosztását, egyetemi és egyéb főiskolákról való kitiltását, árusítási engedélyek és igazolványok visszavonását, valamint a zsidó tömegeknek az országból való sürgős eltávolítását”.¹⁷

Mindemellett azonban a párt nem követelte a politikai és társadalmi rend átalakítását, hiszen a program kimondta, hogy „elismerjük a történelmi osztályok tradicionális jogait, elismerjük a magántulajdont”, s fő céljuk a „belső rend és nyugalom megóvása”. Ugyancsak konzervatív álláspontot foglaltak el a földreform kérdésében, helytelenítették a „szétdarabolási politikát”, és a többtermelés érdekében a nagyüzemi gazdálkodás, azaz a nagybirtok fennmaradása mellett tették le a voksukat.

Sajtójában ugyanakkor a párt még a programban megfogalmazott elveknél is radikálisabb fellépésre uszított, pogromot és leszámolást hirdetett a zsidókkal szemben. Már lapjának címe – *Népakarat* – is jelezte, hogy az alsóbb társadalmi rétegeket tekinti bázisának, és az ő érdekeikre hivatkozott programja megfogalmazásakor. Követelte az árdrágító „zsidó lánckereskedők felakasztását”, olyan numerus clausust akartak, amely a zsidókat nemcsak az egyetemekről, hanem a középiskolákból is kitiltaná, az összes politikai jogtól megfosztaná, az állami hivatal viselésétől és a sajtótól eltiltaná őket. „Új honfoglalást” hirdetnek a keresztény magyarok nevében a zsidókkal szemben, nézetük szerint ugyanis a két faj között

¹⁵ *Magyarországi pártprogramok 1867–1919.* Szerk. Mérei Gyula–Pölöskei Ferenc, ELTE–Eötvös, Budapest, 2003, 165.

¹⁶ Ezt az alsópapság közvetítette a legintenzívebben. Ez az oka annak, hogy a tiszaezlári per után kitört antiszemita zavargások gócpontja mindenhol katolikus vidékeken volt.

¹⁷ Gergely Jenő: A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt. *Századok*, 1972/4–5. 1059.

élet-halál harc folyik.¹⁸ „Az egyesek feladata itt csak az, hogy minden zsidóban alatomos viperát lássanak!” – hirdette lapjában.¹⁹

A párt közéleti tevékenysége is ennek megfelelően alakult, a legszorosabb kapcsolatot az Ébredő Magyarok Egyesületével tartotta. Tagjai részt vettek 1919 decemberében a *Népszava* és *Az Est* szerkesztőiségei elleni támadásban. A Horthy-féle nemzeti hadsereget felszabadítóként üdvözölték, és helyeselték a fehérterrort a „tartozik–követel elv alapján”, így például a Héjjas-különítmény vérengzéseit is szükségesnek és helyénvalónak tartották.²⁰

A radikális keresztényszocializmus másik kézenfekvő példája Meizler Károly politikai tevékenysége. A jogvégzett Meizler 1919 után Zala megyében keresztényszocialista aktivistaként tevékenykedett, közeli barátságban és munkatársi kapcsolatban állt Pehm (Mindszenty) József plébánossal. 1925-ben a Katolikus Népszövetség ügyészévé választották. 1935-ben elindult keresztényszocialista jelöltként a keszthelyi választókerületben, és úgy lett képviselő, hogy kormánypárti ellenfelét a bíróság fosztotta meg a mandátumtól a bizonyított visszaélések miatt, és kimondta Meizler győzelmét. 1938-ban kilépett pártjából és megalapította a Keresztény Nemzeti Szocialista Frontot, amely a keresztényszocializmust a nemzetiszocializmussal akarta ötvözni. Lapja a *Pesti Újság* az egyik legjelentősebb nemzetiszocialista orgánummá vált, 1939-ben pedig Meizler lett az egyik legnagyobb főlénnel megválasztott képviselő, és pártja is meghatározó súlyt képviselt a nyilaskeresztes táborban.

Végül a magyar szélsőjobboldal harmadik forrásául a tudományos vagy biológiai fajelmélet magyarországi megjelenése szolgál. Ennek elterjedése zajlott a legkésebb, és jórészt a külföldi példák adaptációja nyomán. Magyarországi népszerűsítése az 1910-es években kezdődött, elsősorban a már idézett *A Cél* című lap hasábjain. E lap adott teret a szélsőjobboldali szellemiség eme irányzatának, sőt egyfajta szellemi műhelyévé is vált. Előfutára és első publikálója egy Békés megyei tanító, Kiss Sándor volt, aki a helyi lapokban már az 1910-es évek elején megfogalmazta a biológiai fajvédelem téziseit, majd az *A Célnak* lett rendszeres cikkírója.²¹ Kiss a biológiai fajfogalom és az „etnográfiai fajfogalom” különbségét hangsúlyozta, azzal, hogy az előbbi, vagyis a faji politika sokkal több, mélyebb, mint az utóbbi, vagyis a nemzeti politika.²² Nézete szerint a faji érzés az öntudatra ébredt nemzetekben alakul ki, és alapvető feladata rendkívül pozitív, a nemzeti kohézió erősítése. A fajszeretet fokozódásával párhuzamosan alakul ki a fajgyűlölet is, amely az „ellenérdekű fajok ellen támad”. Kiss szerint a világháború is ennek lett a következménye, az ellenérdekelt fajok vívják háborújukat a túlélésért. Ennek ellenére vallja, hogy a „faji

¹⁸ Uo. 1060.

¹⁹ *Népakarat*, 1919. november 24. Intézzük el a zsidókat! Idézi Gergely, i. m. 1972, 1060.

²⁰ Gergely, i. m. 1972, 1061.

²¹ Gyurgyák, i. m. 2001, 372–373.

²² Kiss Sándor: A faji eszme. *A Cél*. 1917/1. 5–10.

eszme terjedése, a faji érzés ébredése tehát nemcsak hogy nem barbárság, hanem a legmodernebb világműveltség térfoglalásának jele”. Felveti mindezek után: vajon mi az oka annak, hogy ez a faji eszme a magyarok között nem képes teret hódítani? A magyarázatot egy „fajiságunkat fojtogató, csodásan öntudatos, sohasem emlegetett, mégis mindenütt jelenvaló cenzúrában” találja meg. Ennek vezetőit újmagyarságnak nevezi, amely „ami a magyar eszmének árt, azt importálja, ami használ, azt következetesen kizárja”. Az ő kezükben van a sajtó, amelynek révén „kaput tár minden olyan külföldi hatásnak, amely rombol, bomlaszt és zülleszt, szóval fajiságunkra veszélyes, de hermetikusan kizártak minden hatást, ami a faji eszmével a legtávolabbi összefüggésben áll”. Következésképpen a szerző szerint „elérkezett a tizenkettedik órája annak, hogy belássuk: nem alkotmányosságunk mikéntjében rejlik a legfőbb veszedelem, hanem fajunk tüneményes térvesztésében, anyagi és erkölcsi sorvadásában”.

Kiss nyomán az *A Cél* folyóirat is egyre kevésbé ütött meg már visszafogott hangvételt, egyre több szerző – névvel vagy anélkül – fejtette ki nyíltan antiszemita nézeteit. A nevüket vállalók közül került ki Altenburger Gyula közgazdász, a Hungária Biztosító Rt. vezérigazgatója, aki 1924-től az *A Cél* főszerkesztői tisztét is betöltötte:

„A zsidókérdés aktuális lett, mert a zsidó nemzetben rejlő óriási energiák is ki akarják használni a mai káoszt a maguk maximális érvényesülése és legjobb elhelyezkedése érdekében. ... Zsidó nemzetről beszélek, mert a zsidóság, bár nem is alkot ma már államot, mindig és mindenkor mint elkülönült nemzetiség élt a más nemzetek között és ti, Magyarországon élő, magyarul beszélő zsidók, minden magyar állampolgárságotok dacára csakúgy irredenta részei vagytok nemzeteknek, mint azok a testvéreitek, akik Francia- vagy Oroszországban, Amerikában vagy Ausztráliában élnek. Ezért örök kérdés a zsidókérdés.”²³

Még ugyanebben az évben, 1917 novemberében jelent meg Kiss Sándor újabb cikke, „Fajunk védelméről” címmel.²⁴ Nézete szerint a magyar faj az „organikus bomlás tüneteit mutatja”. Ennek magyarázata az a „páratlanul érdekes fajbiológiai folyamat”, amely során „egy jövevényfaj igájába hajt egy autochton népet”. A zsidóság speciális módszert alkalmaz ehhez, a szellemi vezetést szerezte meg a sajtó révén, s a zsidó sajtó szuggesztíven sulykolja nézeteit a magyarságnak, félrevezetve azt, amely így tudatlanságban maradva nem észleli a veszélyt. Kiss a megoldásra is javaslatot tesz, a zsidó sajtót meg kell fosztani hadállásaitól, keresztény kézbe kell azt venni, és fajvédelmi eszméket kell hirdetni. Fel kell használni minden olyan eszközt, amelyet a zsidóság is felhasznált, csak át kell fordítani magyar fajvédelmi célokra. Ezek között a szerző legfontosabbnak a szocializmust látja. „A szocializmust fel kell karolnunk, és fajvédelmi célra fel kell használnunk, még pedig több okból.” A szocializmust a magyarság eddig átengedte a zsidóságnak, „természetes,

²³ Altenburger Gyula: Levelek a magyar nemzethez. Levél a zsidókhoz. *A Cél* 1917/9. 513.

²⁴ Kiss Sándor: Fajunk védelméről. *A Cél*. 1917/11. 659–671.

hogy a zsidóság aztán egészen a maga érdekei számára szervezte a szocializmust". Ezért el kell venni tőlük a szocializmus terjesztésének jogát, és a fajvédelem szolgáltatába kell állítani. Mivel a kapitalisták között csak zsidók vannak, így a szocializmus keresztény érdekeket nem sért. A szerző végül közölte, hogy a fajvédelem e harcában számít a nem magyar születésű, de beolvadt „testvérnépek” véreire, mert tapasztalata szerint a „beolvadás által lett fajvéreink közt sokkal több tisztánlátó akad zsidóügyekben, mint a tisztán magyar vidékek szülöttei közt”.

Kiss Sándor cikkei a szélsőséges nacionalizmus, a szocializmus és a fajbiológia összekapcsolásával tehát már az 1910-es években megfogalmazták a nemzetiszocializmus ideológiai kereteit, egyelőre a részletek kifejtése nélkül.

Magyarországon az antropológiai és társadalomkutatásokat az első világháború kitörése gyorsította fel, hiszen ekkor az igen népszerűvé vált szociáldarwinista értelmezés szerint megkezdődött a „fajok harca”. 1914. november 24-én Budapesten megalakult a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság.²⁵ A Magyar Tudományos Akadémián tartott alakuló közgyűlésen Hoffmann Géza berlini konzul vázolta fel az eugenikán alapuló fajegészségtan és népesedéspolitika alapelveit.²⁶ Ismertette az irányzat szellemi előzményeit, kiemelve Gobineau rasszelméletét és az eugenika megalapítójának tekintett Francis Galton kutatásait. Hoffmann nézeteit jól mutatják az *A Cél* című folyóiratban írt cikkei. Egyikben megfogalmazott nézete szerint a hazafitól „a haza nemcsak egész embert kíván, hanem mindenekelőtt elvárja, hogy az őseitől átöröklött testi-lelki javakat romlatlanul adja át az ivadéknak”.²⁷ Emellett szerinte a legfontosabb az élet minden területén „a nemzeties, faji jelleg kidomborítása”.²⁸

A Fajegészségtani Társaság 1918-ban már *Nemzetvédelem* címmel önálló folyóirattal is jelentkezett. Első számában Hoffmann Géza foglalta össze a fajegészségtan és az eugenika Németországban már kialakult elméletét és gyakorlatát:

„Az emberi egyenlőség tarthatatlan tanát félre kellett tolni és a könnyen bizonyítható, de nehezen magyarázható egyenlőtlenségek zűrzavarába rendszert kellett hozni. Két úton indultak el a kutatók. Az egyikben nem az egyes egyént, hanem az egyének összességét, a nagy egységet nézték. Ennek az iránynak az úttörője Gobineau.”²⁹

A másik irányzat az egyént vizsgálta, és ebből fejlődött ki az eugenika. Hoffmann szerint a helyes irány a két nézet ötvözése, amely a legutóbbi időkben, Né-

²⁵ Szabó, i. m. 2003. 306 és 334–335.

²⁶ *Szociálpolitikai Szemle*, 1917/8. 212–213.

²⁷ Hoffmann Géza: A faji öntudat ébredése a német ifjúságban. *A Cél*, 1917/6. 350.

²⁸ Uo. 349.

²⁹ Hoffmann Géza: A fajegészségtan, eugenika és népesedéspolitika rendszere. *Nemzetvédelem*, 1918. 1–2. füzet, 7.

metországban alakult ki, elsősorban Wilhelm Schallmayer³⁰ és Alfred Ploetz³¹ munkássága nyomán: „Itt a vizsgálat tárgya a népnek a nemzedékről nemzedékre továbbélő törzse.” Ezt lehet fajnak nevezni, de ez nem a rendszertani faj, hanem egy életegység, mely magában foglalja az átöröklés egészségtanát is, vagyis az eugenikát, és ezt vizsgálja a fajegészségtan (*Rassellhygiene*). Így tehát sikerült meghatározni a faj fogalmát, amely egy nem rendszertani értelemben vett közösséget, nemzettörzset jelent, s ennek állapotával foglalkozik, elsősorban a védelme és minőségének javítása szempontjából a fajegészségtan és az eugenika.

Hoffmann szerint mindez „új erkölcsi felfogás szükségességét hirdeti, mely például visszatartja az egészséges embert a satnyával való házasságkötéstől”.³² Sőt továbbmegy:

„... az egésznek, a fajnak a boldogulását keresi és megköveteli az egyéntől, hogy érdekét a faj érdekének alárendelje. A szabadság, a jólét után minden áron való törtetés helyébe a kötelesség, az angol-amerikai utilitarizmus, hasznossági elv; a Kant-féle parancsszó, az anyagiasság, materializmus helyébe a ma minden oldalról lemosolygott eszményi gondolkodás lép.”

Látható tehát, hogy itt tudományos köntösbe öltöztetve megjelent a szélsőséges totalitáriánus ideológiák jól ismert elve: az individualizmussal szemben a közösség primátusa az egyén felett.³³ Hoffmann összegzése pedig már a politikai élet számára is iránymutatást ad: „A fajnak harca, versengése kifelé és avval kapcsolatban az öntudatos külpolitika: ez a fajegészségtannak egyik lényeges része.”³⁴

E nézetek szélesebb körben való elterjedésére példának hozható fel, hogy a rangos folyóirat, a *Huszádik Század* is foglalkozott vele egy nyilvános vita keretében. 1911-ben Madzsar József „Fajromlás és fajnemesítés” című cikke részletesen ismertette a társadalom genetikai megjavításának lehetőségeit.³⁵ Nézete szerint, mivel „az egész kultúrának létföltétele, hogy mennél több egészséges és mennél kevesebb beteg ember legyen”, az emberek közötti kiválasztódás intézményét meg kell teremteni. Cikke bizonyítja, hogy a kérdéssel a liberális értelmiség is aktívan foglalkozott, elősegítve e nézetek társadalmi beágyazódását.³⁶

³⁰ Wilhelm Schallmayer (1857–1919) német orvos a fajegészségtan és az eugenika megalapozója. Fő műve: *Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker*. Fischer, Jena, 1910.

³¹ Alfred Ploetz müncheni orvos, a nemzetközi eugenikai társaság alapítója és vezetője, az *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* c. folyóirat szerkesztője. Fő műve: *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen*. Fischer, Berlin, 1895. Ő használta először a *Rassellhygiene* szót.

³² Hoffmann, 1918, 9.

³³ Hoffmann az individualizmus szélsőséges példájának hozza fel azt a liberális álláspontot, amely szerint egy nő maga dönti el, hogy hány gyereket szül, s ezzel „ki akarja magát élni az összes eljövendő nemzedékek, a köz, az összesség, fajunk rovására, ez a legrútább önzés”.

³⁴ Hoffmann, 1918, 10.

³⁵ Madzsar József (1876–1940) orvos. Szabó Ervin polgári radikális körének tagja, a Polgári Radikális Párt alelnöke, a *Huszádik Század* munkatársa, a Társadalomtudományi Társaság elnöke. 1918-ban az októberi forradalom után népjóléti államtitkár, a Tanácsköztársaság idején egészségügyi népbiztoshelyettes.

³⁶ A kérdés különböző – természetesen liberális megközelítésű – vonatkozásaival a *Huszádik Század* számtalan további cikke foglalkozott.

A rasszelméletek politikai célú felhasználásának első jeleit Magyarországon az 1910-es évek elejétől figyelhetjük meg, oly módon, hogy egyes publikációkban megkezdődött két addig különálló nézet, a rasszizmus és az antiszemitizmus összekapcsolása. E cikkek leggyakoribb előfordulása helye a Szemere Miklós által pénzelt, *A Cél* című lap volt. A már többször említett folyóirat tulajdonképpen egy reformkonzervatív lapnak indult, amelybe neves és közismert szerzők írtak tudományos vagy irodalmi cikkeket, ezen túl azonban a folyóirat szerzői egyre jobban körvonalazták a szélsőjobboldali szellemiség önálló irányzatát, a biológiai fajelméletet, amelynek első számú célpontja a zsidóság lett. Mindezek után nem meglepő, hogy 1918 után az *A Cél* radikális köre az ellenforradalmi csoportok egyik központjává vált, és a lap Üllői úti székhelye a szervezkedők egyik bázisa lett. Részt vettek az első radikális jobboldali szervezetek, így az 1918 októberében létrejött Nemzetvédelmi Szövetség és a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája megalakításában. Bázisul a vidéket akarták a budapesti szervezett munkásság ellen mozgósítani, terveiket azonban a következő napokban kitört forradalom elsöpörte.³⁷ A Tanácsköztársaság kikiáltása után e csoportok bekapcsolódtak az ellenforradalmi puccskísérletekbe. 1919 őszétől *A Cél* ismét hirdetni kezdte nézeteit, most már az antiszemitizmust leplezetlen formában és szélsőséges hangnemben tárgyalva.

Összességében tehát nézetünk szerint ezt a három kútfőt tekinthetjük a magyar szélsőjobboldaliság forrásainak, melyekből az első világháború okozta társadalmi megrázkódtatás, majd a Tanácsköztársaság és Trianon sokkja nyomán fejlődött ki 1919-ben a jobboldali radikális reneszánsz. A három forrás nem kapcsolódott össze összefüggő ideológiává, különösen a keresztényszocializmus és a tudományos fajelmélet egyes tézisei mondanak ellent egymásnak. Utóbbi azonban így lehetőséget teremtett arra, hogy újabb társadalmi csoportokat vonjon be ebbe a politikai táborba, például a nem katolikus keresztény rétegekből.³⁸ Az antilibális konzervativizmus és a radikális keresztényszocializmus azonban logikailag és tartalmilag is összekapcsolódott, és a két világháború között meghatározó részét alkotta nemcsak a magyar jobboldali radikalizmusnak, de a nemzeti-konzervatív jobboldal eszmerendszerének is.

³⁷ Szabó, i. m. 2003, 338–339.

³⁸ Ez az oka annak, hogy az 1920-as években a biológiai fajelmélet „apostola”, Méhely Lajos professzor vidéki előadásainak Debrecen volt a leggyakoribb színtere. A városban megalakult az állástalan diplomások Méhely Bajtársi Egyesülete, az egyetemen rendszeres zsidóellenes atrocitások zajlottak, az 1930-as évek elején pedig itt jött létre az ország egyik legerősebb nyilas szervezete. Ezeknek a radikális mozgalmaknak a szellemi munícióját a tudományos fajelmélet szolgáltatta.

Minták, nyelvek, orientációk

A magyarországi baloldal néhány külföldi forrásvidéke az 1930-as évek első felében

A modern baloldali mozgalmak lényegében kialakulásuk, a XIX. század közepe óta a legtöbb esetben valamiképpen nemzetközi vagy legalábbis a külföldi osztályostársakra, elvtársakra, szaktársakra stb. erőteljesen odafigyelő ideológiáknak tekintik magukat, ezért adott ország adott korszakban működő baloldalára nézve megglehetősen jellemző, hogy milyen nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, milyen külföldi hatásokra reagál, illetve milyen jellegű mintákat követ. Az efféle vizsgálódások azért is informatívak lehetnek, mivel a baloldaliság főbb irányzatainak többnyire egy-egy nagy, átfogó anyanyelve van. Ezek persze soha nem kizárólagosak, de kétségtelenül jellemzők – olyannyira, hogy az egyes mozgalmi anyanyelvekhez (amelyek ebben az esetben a nyelven túl, afféle sajátos módszertant és narratívát is jelöltek) sokan hajlamosak voltak afféle nemzeti alapú mozgalmi karakterológiát is hozzárendelni.

Ismeretes például az a – többnyire Trockijnak tulajdonított – mozgalmi *bon-mot* a szociáldemokrátákról, akik a feltételezett német jellegnek megfelelően a forradalom „ösvényein haladnak, ha ki van írva, hogy a főre lépni tilos”, vagy éppen azok a megfigyelések, hogy a „latin” népek hajlamosabbak az anarchizmusra, az oroszoknak „vérében van az etatizmus” stb. Természetesen a valóságban az efféle megfigyeléseknek sokkal inkább tágabb társadalomfejlődési okai vannak, ám maguk ezek a sztereotípiák is visszahatottak a mozgalmi valóságra, normatív elemei lettek egy szélesebb nemzetközi diskurzusnak.¹

A két világháború közötti magyarországi baloldali mozgalmak szempontjából ez leginkább abban a formában mutatkozott meg, hogy a közvélekedés (és rész-

¹ Ezek a nemzeti sztereotípiák többnyire még az internacionalista munkásmozgalom megszületését megelőzően, a nemzeti munkásmozgalmak XIX. század közepi megszületése idején gyökeresedtek meg az egyes országok mozgalmi gondolkodásában. A legbőségesebb anyagot talán a marxisták és az anarchisták és nem utolsósorban Marx (illetve Engels) szolgáltatják, a nemzetkarakterológiai jellegű sztereotípiákban. A manifeszt módon és komolyan vetten internacionalista munkásmozgalomban (vagyis kb. 1871 és 1914 között) ezek átmenetileg a mozgalmi folklór részeként, afféle másodlagos szövegekként éltek tovább – leginkább viccnek, évődésnek álcázva magukat.

ben maguk a résztvevők is) a szociáldemokráciát általában *német* jellegű, eredetű és anyanyelvű mozgalomnak tekintették, míg a kommunizmust (vagyis a bolsevizmust) *orosznak*, a szintén orosznek tekintett Szovjetunió (vagy a Komintern) nemzetközi hatalmi játszmája részének tartották. Mindezt árnyalta a fasiszmus hatalomra jutásáig igen erős németországi kommunista mozgalom hatása, illetve Magyarországon például az, hogy az 1920-as évek végéig a KMP egyik hatalmi pólusa is Bécsben szerveződött meg. A magyarországi munkásmozgalom német orientációja – amelynek torzító hatására annak idején Szabó Ervin is többször figyelmeztetett – a világháború után tovább erősödött, bár mellette megjelent az orosz orientáció is.²

Később, amikor Szabó Zoltán 1939-ben, a *Magyar Nemzet* hasábjain meghirdette az úgynevezett „szellemi honvédelmet”, kapcsolódó emblemikus írásának (amely Zrínyi Miklós példáján ábrázolta az aktuális dilemmákat) a „Két pogány közt” címet adta – ahol a két pogány természetesen az oroszok és a németek voltak.³ Kétségtelen, hogy a magyarországi mozgalom még ekkor is e szerint a kettős vonzaskör szerint orientálódott, bár addigra a német munkásmozgalmat a nácik már kiirtották vagy emigrációba kényszerítették. Ezt a kétpólusú képet persze mindig kiegészítették más, kevésbé nagy hatású vonzások is – részben a mozgalmi alternatívakeresés nyomán, részben a trianoni határokon túlrekedt baloldaliak esetleges eltérő orientációinak hatására, részben pedig a különféle emigrációk miatt, valamint némileg az angolszász orientációjú baloldali cionista mozgalom hatására is. Ugyanakkor természetesen a magyarországi mozgalmakat közel sem tekinthetjük pusztán külföldi minták másolásának vagy követésének.

Ezek a mozgalmak és minták egy univerzálisabb nézőpontból főként azért érdekesek, mert egy speciálisan kelet-európai változatot képviselnek: Magyarországon némileg máshová kerültek a hangsúlyok, más leosztások szerint kötöttek szövetségek és folytak a belháborúk. Ugyanakkor itt és más kelet-európai országokban is felbukkant a nemzetközi baloldal szinte valamennyi irányzata. Mindez azt mutatja, hogy nem csupán valamiféle „eszmei importról”, nem kizárólagosan transzferekről van itt szó, hanem az adott társadalmak ellentmondásaira adott válaszként egyfajta univerzalizálásról is. Ugyanakkor a magyarországi megfigyelő számára a magyar baloldal esetében nyílik a legágabb lehetőség a *milió* megragadására: a köztörténeti háttér (sőt a *hangulat*) viszonylag jól ismert, ám a csoportképződés mechanizmusa, az a politikai-társadalmi és szociológiai koordinátarendszer, amely

² Lásd például: Bevezetés Marx *A nemzetközi munkásszövetség első üzenete* című művéhez. Szabó Ervin: *Válogatott írásai*. Kossuth, Budapest, 1958, 282–305. Az írás különösen azért érdekes, mert Szabó éppen Marx és Bakunin vitájának értelmezésén keresztül ír saját korának mozgalmi problémáiról, és az általa felállított Marx-kép éppen a „német” szociáldemokráciával szemben képviseli a valójában „francia” jellegű, szabói stílusú szindikalizmust. 1908-ban frott szövegében egyébként Szabó a következőképpen határozza meg a „német szociáldemokrácia terrénját”: „...ahol a német marxizmus uralkodik, tehát főként a német birodalomban magában, továbbá Ausztriában, Magyarországon, Oroszországban és a Balkánon.” (283)

³ Szabó Zoltán: *Két pogány közt*. MEFHOSZ, Budapest, é. n. (1939.)

szerint az erővonalakat meghúzhatjuk, már korántsem ilyen egyértelmű. A magyarországi ideológiai alakulatok, a közöttük folyó harcok és szövetségek valamilyen szinten minden sajátosságuk ellenére a világméretű folyamatok modelljeként szolgálhatnak számunkra. Sőt még a „nemzeti” sajátosságok is modellértékűek lehetnek, hiszen tudjuk, hogy bizonyos mértékig valamennyi mozgalom – minden internacionalizmusuk dacára – „nemzeti keretek” között szerveződött.

Ezek a sajátosságok természetesen nem valamilyen nemzetkarakterológiai jelenség megnyilvánulásai, hanem adott társadalmi viszonyok tükröi az adott régió mozgalmában, még ha *véleményként*, amint azt Trockij esetében is láthattuk, többnyire a kortársak számára is valamilyen frappáns, sztereotip formában rögzültek is.

A magyarországi baloldal számára a legrégebbi és legfontosabb „forrásvidék” kétségtelenül a német volt. Ez persze az egész régióról elmondható, ahol az egykori Monarchia területén jelentős volt a munkásság körében a német, illetve a németül (vagy jiddisül) beszélő zsidó származásúak aránya. Borsányi György a rendőrség államrendészeti osztályának adatlapjait feldolgozva arra az eredményre jutott, hogy az általa vizsgált 1800 ember (amelyet bizonyos megszorításokkal reprezentatív mintának tekint a rendőrséggel valamilyen afférba keveredő baloldaliak arányait nézve) közül 28,1 százalék izraelita volt.⁴ Náluk sokszor valószínűsíthetjük a német nyelv bizonyos mértékű ismeretét. Ugyanakkor világszerte a szociáldemokrácia túlnyomó része, de a kommunista mozgalom nagy és fontos része is leginkább németül beszélt (ne feledjük, hogy az eredeti, a világforradalmi tervek szerint a Komintern központja is Berlinben lett volna).⁵ A munkásmozgalom német nyelvű hagyományai és struktúrái ekkor már sok évtizedes múltra támaszkodhattak Magyarországon is, és ez a külföldi minták követésében is döntőnek bizonyult – még akkor is, ha ezek a minták és struktúrák még egy másik, a világháborút megelőző, lényegében útlevelek nélküli világban alakultak ki, a valcolás, a vándorló, új szakmai fogásokat, új ideákat és új politikai mintákat elsajátító munkások világában, amelynek utolsó éveiről Kassák írt megkapó körképet az *Egy ember életében*.⁶

Amikor 1931 nyarán a Népszava Könyvkereskedése reprezentatív kiállítást rendezett a magyar nyelvű szocialista könyvekből, az újságban így hirdették az eseményt: „Célunk mindenhová eljuttatni a szocializmus igazságait és azokat is megnyerni a szocialista műveltségnek, akik eddig nem eszméltek rá igazságainkra.”⁷ Éppen ennek fényében különösen érdekes, hogy melyek voltak 1931-ben, a gazdasági

⁴ Borsányi György: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól. *Valóság*, 1983/9. 24.

⁵ Székely Gábor: Zimmerwald – Berlin – Moszkva. A Komintern létrehozása – polgárháború és világforradalom. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Szándor 80 éves*. ELTE, Budapest, 2010, 521.

⁶ Kassák az 19.-es években tulajdonképpen a valcolás sok évtizedes történetének utolsó felvonásában vehetett részt: az országhatárok modern felfogása az első világháborút követően ezt a gyakorlatot megszüntette. Ez olyan mértékű volt, hogy sok szakember egyenesen az addigi „globalizációs trend” megtorpanásáról beszél. Lásd többek között Barry R. Chiswick és Timothy J. Hatton: International Migration and the Integration of Labor Markets. In: *Globalization in Historical Perspective*. Eds. Michael D. Bordo–Alan M. Taylor–Jeffrey G. Williamson. University of Chicago Press, Chicago, 2003, 73.

⁷ *Népszava*, 1931. június 7., 27.

válság mélypontján azok a könyvek, amelyeket a kiadó és a kiállítást összeválogatók az „igazság” bemutatására alkalmasnak tartottak. Mindez sokat elárul arról, mi is volt ez az „igazság” ideológiai alapzata, de ugyanakkor arról is árulkodik, milyen volt a korszak magyar szociáldemokráciájának elsődleges külföldi orientációja. Ugyanakkor érdemes azt is tekintetbe venni, hogy ezek a könyvek – köztük sok aktuális munka, kortárs szerzők írása – még belefértek a hatalom toleranciájába (vagyis legálisan megjelenhettek).

A Kolozsváron megjelenő *Korunk. Világnézeti és Irodalmi Havi Szemle* (amely kritikus marxistának vallotta magát, de meglehetősen messze állt a hivatalos kommunistáktól) G. S. szignó mögé rejtőző budapesti levelezője olyan vitriolos kritikát írt a kiállításról és az a mögött tetten érhető koncepcióról, amelyben lényegében katalógusszerű felsorolását adja az ott reprezentált anyagnak: „A Szociális Tudás Könyvei címszó alatt 39 könyvet találtunk. És pedig: 4 Bernstein, 2 Kautsky, 2 Lassale, 3 Migray, 2 Propper, 2 Szakasits Árpád és egy-egy Adler Frigyes, Adler Max, Adler Victor, Bauer Ottó, Bebel, Beer, Büchler, Cooperator, Garami, Gombó, Jászai, Kasza, Macdonald, Marx, Mehring, Parvus, Révész, Snowden, Szakasits Antal, Szemes, Vámbéry, Webb stb. füzetet.”⁸ A magyarok mellett szinte csak német és osztrák szerzők (illetve a brit szociáldemokrácia néhány mérsékelt reprezentánsa).

Az összkép eléggé egyértelmű: 1931-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt – legalábbis a munkások felé – már sokkal inkább a revizionizmust, az ausztroromxizmust, illetve a szociáldemokrácia klasszikusai közül azokat kívánja közvetíteni, akiket egyrészt nem „kompromittált” a kommunista mozgalom, másrészt – és ez a fontosabb: akik megfelelnek az új kánonnak, vagyis az osztályharc kizárólagossága helyett sokkal inkább valamiféle osztály-együttműködést propagálnak.

Sajátos ízt képvisel a Népszava Olcsó Könyvei sorozat némelyik darabja: „Utópista regény! Film regény! Regényszennazáció! Jim Dollár: Mess Mend. A Népszava olcsó könyvei februári kötete.” – Így hirdette a január 18-iki Népszava-Figyelő, és megírta még, hogy a könyv proletár detektívregény 125 oldalon, amely az ellenforradalmárok elleni küzdelmet mutatja be Párizsban, az Európai Szocialista Egyesült Államok fővárosában. „A Mess Mendet ismeretlen írója Jim Dollár álnév alatt adta ki német és angol nyelven néhány évvel ezelőtt. – A Mess Mend mindenkinek tetszeni fog” – hirdette a *Népszava*. Az ember óhatatlanul valamiféle proletárra maszkírozott ponyvára gondolna (amelyet ráadásul éppúgy angolszászra stilizáltak, ahogyan a korszak ponyvaíróinál szokás volt – gondoljunk csak P. Howardra) – a könyv eredetileg azonban meglepő módon szovjet-orosz, a Szerapion testvérek nevű, Trockij által „társutasnak” nevezett irodalmi csoporthoz tartozó Marietta Saginyan különös detektívregényeinek egyike volt, amelyeknek több köze volt Ilja Ehrenburg korai írásaihoz, mint az amerikai ponyvához. Megjelentetése vélhetőleg tévedés volt a *Népszavától*, mint ahogy a sajtó rendje felett őrködő belügyminisz-

⁸ G. S.: Egy könyvkatalógus margójára. *Korunk*, 1931. július. <http://www.korunk.org/?q=node/8&e-v=1931&honap=7&cikk=5558> (eredeti helyesírás).

tériumi tisztviselők is valószínűleg tévedésből siklottak át felette. Illegálisan persze sok, szovjet nyomású, illetve a párizsi Monde és a pozsonyi Práger kiadók kiadásában megjelenő könyv jutott át a határon – ezek terjesztését belügyminiszeri rendelet tiltotta ugyan, de az efféle intézkedéseket nem volt egyszerű érvényesíteni. A Práger jelentette meg többek között a *Svejket* (Karikás Frigyes fordításában), Taraszov-Rogyionov mozgalmi bestsellerjét, a *Csokoládét*, Ehrenburg, Čapek, Egon Erwin Kisch, John Reed stb. könyveit. A szovjet kiadók inkább az emigráns magyarok írásait jelentették meg (kivéve, amint azt tudjuk, Sinkó Ervin óriási kulcsregényét, az *Optimistákat*), illetve utóbb Gladkov, Panfjorov „termelési regényeit”. Az ilyesféle irodalom tiltása ellenére ezek a könyvek meglehetősen elterjedtek – alig volt olyan, úgynevezett „kommunista per”, a munkásotthonok könyvtáraiban tartott vizsgálat, ahol egy-két ilyen kötet elő ne került volna a tárgyi bizonyítékok között, de sok kötetet – más könyvek borítójába kötve – még a börtönökbe is bejuttattak a rokonok, vagy éppen a Vörös Segély.⁹

A követett, illetve praktikus módon a követhető külföldi mintákra a mediátor és normatív politikai pártok szándékain és lehetőségein túl a befogadó baloldaliak társadalmi pozíciója (illetve műveltsége) is hatással volt. A nyelvtudásban – amint arról már szó esett – a német vezetett, de a munkásság jelentős része természetesen egyáltalán nem beszélt nyelveket. A szociáldemokrácia ilyen szempontból jobb helyzetben volt. Oroszul ugyanis – ami a kommunisták számára a legfőbb referenciát jelenthette volna – a szovjet emigrációból hazatérő pártaktivistákon és néhány értelmiségin kívül szinte senki sem beszélt. Természetesen a szovjet-orosz minta, bár kétséggkívül a kétosztatú ellenpolitikai konstrukció egyik pólusát jelentette, korántsem volt akkora súlyú, mint a szociáldemokrata (és különös hangsúlyt sokkal inkább retrospektíve kapott). Ráadásul a (többnyire német nyelvű) klasszikusok azonosak voltak a két munkásmozgalmi irányzat számára. Ugyanakkor az emigrációban, a szovjet állam támogatásával komoly erőfeszítések történtek a szovjet minta finombeállításaira és közvetítésére. (Az összképet csak kevésbé árnyalta, hogy mikor 1933-ban Magyarország felvette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, az állam eltűrte a nem közvetlen politikai – vagy éppen a szovjetrendszer ellenzékének tartott – irodalom kiadását. Így jelenhetett meg a Nyugat kiadásában a *Mai orosz dekameron*, Ilf és Petrov regényei, Leonyid Szolovjov *A csendháborítója* vagy éppen Solohov *Csendes Donja*.)¹⁰

Ez persze felvetette a fordítás problémáját. A fordítás, a nyelvi átültetés egyszerre nyelvi és nyelvészeti aktus; és a különféle nemzeti kultúrák és sajátosságok közvetítésének és átvételének-átalakításának közege, a kulturális transzfer helye is.

⁹ A magyarországi Vörös Segély egyik illegális „könyvraktárának” rendőrségi felszámolásáról szóló hír a Berlinben, majd Londonban megjelenő angol nyelvű évkönyvbe, az *International Press Correspondence*-be is eljutott, ahol a beszámoló a „gondolatok betiltásában” a magyarországi rendszer egyik fő jellemzőjét látta. *International Press Correspondence*, 15. kötet, 1935. január–december, 202.

¹⁰ Lásd: Kende János–Sipos Péter: Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. *Párttörténeti Közlemények*, 1980/1. 3–22.

A munkásosztály internacionalizmusát, a forradalom nemzetek felettiségét igazoló szlogenek, jelszavak, elnevezések és textusok fordításai igen sokatmondó források az egyes baloldaliságok (a sajátos vonások) felismeréséhez és értelmezéséhez, hiszen a munkásmozgalom nemzetközisége nyelvi szempontból éppen az állandó fordításban, vagyis a folyamatos transzferben van leginkább jelen. (Természetesen egy másféle csoportosításban ugyanez áll a különböző irányzatok közötti diskurzusra is). A fogalomhasználat, bizonyos fordulatok használata alapján gyakran meg tudjuk mondani, hogy adott könyvet kommunista vagy szociáldemokrata fordító ültette át magyarra (persze az sem volt ritka, hogy a Szovjetunióban kiadott művekbe új, egyértelműen propagandisztikus elemek kerültek).¹¹

Itt értelmezhető a könnyen megtanulható nemzetközi közvetítő nyelv szerepe, amely egyrészt önmagában is a nemzetköziség és az emberiség összetartozásának szimbóluma, másrészt praktikus kommunikációs eszköz, harmadrészt pedig infrastruktúrát, kapcsolati hálót és szervezkedési kereteket biztosíthat. Ilyen nyelvnek tűnt 1880-tól a volapük (amely azonban nyelvi szempontból teljes képtelenségnek bizonyult), illetve egy évtizedre rá az eszperantó (majd leágazása, az idő), amely viszont már komoly tömegmozgalommá nőtt, és a munkásmozgalmon belül is nagy lelkesedést váltott ki. Az eszperantó kreatív szóképzési gyakorlata egyszerűvé tette az új fogalmak képzését: jó példa erre az 1920-ban megalakult munkáseszperantista világszövetség, a SAT neve, ahol az „internationalizmust” a „nemzetnélküliséggel” helyettesítették. A SAT lapjai, a *Sennaciulo* és a *Nova Epoco*, illetve mozgalmi szépirodalmat és politikai irodalmat egyaránt képviselő könyvei és brosúrai nem csupán a néhány ezer eszperantista munkás számára jelenthetett olvasnivalót, hanem belőlük is szemináriumok eszközei és fordítások alapjai lettek, olyannyira, hogy a magyar kereskedelmi miniszter megtiltotta postai szállításukat.¹²

A klasszikus szociáldemokrácia és a bolsevizmus mellett kisebb, komplementer nézetrendszerek is megjelentek a magyar színtéren.¹³ Ezek egy része is a megszokott német nyelvre, illetve az ennek megfelelő forrásokra támaszkodott, illetve – másként, akár egyenesen eretnek módon használta (legalábbis a hithű kommunisták szemében) az orosz forrásokat. A II. és a III. Internacionálé közötti „köztes” álláspontot foglalt el Kassák és a *Munka* gárdája. A *Munka-könyvtár*ában – Gró Lajosnak a szovjet filmművészetet taglaló könyve után – Molotov egy kongresszusi beszámolóját adták ki a második ötéves tervről.¹⁴ „Ezt az ismertetést minden kommentár nélkül, mint elsőkézből származó érdekes kortörténeti dokumentumot”

¹¹ Lásd például Nagy Lajos élményét, akit a Szovjetunióba tett látogatásakor arra igyekeztek rávenni az ottani írók, hogy néhány kommunista jelmonddal „dobja föl” *Kiskunhalom* című regényét a szovjet kiadás előmozdítása érdekében. Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetországon földjén*. Interart, Budapest, 1989, 46–47.

¹² Bővebben lásd: a Zoltán Barna: *La laborista Esperanto movado en Hungario (1913–1934)*. Hungara Esperanto Asocio, Budapest, 1986.

¹³ Erről részletesebben l. Konok Péter: A trockizmustól a tanácskommunizmusig. A magyarországi baloldali kommunizmus és a „Hartstein-csoport” 1928–1933. *Múltunk*, 2002/2. 3–75.

¹⁴ V. M. Molotov: *A második orosz ötéves terv 1–2*. Munka könyvtára, Budapest, 1932.

adjuk mindazok kezébe, „*akik a világtörténelem aktuális problémáival nemcsak a divat pillanatnyi szeszélyének engedve, hanem komoly és felelősségteljes érdeklődéssel kívánnak foglalkozni*” – írták a kötetről.¹⁵ A könyv sajátos helyet foglalt el a legálisan kiadott könyvek között: a Szovjetunió egyik vezetőjének szövegét Magyarországon kinyomtatni abszolút unikumnak számított. Kassákékát támadták is érte minden oldalról – a kommunisták úgy érezték, Kassák és „kispolgári, entellektüel” köre nem jogosult ilyen anyaghoz nyúlni, a radikálisok árulást kiáltottak, a szociáldemokraták pedig természetesen elítélték a Szovjetuniót. A Kassák-féle Munka-körből részben ennek következtében vált ki a néhány fiatal több nyelvet beszélő diák, akik az „oppót” a kétségkívül legtájékozottabb, legműveltebb, de – részben éppen ezért – vajmi kevés politikai hatást gyakorló formációt alkották. A hangadók diákok, tisztviselők, néhány kisipari munkás. Voltak, akik a KIMSZ-ből érkeztek, mások Demény Pál köréből vagy éppen a rendőrség által kommunistának tartott Somér Hacair cionista-szocialista mozgalomból. Magukat többé-kevésbé leninistának vallották, és – mivel Bécsből és Párizsból hozzájutottak trockista anyagokhoz – nagyjából a trockista téziseket követték. Hogy az oppósok mennyire más, bővebb és gazdagabb forrásokból merítettek, mint az átlagos magyarországi baloldali munkások, jól mutatja Román József egyik visszaemlékezése:

„...csaknem mindenki több nyelven beszélt vagy olvasott. Ez ugyanis lehetővé tette a tággabb horizontú tájékozódást, a csak idegen nyelven hozzáférhető művek, újságok, folyóiratok ismeretét, amelyek az átlagos KIMSZ- vagy KMP-tagok számára megközelíthetetlenek voltak. Mi kénytelenek voltunk megelégedni a Kommunista, az Ifjú Proletár éhkoppos elemozsiájával vagy a gazdagabb választékú klasszikusokkal. Az oppósok közben vaskos Rosa Luxemburgokkal, Hilferdinggel, Korschokkal teli aktatáskákat cipeltek.”¹⁶

A mozgalmi gyökereiben és nyelvi forrásaiban is kétpólusú szociáldemokrata-kommunista struktúrán (a sokban eltérő népiek baloldalát most nem számítva) két kisebb csoportosulás lépett túl. Az egyik a Schiess József nevével fémjelzett, 1932–1934 közötti robbantásos merényleteket elkövető néhány fős anarchokommunista sejt – ez Schiess szocializációjának megfelelően a klasszikus francia anarchista vonalat követte, de sokkal inkább a politikai rendőrség költségvetésének megemelésére volt valódi hatása, mint a magyarországi munkásmozgalomra. A másik amerikai orientációjú: 1928 elején mintegy 70 taggal létrejött az amerikai Világ Ipari Munkásai (*Industrial Workers of the World – IWW*) magyarországi tagszervezete, a bejegyzett, legális alapszabállyal rendelkező Magyar Általános Munkásszövetség (MÁMSZ), amely az „ipari unionizmus” talaján állt. Jelentőségét sajátos nyelvezetű, Európában szokatlan radikalizmusa és autentikus munkásgyökerei mellett az adta, hogy infrastruktúrát biztosított a radikális baloldali csoportosulások szinte mindegyikének, így egy időre a Munka-kör szakadárjainak is.

¹⁵ A megjelentetés körülményeiről bővebben lásd: M. Pásztor József: Kassák Lajos folyóirata, a „Munka”, 1928–1939. *Magyar Könyvszemle*, (83. évf.) 1967/2. 138–140.

¹⁶ Román József: Nem! Párttörténeti mellékszálak. *Valóság*, 1989/6. 105.

A MÁMSZ hivatalosan 1928. január 27-én alakult meg, 70 taggal, és lényegében az amerikai IWW magyarországi tagszervezeteként működött, bár ezt a hivatalos alapszabályban – a törvényi szabályozások miatt – nem rögzítették. A szervezet Magyarországon először 1920-ban jelent meg. A Magyar–Amerikai Famegmunkáló Rt. amerikás magyar előmunkásokat hozott az országba, akik között ott voltak az IWW tagjai is, és ők hamar kiépítették első szervezeteiket. Hasonló volt a helyzet a szomszédos Csehszlovákiában, ahol a szlovákiai bányák amerikai társtulajdonosai hozták be az IWW tagjait. A szervezkedés megindult, és míg az ellenforradalmi Magyarországon csak évek múltán ölthetett szervezeti formát, addig a demokratikus Csehszlovákiában már 1921 januárjában, Pozsonyban megjelent az IWW első európai magyar nyelvű újságja, a *Felszabadulás – a Világ Ipari Munkásai Szervezetének Hivatalos Lapja*. A lapot – mely rövid szlovák nyelvű összefoglalót is tartalmazott – Csehszlovákián kívül Ausztriában, Magyarországon, az USA-ban, Romániában és Jugoszláviában is terjesztették. Ekkor már IWW-bizottság, illetve delegátus működött Losoncon, Komáromban, Rózsahegyen és Nagyszombaton.

A hatalom képviselői először csupán a politikai ellenfelet, az MSZDP szakszervezeti bázisát gyengítő lehetőséget láttak a MÁMSZ-ban, de 1932 tavaszától egyre keményebben léptek fel a szervezet ellen. A csoport valódi radikalizmusát ugyanis elfedte az a szokatlan, Amerikából eredő frazeológia, amelyet a rendőrség hazai szakértői nem ismertek: a MÁMSZ beszélt ugyan osztályharcról, sztrájkokról, de nagy hangsúlyt kapott az emberek testvériségéről, a felvilágosítás, a tanulás és a művelődés dicséretéről szóló, szinte már vallási rajongásra emlékeztető szóhasználat. A Szövetség sietett leszögezni: tagjai nem politizálnak, sőt ezt az alapszabályban is rögzítették. A rendőrség így többé-kevésbé nyugodt lehetett, hiszen a MÁMSZ nem tört választási babérokra, és a KMP esetleges behatolása felől is biztosítva volt. Lassanként azonban világossá vált, hogy mindemellett a MÁMSZ sok szempontból radikálisabb és mindenképpen harciasabb gyakorlatot folytat nemcsak az MSZDP-nél és a hagyományos szakszervezeteknél, hanem a KMP-nél is, és a politizálás elutasítása valójában csak annyit tesz, hogy a csoport elutasítja a politika – így a klasszikus európai munkáspolitikát – intézményeit, ideértve a munkáspártokat és a szakszervezeteket. A MÁMSZ a magyar rendőrség által nemigen ismert anarchoszindikalista elképzelésnek megfelelően a „közvetlen akciókat” – köztük a sztrájkokat, szabotázsakciókat – nemes egyszerűséggel nem tekintette politikának. Ez a nézet azonban nem csupán a rendőrséget vezette félre, de idegen volt a magyarországi munkások számára is. A kezdeti növekedést követően a MÁMSZ lényegében kiaknázta a miliőben jelen lévő fogadókészséget egy másféle szervezet iránt, tagsága stagnált, majd csökkenni kezdett. Végül 1934-ben olyan mértékben átalakult, hogy tulajdonképpen feloszlatta addigi önmagát.¹⁷

¹⁷ A MÁMSZ kezdeti időszakáról lásd Konok, i. m. 27–30, későbbi – a Weisshaus Aladár-féle Népmozgalom keretein belüli – történetéhez: Gadanez Béla–Gadanez Éva: A Weisshaus Aladár vezette szocialista Népmozgalom története (1927–1945). *Múltunk*, 1993/2–3. 92–99.

1934 nemzetközi szempontból is a munkásmozgalom válságéve volt: Németországban már teljes erővel tombolt a náci diktatúra, a szomszédos Ausztriában februárban véresen levertek a Schutzbund-felkelést, októberben Spanyolországban az asztúriai bányászfelkelést; az év végén pedig a Szovjetunióban a Kirov-gyilkosság ürügyén gőzerővel beindult a régi bolsevikok elleni hadjárat, amelynek igen sok magyar emigráns kommunista is áldozatul esett. Az év folyamán a magyar rendőrség is kapott az alkalmon, és megkezdte a radikális baloldal tevékenységének felszámolását. Lecsaptak a Hartstein-féle társaság maradványaira, az eszperantistákra, a szavalókórusokra, az Alkoholelleses Munkásszövetségre is. Az állami és társadalmi rend felforgatására irányuló izgatás címén Kassák ellen is eljárás indult önéletrajzi regényének az 1919-es eseményekkel foglalkozó kötete miatt. Érzékeny veszteségeket szenvedett a KMP és a KIMSZ is, de ugyanakkor bizonyos értelemben letisztult a kép: a húszas évek vége óta tartó mozgalmi sokszínűség a harmincas évek derekára erősen megszűrkült, és 1935-ben a KMP-s Rózsa Ferenc a Weisszhaus-frakcióról küldött jelentésében már „az utolsó likvidátor banda likvidálásáról” beszélhetett. A különböző irányzatokból kialakuló mozgalmak számára ugyanakkor a fenyegető külpolitikai események és az új antifasiszta népfrontpolitika jelentős közeledést is eredményezett – így a mozgalmi élet elszűrkülése egyben már az antifasiszta összefogást is jelentette, és egy lényegileg más alapokon álló, másként sokszínű és -rétegű magyarországi baloldal képét vetítette elő. A politikai példákat ekkor már sokkal inkább a külföldi események, mindenekelőtt a spanyol polgárháború és az antifasiszta harc szükségszerűségének felismerése jelentette – ám ahogyan Németországban és a Szovjetunióban lényegében (bár más és más eszközökkel, eltérő politikai célokkal) likvidálták a munkásmozgalmat, a „két pogány közé” szorult magyarországi munkásmozgalom egyre inkább elveszítette addigi egyértelműnek látszó, szilárd külföldi orientációit, hogy azokat azután abban a formában már soha ne nyerje vissza.

Nemzeti kölcsönhatások

Kisebbségi magyarok és a magyar nemzetfelfogás változatai a harmincas években*

A két világháború közti években a mai Bajcsy-Zsilinszky, akkoriban Vilmos császár út 35. szám alatt egy igen egyedi intézmény működött. A Külföldiek Kollégiuma nevet viselő szervezet már ezzel is a megtévesztést szolgálta. Eredetileg Bethlen István Internátusként ismerték, ám vezetői és az őket alkalmazó Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztálya illetékesei úgy gondolták, hogy a miniszterelnök neve túlzottan is felhívja rájuk a román hírszerzés és kémelhárítás figyelmét. Ezt viszont el szerették volna kerülni, mivel a diákotthonként is működő kollégium valójában nem általában véve adott helyet külföldieknek, hanem kizárólag Romániából érkezett, kisebbségi magyar vendégei voltak.

Ők meglehetősen változatos csoportot alkottak, egyetemi részképzésre, klinikai gyakorlatra érkezettek, nyári tanítói vagy éppen szociális gondozónői tanfolyamon résztvevők, a kollégiumot fenntartó Népies Irodalmi Társaság (újabb fedőnév, ami a kormány erdélyi intézményekkel kapcsolatot tartó és finanszírozó ún. „Keleti Actiójának” bonyolítóit takarta)¹ könyvtárát használó kutatók szerepeltek volna az épületet esetleg megfigyelő román ügynökök jelentéseiben. Legtöbbjük az 1930-as években már az éppen húszas éveit taposó nemzedékből került ki, és mivel mindannyian a magyar állam ösztöndíját élvezték, a kollégium vezetői – előbb Barabás Endre, majd Mester Miklós igazgatók – kötelességüknek tartották, hogy távozásuk előtt beszámolót kérjenek tőlük magyarországi élményeikről.

Barabás még régi vágású tanügyi bürokrata volt, ő beírta azzal, hogy a szóban elhangzott beszámolókat általa legfontosabbnak tartott részleteit évente megküldte feletteseinek. Mester azonban életkorban is közelebb állt az újabb generációhoz

* A tanulmány az OTKA-PD 100 502 sz. „Mindennapi etnicitás, nemzeti és nem nemzeti a mindennapokban egy multietnikus régióban, Erdély 1918–1944” c. kutatási projektjének támogatásával készült.

¹ Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években, I–II. *REGIO*, 1995/3. 89–134, 1995/4. 3–28.

(a húszas években Eötvös-kollégistaként végzett), és Teleki Pál protezsáltjaként láthatóan mestere tudományos módszereit is magával hozta. Így aztán első igazgatói tanéve végén öt pontból álló kérdőívet küldött ki minden kollégistának. A kérdések már nemcsak a magyarországi élményekre vonatkoztak, de természetesen ez sem maradt el.² A válaszok között található Tompa Miklós székelyudvarhelyi születésű dramaturg-gyakornoké (a tanévet a Nemzeti Színházban töltötte) is. Tompa fogékony volt a bel- és világpolitika fejleményeire, sőt az előbbi az utóbbiból vezette le. Így aztán a legfontosabb belpolitikai események és a politikai helyzet értékelése kapcsán a márciusi Anschlusst emelte ki, mint ami meghatározta Magyarország sorsát is. Egyáltalán nem negatív módon. Tompa számára a Német Birodalom megjelenése Magyarország nyugati határszélén fenyegető volt ugyan, de egyúttal biztató is. Hiszen, mint fogalmazott, az Anschluss elhozta a „beteg liberális világrend” végét, elvégre a Német Birodalom szomszédságában fekvő Magyarország csak akkor maradhat fenn, ha végre kizárólag a magyar népi erők érvényesülnek a közéletben és nem az idegenek. És éppen ezt jelezte számára Imrédy Béla kormányának megalakulása, akiben a „keresztény magyar nemzeti szocializmus” bajnokát vélte felismerni.³

Tompa válasza első ránézésre nem csupán annak tükrében meglepő, hogy társainak alaphangja pesszimista volt, és a többiek által kárhoztatott jelenségek – a zsidók befolyása a kultúrára, sajtóra, a németek jelenléte a közigazgatásban és az állami élet más színterein, az idegenek elmagyartalanító hatása, a magyarok alárendelt helyzete stb. – Tompa beszámolójából sem hiányoztak. Legalább ilyen érdekes az, hogy kit – és vele milyen politikai programot – nevezett meg autentikus, reményt nyújtó közszereplőnek. Éppen az utóbbi – a politikai program, pontosabban az annak alapjául szolgáló közösségkép – kínál magyarázatot a válasza, és egyúttal azt is feltárja, hogy mi az ami összeköti Tompát a többiekkel. Mert bár látszólag nagyon különböző módon ítélték meg a helyzetet, valójában helyzetértékelésük egy töről fakadt, nagyon hasonló közösségképből, amelynek megfelelőjét keresték Magyarországon is.

Bár ez a közösségkép, ami a nemzeti közösség belső egységét, harmóniáját emelte ki, az egyéntől elsősorban nemzeti kötelelességteljesítést elvárva igen mesze állt attól, amit a vonatkozó visszaemlékezések és a szakirodalom akár erdélyi vonatkozásban, a transzszilvanizmus fogalma alatt, akár más kisebbségi magyar csoportokra vonatkozóan ezek legfőbb jellegzetességének tartott és részben tart még ma

² 1. Mik a benyomásai, tapasztalatai a magyar közéletéről, hivatalnokok eljárásáról, hírlap, irodalom, művészet stb. stb.? 2. Tapasztalt-e jellegzetesebb eltérést a magyar és a román közélet között és különösen mit észlelt? 3. Saját szakmájában mit tapasztalt? Mik általános dicsérő és bíráló megjegyzései? 4. Megerősödött-e magyarságában vagy vannak elkeserítő tapasztalatai? 5. Szükségesnek tart-e valamilyen új eljárást, hogy az elszakadt területek ifjúságát közelebb hozzuk a magyar nemzeti eszméhez? A Külföldiek Otthona feladatát miben látja? Mit javasol? MNL OL Keleti Akció P 1077 13. k. 43.

³ Uo. 114–115.

is, egyre több kutatási eredmény sugallja, hogy valójában ez volt a meghatározó a harmincas évek kisebbségi világában.⁴

A magam részéről a következőkben nem átfogó áttekintést szeretnék adni a probléma esztörténetéről, elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy az említett és alább részletesebben is ismertetendő közösségkép – nemzetfelfogás – milyen mértékben táplálkozhatott magyarországi forrásokból, milyen mértékben mutatható ki az egyes utódállamok eszmei közegének hatása és mennyiben érhető tetten kialakulásában a tágan értelmezett korszellem?

KÜLFÖLDIEK MAGYARORSZÁGON

Az elkövetkezőkben tehát arra próbálok meg választ adni, hogy egy meglehetősen szűk körbe tartozó kisebbségi magyarok közösségképe miként alakult és ebben milyen szerepet játsz(hat)ott Magyarország. Természetesen felvethető, hogy mennyire reprezentatívak a szereplők, lehet-e, szabad-e ebből általános érvényű következtéseket levonni. A válasz ugyan nem, ám ettől a kérdés továbbra is fontos és jogos. Elvégre nem is arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen képzetek érhetőek tetten általában a kisebbségi magyar közösségek körében, lehetőleg tömeges méretekben, és ezek honnan ered(het)nek, hanem éppen azt a csoportot szeretném megvizsgálni, amelyet az említettek reprezentálnak: felsőfokú végzettséggel rendelkező, vagy egy adott helyi közösségben véleményvezéri szerepet játszó, legalább középiskolát végzett fiatalok, akik már nem Magyarországon szocializálódtak. Éppen ez a csoport volt a Külföldiek Kollégiumának célcsoportja is, elvégre az intézmény célja nem kevesebb volt, mint biztosítani, hogy az említettek – a jövőd kisebbségi elit – megtartsa megfelelő magyar nemzeti érzését, és ezzel is megőrizze lojalitását Magyarországra és annak céljai iránt.⁵ És éppen a kimondott cél teszi fontossá azt, miként is látták saját közösségüket.

A Külföldiek Kollégiuma kezdetben nem őket tekintette célcsoportnak, hanem általában a Romániából érkezett vagy Magyarországon maradt diákokat – Budapesten, Szegeden és Debrecenben. Kialakulása szorosan kötődött a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületéhez (SZEFE), amelynek vezetői a világháborút követő káoszban a Vilmos császár úti épület gondnokának segítségével lényegében

⁴ Erdélyi vonatkozásban lásd Horváth Sz. Ferenc áttekintését: *A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro Print Kiadó, Csíkszereda, 2007. Az ő munkája egyúttal éppen ennek a megközelítésnek a legalaposabb kritikája is. Csehszlovákiát illetően Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat, Budapest, 2010.; ill. Deborah S. Cornelius: *In Search of the Nation. The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934*. Boulder, Colorado, 1998.; Filep Tamás Gusztáv: A „felvidéki szellemről” és utóéletéről. (Közéletek) *Limes*, 2007/2. 109–132; Uő: Felföldi közírók a magyarországi állapotokról 1938 után. In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Szerk.: Bárdi Nándor–Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006, 139–154. A legújabb kutatásokra vonatkozóan lásd a Bárdi Nándor és Filep Tamás Gusztáv által szerkesztett készülő tanulmánykötetet a népszolgálati eszme történetéről.

⁵ MNL OL P 1077 3. kötet 106–107.

házfoglalóként éltek az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) birtokában lévő ingatlanban.⁶ Mivel az EMKE vezetői Kolozsvárott maradtak, mindig lehetett hivatkozni valamikori utasításaikra és rendelkezéseikre anélkül, hogy ezt bárki megcáfolhatta volna. A dolog 1920 elejéig működött is. Csak ekkor került az intézmény a Bocskai Társaság (a NIT elődje) igazgatása alá, a SZEFEH tagjai azonban maradhattak, de a következő évek során kiegészültek tanulmányaikat Magyarországon végző erdélyiekkel.⁷

Az intézmény kezdettől fogva nemcsak szállást, hanem oktatást is biztosított tagjainak, akikre úgy tekintettek, mint akik hazatérve megerősítik a pozícióit vesztő magyar középosztályt. Éppen ez indokolta azt is, hogy a miniszterelnök személyesen írja elő a román nyelvoktatást is. Nem sok sikerrel. De nem volt sikeres az a törekvésük sem, hogy a hallgatók visszatérjenek szülőföldjükre, az erről készült kimutatások szerint döntő többségük Magyarországon kezdett karriert.⁸ A levéltári anyagból az is kiderül, hogy hasonló diákkotthon működött a Csehszlovákiából érkezők számára is, hasonló problémákkal.⁹

Részben éppen ezek a problémák, részben a félelem a román kémelhárítás érdeklődésétől¹⁰ vezetett az intézmény átalakításához. Nemcsak a nevét cserélték le, de 1930-ban megváltoztatták feladatát és a hallgatók rekrutációjának módját is. Célja ettől kezdve már nem a teljes körű egyetemi tanulmányokat folytatók segítése, hanem részképzés azok számára, akik Romániában, mindenekelőtt Kolozsvárott végeztek tanulmányaikat. Tekintettel a visszavándorlás alacsony arányára és az így hazatérők reménytelen román nyelvtudására, ami akadályozta beilleszkedésüket Románia struktúráiba, a kormány immár arra törekedett, hogy pótolja a román nyelven egyetemet végző hallgatók magyar szemszögből felfogott hiányosságait.¹¹ Ennek része volt az, hogy a kolozsvári tudományos és társadalmi elit képviselőiből alakult bizottság által erre érdemesnek tartott diákok és fiatal tudósok lehetőséget kaptak arra, hogy az intézmény keretei közt, állami ösztöndíjjal egy-két szemesztert

⁶ A vonatkozó iratok a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja (TESZK) MNL OL K 437. és a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztály MNL OL K 28. fondban találhatóak, elszórva.

⁷ Mind a SZEFEH-re, mind a később érkezőkre lásd Pálffy, Zoltán: *The Dislocated Transylvanian Hungarian Student Body and the Process of Hungarian Nation-Building after 1918*. In: *Nation Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Eds.: Balázs Trencsényi–Constantin Iordachi–Zoltán Kántor–Dragos Petrescu–Cristina Petrescu. Editura Polirom–Regio Books, Iasi–Budapest, 2001, 179–198.; Uő: *Nemzetállam és felsőoktatási piac: adatok a kolozsvári egyetem diákságának etnikai és társadalmi összetételéről a két világháború között*. *Erdélyi Társadalom*, 2004/2. 151–180.

⁸ MNL OL P 1077 3. k. 79–97. 1932 júniusában 107 személyről tudtak, akik Romániában helyezkedtek el, 2 főről, akik Csehszlovákiában, 4 főről, akik külföldön, 191 főről, akik Magyarországon, 118 fő tartózkodási helye volt ismeretlen és meghalt 12.

⁹ MNL OL K 28 37/77. t.; Ablonczy Balázs: „Lesz még kikelet a Szepesség felett.” Kormányzati befo-lyás és a menekült hálózatok társadalma a két világháború közti Magyarországon. In uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Kalligram, Pozsony, 2011, 122–156, itt 126–128.

¹⁰ MNL OL P 1077 1. k. 211–212.

¹¹ Uo. Már korábban felmerült, hogy egy erdélyi Eötvös Collegium megszervezésével kellene minőségi és magyar szellemű oktatást szervezni, ellensúlyozandó a román egyetem hatását. (MNL OL K 437 1927. 2. t. 8. cs.) Úgy tűnik ehelyett született meg a fent ismertetett megoldás.

Magyarországon töltsenek.¹² Ezen túl ekkor kezdtek el a nyári tanfolyamok szervezését is tanítók, lelkesek és szociális gondozónők részére. Ezek nemcsak a szakmai továbbképzést szolgálták, hanem egyfajta nyári egyetemként általános történeti, jogi, kisebbségjogi, oktatási ismereteket is nyújtottak olyan előadók, mint Korniss Gyula vagy vitéz Nagy Iván részvételével. Emellett pedig szigorú rendben, előre meghatározott program alapján megismerhették a főváros és az ország nevezetességeit – az Iparművészeti Múzeumtól az Állatkerten és a Hősök terén át a Szabadság téri irredenta emlékműig és a visegrádi várig.¹³

Hasonló intézmény működött – mint már említettem – más kisebbségi magyar közösségekből érkezők részére is, azonban a Népies Irodalmi Társaság anyagához hasonló részletességű dokumentációja egyiknek sem maradt fenn. Így aztán – részben éppen a NIT anyagában található információk alapján – feltételezni kell, hogy ezek hasonlóképpen működtek és tagjaik is hasonló élményekről számoltak (volna) be.

Mindenesetre a harmincas években a Külföldiek Kollégiumában megfordult erdélyieket bízva tekintethetjük az új kisebbségi középosztályi nemzedék képviselőinek, akiket ráadásul a hagyományos elit saját utódaként, a jövő kisebbségi vezetőiként kezelt, éppen ezért biztosították számukra ezt a lehetőséget is. Céljuk az volt, hogy segítsék a magyarországinak megfelelő önazonosság kialakulását, eszközük az előzetes válogatás mellett az irányított tudásátadás volt. Ennek érdekében részben korlátozták, részben meghatározták mit és miként láthatnak a kollégisták Magyarországból. Ez elsősorban természetesen a nyári tanfolyamok résztvevőire vonatkozott, de például Budapestet a hosszabb időre érkezettek is csak engedéllyel hagyhatták el.¹⁴ Tulajdonképpen ezt szolgálta a bevezetőben említett élménybeszámolók összegyűjtése is, részben alkalmat kínálva törekvésük sikerességének értékelésére, részben feltárva, hogy milyen irányba befolyásolták a magyarországi élmények a hallgatókat. Vajon közelebb érzik-e magukhoz az országot, vagy eltávolodtak tőle, otthonosnak találták vagy inkább idegennek? És persze mi volt ennek az oka? A válaszolók így óhatatlanul is kénytelenek voltak meghatározni viszonyukat Magyarországhoz és ezzel egy időben definiálni magyarságukat és a magyar nemzet közösségét. Ebből bontható ki az is, hogyan viszonyultak bizonyos korabeli eszmei áramlatokhoz.

ÚJNACIONALIZMUS...

Tompa Miklós idézett véleménye nem pusztán Imrédy Béla és ezzel a magyarországi politikához való viszony miatt érdekes, hanem azért is, amit Imrédy ekkoriban politikusként képviselt. Ezt összefoglalóan – bár szükségképpen némileg pontatlanul

¹² MNL OL P 1077 3. k. 106–107.

¹³ MNL OL P 1077 4. k. 36–43.

¹⁴ MNL OL P 1077 P1077 13. k. 41.

– újnacionalizmusnak¹⁵ nevezhetjük, mivel az jelentős mértékben különbözött az első világháború előtt domináns, az asszimilációt képviselő, de mégis – az egyre etnicizáltabb – állampolgári közösséget is hangsúlyozó változattól. Tulajdonképpen közhely, hogy a magyar nemzetfogalom megváltozott 1918 után, hiszen a kisebbségi magyarságot immár csak egy etnikai (kulturális) alapon értelmezett közösség részeként láttatva lehetett fenntartani a nemzet egységét.¹⁶ Itt azonban elsősorban nem erre az egyébként is már jóval 1918 előtt meginduló folyamatra vagyok kíváncsi, hanem arra, miként jelentkezik a nemzeti közösség új felfogása, ami átalakítja egyén, közösség és állam egymáshoz fűződő viszonyát is. Újdonsága és fontossága nem csak Magyarország esetében volt egyértelmű, hiszen Mussolini rendszere vagy a német konzervatív forradalomból kinövő *völkisch* gondolat európai koreszmévé tette. De Közép- és Kelet-Európa sem maradt érintetlen ezektől az áramlatoktól, elég csak a lengyel Roman Dmowskira vagy a román Vaszgárdára gondolni.¹⁷ De a koreszmék igazi hatását minden bizonnyal az mutatja meg igazán, hogy még a republikánus és demokratikus nemzeti mitológiát ápoló Csehszlovákiában is teret nyertek és hozzájárultak a München utáni, rövid életű autoriter köztársaság megalapozásához.¹⁸

Ebbe a vonulatba illeszkedett mindaz, amit Imrédy miniszterelnökként majd képviselőként is meglehetősen következetesen hangoztatott.¹⁹ Bár messze nem egyedül állt az újnacionalizmus képviselésével – Gömbös például már a húszas évek elején, az olasz hatásoktól függetlenül, saját maga kidolgozott egy Mussolini fasizmusának megfelelő nézetrendszert²⁰ – bizonyos értelemben korszerűbb volt

¹⁵ Az újnacionalizmust itt a megelőző időszakhoz képest lényegileg megváltozott nacionalizmus értelmében használom, nem pedig a kifejezés valamely korabeli vagy mai értelmében.

¹⁶ L. Gyurgyák János: „Ezzé lett magyar hazátok...” *A magyar nacionalizmus és nemzeteszmé története*. Osiris, Budapest, 2007.; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum, Budapest, 2011.; Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezte a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban*. L'Harmattan, Budapest, 2010.; Bárdi Nándor: *Othón és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. PhD-disszertáció kézirat, Budapest, 2012. – Bárdi idézi Jancsó Benedeket, aki ezt mondja: „Kétféle integritás van: területi és faji, vagy helyesebben nemzeti. Ez utóbbi azonos a kulturális egységgel. A területet elvehették tőlünk, de azt kedvező és szerencsés körülmények között, ha megjön az alkalom, visszaszerezhetjük, mert az nem fog megsemmisülni. A hazát a hegyek, völgyek, a folyók és síkságok mellett az emberek is alkotják, akik benne laknak. Ha a magyarság az idegen uralom elnyomása következtében e területeken részben vagy egészben elvesz, akkor el fogjuk veszíteni a területekhez való legerősebb jogcímünket is.” Bárdi, i. m. 172.

¹⁷ Dmowskira lásd Jan Květa: *Problematika národnostních menšin jako politikum: národní koncepcce endecji před 1. světovou válkou*. *Střed*, 2011/2. 9–33. A román eszmétörténetet áttekinti Trencsényi Balázs: i. m., illetve lásd még *Blood and Homeland. Eugenics and Racial in Central and Southeastern Europe*. Ed. Marius Turda–Paul Wiendling. CEU Press, Budapest, New York, 2007.

¹⁸ Melissa Feinberg: *Elusive equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*. Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 2006.

¹⁹ Az alapokat már a Nemzeti Bank elnökeként lerakta, lásd Ungváry Krisztián: *Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában*. In: *A jobboldali hagyomány*. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris, Budapest, 2009, 305–340, különösen 322–324. Kormányprogramjait lásd *Magyar kormányprogramok 1867–2002*. 1. kötet, 1867–1945. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004. – Imrédy Béla első kormánya 655–683. (a továbbiakban első kormányprogram), illetve Imrédy Béla második kormánya 684–703. (a továbbiakban második kormányprogram). Képviselőként fontos 1939. november 30-i, az appropriációs vitában elmondott beszéde. *Képviselőházi Napló* (KN), 1939, III. kötet 533–548.

²⁰ Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 2011/1., 3–39.

Gömbösnél és egyértelműen nagyobb hatással volt a sokat emlegetett kisebbségi magyarságra.

Miben is állt tehát Imrédy közösségfelfogása? Amint azt többször kifejtette, a nemzet tökéletesedésének útja az önkritika.²¹ Ez vezet el oda, hogy a magánérdek helyett a közérdeket helyezték előtérbe, még a gazdaságban is, ami az autoriter rendszerek sikerének fő oka is. A nemzet egységének alapja csak a lelkek egysége lehet, és bár ez realizisztikusan csupán a nemzet 80-90%-át jelentheti, de a helyzet szerinte Magyarországon ennél sokkal rosszabb, a politikai küzdelem itt az egység útjában áll.²² Ami egyén, társadalom és állam viszonyát illeti, víziója egy tagolt, hierarchikus közösség, amelyben mindenki – vezetettek és vezetők – feladata adott, és ahol mindenkiel törődik a közösség. „Mindenkinek azt a helyet kell elfoglalnia, amelyet tehetségei, kvalitásai, a nemzet érdekében végzett munkája az ő számára előírnak, amelyre a nemzet érdekében predesztinálva van.”²³ Ez természetesen jelenthetett valamiféle mobilitást is és kifejezetten magába foglalta a közéleti rítusok és szokások (pl. címek használata) válaszfalainak lebontását, de azt nem, hogy a történelmi középosztály lemondana a vezetésről. Annak megtartásához elegendő, ha a kiválasztásuk immár örök értékek – igaz, szép, jó – alapján történik.²⁴ És mivel a történelmi osztályok fiai az „anyatejjel magukba szívták” a kultúrát, a vezetői tapasztalatokat, elegendő, ha eltanulják az „öszönös magyar ítélőképességet”, hogy a nemzet elfogadja vezetésüket. Szerves társadalmi tagoltság, szerves időbeli változás, a jövőért a jelenben hozott áldozat, ez lenne Imrédy szerint a jobboldali gondolat.²⁵ A szabadságot és közösséget össze kell egyeztetni, ami az előbbiről való részbeni lemondást, az egyéni kötelesség felmagasztalását jelenti. A nemzet tagjainak csak akkor jár segítség, ha ők is teljesítik kötelességüket.²⁶

Imrédy gyakorlati elképzelésekkel is szolgált arra, miként lehetne mindezt kifejezésre juttatni az állam működésében is. A mobilitást, a kötelességteljesítést és egyúttal az elhivatott vezetést a hivatásrendek bevezetésével látta biztosíthatónak.²⁷ A közösségi érdek egyéni érdek elé helyezésére a középosztálybeli fiatalok kötelező munkaszolgálatával nevelhetne rá, ennek keretében ismerhetnék meg a munkás- és parasztéletet is.²⁸ A közigazgatásnak mindenkiel szemben jóakaratot kell tanúsítania, és ez ismét csak a nép életének ismeretén alapulna. Ezt szolgálná a szabadidő megfelelő eltöltése, a sport vagy a katonaság keretei között megvalósuló

²¹ Imrédy Béla beszéde az appropriációs vitában, 1939. november 30. KN, 1939. III. köt. 533–548.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo. A társadalmi lét esztéticizálása és ezzel a giccs felemelése inherens része volt a náci Németország politikájának is. Lásd Modris Eksteins: *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. Houghton Mifflin Comp., Boston–New York, 303–304.

²⁵ KN, 1939, 533–548.

²⁶ Első kormányprogram, 1938. május 14.

²⁷ KN, 1939, 533–548.

²⁸ Első kormányprogram.

társadalmi érintkezés is, és ebből nőhetne ki a kellő tisztelet mindenki számára.²⁹ Ezzel együtt néhány dolgot, mindenekelőtt a szociális igazgatást egyáltalán nem tartotta megszervezhetőnek az állam keretei között, csak a társadalom és az állam együttműködésével.³⁰

Azt, hogy mindez vonzó lehet a kisebbségi magyarok elitje számára, Imrédy is világosan látta. Első kormányának programját ismertetve, jóval az első bécsi döntés előtt még nem szólhatott erről, de második kormánya programjának bemutatásakor már megtette, holott az egykor Csehszlovákiához tartozó dél-szlovákiai sáv visszacsatolása óta még egy hónap sem telt el.³¹ Már ekkor hivatkozott arra, hogy a kisebbségi magyarok körében a „cseh nyomás” megteremtette a „népi összetartást”, és kifejezetten példaként ajánlotta a felvidéki szellemet.³² Egy évvel később, immár kormányzati felelősség nélkül visszatért ehhez a gondolathoz. Ezúttal állítólag egy korábban csehszlovákiai közszereplő előadásából idézte fel, miként látta ő a magyar társadalmat kettészelő, a kisebbségek körében viszont nem létező választóvonalat. Imrédy szerint ezt lebontva jöhet létre az a nemzeti egység, ami „kiveti magából ami nem magyar, keresztényi és úri eszme”.³³

...ÉS A KISEBBSÉGIK

Mi volt tehát az, amit Tompa Miklós olyan rokonszenvesnek talált Imrédy programjában és ami egybe esett a fiatal kisebbségi nemzedék értékrendjével és közösségképzéssel? Mint Imrédy maga is jelezte, a csehszlovákiai magyar kisebbségi közösség soraiban elterjedt az a nézet, hogy a kisebbségi sors a társadalmi válaszfalak leomlását, a különböző csoportok és társadalmi pozíciójú egyének közelebb kerülését eredményezte, és ezt a példát érdemes lenne követnie Magyarországnak is. Az első lépést is megtette az új nemzeti integráció felé, amikor Dél-Szlovákia visszacsatolása után a szociális állapotok felmérését és gondozását nem állami intézmények révén, hanem egy – igaz, a felesége által elnökölt – társadalmi szervezet keretei között valósította meg.³⁴ Hasonló önkép és elképzelések nem voltak idegenek az erdélyiektől sem,³⁵ és az is tanulságos, miként vált mindez dominánssá az új nemzedék önértelmezé-

²⁹ KN, 1939, 533–548.

³⁰ Uo.

³¹ Második kormányprogram, 1938. november 23.

³² Uo. Erről lásd Filep Tamás Gusztáv: A felvidéki szellem, i. m., illetve uő: Felföldi társadalomkutatók, i. m.

³³ KN, 1939, 533–548.

³⁴ Hámosi Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására: A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). *Századok*, 2001/3. 569–624.

³⁵ Egry Gábor: Erdély-képek és Erdély-mítoszok. In: *A jobboldali hagyomány*. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris, Budapest, 2009, 506–533, illetve uő: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

sében, mivel éppen ez mutatja meg annak forrásait.³⁶ Azt már a magyar kisebbség politikai aktivitása mellett elsőként kiálló – részben polgári radikális gyökerekkel rendelkező – Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István triász is kifejtette, hogy a trianoni békével elveszett a magyar államhoz kötődő közösségszerveződés lehetősége,³⁷ vagyis szinte kényszer a hagyományos nemzetfelfogás revíziója. Ez mégsem ment egyszerűen, és ennek csak részben voltak generációs okai. Legalább ennyire fontos volt az 1918 előtti szerep és beállítottság, mint azt éppen a már idézett Jancsó Benedek példája mutatja.

Jancsó már a századfordulón a kisebbségi kérdés – ezen belül a román irredentizmus – szakértőjének számított, nem véletlenül bízta rá Bánffy Dezső a kisebbségi ügyosztály megszervezését. Ugyanakkor – mint az levelezéséből kitűnik – eredményt csak egy sokkal demokratikusabb, a szociális problémákat is megoldó Magyarországától remélt.³⁸ Ennek letéteményesét pedig – legalábbis Erdély vonatkozásában – az 1913-ban az Erdélyi Szövetségbe tömörült, később a Függetlenségi Párt különböző formációiban működő közéleti szereplőktől várta, akik valóban meg is fogalmaztak egy ilyen célt kijelölő programot.³⁹ Mindez nem csak a lehetséges eszmei előképek felderítése miatt fontos, hanem azért is, mert a már sokat emlegetett Népies Irodalmi Társaság vezetői nem máshonnan, mint az Erdélyi Szövetségből érkeztek, és annak maga Bethlen István is kiemelkedő alakja volt.

Ezek után nem meglepő, hogy a magyar kormány magyarságpolitikájának⁴⁰ alakítói eleve egy újfajta társadalomszemléletet próbáltak érvényre juttatni. Ez azonban nem ment könnyen, a lassan megszerveződő kisebbségi magyar szervezetek vezetői ugyanis inkább kötődtek Tisza Istvánhoz és eszméihez vagy esetleg egy hagyományos konzervatív-liberális polgári világhoz. Így aztán az új társadalomra vonatkozó elképzeléseket Budapestről kellett exportálni a húszas évek közepén. Ekkor Jancsó Benedek dolgozott ki egy társadalomkutatási és nevelési programot, amelyet Kolozsvárról kellett volna átültetni a gyakorlatba. Ennek lényege a kisebbségi társadalom szociológiai felmérésén túl a középosztály új társadalmi szerepfelfogásának kialakítása volt. Eszerint a nemzeti közösség egysége úgy teremthető meg, ha a városi középosztály nem csupán megismeri a falut, de el is vállalja annak vezetését, egyúttal pedig megteremti a lehetőségét annak, hogy az arra hivatottak a

³⁶ Cseke Péter: *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések*. Kriterion, Kolozsvár, 2003.; Csapody Miklós: *Egy nemzedék iskolája – Erdélyi Fiatalok (1929-1933)*. Korona Kiadó, Budapest, 2009.

³⁷ Kós Károly: *Kiáltó szó!* In: *Trianon*. Szerk.: Zeidler Miklós. Osiris, Budapest, 2003, 498–503.

³⁸ Miskolczy Ambrus: Az erdélyi népszámlálási adatok historiográfiájából. *Múltunk*, 2013/1. 6–35, itt 18–19.

³⁹ Az Erdélyi Szövetségre lásd Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség*, 2003/2–3. 93–114. és Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Századok*, 2013/1. 3–32.

⁴⁰ A fogalom értelmezésére lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza*, i. m.

népből is felemelkedhessenek. Ennek keretét egységes, céltudatos kisebbségi társadalomszervezés jelentené – erdélyi szász és dualizmus kori román mintára.⁴¹

Jancsó elképzeléseinek gyakorlatba ültetése el is kezdődött, az *Erdélyi Magyar Évkönyv* kiadásával, Gyallay-Pap Domokos moldvai útjával, majd faluszemináriumával, Sulyok István és Bánffy Ferenc falukutató kezdeményezéseivel és végül a kolozsvári egyetemen kívüli oktatás megszervezésével.⁴² Ezen a ponton a kezdeményezés össze is ért a Budapesten időközben megfogalmazódó új identitáspolitikai célokkal, mivel a kolozsvári egyetemen kívüli oktatás és szervezői azonosak voltak azokkal, akik a budapesti tanulmányokra jelentkezők közül válogattak.

Ezzel együtt az új nemzedék kisebbségi önszemléletének egyéb fontos forrásai is voltak, ezek ráadásul alapvető választóvonalat jelentettek a régi és új között. Bár az előbbieket időről időre törekedtek arra, hogy „népbarátként”, népközeliként jelenjenek meg, a kisebbségi közösség általuk megjelenített képe csak hasonló volt, de nem azonos az Imrédy megnyilvánulásaiból is kirajzolódó organikus, integrális nacionalizmus közösségvizíójával. Mindenekelőtt a társadalmi szerepek és különbségek élesebb elválasztása és hangsúlyozása különböztette meg őket. Számukra a nép a kisebbségi közösség része volt ugyan, de nem megjelenítője a nemzet esszenciájának, lényegének.

Nem így a népszolgálat formálódó eszmeköre és az ennek hívévé szegődő fiatal nemzedékcsoport esetében. A népszolgálat a német protestáns teológiai gondolkodásból származott át Erdélybe, ahol a közösség egységbe szervezésének és küldetésére ébresztésének eszméjévé vált. Később pedig a katolikus szociális gondolat jegyében a katolikus fiatalok is csatlakoztak hozzá. Lényege szerint a közösség vezetőinek kötelessége megismerni a népet (tömeget), és kötelessége felemelni és elvezetni éppen azért, mert a nemzet tiszta lényegét ők őrzik, és az csak a felemelésük révén juthat kifejezésre. Az egység nem pusztán kívülről, a politikai nyomás miatt kikényszerített szükséglet, hanem az autentikus nemzeti lét egyedül lehetséges formája. Ezért mindenki alá kell vesse magát a közösség érdekének, kötelességként kell felfognia a rá rótt munkát, és ennek tudatában önzetlenül el kell vállalnia a népszolgálatát.⁴³

Ez az elképzelés nem csupán nagy vonalakban, de számos részletében is meglepő hasonlóságot mutat éppen az Imrédy által kifejtettekkel. A generációs csoport számára kiemelkedő jelentőségű, programadójuknak tekintett Makkai Sándor erdélyi református püspök *A magunk revíziója* című művének alapvetése ugyanaz volt, mint Imrédyé: a kíméletlen önkritika és önismeret. Szerinte csak ez vezethet

⁴¹ MNL OL K437 1927. 2t. 8/51–68. f.

⁴² Erre lásd György Lajos: A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, VI. évf. 2000/2. 131–148.; György Lajos: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története*. Argumentum, Budapest, 82–91.; MNL OL P 1077 1. k. 318–337.

⁴³ László Dezső: Az erdélyi magyar ifjúság lelki arca. *Erdélyi Fiatalok*, 1930/1. 3–5.

el a nemzet valódi lényegének felismeréséhez is.⁴⁴ Láttuk, hogy ők is a vezetés feltételének és részének tekintették a nép életének megismerését, akár a szociológia eszközeivel, akár köztük élve. Falukutató mozgalmuk része volt a közérdekű munka is, amelyet Imrédy átfogó, kötelező munkaszolgálat formájában javasolt. Ők is elvetették a politikai megosztottságot mint a szükséges egység megbontóját, és ők is kitüntetett szerepet szántak a társadalmi önszerveződésnek az állammal szemben.⁴⁵ Igaz, társadalomképük kevésbé volt hierarchikus, bár éppen a generáció legfontosabb manifesztációjának számító Vásárhelyi Nyilatkozat tartalmazott utalást a hivatásrendiségre is és az is nyilvánvaló, hogy noha nem hangoztatták a hagyományos úri osztály veleszületett vezető szerepét, mégis csak önmagukat látták hivatottnak a nép szolgálatára és így vezetésére is.

VONZÓ ROMÁNIA, TASZÍTÓ MAGYARORSZÁG

Habár az a közösségkép, amely Imrédy szövegeiből kirajzolódott, közel állt a népszolgálat eszméjéhez, még sem volt azzal azonos. A felszínen a legnagyobb különbséget nyilvánvalóan a nem magyar etnikum kirekesztésének kérdése jelentette, ez a kisebbségi nyilvánosságban legfeljebb részlegesen, az amúgy is „levált”, magyar kultúráját állítólag megtagadott zsidóság kapcsán merült fel.⁴⁶ Mint azonban látni fogjuk, ennél biztosan lényegesebb eltérést jelentett a közösségi hierarchia kérdése. A korszellem, valamint a saját hagyományok és Imrédy eszméi közti nem lényegtelen azonosságok mellett volt-e tehát a más oka is annak, hogy Tompa Miklós Imrédyt választotta?

Itt érdemes emlékeztetni arra, amit Imrédy is kiemelt a szlovákiai magyar önképből: Magyarországtól eltérően a kisebbségi közösség keretében már megvalósult a nemzeti és népi egység. Ez a különbség nem csupán a politikai diskurzusban jelentkezett, hanem Tompa és társai beszámolóiban is. Amikor magyarországi élményekről kérdezték őket, a legfontosabbak között említették, hogy Magyarországgal szembesülve otthonosság helyett több értelemben is inkább idegenséget tapasztaltak. Részben olyan sérelmeket soroltak, amelyek valamiképpen magyar mi voltuk megkérdőjelezését jelentették, illetve ehhez kapcsolódva a magyarországiak nemzeti érzésének gyengeségét. Részben a magyarországi bürokrácia értelmetlen ragaszkodását a formásokhoz, a látványosan megjelenített társadalmi távolságokat, a kasztrendszer említették, részben pedig általában a hatalmas szegénységet és kevesek jólétét nevezték meg. Nagyon érdekes, hogy mindezzel szemben saját kö-

⁴⁴ Makkai Sándor: A magunk revíziója. In: uő.: *Egyedül. Tanulmányok*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, [1931.]

⁴⁵ Uo. 233.

⁴⁶ Horváth Sz. Ferenc, i. m. Ezzel együtt ő mutatja meg, éppen a katolikus sajtóra támaszkodva, hogy jelentős, bár a kisebbségi szervezetek vezetői körében nem többségi volt a tábora a faji alapú kirekesztésnek is.

zösségüket nemcsak magyarabbnak és hitelesebbnek, hanem demokratikusabbnak is tartották, legalábbis abban az értelemben, hogy körükben mintha nem érvényesülnének a társadalmi különbségek, nem lennének válaszfalak és a közösség célja a nép felemelése lenne.⁴⁷

Ám az egyéni beszámolók két kérdésben túl is lépték ezt az egyszerű oppozíciót. A magyarországi helyzetről szólva, sokszor nagyon határozottan – részben a népi írók, részben a fajvédők, részben már az újabb jobboldali eszmék jegyében – említették a nem magyar etnikumok, elsősorban a zsidók és a németek káros hatását, befolyását a magyarságra, amit meg kell szüntetni. A negatív Magyarország-képnek ez is fontos része volt, a zsidók eszerint rátelepedtek a magyar kultúrára és sajtóra, a németek pedig a közigazgatást fertőzték meg, továbbá azzal fenyegetnek, hogy kiszorítják a magyarokat egyes vidékekről.⁴⁸ A másik kérdést, amelyben kiléptek a magyar–magyar kettősségből, Románia megítélése jelentette. A rendies magyar világhoz képest még a baksisrendszer is demokratikusnak tűnt, a társadalmi érintkezés közvetlensége üdítőnek hatott, általában is úgy látták a beszámolók, hogy Románia öles lépekkel halad a nemzeti egység, a parasztság felemelésének útján. Mindezt egyenesen példának állították Magyarország elé, egészen addig merészkedve, hogy saját közösségük demokratikusabb voltát is összekötötték Románia demokratikusabb jellegével.

A Románia-képet azonban nem csak az határozta meg, hogy egyre kevésbé vonzó helynek látták és találták Magyarországot. Legalább ilyen fontos volt, hogy testközelből látták a román szellemi életben és politikában végbemenő változásokat, amelyek éppen a fentebb jellemzett újnacionalizmus erősödését, majd a királyi diktatúra (1938–1940) idején állami politikává válását eredményezték. Mint az az új nemzedék lapjaiból és a beszámolókból is kiderül, figyelemmel kísérték ezt a változást – részben a Dimitrie Gusti nevéhez fűződő szociológiai, majd falukutató végül modernizációs programot, részben a Vasgárda aktivitását is, sőt be is kapcsolódtak a kibontakozó akciókba.⁴⁹ Ez persze annál kevésbé volt nehéz, mivel Gusti

⁴⁷ Egry Gábor: Erdély-képek és Erdély-mítoszok, i. m.; Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”*, i. m. Makkai úgy véli, hogy a demokrácia lényege sem más, mint ha a nemzet alkotóelemei felismerik kölcsönös függésüket és kialakítják harmonikus működésüket.

⁴⁸ MNL OL P 1077. 13. k. 53–59, 112–113, 99–102.

⁴⁹ Lásd erre Juhász István: Új értelmű román nacionalizmus. *Hitel*, 1937/4. 321–327. Újraközölve: *Hitel – Kolozsvár, 1935–1944. Tanulmányok, repertórium*. Szerk.: Záhony Éva. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1991, 358–375.; Váró György: A román falumunka. *Erdélyi Fiatalok*, 1936. tavasz, 25–29.; Márkó József: A romániai német ifjúság munkatáborai. *Erdélyi Fiatalok*, 1935. ősz, 102–103.; Balázs Sándor: Szociológia és kisebbségstudomány. *Szociológia és nemzetiségi önismeret*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1979.; Antonio Momoc: *Capcanele sociologie in erbelice*. Curtea Veche, București, 2012.; Zoltán Rostás: *Strada Latina* 8. Curtea Veche, București, 2009; Armin Heinen: *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus*. Oldenbourg Verlag, München, 1986.; Valentin Sandulescu: Fascism and its Quest for the „New Man”. The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica*, 2004/4. 349–369.; Uő: On Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement: a Syntetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia)*. Vol. 5. 2005, 141–154.; Az ún. 1923-as generációt vizsgálta Irina Livezeanu: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Cornell UP, Ithaca–London, 1995. Gusti tevékenysége Magyarországon is érdeklődést keltett, Németh Lászlót részben

elképzelései is rokonságot mutattak a népszolgálati eszmével és az új nacionalizmussal. Bár Comte és Saint-Simon munkáit tanulmányozva kezdte pályafutását és Durkheimet is hallgatta Párizsban, alapvetően a német *Völkerpsychologie* iskolája és személyesen Wilhelm Wundt formálta, részben ez határozta meg későbbi aktivitását is. A kibontakozó falukutató szeminárium és az ebből kinövő szervezett falukutatói kampányok már a falu és az iskolázott középosztály újfajta viszonyára épült. Eszerint az amúgy is a nép köréből érkező egyetemisták kötelessége munkálkodni a falvak modernizációján, nem csupán felmérni helyzetüket, de segíteni a közegészségügyi viszonyok, a gazdálkodási mód, az infrastrukturális ellátottság, a kulturális javakhoz való hozzáférés stb. javításában is. A királyi diktatúra idején a korábban félállami alapítvány körül (tehát bizonyos értelemben társadalmi szervezatként, ahogy Imrédy is javasolta!) szerveződő mozgalomból törvény révén szervezték meg az egyetemisták kötelező falumunkájának keretét adó Szociális Szolgálatot (*Serviciul Social*), Gusti vezetésével.⁵⁰ Erdélyiek, például Gagy László kifejezetten példaként ajánlották Gusti módszerét, és a beszámolók közt még olyan is akad, amelyik a Vasgárda mintájára javasolta megszervezni a magyarországi fiatalokat.⁵¹

Fontos azonban azt is látni, hogy nem csak az erdélyiek számára jelentett Magyarország nehezen elfogadható világot, amihez képest saját közösségük tisztábbnak, autentikusabbnak és demokratikusnak látszott.⁵² A szlovákiai magyar közösségen belül ugyanilyen tapasztalatok formálódtak, és ugyanez az opposíció jelent meg, noha ebben az esetben a demokratikusabb érzelmek részben még a masaryki köztársaság berendezkedéséhez kötődtek. Ebben a körben is megjelent azonban a népszolgálat eszméje, igaz katolikus közegben, a Prohászka-körök formájában, ami nyilván nem volt független attól sem, hogy a századelő politikai katolicizmusának szociális eszméi a legerősebb csehszlovákiai magyar pártot, az Országos Keresztényszocialista Pártot is meghatározták. Bár nemzedéki ellentét itt is volt és az itteni mozgalom az adott környezetben sokkal nyitottabb volt és lehetett a politikai baloldal felé is,⁵³ Magyarországhoz visszakerülve a kisebbségi és anyaországi magyarok közötti különbség kapott hangsúlyt. Ahogy már korábban is, legalábbis az erdélyiek beszámolóí szerint, ha csehszlovákiai magyar fiatalokkal találkoztak Magyarországon, igen hamar megtalálták a közös hangot az ország állapotainak megítélésében, és igen hasonló személyes tapasztalatokról számoltak be egymásnak. Az idegenség érzése nagy mértékben hozzá járult közösségképük alakításához.

ez vitte Romániába. Kísérői közül Lükő Gábor magyarországi létére is aktív részese volt a falukutató kampányoknak.

⁵⁰ Antonio Momoc, i. m.

⁵¹ MNL OL P 1077 6. k. 200, 8. k. 50–55, 13. k. 87.

⁵² MNL OL P 1077 8. k. 50, 13. k. 59–60, 105.; Filep Tamás Gusztáv: Felföldi társadalomkutatók, i. m.

⁵³ Deborah Cornelius, i. m.; Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék története. 1924–1934.* Magvető, Budapest, 1981.

ÚJRA MAGYARORSZÁGON

Mindenesetre mind az egykori Csehszlovákia, mind Románia kisebbségi magyar polgárainak jelentős része és velük a kisebbségi elit többsége is hamarosan Magyarországon találta magát. Ez azonban nem szüntette meg a fentebb vázolt ellenvéleményüket, a kisebbségek képviselői az újnacionalizmus jegyében fogalmazták meg politikai credójukat. Bár a két legnagyobb csoport képviselői közül tartós szervezeti elkülönülésre végül az erdélyiek voltak képesek, a korábbi dél-szlovákiai területeken alakult Egységes Magyar Párt ideiglenes léte is azt jelezte, hogy a különbségek instrumentalizálhatók is. Még inkább erre utalt a Magyarországgal és a kisebbségi élményekkel foglalkozó irodalom.⁵⁴

Az is hamar kiderült, hogy Imrédy Béla nem csupán Tompa Miklóstra gyakorolt komoly hatást. A Felvidékért felelős tárca nélküli miniszteri tisztséget is betöltő, korábban az egyesült csehszlovákiai magyar pártot vezető Jaross Andor Imrédyvel együtt hagyta el a Magyar Élet Pártját (MÉP), és alapította meg a Magyar Megújulás Pártját. Jaross kitartó híve maradt pártvezérének, sőt szerepet vállalt az erdélyi tagtoborzásban is – kisebbségi magyar a kisebbségi magyarok közt.⁵⁵ Imrédy azonban valószínűleg enélkül is nagyon népszerű lett volna, legalábbis az észak-erdélyi középosztály soraiban. A csak később megszerveződő Erdélyi Párt számára végig Imrédy és népszerűsége jelentette a kihívást – miután sikerült elérniük, hogy a MÉP lemondjon a szervezkedésről a visszacsatolt területeken.⁵⁶

Abban, hogy az Erdélyi Párt végül is sikeresen oldotta meg ezt a feladatot, biztosan nagy szerepet játszott az is, hogy a párt ideológiájában – ezt egyébként tulajdonképpen a fiatal nemzedéknek a Külföldiek Kollégiumát megjárta tagjai dolgozták ki – lényegében Imrédy közösségképét jelenítette meg, a hivatásrendiség nélkül, némileg kevésbé heves antiszemizmussal és lazább társadalmi hierarchiával.⁵⁷ Igaz, a románok ekkor már nem követendő példaként jelentek meg, hanem olyan ellenségként, aki túlzottan is megerősödött – részben éppen a korábban említett társadalmi változások és jellegzetességek miatt – és akik legyőzéséhez elengedhetetlen volt az erdélyiek helyismerete.⁵⁸

Ezzel együtt az Erdélyi Párt hivatalos kiadványai a magyar nemzetet és regionális különbségeit a lelki egység és az erdélyi szellem különbségeinek kettősségében próbálták megragadni, és az áldozatvállalást és a kötelességtudatot mint erdélyi tulajdonságot vették számba. A közösségszervezés kapcsán az államot a nemzet

⁵⁴ Jócsik Lajos: Iskola a magyarságra: egy nemzedék élete húszéves kisebbségben. *Nyugat*, Budapest, 1939.

⁵⁵ Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 218–219.

⁵⁶ Sipos Péter, i. m. 219; Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”, i. m.*; Ablonczy Balázs: *A viszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2011; MNL OL P1356 Teleki Béla iratai; MNL OL P 1350 A Magyar Megújulás Pártja iratai.

⁵⁷ Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”, i. m. 170–181.*

⁵⁸ Uo. 151–156.

egyik, a társadalmat másik erőkarjának tekintették, miközben kimondták, hogy csak a kettő együtt képes biztosítani a hatékony működést, és éppen az Erdélyi Pártban látták azt a nem politikai szervezetet – hiszen a politikát ők is megosztónak, a nemzetet gyengítőnek minősítették –, amely képes a társadalom egységes megszervezésére. És ha ez nem lett volna elég, László Dezső, a párt országgyűlési képviselője arról értekezett, hogy a kötelességteljesítés előrébb való a szabadságnál, amennyiben a nemzet érdeke megkívánja, a szabadságot igenis alá kell rendelni annak.⁵⁹

Hasonlóképp vélekedett a felvidéki közírók egy része. Ők is a kisebbségi magyarság társadalmi egységét, a válaszfalak leomlását hirdették, és ők is mintaadóknak látták saját közösségüket. Az erősebb szolidaritás akár politikai egységet is jelenthetett és törekedtek a kisebbségi korszak intézményeinek maradéktalan megőrzésére is. A szabadság kapcsán is megjelent László Dezsőéhez hasonló vélemény, de jelentős részük ezt a demokráciához rendelte, így esetükben Imrédynek, illetve az organikus nemzetfelfogáson alapuló autoriter berendezkedésnek ellenfelei is szép számmal támadtak.⁶⁰

Mindezen túl az is világos volt, hogy ez a közösségkép nagyon könnyen összeegyeztethető a korszellemmel is. A náci Új-Európa tervek és retorika keretei közé gond nélkül illesztették be a közösség organikus képét, annak elképzelt belső munkamegosztását és hierarchiáját, különösebb ellentmondás nélkül tudták nemzeti-nek és szocialistának minősíteni saját közösségüket. Sőt éppen ez adott lehetőséget arra is, hogy fenntartsák különállásuk. Ők maguk voltak a jövő, a megújulás útja, akik megmutatták, hogyan mehet végbe és hová vezet egy forradalom nélküli szociális forradalom.⁶¹

Mindebből remélhetőleg felsejlik, hogy a revíziós sikerek időszakában is fennmaradt a kétféle nemzetfelfogás alapvető feszültsége, a magyarországihoz képest kitapintható távolság. Ez abban is megmutatkozott, hogy a nemzet- és közösség-konceptió továbbra sem csak magyarországi forrásokból táplálkozott. Nyilvánvalóan meghatározta – miként már a harmincas években is – a korszellem, amelyet leginkább az olasz fasizmus és a német *völkisch* nacionalizmus sikerei tettek vonzóvá. Továbbra is megmaradt referenciának a két világháború közötti Románia, igaz ekkor már nem lehetett nyíltan hivatkozni annak berendezkedésére. És természetesen megmaradt Magyarország ellentmondásos szerepe is. Részben továbbra is ösztönzően hatott, bár már nem a késő dualizmus kori Erdélyi Szövetség nemzeti demokratikus elképzeléseit közvetítette, hanem Imrédy keresztény magyar nemzeti szocializmusát, Teleki és köre elképzeléseit, a katolikus új nemzedék eszméit stb. Részben továbbra is idegen, kicsit fenyegető világ maradt, amelyet alapvetően kellene megváltoztatni ahhoz, hogy létrejöjjön a valódi nemzeti egység. Ugyan-

⁵⁹ Uo. 122–123.

⁶⁰ Fülep Tamás Gusztáv: *Felvidéki szellem*, i. m. különösen 114–115, 119–120 és uő.: *Felföldi...*, i. m. különösen 143, 150.

⁶¹ Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”*, i. m. 92, 101, 118, 136.

akkor – szemben a harmincas évekkel – ez a tapasztalat már nem kötötte össze a kisebbségből visszakerült közösségek értelmiségét, az erdélyiek tulajdonképpen egyedül maradtak törekvéseikkel. Éppen ezért tűnhetett mindaz, amit képviseltek egyedinek, noha, mint láttuk, nagyon is bonyolult gyökérzet táplálta.

THE
JOURNAL
OF
THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
VOLUME 10
PART 1
1880

Szellemi-kulturális hatások
a nagyvilágból a két világháború
közötti Magyarországon

Desztillált évtizedek

Az információs kultúra mintázatai a világban és Magyarországon
(1910–1945)

Amikor a történészcéh tagjai Magyarország újabb kori története valamely nevezetes korszakának feldolgozására vállalkoznak, és szeretnének túllépni a krónikás áttekintéseken, nehezen kerülhetik el, hogy ne helyezzék *modernizációs/összehasonlító keretbe* az általuk bemutatott folyamatokat, intézményeket, állapotokat vagy szereplőket. Az éles politika- és gazdaságtörténeti diszkontinuitások ellenére ugyanis „rendszerfüggetlenül” tehetők fel azok a kérdések, amelyek a félperifériás magyar társadalom és a centrumországok közötti távolság alakulására, a leszakadás vagy a közeledés jellegzetes rajzolataira, illetve a kulcsfolyamatok és azok dinamikája mögött kirajzolódó strukturális meghatározottságok anatómiájára vonatkoznak. Ezek a kérdések kivétel nélkül a *hosszú időtartamok* világában értelmezhetők. Jellemzően mégsem a legátfogóbb összefüggések, a legmagasabb absztrakciós szintek keresése folyik, hanem a meglévő lehatárolt kutatási területek egyfajta „kiterjesztése” a nemzetközi makroszintre, így nem meglepő, hogy a kiindulópontok eleve meghatározzák, hogy a vizsgálódás versenyképesség vagy az életminőség mely dimenzióira válik érzékennyé. Emiatt lehetnek például a mai napig túlsúlyban a gazdasági fejlettség klasszikus mutatórendszerre épülő, illetve a társadalom rétegződését és fogyasztását a jövedelmi viszonyok statisztikailag leképezhető világán keresztül megragadó megközelítések.¹ De mi a helyzet a közoktatással, a felsőoktatással, a tudománnyal, a közigazgatás teljesítményével, a médiaszférával, a kultúrával, az egészségüggyel, a sporttal? És milyen modelljeink vannak, amelyekkel ezeknek az alrendszereknek a fejlettségét vagy változásait ok-okozati kapcsolatba hozhatjuk egy általános „gazdasági” fejlettséggel? Mely tényező milyen időtávon hogyan hat a másikra, és milyen kölcsönhatások relevánsak még?

¹ Legutóbb I. Márki-Zay Péter: Magyarország 20. századi fejlődésének összehasonlító elemzése c. PhD-értekezését (Budapest, 2005) https://btk.ppke.hu/phd/tortenelemtudomany/marki_zay_peter/disszertacio.pdf

Ezen a rendkívül összetett, hatalmas számú egyedi összetevő mozgását és a nagy felbontású folyamatmodellek pontosságát igénylő kutatási területen már előbbre járhatna a magyar társadalomtudomány, ha Jánossy Ferenc nemzetközileg is úttörőnek számító munkásságából iskola nőhetett volna ki.² Az sem meglepő, hogy a makroösszefüggések keresésekor ez idáig fel sem vetődött a XX. század magyar történetének az *ipari társadalomból információs társadalommá válás* „paradigmájához” kapcsolt leírása és értékelése. (Magyarország végül is csak a legutóbbi rendszerváltás után, nagyjából az ezredforduló környékén „fejlődött bele” azokba az indikátorokba, amelyek elsősorban a termelés, a fogyasztás és a foglalkoztatás kategóriáiban már egy új, információs dominanciaállapotot tükrözve, az ipari jelleg meghaladásáról üzennek.)

Csakhow James Beniger korszakos, magyarul is megjelent monográfiája³ óta tudjuk, hogy az információs társadalom kialakulása annak „magterületén”, az Amerikai Egyesült Államokban a bürokratikus kontrollnak a XIX. század utolsó harmadában elinduló forradalmával vette kezdetét, középponti szerepbe emelve az információ- és tudástechnológiai innovációkat, megnövelve az információs és tudásszektor méretét és formagazdagságát, amely már a '30-as évek közepére a foglalkoztatás szerkezetét is átalakította. A második világháború előestéjére az amerikai társadalomfejlődés egészen közel került ahhoz, hogy „felvegye” az információs társadalomra jellemző mintázatokat.⁴ Aztán a háborús évek kicsit lelassították ezt az átalakulást, hogy utána annál nagyobb tempóban, a hatvanas évek elejére végbemenjen a fordulat.

Magyarország „párhuzamos történetében” jelentős tehát a fáziskésés. A jó adottságú, de sok szempontból versenyhátrányban lévő agrárszágban a XIX. század vége még csak az ipari kultúra és a korszerű pénzüpiacok megteremtését hozza el, a két világháború közti időszak és a nyolcvanas évek végéig tartó „szocialista nagyipar” korszaka pedig a magyar ipari társadalom „fénykora”. Mindezek ellenére ez a „hosszú huszadik század” mégis mérlegre tehető az információs társadalom előfeltételeinek kiforrálódása szempontjából is. Ennek megfelelően tanulmányunk több célt is szolgál:

- válaszokat keres és hipotézist fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy a kor magyar információs- és tudásszektorának helyzete, dinamikája, összképe miképp illeszthető nemzetközi versenyképességi kontextusba;

² Elsősorban Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. (Második, bővített kiadás.) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975., valamint uő: *Az akkumulációs lavina megindulása*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979.

³ James Beniger: *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*. Harvard University Press, 1986. Magyarul: *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. Gondolat–Infonia, Budapest, 2004.

⁴ Ezért neveztem egy korábbi tanulmányban „koraszülött információs társadalomnak” (Z. Karvalics László: *Az amerikai információs társadalom különössége. Szempontok és modellezési lehetőségek. Információs Társadalom* 2010/1. 35–48.) A világháború a kezdeti évek „lassítása” után számos szempontból gyorsító hatást gyakorolt a technológia, a gazdaság és a társadalom átalakulására. (L. uo.)

- a két világháború közti Magyarország történetének kutatásába új vizsgálati irányként szeretné becsempészni az információs és tudásfolyamatok elemlyült elemzését, a „nyíltság” és „zárttság” szempontjaira érzékenyen;
- eközben törekszik arra, hogy a korszak jól dokumentált, ismert köztörténeti mozzanatainak újraértelmezéséhez a mind népszerűbb információ-történeti iskola fegyvertárából még hiányzó operatív fogalmakkal lehessen közelebb kerülni, egyúttal hasonló fogalom- és modellalkotási kísérleteket inspirálni.

Mivel járatlan utakon kalandozunk, a téma érdemi kifejtése előtt célszerű a szokásosnál alaposabb és részletesebb megalapozó, beágyazó és előkészítő „köröket” tenni.

ELŐKÉSZÍTÉS 1.

INFORMÁCIÓS MEGATRENDEK A XIX. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XX. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Ha mai fejjel újra szemügyre vesszük az 1900-as párizsi világkiállítás legnagyobb attrakcióit,⁵ azt kell mondanunk, hogy az elektromosság csodái (főleg az Elektromosság Palotája [*Palais de l'Electricité*], a Szajna-part és az Eiffel-torony díszkivilágítása vagy az elektromos mozgójárda) és a közlekedés új világa (frissen átadott földalattivonalak, peckes autók, repülőgépek, léghajók) mellett az infokommunikációs újítások kapták a legnagyobb figyelmet. A Lumière fivérek egyperces némafilmjei szakadatlanul telt ház előtt peregtek, és különleges méretű panorámaképek épültek (a Földközi-tenger valamennyi fontosabb kikötőhelyét megidéző Mareorama például egy kilométer hosszú volt), mindenütt Berliner találmánya, a gramofon szólt, de már egyre több szó esett Marconi rádiójáról is – merészebbek egyenesen a mozgókép és a gramofon majdani összepárosításáról álmodoztak.⁶

Mindezek ellenére szó sem volt „kommunikációs forradalomról” vagy a „vizualitás felértékelődéséről” – a reflektív gondolkodás szinte kizárólag a „haladás”, az (általában vett) „technológia által szebbé varázsolt jövő” és az „emberi faj kreativitása” fogalmi háromszögébe szorult. Nehéz is lett volna ekkor elmozdulni az absztrakció felé: a csillogó felszín alatt a legfejlettebb országok is nyomornegyedekkel, sztrájkokkal, létbizonytalansággal, bűnözéssel, gyermekmunkával, magas gyerekhalandósággal, helyi háborúkkal küszködtek, az első bátor lépéseit megtevő társadalomtudomány pedig – saját diszciplináris rendjének és konceptuális önazonosságának megteremtésével foglalkozva – még jó ideig alkalmatlan volt arra, hogy

⁵ Révész Emese: Világkiállítás, 1900. *Artmagazin*, 2004/4. 38–41. <http://www.revart.eoldal.hu/cikkek/ujsgcikkek/vilagkiallitas-1900.html>

⁶ Asa Briggs: Past, Present and Future in Headlines. In: Asa Briggs–Daniel Snowman (eds): *Fins de Siècle. How Centuries End 1400–2000*. Yale University Press, 1996, 157–197.

az infokommunikációs alrendszer megnövekedett jelentőségét felismerje, avagy e szférában specifikus fejlődési trendeket azonosítson.

Utólag azonban már kevés nehézséget okoz elkülöníteni olyan megatrendeket, trendkötegeket, amelyekkel a századforduló idején a legnagyobb horderejű változásokat jellemezhetnék volna:⁷

- az információ- és tudástermelés, illetve -elosztás intézményesítését (a modern közoktatás, felsőoktatás, tudományművelés kialakulása, a modern könyvtári hálózat létrejötte, az ipari K+F és a hozzá kapcsolódó laboratóriumi rendszer kiépülése, az irodaautomatizáció és a vállalati, illetve kormányzati menedzsment alrendszerének és technikáinak meghonosodása, a modern tömegsajtó, a nagy példányszámú „tömegkönyv”, a hírügynökségi rendszer létrejötte);
- a kommunikáció globális hálózati architektúrájának kiépülését (távíró, tengger alatti kábelek, telefon, posta világszervezet);⁸
- információtechnológiai innovációs hullámot (telex, telefon, írógép, hangrögzítés, jelfeldolgozó gépek, Hollerith-kártya stb.);
- a jelentések egységesedésének új szakaszát⁹ (darwinizmus, marxizmus, nemzetközi mértékrendszer-standardok kialakulása, az angol megindulása a lingua francává emelkedés útján, az ezüstalapú valutarendszer aranyalapúvá válása stb.).

A XX. század első felében az információ- és tudásszektor intézményei és a kommunikáció globális architektúrája lassú mennyiségi és minőségi változást éltek meg, helyükre azonban két új megatrend érkezett:

- a vizuális információkezelés forradalma (A mozgókép diadalútja, a film tömegmédiummá, a fotótechnika hétköznapivá válása, képes magazinok és napilapok, korai képátviteli és sokszorosítási technológiák, a későbbi fax és xerox ősei, a televíziózás technológia- és műsörtörténetének kezdetei, s mindezek a korszak közepére-végére már színes változatban is. Az orvosi képkeltetés alrendszerének megjelenése és elterjedése, illetve a vizuális

⁷ Ezeket területi okokból csak felsorolásszerűen mutatjuk be. A „megatrend” fogalmát John Naisbitt: *Megatrendek* című, magyarul 1982-ben megjelent könyve (OMIKK, Budapest) emelte a társadalomtudományi horizontra, a „trendköteg” Gerd Gerken leleménye (*A 2000. év trendjei. Az üzleti világ az információs társadalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993).

⁸ Egyetemes Postaegyesület (*Universal Postal Union; Union Postale Universelle*) 1874, Bern. Arnold Toynbee szerint „kommunikációs szempontból ... a világ-társadalom ... kialakulása a posta nemzetközi szervezetének ... létrejöttétől számítható”. Toynbee számára a levelezés megnövekedése a döntő mozzanat, mert ennek méretnövekedése „meghaladja a lakosság nyaktörő számbeli növekedését”. L. Arnold Toynbee: *Hogyan válik az emberiség az általa létrehozott mesterséges környezet rabjává?* In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1971, 385.

⁹ A jelentéscsere és a ráépülő tudástermelés megnövelt határfoka miatt óriási jelentősége van a „világ egyöntetűvé válását” fokozó fogalmi rendszereknek. A modernitás hajnalán ilyenre vált a fokhálózatos világtérkép, a középpontos perspektíva vagy a római jog mellett az anatómia, ehhez járult a Linné-féle rendszertan és a francia forradalom „szabadság/egyenlőség/testvériség” jelszótriádja. Minderre l. Sajó Tamás (studiumol): *Quod erat demonstrandum*. <http://wangfolyo.blogspot.com/2010/09/quod-erat-demonstrandum.html>.

megjelenítés és tájékoztatás professzionalizálódása, az információépítéset, illetve a nagyvárosi vizuális környezet átalakulása (reklámok, neonvilágítás stb.);¹⁰

- *a hang kultúrájának új korszaka* (a rádiózás elterjedése, a rádiós tartalom-szolgáltatás kialakulása, az amerikai kereskedelmi, illetve a német és szovjet néprádiómodell, rádióamatőrök, a rádiótelefonálás hőskora, a hangrögzítés és hangkeltés/lejátszás tömegessé válása, a zene tömegkulturális és identitásképző szétáradása a mindennapokba, a látásfogyatékosok számára hangoskönyvek stb.).

A *jelentések egységesedésének* friss ágenseiként a korábbiak mellé a pszichanalízis és az új fizikai világkép (csillagászat, atomfizika) csatlakozott. A diplomáciai koordinációban a Népszövetség, a monetáris koordinációban pedig a korszak végére kimunkált új nemzetközi pénzügyi rendszer (Bretton Woods) játszotta ugyanezt a szerepet.

A kép- és hangtechnológia köré fonódó *információtechnológiai innovációk* mellé tudástechnológiai innovációk zárkóztak fel (az üzem- és folyamatszervezést kezdetben taylorizmus–fordizmus néven ismerték, de e kettőnél természetesen jóval sokszínűbb rendszerei, a piac- és közvélemény-kutatás, a tartalomelemzés, illetve a szellemi munkavégzés tömegesedésére válaszként megerősödő alkalmazott társadalomtudományi kutatások).

Az *információs megatrendek geográfiájával* kapcsolatban feltűnő lehet, hogy a XX. század harmincas éveire gyorsuló tempóban kezdi meg az átköltözést Európából az USA-ba az iparral és a felsőoktatási-tudományos műhelyekkel összekapcsolódó innovációs kohó, amelynek teljesítményét a tudósoknak a második világháború előestéjére felgyorsuló migrációja jótékonyan fel is erősíti. Jellemző azonban, hogy a „jelentések” formálását (*agenda setting*) mégis egy ideig még elsősorban az öreg kontinens produkálta.

Magyarország helyzetét és információs „érettségét, felkészültségét” (*readiness*) ezekhez a megatrendekhez viszonyítva kell tudni meghatározni.¹¹ Előtte azonban kísérletet teszünk arra, hogy az összevetés alapjául szolgáló modelleket és fogalmi keretet is kínáljunk mindehhez.

¹⁰ Minderre részletesebben l. Z. Karvalics László: Az információs társadalom születése mint vizuális kaland az Egyesült Államokban. In: *Amerikanisztika és vizualitás. Metszéspontok az információs társadalom horizontján*. Szerk.: Tóth Zsófia Anna–Vajda Zoltán. *Americana E-books*, 2012. <http://ebooks.americanajournal.hu/books/amerikanisztika-es-vizualitas/>.

¹¹ Információs felkészültségi összehasonlító vizsgálatokat 1995 óta folytatnak nagy statisztikai adat-tömeg felhasználásával a tudáspiac különböző szereplői. Csak idő kérdése, hogy mikor és időben meddig visszanyúlva indulnak meg ilyen listakészítések történeti anyagon is.

ELŐKÉSZÍTÉS 2.

FOGALMI ÉS ISMERETELMÉLETI KIINDULÓPONTOK A TÁRSADALMI ALRENDSZERKÉNT FELFOGOTT INFORMÁCIÓS ÉS TUDÁSFOLYAMATOK VIZSGÁLATÁHOZ¹²

Minden társadalmi cselekvést (legyen az individuumé, csoporté vagy intézményé) időben megelőz egy olyan információs- és tudásciklus, amelynek utolsó dramaturgiai pontja a cselekvésválasztásra épülő döntés – amely viszont a cselekvés „értelmezési tartományául” szolgál környezetre vonatkozó ismeretek mozgósításából táplálkozik. Ezen ismeretek megszerzése vagy kialakítása a ciklus még korábbi szakaszának fejleménye, és minél átfogóbb közösségi szintről beszélünk, az annál nagyobb számú egyedi kommunikáción (jelentéscserén) keresztül valósul meg. A saját megismerő tevékenységből fakadó (1), a közvetlen jelentéscsere révén megszerzett (2) vagy a memóriaintézményekből előhívott (3) ismeretek autenticitása¹³ fogja eldönteni, hogy mennyire hatékony a választott döntés és az azt követő akció, az mennyire felel meg a megoldásra váló feladat természetének.

Egy társadalom sikeressége, eredményessége, versenyképessége végső soron az egyéni, vállalati, intézményi és politikai döntésekből fakadó cselekvések, beavatkozások minőségén múlik: a „teljesítmény” voltaképpen a „tranzakciókimenetek” összessége. A világról alkotott személyes ismeretszerzés (1) „alépitménye” a mozgás-, gondolkodás- és vélemény szabadság, a folyamatokban való érintettséget biztosító *participáció*, a részvétel, a bevontság, az integráltság kultúrája. A kommunikációs aktusokon keresztül történő ismeretszerzés (2) minősége a jelentéscserét lehetővé tévő hálózati topológia milyenségétől, a kölcsönös összekapcsoltság, az *interkonnektivitás* mértékétől függ. Másképpen: a társadalom egyes tagjai és csoportjai közti jelentéscsere-csatornák szélessége, az áramlások ereje, sebessége azokon. A tudáshordozókhoz való eljutás, a részesedés lehetősége mások ismereteiből. Az intenzív jelentéscsere segíti a valamennyi szereplő számára egyre bonyolultabb és összetettebb összefüggések, dinamikák és környezetek megértését és a közös percepciók, ítéletek és modellek finomítását. Ezek révén sikeresebb lesz a valóság jelentésteli elemeinek leképezése, és ez jobb döntésekhez, sikeresebb cselekvésekhez és beavatkozásokhoz vezet.¹⁴ A kommunikáció révén a szereplők egymást is jobban megismerik és megértik, ez a kölcsönös tudás részben javítja a koordinációs kimeneteket, részben erősíti a bizalom mintázatait, egyszerűsíti az érdekegyeztetést és

¹² Készülök egy átfogó folyamatmodell megalkotására, terjedelmi okokból itt csak néhány elemét van mód bemutatni, kis felbontásban.

¹³ Autenticitás alatt azt értsük, hogy a használt sémák, modellek milyen mértékben felelnek meg a valóságnak – vagy másképp: mennyire helyes a világról, illetve annak az adott pillanatban releváns metaszetéről alkotott kép.

¹⁴ Jegyezzük meg: a marxai történeti szociológiában az „érintkezés” kategóriája kiemelten fontos elem, mégisincs manifeszt kibontása annak a mechanizmusnak, amely miatt olyan meghatározó a gazdasági-társadalmi viszonyokban. Véleményünk szerint a vázolt logika ebbe az irányba mutat, további alapos kifejtése ezt a hiányt szüntetheti meg.

kezelhetőbbé teszi a konfliktusokat. Végül pedig a közösség rögzített tudásvagyona (3) esetében az állomány mennyisége és különfélesége meghatározó ugyan, de ezt életre kelteni, új értéktermelő folyamatokba bekapcsolni csak a hozzáférésen keresztül lehet.

Amennyiben elkülöníthető, jól vizsgálható és történeti kutatások számára is alkalmas fogalmi keretrendszerben akarjuk a fentieket megjeleníteni, akkor az alábbi kategóriák kínálkoznak:

- Az információs és tudásjavak állománya (*stock*): a fejekben lévő ismeretek és a tárgyasított információvagyon együttese. Elemei: a lakosság írástudása, műveltségi viszonyai, iskolázottsága, a felsőfokú végzettségűek aránya, a (tovább)tanulási hajlandóság, a szakmai mobilitás, a szabadalmakban testet öltött innovációs kapacitás, a nyelvtudások, szakmai ismeretek, lokalizálható know how-k, a memóriaintézményekben felhalmozott tárgyasított ismeretek és az információs közintézményekben keringő adatvagyon.
- A mozgásban lévő, áramló információ (*flow*), amely az egyéneket és a társadalmi csoportokat összekötő csatornákon keresztül aktualizálódik. A *flow* belépő oldalon személyes tapasztalatokkal, a fogyasztott ismeret- és hírforlyammal, illetve a *stock* állományával történő találkozással indul. Amikor a jelentéscsere szakaszába lép, technikailag a személyes találkozásoknak a mobilitással erősen összefüggő rendszerén,¹⁵ a közvetett kapcsolattartás személyesebb formáin (levelezés)¹⁶ és a fizikai kötöttségek korlátain túllépő telefonbeszélgetéseken keresztül aktualizálódik.
- A gazdaság információs és tudásszektora és a közpolitika által fenntartott információs infrastruktúra-intézmények, amely a *stock* és a *flow* számára egyaránt piaci kínálatot, szolgáltatásokat jelenítenek meg.

Fontos kiemelnünk, hogy az összekapcsolt rendszer egészének teljesítőképessége nem a rendszert alkotó egyes elemek, hanem az áramlások minőségétől függ.¹⁷

¹⁵ A zárt közösségek tipikus interakciói (munkahelyi, lakóhelyi, utcai, családi) mellett a közösségek közti kapcsolatok a különösen jelentősek, mert ismétlődés helyett mindkét irányba „információs vérfrissítést” jelentenek. Más oldalról érdemes a teljes méretspektrumra gondolni, ahol a társasági találkozók, rendezvények, önszerveződő közösségek eseményei, de akár hatalmas tömegmegmozdulások ugyanúgy módot adnak jelentéscserére, mint az informális hálózatok, a pletyka és a rémhírek csatornái. Nem véletlen, hogy amikor korszakunkban ingatagga vált a közrend, a hatóságok megkülönböztetett figyelmet fordítottak a rémhírek terjedésének megakadályozására – például a kijárási tilalommal. Más oldalról éppen hogy a szóbeliség csatornáit igyekeztek felhasználni a tudatosan gondozott suttogó propagandára (*whispering campaign*).

¹⁶ Politikusok, tudósok, művészek a korszakra oly jellemző kiterjedt levelezésére immár nem csak érdekes forrástörténeti adalékként, kultúrtörténeti kis színesként vagy életműsorozatok gondozásának ke-serves filológiai aprómunkát igénylő kényszerfeladatának tekinthetünk: abban az elképesztő méretű korpuszban, amelyben a nyomtatásban való megjelenés révén közkinccsé lett levelek sokszorosított átiratai csak a jéghegy csúcsát jelentik, a magas értékhozzáadású jelentéscsere kulcsfontosságú csatornáját kell tisztelnünk. És akkor még ott van a hétköznapi levélforgalom-volumene, a képeslapkultúra – a szolgáltatói oldallal foglalkozó postatörténet mellé már ideje volna felzárkózni a levelezés társadalomtörténeti vizsgálatának.

¹⁷ Ernest J. Wilson híres és sokoldalúan bizonyított modelljének értelmében egy ország teljesítőképességét meghatározó négy aktort (a kormányzatot, a gazdaságot, a tudományt és a civil társadalmat) hat

Szoros kapcsolat áll fenn az áramlások minősége és a hatalmi szerkezet között.¹⁸ A *flow* útjába könnyű útakadályokat telepíteni, az áramlások sok ponton törhetnek meg, lassulhatnak le vagy terelődhetnek el. A kölcsönös összekapcsoltság, az *inter-konnektivitás* csak esély, amelyre jelentéscsere-tranzakcióknak kell épülniük.¹⁹ Az pedig, hogy a kommunikációs véráramban milyen új jelentések kristályosodnak ki, a korábbi állapothoz, illetve ismeretekhez képest vagy hogy mennyire *transzformatív a kimenet*, jelentős különbségeket eredményezhet ugyanolyan kvantitatív paraméterű áramlások között. És tovább. Hiába jönnek létre új tudásértékek, ha nincs mögötte *stock*: ha nem sokszorozódik, terjed a népességen belül, megnövelve evvel egy következő áramlási ciklusban a transzformativitás esélyét. Vagy: hiába kerül be egy nagy értékű tudáselem valamelyik memóriaintézménybe, ha hozzáférés híján nem indul tőle új áramlási ciklus.

Az infokommunikációs áramlásrendszer alaposabb feltárása és megértése anél is inkább sürgető feladat, mert Christopher R. Kedzie lassan húszéves kutatási eredményeinek ismeretében bátran állíthatjuk, hogy az általában vett fejlettség mérésének sok paramétere közül bizonyíthatóan az interkonnektivitás mértéke az, amelynek a legnagyobb a ráhatása az összes többire (iskolázottság foka, egy főre eső GDP, életkorkilátások, demokráciaállapot stb.)²⁰ Más szavakkal: *az információs és tudásfolyamatok minősége alapvető és meghatározó egy társadalom átfogó (modernizációs/felzárkózási) teljesítményében.*

csatorna kapcsol össze. (Ha lerajzoljuk és vonalakkal összekötjük őket, akkor egy ékkőre emlékeztető szabályos, háromdimenziós geometriai formát kapunk, ezt hívják Wilson-gyémántnak.) Az összekötő vonalak az egyes szereplők közti áramlásokat, a kommunikáció terét jelképezik. Wilson azt találta, hogy ezen összekapcsolt rendszer szereplői közül bármelyiknek az önmagában vett színvonala, minősége, teljesítménye *irreleváns* az „egész” modernizációs-felzárkózási, illetve versenyképességi kilátásai szempontjából. Ami viszont bizonyíthatóan meghatározó, az a hat csatornán zajló áramlások szélessége, sebessége és minősége: vagyis a szereplők közti jelentéscsere színvonala és eredményessége. Noha Wilson több mint húsz éve kidolgozta erre vonatkozó elméletét, mai napig haszonnal vihető diskurzusokba <http://news.usc.edu/#!/article/27801/International-Ambassadors-Visit-USC>. A magam részéről kísérletet tettem arra, hogy magyar történeti anyagon is meginduljon a Wilson-gyémánt vizsgálata. L. Z. Karvalics László: A Wilson-gyémánt civil tengelyeinek magyarországi előtörténetéhez. *Információs Társadalom*, 2005/1. 74–81.

¹⁸ Phillips Cutright az 1960-as évek elején észlelte, hogy a kommunikációs index jobb előrejelzője a politikai fejlődésnek (ti. a demokratizálódásnak), mint a gazdaság nyers mutatói. A nagy tekintélyű kommunikációkutató, Ithiel de Solla Pool pedig úgy fogalmazott, hogy mindig a szabadság erői indulnak növekedésnek, amikor a kommunikáció eszközvilága könnyen hozzáférhető, decentralizált és elosztott, és a központi ellenőrzés erősödik, amikor ez az eszközvilág monopolizált, koncentrált, és ritkasága miatt nehezen hozzáférhető. Részletesebben: Z. Karvalics László: Hullámok és istenek táncra. In: *Az internet-korszak kommunikációja. Tanulmányok*. Szerk: Balázs Géza–Bódi Zoltán. Gondolat–Infonia, Budapest, 2005, 125–135.

¹⁹ Olyasmire gondoljunk, hogy a telefonfóvonalak száma jól méri ugyan a hálózati potenciált, de csak akkor mérhető fel az áramlások, ha van adatunk a kezdeményezett hívások számára és hosszára is.

²⁰ A fiatalon elhunyt kiváló tudós több tanulmányban tette közzé méréseit. A legteljesebb összegzést egyetlen könyvében adta. L. Christopher R. Kedzie: *Communication and Democracy. Coincident Revolutions and the Emergent Dictators*. RAND Corp., 1997. <http://www.rand.org/publications/RGSD/RGSD127/> A telefonellátottság nyers adatainak a társadalmi változással való ok-okozati összekapcsolásában Colin Cherry (*The Telephone System. Creator of Mobility and Social Change*) és John R. Pierce (*The Telephone and the Society in the Past 100 years*) jutott legkorábban a legmesszebbre az Ithiel de Solla Pool által szerkesztett *The Social Impact of the Telephone* (MIT Press, 1977) c. kötetben közölt tanulmányaikkal (112–126. és 159–196.)

ELŐKÉSZÍTÉS 3. „BEMELEGÍTŐ” PÉLDA AZ INFORMÁCIÓS SZEMLÉLETMÓD ALKALMAZÁSÁRA

E meglehetősen absztraktnak tűnő fogalmi rendszer könnyű és gyors konkrétá tételéhez a tárgyalt időszak egy olyan jellegzetes témáját választottam, amelynek önmagában is könyvtárnyi irodalma van, mégsem vetődött fel soha, hogy információs szempontok mentén is mérlegre tegyük: ez az *első világháború*.

A világháborús emberveszteséget és anyagi rombolást természetesen kivétel nélkül a legelsőként előkerülő szempontok között találjuk. Humanitárius szempontból minden elpusztult élet memento, de információtörténeti szemüveggel nézve a *stock*, mint az információ- és tudásvagyon két oldalának bruttó vesztesége kerül a tárgylemezre. A katonák és a polgári áldozatok ugyanis egyúttal különböző szakmák képviselői, értékes tudások hordozói voltak: minél kisebb számban vagy egyediséggel van jelen az általuk képviselt ismeret nemzeti, nyelvi vagy szakmai közösségük állományában, annál nagyobb információs szempontból a kár. De nem kellett a tudósoknak elpusztulniuk ahhoz, hogy a *flow* is veszteséget szenvedjen: elég volt, ha csak évekre kiestek a kutatómunkából.²¹

És hasonlóképpen: az elpusztult utak és épületek újjáépítése a békeidők viszonylag banális feladata, de a könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban, iratörzű helyeken esett károk nagyon nehezen helyrehozhatók. (Nem véletlen, hogy amikor 1914 augusztusában a németek, tisztázatlan körülmények között elégették Louvain [Leuven] városának és egyetemének híres könyvtárát, ez Európa-szerte óriási felháborodást keltett, és nem csak a belga ellenállás megerősödését váltotta ki.) Magyarországon is nagyon sok elpusztult a közművelődési könyvtárakból az első világháború és a forradalmak idején,²² de ritkábban emlegetjük, hogy a külföldi beszerzések is szinte teljesen leálltak, és később óriási nehézséget okozott ezek pótlása. És ha ez még nem lenne elég, a világháború utáni békeszerződések óriási sebeket ütöttek a *flown* is: a magyar nemzettest egy részének határon kívülre kerülése ugyanis együtt járt a fizikai mozgás korlátozásával, a közlekedési útvonalak lezárásával, a hidak lerombolásával és ezen keresztül az interkonnektivitás drasztikus csökkenésével. Azt is figyelembe kell ugyanakkor venni, hogy az Erdélyből Magyarországra áttelepülők között túlerepresentált volt a gazdasági, tudományos, művészeti és egyházi elit, ennek okán kedvezően változtatták meg a jövedelmi és műveltségi *stock* belső szerkezetét (míg az elhagyott területét kedvezőtlenül).

Közismertek és történetileg viszonylag alaposan feltártak azok a propaganda- és médiahatások, amelyek célja a háború támogatottságának növelése volt az erre

²¹ Nem volt mindenki olyan „szerencsés”, mint mondjuk az elméleti biológus Bauer Ervin, aki katonarvosként teljesíthetett szolgálatot.

²² Bényei Miklós: *A művelődéstörténet könyvtári vonatkozásai II.* EKTf online tankönyv, 2011. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_05_muvtortenet_ii_scorm_10/adatok.html.

vonatkozó sémák befolyásolásán keresztül, és amelyeknek köszönhetően megnőtt az erőszakmintázatok jelenléte és döntés-, illetve cselekvésbefolyásoló szerepe.²³ A *flow* útjában állt a hivatalos tájékoztatáspolitikája is.

„A háború egész tartama alatt igen nevezetes események maradtak titokban a magyar társadalom előtt... A hadvezetőség... gondosan eltitkolt minden olyan hírt, mely a lakosságot nyugtalanította volna ... Az osztrák–magyar és szövetséges hadseregek tevékenységéről, hadmozdulatairól, ütközeteiről csak a miniszterelnökség sajtóosztálya vagy a Magyar Távirati Iroda és a Budapesti Tudósító (Hírügynökségi Iroda) híreit lehetett a helyi lapokban közzétenni. Tiltották a nyugtalanságot, izgalmat keltő hírek közlését.”²⁴

Annál meglepőbbnek tűnhet, amikor az információs veszteségek után a világháborús helyzetnek köszönhető „nyereséget” is számba vesszük. Az idegen országokban harcoló és onnan hazatérő magyar katonák ugyanis fronttapasztalataik révén nagyon sok új elemmel táplálták a *flow* belépő oldalát: nem egyszerűen más kultúrák, városok, nyelvek, emberek, helyzetek megismerését és feldolgozását követő élményeik tömegét közvetítették szűkebb és tágabb közösségükbe, hanem „tapasztalati-megismerési rádiuszuk” hirtelen megnövekedésének köszönhetően erős transzformációkkal alakultak át azok a sémák is, amelyek az erkölcsi és társadalmi normákra, illetve azok elfogadására és kontrolljára vonatkoztak. Másképpen: reflektálttá, újraértékeltté és metafizikává vált a viszonyuk a valósághoz, felszakítva számos zárt információközösséget (a film és a kisregény ismerőinek legyen: *Fábián Bálint-effektus*),²⁵ és ez hozzájárult ahhoz, hogy a hátországból is lassan átalakuljanak azok a mentális modellek, amelyek alapján a lakosság a háborúhoz való viszonyát kialakította (sok esetben a média szönyegbombázásával szemben).

A hadifogság sem volt akadálya annak, hogy az újszerű közösségközi érintkezésből információs többlet keletkezzen. A különböző szakmák és mesterségek „ozmózisai” mellett a kényszerű befogadó ország nyelvének megtanulása, illetve a magyar megtanítása az interkonnektivitást (később az interoperabilitást) növelő tényezővé vált. (Számítalan extrém esetről is tudunk, például a Vlagyivosztokig jutó magyar foglyok japánul tanultak az ottani japánoktól.)²⁶ Jól használták ki a helyzetet kiváló tudósaink is: Kúnos Ignác turkológus 1915-ben az esztergomi és egri hadifogolytáborokban élő kazáni és krími tatár raboktól jelentős népköltési anyagot

²³ A *Médiakutató* 2010. tavaszi száma 7 tanulmányt közölt e médiahatásokról, amelyek előadásaként egy e tárgyban rendezett konferencián hangzottak el. http://www.mediakutato.hu/kiadvany/2010_01_tavasz.html.

²⁴ Tarnay Ivor Csanád vármegyei főjegyző a háború befejezése után nem sokkal papírra vetett, reznált visszaemlékezésének részletére és az intézkedések ismertetésére l. Halmágyi Pál: Az első világháború. In: *Makó története 1849-től 1920-ig*. Szerk.: Szabó Ferenc. Makó, 2002. (Makó Monográfiája 5.) A 2007-es elektronikus kiadás itt olvasható: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_5.htm.

²⁵ Utalás Balázs József (1944–1997): *Fábián Bálint találkozása Istennel* c. 1976-ban megjelent művére, amelyből Fábián Zoltán készített filmet 1980-ban.

²⁶ Ez és a következő néhány példa egy 2010-es, színvonalas blogbejegyzésben, illetve az azt követő kommentároknak jelent meg. L. Sajó Tamás (studium): *Férfi macskával*. <http://wangfolyo.blogspot.hu/2010/10/ferfi-macskaval.html>.

gyűjtött,²⁷ Kégl Sándor, a neves iranista „az első világháború alatt birtokán dolgozó ... hadifoglyoktól csuvas és mordvin nyelven is tanult”, Moravcsik Gyuláról pedig az járta, hogy a hadifogságban társaitól két türk nyelvet is megtanult.

A világháború hozzájárult *információtechnológiai újítások létrejöttéhez* (amelyeket aztán a békeidőben is használtak, mint a tengeralattjárók piezoelektromos hanglokátorait vagy a Curie-féle mobil röntgengépeket) és *elterjedéséhez* (a gramofont a lövészárkokban operát hallgató brit katonák tették népszerűvé, a mozi mint szórakozási forma iránt a háborús tudósítások miatt nőtt meg az érdeklődés).²⁸ Paradox módon még a magyar településeken a világháború után állított emlékoszlopoknak is köszönhető információs többlet: a révükön felépülő, illetve megerősödő újfajta identitásközösség megteremtőiként tekinthetünk rájuk.²⁹

TÁRGYALÁS.

A MAGYARORSZÁGI INFORMÁCIÓS KULTÚRA FEJLETTSÉGE NEMZETKÖZI TÜKÖRBEN³⁰

Ha létezne egy XX. század eleji, képzeletbeli „startvonal”, ahol az *információs kultúra megatrendjeinek való megfelelés* szerint sorakoznak fel az országok, akkor Magyarország – még a Monarchia részeként – igen előkelő helyet foglalna el. Az intézményi infrastruktúra kiépülésében nem mutat érzékelhető lemaradást a világ élvonalától: a felsőoktatás két reprezentánsa, a Műegyetem és a Budapesti Tudományegyetem a nemzetközi elit része, a számon tartott legkiválóbb intézmények között vannak.³¹ Színvonalasak a középfokú oktatási intézmények, Monarchia-szerte nagyjából azonos építészeti és oktatásirányítási keretek között áll fel a közoktatási rendszer,³² a múzeumok, a tudományművelés és a tudomány-népszerűsítés intézményei, a színvonalas statisztikai alapszisztem, a sajtó, a könyvkiadás (fejlett vizuális-tipográfiai kultúrával, gazdag fordításirodalommal). Döcögősen ugyan, de kiépül a közkönyvtári rendszer. Magyarország nem egyszerűen kapcsolódik a kommunikációs világhálózatokhoz, hanem például jó ideig a pionírok között van a telefonvonalak telepí-

²⁷ Seres István: Újabb adatok Kúnos Ignácnak az I. világháborús hadifogolytáborokban folytatott turkológiai kutatásaihoz. In: *Az előkelő idegen – III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Összeáll. Dobrovits Mihály. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2006. <http://www.mek-oszk.uz.ua/05000/05071/05071.pdf>.

²⁸ Sipos Balázs: Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató*, 2010, tavasz. Uo.

²⁹ A tárgyi kultúra számos darabja is sokáig ikonikusan őrizte a világháború képét: többek között kártyalapok (ahogy Facsar Mihály kutatásaiból értesülünk róla), egy imakönyvtípus (Maczák Ibolya tárta fel), de még porcelán fogpiszkálótartók is.

³⁰ Az áttekintést ismert (sokszor kézikönyv szintű) sajátosságokra, eseményekre, adatokra építjük. A témakör részletes feldolgozásakor a korszak megbízhatónak mondható statisztikai adattömegének bevonásával pontosabb, nagyobb felbontású kép lesz nyerhető majd.

³¹ Egyes források a hallgatói létszám, mások a kiválóság alapján említik, hogy a századfordulón a Budapesti Tudományegyetem a világ 15 legnagyobb, illetve legjobb egyeteme közé tartozott volna. Népszerűsége tekintetében különleges pozícióit ért el mindkét nagy egyetem.

³² Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter ezer új állami iskola programja a Millennium tiszteletére, akárhogy is vesszük, módfelett imponáló szám, még akkor is, ha csak 600 teljesült belőle.

tésében és a telefonra épített tartalomszolgáltatásban (a rádió elődjében, a Telefon Hírmondóval).³³ A kor információtechnológiai háttérrendszereinek vezető kutatói között nagy számban találunk magyar mérnököket és fejlesztőket (Mihály Dénes, Okolicsányi Ferenc, Wikkenhauser Gusztáv, Tihanyi Kálmán). A szabadalmi bejegyzések száma ugrásszerűen emelkedik.³⁴ Úttörő kutatásaik elsősorban a televíziós kép átvitele és megjelenítése, a hangosfilm diadalútjának fontos állomásai. Rendkívül gyors a mozgófilm beillesztése a magyar kultúrába: a játékfilmek mellett, elsősorban Zitkovszky Bélának köszönhetően, Magyarország a XX. század első évtizedeiben vezető szerepet játszott az ismeretterjesztő- és oktatófilmgyártásban és iskolai-pedagógiai alkalmazásában.³⁵ A magyar iparművészet a XX. század elejére világhírűnek mondható.

A két világháború között a magyar hírügynökség, nemzetközi tudósítói hálózataival egyfajta regionális csomópont szerepet töltött be, hazánk gyorsírási-nagyhatalom volt, és sikeresen épült ki a gyorsírástanítás felmenő iskolai rendszere és módszertani hátországa. Nem érzékelhető fáziskésés a darwinizmus és a marxizmus recepciójában, a legfrissebb tudományos eredmények közvetítésében.

Az első világháború után sem látszik romlani a helyzet: Budapest néhány év alatt egyenesen a pszichoanalízis egyik, Ferenczi Sándor, Bálint Mihály, Bálint Alice, Hermann Imre, Róheim Géza és mások révén nagyhatású centrumává fejlődik, nagy termelési értéket produkáló elektronikai ipar alakul ki, három új tudományegyetem (Pécs, Szeged, Debrecen) növeli a felsőoktatás diverzitását. Magyarország gyorsan reagál a rádiózás kihívásaira is, továbbá fejlett és kiterjedt rádióamatőr-közösség jön létre. Az ország „kinyílik” a világ felé, tudósok és üzletemberek peregrinációi szállítják a friss információkat, világutazók tudósítanak óriási példányszámú könyvekben távoli népekről és kultúrákról. Nagyon sikeresnek mondható a kultúraközi kommunikációban a külföldi magyar intézetek megszervezése. A nemzetközi rangú innovátorokhoz csatlakozik Kalmár László és Bay Zoltán, akik a számítógép és a radar tudomány- és technikatörténetébe írják be magukat.

Ha tehát *a megatrendek felől* közelítünk, akkor *Magyarország a világ élvonalában helyezkedik el*, irigylésre méltó mutatókkal, mint egy hosszúra nyúlt mil-

³³ A magyar nyelvű Weben számtalan példányban másolt leírás szerint 1900 végén Budapesten a telefon-előfizetők száma 5800, Szegeden 412, Debrecenben 243, Pécsen 142, Miskolcon 138, Győrben 296, Sopronban 266, Szombathelyen 183, Nyíregyházán 77, Székesfehérvárott 100, Kecskeméten 130, Nagykanizsán 92 fő.

³⁴ 1881 és 1885 között 106 db, 1891 és 1895 között 463 db, 1906 és 1910 között már 929 db. (Osztrák és vámkülföldi összehasonlító adatokkal közli: Katus László: A műszaki fejlődés. In: *Magyarország története 1890–1918*, I. Főszerk.: Hanák Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 292.)

³⁵ Szabó Sári László: A magyar oktatófilm története a kezdetektől 1931-ig. *Magyar Pedagógia*, 2009/1. 29–47. Ugyanez játszódik le később a rádióval: a rádióadás oktatási célú felhasználása magyar „sikerágazat”. (Jellemző például, hogy az ígéhirdetés is gyorsan megtalálja magának a rádiót, mint médiumot, hogy aztán könyvben is megjelenjenek a korábban az éterbe küldött prédikációk. L. pl. a Felsőgallán, 1941-ben megjelent „Égi hullámokon – Rádiószentbeszéd” c. sorozat köteteit – elhangzáskor szó szerint jegyezte és közrebocsátja: Horváth Géza hitoktató. Vagy: Muraközi Gyula: *A válság megoldása. Rádiópredikációk*. Sylvester Nyomda Rt., Budapest, 1938.)

lenniumi rendezvény ünnepeltje. Abban a pillanatban azonban, hogy a *stock* és a *flow* dinamikáját helyezzük a tárgylemezre, ráadásul kronológiai keretben (vagyis a második világháborúig terjedő időszakban végbemenő változásokra is figyelve), azonnal szögesen ellentétes kép kezd kirajzolódni.

Vegyük kezdésként a két legmeggyőzőbbnek tűnő területet, a telefonhálózatot és az információtechnológiai innovációkat. A XX. század elején Magyarország egyértelműen az éllovasok között van, ez a gazdaság általános szintjéhez képest kiemelkedő eredmény.³⁶ Európában lemaradt ugyan az élenjárókhoz, Svájcához és Svédországhoz, illetve a még mindig két-háromszor több vonallal rendelkező németekhez és osztrákokhoz képest, de minden más országot megelőzött, beleértve Angliát és Franciaországot is. Ettől kezdve azonban a számok gyorsuló pozícióvesztésről üzennek: a korszak végére már csak a mediterrán országok vannak mögöttünk e téren.³⁷ Fél száz év alatt tehát Magyarország az interkonnektivitás e legfontosabb infrastruktúra-mutatójában a perifériáig süllyedt az élvonalból (és a század közepétől kezdve ez a helyzet radikálisan tovább romlott).

Hasonlóképpen bizonyult illékonynak a telefonos tartalomszolgáltatásban kivívott világségi rang. A Telefon Hírmondó ugyanis gyorsan alulmaradt a diadalmas rádiós műsorszolgáltatással szemben, így aztán az ország „visszasorolt” az átlagmezőnybe.

Ugyanez a mechanizmus játszódott le a televíziózás technológiáival kapcsolatban. Világhírű fejlesztőink virtuóz megoldásai ugyanis jellemzően kiszorultak a későbbi fősodorból, más elvű megoldások váltak standarddá, így aztán sem tudományos, sem üzleti „ráépülő ciklusok” nem hajtottak hasznát az úttörő szerepből (a bejegyzett szabadalmak és know-how-k kifutó technológiákat képviseltek). Ahol a fejlesztés sikeres volt, ott is javarészt külföldön hajtott hasznát. Azoknak a visszacsatolásoknak az elmaradása, amelyek az ipar és az egyetemek között a századfordulóig kéz a kézben „repítették előre” mindkét felet, most elkezdtek az egyetemeket is visszahúzni, így a korszak végére itt is a korábban megszerzett rang és beágyazottság erózióját kell tapasztalnunk. A numerus clausus ráadásul még tovább szűkítette az amúgy is szűk létszámkereteket, fogyásnak indítva a *stock*ot. Azt ugyanis az elit egyetemek sem tudták elfeledtetni, hogy *a felsőfokú végzettségűek száma és aránya tartósan alacsony maradt a korszakban*, és mindezt még meg is fejelte a szélsőséges Budapest-túlsúlyosság,³⁸ amin a Trianon utáni felsőoktatási diverzifikáció sem nagyon tudott oldani. 1920-ban a hétéves és idősebb népesség

³⁶ Márky-Zay Péter, i. m. 151.

³⁷ És ne felejtsük el azt sem, hogy Európa élvonala is tartósan elmaradt az USA-tól: 1900-ban Amerikában minden 60. embernek volt telefonja (1917: minden 10.), Svédországban, melynek Európában a legtöbb telefon-előfizetője volt, minden 115-nek. Franciaországban minden 1200-nak. Az amerikaiak még a XX. század végén is a világ előtt jártak. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=549&tip=0

³⁸ Részletesen, adatgazdagon I. Karády Viktor: Budapest iskolaváros a magyarországi képzési piacon. *Educatio*, 2005/1. 95–119.

83 százalékanak legmagasabb iskolai végzettsége az általános iskola volt, 14 százaléka azt sem fejezte be, és csupán 1 százaléka rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 1,9 százaléka pedig érettségivel.³⁹ (1949-ben Magyarországon még mindig csak 17 000 nőnek volt befejezett felsőfokú végzettsége.)⁴⁰ Pedig ugyanezekkel az adatokkal a XX. század elején még rendkívül előkelő helyen álltunk, csakhogy az első világháborút követően „egészen 1940-ig erősen csökkent a hallgatók aránya, a világszerte jellemző szerény növekedéssel ellentétben”.⁴¹

A *flow*-t éltető *multiplikáció híján* az élenjáró *technológiai és tudományos szigetek leépültek*, torzóban maradtak, felgyorsult a tudományos és művészeti elit emigrációja, az itthon maradtak számára beszűkültek a lehetőségek,⁴² és ezen még a külföldre távozottakkal szőtt kapcsolati háló is csak részben volt képes enyhíteni. Ezzel felerősödtek a világháborús és az emigrációs demográfiai veszteség hatásai, különös tekintettel arra, hogy a korszak kezdetén még az alacsonyabb, a két világháború között már inkább a magasabb értékhozzáadású munkakörök képviselői távoztak az országból.

A *stock*ot csökkentette az *integráció rendkívül alacsony szintje* is (a nők és a fogyatékkal élők kiszorulnak a tudástermelés értékláncából), amely tudástöbblet helyett szociálpolitikai kényszerpályákat termelt. Ugyanilyen hatást eredményezett az *írástudatlanok helyzete*. Arányuk 1930-ban a jobb helyzetű vármegyékben és városokban 10 százalék alatt, a rosszabb helyzetűekben 13 és 20 százalék között mozgott, de a hátrányos helyzetű térségekben elérte a 40 százalékot. Az iskolarendszer maga elvileg akár képes lehetett volna az írástudatlansággal járó szociokulturális hátrányok enyhítésére, a beszűkülő életkilátások ellensúlyozására, de ezt tömeges és tipikus gazdasági-társadalmi kényszerhelyzetek tették majdnem reménytelenné. A „mosónő gyermeke Szegeden és a Sorbonne-on” típusú mobilitási „sikertörténetek” kivételek: a tudományművelés és más kiemelt szellemi munkakörök jellegzetes mintázata a dinasztikus, családon belüli öröklődés, ami a zárt körben újratermelt *stock* és az alacsony *flow* tankönyvi esete.

Értelemszerűen az *idegennyelv-tudás* is abban a Budapest-központú, zárt elitkörben termelődött újra, mint a magas iskolai végzettség. A Trianon-sokk és a „kisantant-gát” jelentette erős hálózati veszteség nem engedte, hogy tipikus lehessen a kétnyelvűség a környező országok nálunk kisebbségiként élő etnikumaival, így sok kedvező *flow*-hatás maradt kihasználatlanul. A latintudás műveltségi alapréteggént erősítette a *stock*ot, de nem tudott a nemzetközi interoperabilitást erősítő

³⁹ Az adatok a Magyar Statisztikai Hivatal 2005. évi mikrocenzusának történeti bevezető részéből származnak: http://www.mikrocenzus.hu/mc2005_hun/kotetek/09/02_ert.pdf.

⁴⁰ Valuch Tibor: Család, háztartás, a női tevékenységszerkezet és a szerepfelfogás változásai 1945 után. *Rubicon*, 2009/4. A Weben: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad_haztartas_a_noi_tevékenységszerkezet_es_a_szerpfelfogas_valtozasai_1945_utan/.

⁴¹ Márky-Zay, 43–44. Az adatok mögé tekintő, szociológiai esettanulmányok természetesen tovább árnyalják a képet, l. elsősorban Karády Viktor–Nagy Péter Tibor: *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont, Budapest, 2012.

⁴² Az anyagi erőforrások hiánya mellett a *flow* erős akadályának számít a Horthy-korszak cenzúrája is.

flow-elem lenni. A német világháborús veszteség (meg az azt követő kitelepítési hullám) pedig erősen elbánt azzal a németnyelvtudással is, amely statisztikailag felmutatható volt ugyan a XX. század első felében, de *stock*-értéke visszamenőlegesen leértékelődött.⁴³ (Az angol nyelv megtanulásának szándéka pedig csak a korszak végén erősödik fel.)

A fentiekén túl a *flow* legnagyobb akadálya mégis a társadalom különböző csoportjainak *zárttsága* és az extrém *bizalomhiány* volt, amely még fokozta is az izolációt. Emiatt az elkülönülő közösségek között szinte kizárólag koordináció zajlott, egymás megismerését lehetővé tévő intenzív jelentéscsere nem.⁴⁴ (Kosztolányi kisregénye és a film ismerőinek: *Édes Anna*-effektus.) És jóval többről van szó, mint a társadalomfejlődés anomáliáiról, a gazdagok–szegények vagy városi–vidéki népesség határvonalairól. Az „eltorzult alkatú” magyar társadalomra olyannyira jellemző vallási, ideológiai vagy kulturális megosztottság és normakülönbségek is élesen elkülönítették az egyes csoportokat, a bizalmi deficit pedig csökkentette minden egyes gazdasági és társadalmi kényszerérintkezési aktus során a kimenetek hatékonyságát.

Ezen a ponton válik egyértelművé, hogy hiába gyors az adaptáció az információs infrastruktúrában, intézményi és eszközoldalon egyaránt, alapvető társadalmi, gazdasági és kulturális akadályok nehezítették a *flow*-t. Másképpen: a kor *demokráciadeficitjének* nemcsak politikatörténeti, hanem információ-történeti hatáskövetkezményei is vannak. S hiába világváros Budapest, a felhalmozás terhével különösen nehezen megbirkózó polgári Magyarország *urbanizációs deficitje* miatt hiányoznak azok a „sűrűségek” mind *stock*-ban, mind *flow*-ban, amelyek a termelés és foglalkoztatás nagyrészt elavult szerkezetén túllépve valódi kultúramodernizációs erőként szolgálhatnának. A kritikus mennyiségek híján azonban a meglévő áramlások alacsony transzformációs szintűek, így elmaradt a modernizáció felhajtóerejeként működő szervesülés, tömegesedés és multiplikáció. A *stock* alacsony szinten maradt, sőt néhol csökken is. Ahol abszolút értékben nő, a versenytársakhoz képest relatíve ott is csökken. A technológiai fejlesztés korábbi lendülete is kifulladásra, a megszülető innovációk adszorpció híján önmagukba fordultak (Ady nyomán: *A Hortobágy poétája*-effektus). Mindennek jól adatolható emblemikus tükrözője az írástudás helyzetének alakulása Budapesten. 1869 és 1910 között évről évre több analfabétát írnak össze a fővárosban (még 1920-ban is magasabb ez a szám, mint 1870-ben!), és noha az írástudatlanok aránya fokozatosan csökken (az összlakosság 1869-es 36,8, a hat éven felüliek 27,8 százalékáról 1920-ra 11,2, illetve 4,8 százalék-ra),⁴⁵ jól jelzi, hogy a migrációs vonzás elsősorban az ipar igényeinek megfelelően

⁴³ Később ugyanígy járt az ország az orosz nyelvvel, ami a rendszerváltás után „virtuális *stock*” maradt.

⁴⁴ Ezért válhattak akkora szenzációvá a „népi írók” emblemikus állapotfeltáró művei, amelyek óvatosan ugyan, de megnyitották a megismerés néhány csatornájának zsilipét (igaz, az áramlás jó ideig csak egy irányba működött).

⁴⁵ Áfra Nagy János: Az írástudatlanok Budapesten. *Statisztikai Közlemények*, 63. kötet Budapest, KSH, 1930, 51.

nem a magas értékhozzáadású tudásmunkára, hanem a legalacsonyabb munkaköri kategóriákra hatott, így a kritikus „sűrűségek” erősítése helyett éppen hogy azok gyengítésében játszott szerepet. Másképpen: hiába mondható hatalmasnak a főváros közoktatási fejlődése, ha „*az ország többi részének művelődési viszonyai*”⁴⁶ folyamatosan fékező, visszahúzó hatást gyakorolnak.

A korban kevés tér nyílik valódi *társadalmi innovációra* is. Egyetlen példát említtek csak. Korábban esett már szó arról, hogy a növekvő bürokrácia igényeinek kiszolgálásához nélkülözhetetlen gyorsírástani villámléptekkel és eredményesen sikerült bevezetni a hazai közoktatás rendszerébe, ezzel szemben a kalligráfikus írásmódot (a szépírást) felváltani hivatott reformírás történetébe inkább káoszról és kudarcról üzen. Az 1925-ös tanterv megjelenése után sokan kezdték el keresni a legkevesebb fizikai erőfeszítést igénylő legegyszerűbb írástípust, így került többek között előtérbe a (gömbölyű) álló betűs írás és az enyhén jobbra dőlő ún. „meredek írás”. Luttor Ignác viszont a maga és követői által kikísérletezett zsinórirás⁴⁷ népszerűsítésében ért el eredményeket, egyre többen vették át a módszert, megkezdődött a speciálisan ehhez az írástechnikához igazodó tollhegyek gyártása is. Látszatra minden adott volt egy sikeres innovációhoz a kultúra és a műveltség alapjaihoz tartozó elem, a kézírás esetében.

Csak hogy az érintetteknek nem sikerült megegyezésre jutniuk a rivális módszerek erőnyit és hátrányait illetően, az állandó javítgatások ellenére gyorsan kiderültek a zsinórirás hátrányai,⁴⁸ s mivel az oktatásirányítás elmulasztotta az iskolai írástanítás és íráshasználat megfelelően előkészített szabályozását, teljesen esetlegessé vált, hogy az egyes iskolákban mit, miért és hogyan tanítanak.⁴⁹ Látszatra sok-sok *flow* – de a folyamat végén nincs *stock*. Babits Mihály ennek a fordítottjára figyel fel a „Magántudósok” című rövid írásában.⁵⁰ Olyan eseteket sorol fel, ahol különböző személyek jelentős tudásokat halmoznak fel, de ez a kincs maguknak marad, nincs megosztás, folytatás, alkalmazás. Látszatra nagy értékű *stock*, amely azonban *flow* nélkül lenullázódik, értelmetlenné válik.

Erre a jelenségre igyekszik rímelni a címbe választott kifejezés, a „desztillált évtizedek”. Ahogy a lejárati folyamat minden egyes szakaszában eltávoznak anyagok a kiinduló készletből, a két világháború közötti Magyarország információs áramlásrendszerében az egymásba fonódó *stock*- és *flow*-szakaszok közti „kapukon” úgy veszik el lépésről lépésre az éltető erő és energia: többlet helyett szinte mindenütt veszteséget találunk. A „desztillációs” metafora egyszerre érvényes a nagy intézmé-

⁴⁶ Áfra Nagy uo.

⁴⁷ Összefoglalását l. *Az élet írása. A Luttor-féle új írásmód gyors-fokozatos-részletes összehasonlító illusztrált tanmenete az összes iskolafaják írástani és növendékei részére, valamint magánhasználatra.* Körösi Henrik íráspedagógiai Gyűjtemény Kiadása, Budapest, 1936.

⁴⁸ Winkelman László: A zsinórirás csődje a középiskolákban. *Kereskedelmi Szakoktatás*, 1943, május.

⁴⁹ A magyar pedagógiatörténetben később ugyanez ismétlődött meg az olvasástanítással kapcsolatban.

⁵⁰ *Nyugat*, 1912, 19. szám <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00113/03587.htm>.

nyi képletekre és a nemzeti összeteljesítményt befolyásoló mikroszintre is: mivel a *flow* útjának eltorlaszolója minden esetben egyéni lehetőségeket befolyásol, egyéni döntésekre hat, az erősödő versenyképtelenség milliányi cselekvés- és sorsdeficitben aktualizálódik. Ahogy Babits írja már idézett cikkében: „ácsorgó, hibás körben forgó, célvesztett magyar életek, pazarolt erők, szomorú sokaság”. Csakhogy ez nem pusztán értelmiségi betegség (*morbis Hungaricus intelligentiae*), ahogy Babits hitte: osztársadalmi jelenség, afféle ördögi kör, amelyben a társadalom- és gazdaságszerkezeti meghatározottságokkal összefonódó átfogó kontrollstruktúrák az egyéni léthelyzeteken és választásokon keresztül nyilvánulnak meg. Túl kézenfekvőnek tűnik a tanulság, hogy ti. a gyors adaptáció vagy az információs infrastruktúra sikeres fejlesztése önmagában nem elég, mert azt hosszú távú gazdaság- és társadalomszerkezeti alpmintázatok határozzák meg,⁵¹ hogy milyen közegben milyen ráépülő ciklusok hogyan alakítják a *stock*, a *flow* és a transzformáció mintázatait. Azért fontos mégis kimondani mindezt, majd újra és újra visszatérni hozzá, mert az információs társadalom kutatói a digitális technológia penetrációs, sáv szélességi és ellátottsági adatainak bővületéből kiszakadva, a XXI. század elején ugyanezt a felismerést fogalmazzák meg a kortárs versenyképességi erőterben.⁵²

Ennek tudatában, befejezésként, immár azt a kérdést is feltehetjük, hogy talá-lunk-e a két világháború közti Magyarországon olyan beavatkozási és kitörési pontokat, amelyek a társadalom- és gazdaságszerkezeti adottságok ellenére vagy azok figyelembevételével esélyt kínáltak volna a desztillációs logika meghaladására, a *stock* megfelelőbb mozgósítására és *flow*-ciklusokon keresztül történő gyarapítására, az időelőnyből versenyelőnyt termelő stratégiai építkezésre – és ezen keresztül az információs társadalmi kihívásnak való jobb előzetes alkalmazkodásra.⁵³ S noha a preadaptáció jellegzetessége, hogy a majdan sikeresnek bizonyuló képesség, sa-

⁵¹ Hiába csökken az első világháború előestéjére a mezőgazdaság részesedési aránya a teljes nemzeti jövedelemből 44%-ra, ha a foglalkoztatottak aránya 60% marad. Így annak is kisebb az értéke, hogy a szolgáltató ágazatok a maguk 31%-ával megelőzik a 25%-ig jutó ipart és bányászatot (Uo. Katus, i. m. 397.). Miközben Európában a nem mezőgazdasági népesség 1920 és 1940 között átlagosan 1/3-dal növekedett, Magyarországon az 1920-as 56% 1930-ra 52%-ra, de még 1941-re is csak 49%-ra csökkent. (L. Magyarország története 1918–1919; 1919–1945. Főszerk.: Ránki György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 763.). A pusztaság számárányt azonban sokszorosára nagyítja az agrárnépesség „társadalmon kívülsége”: a polgárosodottabb Nyugat-Európához és a centrumba a XX. század elején felzárkózó skandináv országokhoz képest archaikusabb, agrárdomináns társadalomban kialakuló információ- és tudásgazdasági szigeteknek így végképp kevés esélyük volt arra, hogy segítségükkel gyorsuljon fel a társadalmi modernizáció: ehelyett mindinkább túlélésük vagy relatív versenyképességük megtartása maradt a tét.

⁵² Fatálisnak tűnhet, de az Inglehart-féle európai (majd később az egész világra kiterjesztett) összehasonlító értékkutatások alapján például az derült ki, hogy a korszerű információtechnológia adaptációjában viszonylag jól teljesítő és nagy informatikai gyártókapacitásokkal rendelkező Magyarország a kulturális mintázatok alapján a kétezres években távolodni látszik az élvonal skandináv/protestáns és még centrumhelyzetűnek tekinthető kontinentális/katolikus klaszterektől, és a „balkáni” klaszterhez közeledik. Részletek: <http://www.worldvaluessurvey.org/> Magyarul a legnagyobb figyelmet keltő módon a Tárki 2009-es, ráépülő vizsgálata közvetítette a módszertant és az abból fakadó következtetéseket. L. Keller Tamás: *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Tárki, Budapest, 2009. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf.

⁵³ Ez a kérdés ad értelmet a túlnyomórészt ismert, de nem feltétlenül együtt és ilyen szerkezetben tárgyalt történeti tények egymás mellé rendezgetésének.

játosság más célra, más funkcióval, spontán jön létre, de viszonylag könnyű ilyen „esetleges hídfőállásokat” építeni és sokáig fenntartani éppen az információ- és tudásszektor áramlásrendszerében.⁵⁴

Középponti jelentőségűvé így hát a reflektív tudatosság emelkedik: arra kell rákérdeznünk, vajon mennyire voltak felismerhetőek a kortársak számára a kulcsfolyamatok? A társadalmi-gazdasági oldalt, a strukturális gondokat, az akut társadalompolitikai problémákat Jászi Oszkártól Bibó Istvánon át sokan és alaposan feltárták és értették meg, és tudták részben közvetíteni azon kevesek számára, akik erre fogadókésziséget mutattak. De vajon azonosíthatóak voltak-e már akkor az utólag könnyen megnevezhető, fontos információs trendek, találunk-e a tudásgazdálkodás szempontjaira érzékeny főket, diskurzusokat és gyakorlatokat?

A továbbiakban ezekre a kérdésekre keressük a választ.

⁵⁴ És persze nem lehet eltekinteni attól sem, hogy egy, információs szempontból sikeresebbnek mondható fejlődési forgatókönyv esetén a világháborút követő *pártállami fordulat ugyanúgy lerombolta volna-e a történetileg kialakult áramlásrendszer meghatározó elemeit?* De akár azt a kérdést is fel lehet tenni, hogy vajon kerülhetett-e volna kedvezőbb helyzetbe Magyarország például azáltal, hogy *hatékonyabb „környezetletapogatósi” információs csatornákat és professzionálisabb döntés-előkészítési rendszereket üzemeltetve, sikeresebb diplomáciai döntésekkel vesz részt a második világháború végjátékában?* Ha az 1944-es kiugrási kísérlet tragikomédiájának fejetlenségére, koordinációs zavaraira és a tucatnyi főszereplő és statiszta egyedileg azonosítható és nyomon követhető cselekvéseinek és viselkedésének rekonstrukciójára gondolunk, korántsem tűnik értelmetlennek erre a kérdésre is visszatérni.

Világ-képek, kulturális regiszterek és Amerika jelenléte a Horthy-korban

A transznacionális és kapcsolati történetírás adaptálásának lehetőségeiről*

Tanulmányomban a magyarországi kultúra nyitottságát, a Horthy-korszak gondolkodás- vagy tudástörténetét próbálom körbejárni, a „tömegre” figyelve. Tehát nem a „nagy gondolkodók” „kiváló gondolatainak” történetéről szólok (követve az esztétörténet klasszikus megoldását), hanem a tömegesen előforduló gondolatok történetéről, pontosabban az újságolvasó, a moziba járó, a ponyvaregény- és a folyóirat-olvasó, azaz a médiafogyasztó „tömegre” koncentrálok, amelyet általában közönségnek nevezünk.

A közönség világ-képét, világról alkotott tudását (pontosabban világképeit és tudásait) azonban egyetlen összetevőre szűkítve igyekszem rekonstruálni. Ez az egy elem pedig az Amerikai Egyesült Államok. Azt vizsgálom, hogy miként ábrázolta a populáris és az elit média az USA-t, az amerikai életmódot és annak terjedését (például a modern lány típusának megjelenését Magyarországon), és hogy miként forogtak és bukkantak fel az ábrázolás azonos elemei vagy sztereotípiái a különféle kulturális regiszterekben, továbbá hogy miként találkozott a közönség az amerikai kultúrával, hogyan befolyásolta gondolkodását – és befolyásolta-e mindennapjait.

1. KAPCSOLATI MEGKÖZELÍTÉSEK

Historiográfiai szempontból tanulmányom az ún. kapcsolati megközelítésekhez sorolható, és éppen eme megközelítési módok adaptálási lehetőségeit szeretném felvillantani. Nem lezárt, kész elemzések ismertetek, hanem csak irányokat próbálok bemutatni.

* Az írás a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

A kapcsolati megközelítések családjába olyan irányzatok tartoznak, mint a történeti keresztezés (*histoire croisée*) vagy másként az összegabalyodott történetek (*entangled histories*), a kapcsolódó történelem (*connected history*), a közös történelem (*shared history*), a nemzeteken átnyúló történelem (*transnational history*), a kulturális transzferek kutatása vagy az olyan régebbi irányzatok, mint az összehasonlító történetírás, a világtörténelem és a globális történelem.¹ Ezek közeke abban, hogy túl akarnak lépni a nemzeti történelmek bezártságán, a külvilágtól elzárt szemlélésén, azon az eszencialista (vagy másként: primordiális) felfogáson, amely szerint a nemzet ősidők óta létező realitás, tehát nem a modern kor produktuma. A XX. század első felében Marc Blochot is ez a szándék vezette, amikor az összehasonlító történetírás módszertani finomítását végezte. Amint a kérdérről szóló tanulmányában Lajta L. László írja: Bloch „a magukba zárkózó (adott esetben torzító módon hosszú távú etnoföldrajzi kontinuitásokat posztuláló) nemzeti történetírások hagyományaiból való kiszabadulás intézményes, technikai és – legfőképp – mentalitásbeli feltételeinek megteremtését” tartotta fontosnak.²

Ezeket a megközelítéseket továbbá a nemzeti kivételességek vizsgálata jellemzi (tulajdonképpen annak megkérdőjelezése, hogy ez volna a döntő), hiszen éppen azt kutatják, hogy mily módon hatottak a nemzeti kultúrák egymásra, miként épültek be egyes nemzeti kultúrák elemei más nemzeti kultúrákba és módosultak ott. Ami a közvetítés révén változott, azaz immár transznacionálissá vált elemek vizsgálatát is magában foglalhatja: mondjuk a bécsi német közvetítéssel az 1870-es években Magyarországra érkezett francia operettek, amelyek a közvetítés miatt mások lettek, mint eredetileg voltak (például „lompos bécsi viccek” kerültek a darabokba, amelyek így elveszítették könnyed és nagyvilági jellegüket).³

A kapcsolati megközelítésekhez sorolható irányzatok némelyike talán inkább csak címke vagy témakijelölés, némelyik viszont sajátos módszertani program is. Önmagában vizsgálható például egy-egy jelenség feltűnése, „áthelyeződése” a bevezetődés–elterjedés–befogadás lineáris folyamatát feltételezve és követve. Az egyirányú elsajátítás helyett azonban lehetséges a „többirányú, recipro, kereszteződő, interaktív, illetve visszaforduló kulturális átvételek sokkal összetettebb problémáira” összpontosítani, amint a történeti keresztezés hívei ajánlják.⁴

Ehhez képest a transznacionális megközelítéshez nagyon különböző szempontok tartoznak. Egyes történeti munkákban tágabb folyamatokra utal, és ilyen-

¹ Az irányzatok közötti különbségekre lásd például: Michael Werner–Bénédicte Zimmermann: Túl az összehasonlítás: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása. *Korall*, 2007/28–29. 5–30; Ian Tyrell: Reflections on the transnational turn in United States history: theory and practice. *Journal of Global History*, 2009/4. 453–474; *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*. Hrsg.: Gunilla Budde, Sebastian Conrad, Oliver Janz. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006.

² Lajtai L. László: A komparatiztikától a történeti keresztezésig. A francia társadalomtörténet útkeresései Marc Blochtól az *histoire croisée*-ig. *SIC ITUR AD ASTRA*, 2006/1–2. 76.

³ Itt konkrétan a fordítás problémájáról van szó, ugyanis egy bécsi ügynöké volt a külföldi darabok magyarországi joga. Rákosi Jenő: *Emlékezések*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2009, 168.

⁴ Lajtai, i. m. 79.

kor a kutatási téma mint értelmező környezet tűnik fel. Ami olyasmit jelent, mint például Lawrence Veysey 1979-es munkája, amelyben az USA történetét a „globális erők” termékeként kívánta leírni, de egyensúlyozni próbált a „befelé figyelés kötelezettsége és a szélesebb perspektíva között”.⁵ Olykor viszont a csere, a kulturális transzfer nem egy dimenzió a sok közül, nem az értelmező környezet, hanem a lényegi kérdés.

Bár egyértelmű, a biztonság kedvéért azonban mégis megemlítem, hogy a kapcsolati megközelítések esetében értelemszerűen szó sincs a nemzeti kultúra tagadásáról, hiszen a kérdés éppen az, hogy miként hat rá az „Idegen elemek beáramlása” – Rákosi Jenő század eleji esszéjének címével szólva. Rákosi ebben az írásában is pontosan azt a kérdést tárgyalta, hogy az általa nem túl fejlettnek gondolt magyar kultúra miként (lenne) képes nemzetivé tenni a külföldi kultúrák termékeit (stílusirányzatokat, műfajokat).⁶ A dolgozat azonban arra hívja a fel a figyelmet, hogy az ilyesféle kapcsolatok észlelése se újdonság (nemhogy maguk a kapcsolatok), továbbá hogy nem volt kizárólagos a kérdésnek az a fajta tárgyalása, amely élesen szembeállította egymással a nemzetit és az idegent. Utóbbira (az éles szembeállításra) több példát is találunk Szekfű Gyula *Három nemzedék...* című munkájában, például politikai megoldások és intézmények, többek a között a zsidó emancipáció átvételének tárgyalásakor is.⁷

Témám azonban nem általában a „kapcsolódás”, hanem az ennek részeként felfogott ún. amerikanizálódás, ami kulturális átvételeket jelent. Három módon próbálok kapcsolódni ehhez a megközelítéshez. *Egyrészt* bemutatom a budapesti (populáris vagy világvárosi) kultúra amerikanizálódásának észlelését, ábrázolását, *másrészt* pedig azt: miként vált nemzetivé (magyarrá) az ún. modern lány típusa, amely Amerikából indulva terjedt el a világban. *Harmadrészt* részletesebben kitérek arra, hogy mi befolyásolta bizonyos amerikai jelenségek magyarországi értelmezését. Azaz: miként fejtették meg magyarországi médiafogyasztók egy amerikai jelenség vagy esemény jelentését, amely jelenségről vagy eseményről a mozi közvetítésével értesültek? Itt abból a feltételezésből indulok ki, hogy kultúránként más és más és jelentés kap(ott) ugyanaz az amerikai esemény, tehát más a „magyar jelentése”, mint mondjuk a franciáé. Ráadásul többféle „magyar jelentés” is létezett. Ebből kettőt (két és felet) próbálok meg rekonstruálni. Mindennek kontextusaként és résztémájaként tárgyalom a globalitás és Amerika ábrázolását a Horthy-korban.

⁵ Ian Tyrell, i. m. 462.

⁶ Rákosi Jenő: *Tárcák, cikkek*. II. Franklin Társulat, Budapest, é. n., 135.

⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* [1934]. ÁKV–Maecenas, Budapest, 1989, 102–103.

2. KÖZÖNSÉGEK ÉS KULTÚRÁK

Mint említettem, tanulmányom egyik témája az, hogy miként találkozott a magyar közönség Amerikával a különféle kulturális regiszterekben, és miként értelmezte a média által közvetített amerikai kultúrát, miként illesztette bele a magyar kultúrába (pontosabban az általam vizsgált magyar kultúrákba).⁸ Úgy vélem, hogy az utóbbi interpretációs folyamatot a közönség világgépén keresztül lehet rekonstruálni. Mindebből következően tisztáznom kell, hogy a továbbiakban mit jelent a közönség, a kulturális regiszter és a világgép fogalma.

A közönségkutatás

A közönségkutatás (a téma fontossága miatt értelemszerűen) önálló kutatási irányzat a médiatudományon belül. Ennek kapcsán először is megemlítem, hogy a közönséget a szakirodalomban sokféle módon szokás elképzelni, sokféle csoportját szokták elkülöníteni. Így például lehetséges „a” tömegmédia egységes közönségéről szólni, valamint egyes médiumok vagy egyes műsorok közönségéről is.⁹

Magának a közönségkutatásnak (nagyon leegyszerűsítve) három nagyobb megközelítési módja van: a hatáskutatás, a befogadáskutatás és az antropológiai megközelítés. Az első tulajdonképpen a propaganda kutatásából származik, és az elmúlt lassan egy évszázadban a média nagy és kis hatásának számtalan elméletét produkálta. A másodikat, a befogadáskutatást egyes szerzők a közönségkutatás „kvalitatív fordulatának” tartják:¹⁰ fő kérdése, hogy milyen módon zajlik a médiaszövegek értelmezése. Az ide sorolható legismertebb elméletek az ún. recepcióesztétika és hermeneutika, amely szerint az interpretáció folyamata a szöveg és az olvasó „egyezkedése”, az olvasó „történeti horizontjának” és a szöveg „idegen” horizontjának találkozása és egybeolvadása, illetve a kódolás–dekódolás elmélete, amely szerint a szövegek háromféle olvasata/értelmezése lehetséges: a szerző által preferált, az azzal ellentétes és az „átmeneti”.

Ezek az elméletek abban közösek, hogy az olvasó, néző, hallgató társadalmi és politikai környezetét, korábbi tapasztalatait, esetleg még adott médiumfajra vonatkozó ismereteit is fontosnak tartják, mivel ezek mind befolyásolják az interpretációt, azaz a jelentésadást. Mint látszik: közösek abban is, hogy a közönséget aktívnak látják és nem passzívnak, mint bizonyos korábbi hatáselméletek, amelyek szerint a média bármilyen hatást és így bármilyen értelmezést elő tud állítani a befogadóban. És végül: ezek az elméletek azt mutatják, hogy ugyanannak a média-

⁸ Magával a közvetítéssel e helyütt nem foglalkozom.

⁹ A közönségre összefoglaló módon lásd Denis McQuail: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 311–355.

¹⁰ Bo Reimer: Crisis? What crisis? Analysing audience studies. *Nordicom Review*, 1998/1. 135–142. – Ennek az értelmezésnek az elfogadottságára lásd: Magriet Pitout: *Reception Theory. Media Studies, II. Content, Audience and Production*. Ed. Pieter J. Fourie. Juta, Lansdowne, 2006, 244.

szövegnek különféle olvasatai, értelmezései vannak. Ha tehát például egy filmet „történetileg” értelmezünk, nem elégedhetünk meg egyetlen jelentéssel, mert az csak az egykori nézők egyetlen egy csoportjának interpretációja.

Kérdés, hogy „végtelen-e” a jelentések száma, illetve hogy ugyanannyi jelentés „rejtőzik-e” minden médiaszövegben (pontosabban a befogadás során ugyanannyi jelentés állítható-e elő). Fiske ebből a szempontból a televíziós műsorok relatív nyitottságát és az egymásnak akár ellentmondó jelentéseket hangsúlyozta, mint ami speciálisan ehhez a médiumhoz és termékeihez kapcsolható.¹¹ Ebből a számunkra most egyetlen következmény fontos: az, hogy egy-egy mű „nyitottságát” a különféle értelmezésekre a nézők társadalmi helyzetén kívül műfaji okok is befolyásolják.

A legfontosabb kérdés most azonban talán mégiscsak az, hogy lehetséges-e egyáltalán rekonstruálni a múltbeli közönség egykori médiaértelmezéseit. Ez a történeti közönségkutatás általános problémája.

Nyilvánvalóan nem egyszerű már nem élő személyek médiahasználatának vizsgálata. Jérôme Bourdon egy előadásában azt mondta, hogy három lépésben kell „elgondolni a múltbeli közönséget”.¹² Az első episztemológiai jellegű: meg kell ismerni a nyilvánosságra és a közönségre vonatkozó egykori tudásokat (a politikai filozófia, szociológia álláspontjait, a politikai vitákat). Emellett fel kell dolgozni azokat a médiaszövegeket, amelyek adott korban népszerűek voltak (ez nevezte módszertani közelítésnek). Utóbbi logikus, hiszen a közönséget akkor ismerjük meg (ha megismerhetjük egyáltalán), ha azt elemezzük, amit a legtöbben „szerettek”. Ezzel azonban a probléma az – így Bourdon –, hogy „minden forrás hajlamos előállítani a saját közönségét”, azaz a források különféle csoportjai más és más közönséget sejtetnek. A Bourdon által felvázolt harmadik lehetőség (ez a közönség „materiális elgondolása”) valami olyasmi, amit egyes személyek, csoportok kvázi média-mikrotörténeteként képzelhetünk el, amikor is a médiafogyasztás helyzetét alaposan megismerve következtetünk magára a médiafogyasztásra.¹³ Bourdon ugyanakkor hangsúlyozta: a múltbeli közönségről szóló források rendszerint olyan ritkák, hogy a közönség rekonstruálása érdekében „speciális erőfeszítésre”, történeti képzeletre van szükség. A rekonstrukció másik nehézsége pedig az, hogy a média absztrakt és statikus tartalmaiból kell kiindulnia, miközben „helyre kell állítania” a befogadás dinamikus és „fizikai folyamatát”.¹⁴

¹¹ John Fiske: *Television Culture*. Sage, London, 1987.

¹² Jérôme Bourdon: *Doing Audience History. A Triple Invention*. (Elhangzott: 4th Congress of European Communication Research and Education Association, Isztambul, 2012. október 26.)

¹³ Ugyanezt Sabina Mihelj egyértelműbben fogalmazta meg a Bourdonét követő előadásban: „a múltbeli közönség relatív »láthatósága« a történeti kontextus terméke” – fogalmazott (*Imagining a Socialist Audience: Cultural Engineering and Its Limit*). Uo.

¹⁴ Bourdon azt is elmondta, hogy a jelenkortörténet számára a források nagy száma nem teszi könnyebbé a feladatot, mert a források különféle választéka között kell alátámasztania igazát.

E két utóbbi (tehát az úgynevezett módszertani és materiális) módozatot követve próbálom meg „elgondolni”, hogy milyen lehetett a közönség világról alkotott elgondolása.¹⁵

Kérdéseim a következők: mit gondolhatott a „világról” a média közönsége? Miként fejtette meg, értelmezte azt, amit az újságokban vagy a könyvekben olvasott, a rádióban hallott, a moziban látott? Milyen kapcsolat létezett a filmek, könyvek, lapok tartalma és a nézők, olvasók világról alkotott elgondolásai között?¹⁶

A közönséget a 4. és 5. fejezetben egységesnek mutatom, abból a megközelítésből kiindulva, amely szerint „a” tömegmédia közönsége egységesen is vizsgálható, azaz lehetséges egy közönségről beszélni. A 7. fejezetben ezzel szemben egyes médiumok közönségét vizsgálom, azt elemmezve, hogy mi történik akkor, ha egy-egy folyóirat közönsége egy harmadik médium (konkrétan a mozi) közönségének részévé válik.

Ezeket a bizonyos csoportokat médiafogyasztásuk alapján különítem el, mégpedig két szempont szerint. Egyrészt világnézeti különbségeket veszek figyelembe, amikor is a *Szocializmus*, illetve a *Magyar Szemle* tartalmát vizsgálom, illetve ezek hatását más médiaszövegek értelmezésére, másrészt azt vizsgálom, hogy milyen összefüggés lehetett az eltérő kulturális regiszterek és az eltérő világképek között.

Kulturális regiszterek és kultúrák

A kulturális regiszterek és az eltérő világképek kapcsán nem az ún. minőségi (esztétikai) különbségek foglalkoztatnak, azaz nem a „magas- (elit-) kultúra” és az „alacsony- (tömeg- vagy populáris) kultúra” szembeállítást követem.¹⁷ Lehet ugyan, hogy a „magaskultúra” médiumai differenciáltabb módon közvetítették közönségüknek a világot, az „alacsonykultúrához” sorolható médiumok pedig a reflexivitás teljes hiányával és leegyszerűsítésekkel, „kulturális könnyítésekkel” jellemezhetők, de nem ez vizsgálatom tárgya.

A tanulmányom címében szereplő „kulturális regiszter” fogalmával a következő szempontokat hangsúlyoznám. Amikor azt mondjuk, hogy „magaskultúra” és „tömegkultúra” vagy „populáris kultúra”, akkor eltérő beszédmódokra, a médiaszövegek eltérő és sajátos megformálási technikáira, mintázataira, felépítésük sajátos logikájára (mondjuk a műfaji eltérésekre), esetleg sokszorosíthatóságukra, a nemzeti hagyományhoz fűződő viszonyukra és helyzetükre utalunk a kulturális termékek piacán.¹⁸ Azaz utalunk a médiaszöveg pozíciójára, amelyet részben az

¹⁵ A Bourdon által episztemológiainak nevezett megközelítésre korábban már tettem kísérletet, igaz, a fogalomtörténet paradigmáját használva: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011, 42–72.

¹⁶ A továbbiakban a médiumok tartalmait összefoglalólag, alkalmanként, médiaszövegnek hívom.

¹⁷ Coli Sparks: *Popular Journalism: Theories and Practice*. In: Peter Dahlgren, Colin Sparks (eds.): *Journalism and Popular Culture*. Sage, London, 1992, 24–25.

¹⁸ Holt N. Parker: *Toward a Definition of Popular Culture*. *History and Theory*, 2011/2. 149–152.

alkotó és az eladó szándéka határoz meg. Részben azonban a mozinéző, az olvasó stb. befogadói tevékenysége. Itt a befogadás eltérő „modalitásairól” van szó, azaz arról, hogy a médiafogyasztók adott médiaszöveghez eltérő módon viszonyulnak.

Ha példával kellene illusztrálnom mindezt, akkor az egyik példám Nagy Lajos 1940-es, a ponyvaregényről szóló cikke lenne. Eszerint ponyvaregény az, amelyet a cseléd, a pincér és így tovább ponyvaregényként olvas, amelyet a szórakozás, a kikapcsolódás kedvéért olvas a művelt középosztálybeli, kissé természetesen szégyenkezve, és ami olcsó és vékony – szemben az „igazi regénnyel”, amely vastag és 7 pengő darabja.¹⁹

Egy másik példám a *Magyar Szemle* rövid könyvismertetése, amelynek névtelen szerzője szembeállította egymással a (valódi) irodalmat és az olyan „futószalag-terméket”, mint amilyen F. Van Wyck Mason *Három kikötő* című műve, „az amerikai best-seller irodalom tipikus képviselője”. A cikkben ezenkívül az olvasható, hogy a kötet a „harmadrangú amerikai főiskolák regényíró-tanfolyamainak siker-receptjét” követi.²⁰ Mindez pedig a kulturális regiszterek közötti különbségek közül az előállítók szándékai vagy az egyedi alkotás–tömegtermelés közötti különbségekre utal. Ahogy Rejtő Jenő írta körbe *A szőke ciklon* című „ponyvaregényében”:

„...ma [...] a regényírás bizonyos fajtáit már nem is iparszerűen, hanem a konyhaművészet szabályai szerint, kész receptek alapján főzik ki. Például: »Végé két ifjú szerető szívét, törd meg, forrald fel a szenvedélyeket, hintsél a tetejébe egy kis édes egyházi áldást, és jól megfőzve vagy félig sületlenül bármikor feltálalhatod az olvasónak.«”²¹

A harmadik példám valójában nem példa, hanem egy médiahatás-elmélet. A célzott használat, vagy másként: a használat és kielégülés elmélete.²² Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy ugyanazt a médiaszöveget mindig másra használva fogyasztjuk. A ponyvaregényeket például olvashatjuk a reflexív, távolságtartó, kritikai beállítódást aktivizáló módon, és olvashatjuk „direktben” mint a valóság tükröződését (ekkor populáris regiszterről beszélhetünk).

A kultúra rétegzettségére, esetünkben a nemzeti kultúrán belüli, egymástól eltérő kultúrák létezésére utal a világkép fogalma is. Ez itt és most nem ideológiákra utal, hanem Clifford Geertz egyik, az antropológiai kutatásokban használatos kultúrafogalmat elemző tanulmányát tekintem alapnak. Eszerint a kultúra egyrészt az értékelő elemeket és az érzelmeket jelenti (ez az erkölcsi és esztétikai kategóriája), másrészt a kognitív, az egzisztenciális vonatkozásokat. Ez utóbbi a világkép. Meghatározás szerint „a dolgok tiszta megjelenése [...] azaz a természetről, az énről, a társadalomról alkotott képzetek összessége [... valamint] a rendről vallott legáltalá-

¹⁹ Nagy Lajos: A ponyváról vall a ponyvaolvasó. In: *Nagy Lajos válogatott művei*. Szerk.: Gordon Etel, Vargha Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 1375–1379.

²⁰ *Magyar Szemle*, 1943/4. 224.

²¹ Rejtő Jenő: *A szőke ciklon*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1959, 3.

²² Babocsay Ádám: Médiakutatási paradigmák: a „tartalom és hatás” és a „használat és gratifikáció” kutatási irányzatok. *Jel-Kép*, 2003/1. 55–64.

nosabb eszmék” együttese. Másként fogalmazva: „a valóság feltételezett struktúrája”, a „fundamentális valóság”.²³

Mivel a valóságot nem egyféleképpen képzeljük el, építjük fel – másokkal együtt és magunknak –, ezért a társadalmakban többféle világkép, „a realitások különféle víziói” (eltérő realitások) léteznek egymás mellett, és ebből következően többféle ethosz (etika, életstílus) is létezik. A világkép Geertz szerint az ember biológiai szükséglete, hiszen mindenki vágyik arra, hogy „tényszerű alapot” találjon meggyőződése számára, illetve hogy értelmezni tudja újabb és újabb tapasztalatait, hogy személyes valóságában fenn tudja tartani a rendet.

A világképek tehát „világképzetek”, a valóságra vonatkozó eltérő tudások,²⁴ egyúttal eltérő kultúrák.

Ebből számunkra talán az következhet, hogy ha elővesszük például a Horthy-korban népszerű médiumokat, és megnézzük, mit közöltek a világról, akkor lehetséges, hogy megismerjük adott médiumok közönségének világképét – azt, hogy mit is tudtak Amerikáról. Sőt ha valóban populáris, tehát népszerű médiumokat nézünk, akkor következtetést vonhatunk le „a” közönségre mint tömegre. Ám, mint láttuk, ehhez a feltételezéshez módszertani leegyszerűsítésekre van szükség, és ezért pontosabb is úgy fogalmazni: amikor bizonyos populáris médiumok világképét próbálom rekonstruálni, akkor ennek eredményeként (ha jól végeztem a feladatomat) egyrészt az előállító szándékait ismerem meg, ami (másképp) az úgynevezett preferált olvasattal egyezik. Ebben az esetben tehát nem vizsgálom a jelenségek pluralitását, és azt sem (ha egyáltalán lehetséges), hogy a közönség mekkora csoportjának olvasata egyezik a preferált olvasattal.

3. A GLOBALITÁS MINT „NAGY NYITÁS”

A zárt–nyitott Magyarország nézőpontjából a Horthy-korszak sajátossága a globalitás. Ez egyszerre kutatásom tárgyának (az Amerika-ábrázolásnak) „értelmező kontextusa”, illetve tárgya (annak része) abban az értelemben, hogy Amerika médiabeli jelentőségének (gyakoribb tárgyalásának) az oka éppen jelentőségének megnövekedése. Ez pedig egyrészt az első világháborúval magyarázható, másrészt az azt megelőzően, azaz korábban beköszöntött globalitással.

A XX. század első felében (amint Ulrich Beck is hangsúlyozza) már régen vége a valóság előállításában a nemzeti, állami szuverenitásnak: „...a helyi életformákat olyan »példa-képekkel« dúlják fel, töltik meg, amelyek társadalmilag és térbelileg egészen máshonnan származnak”. Roger Silverstone egyenesen azt állítja, hogy

²³ Clifford Geertz: Az ethosz, a világkép és a szent szimbólumok elemzése. In: Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Szerk.: Niedermüller Péter. Századvég, Budapest, 1994, 5, 8, 9.

²⁴ Peter Burke: *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Polity, Cambridge, 2002, 13–17.

„A kultúripar volt az első olyan ágazat, ahol a globalizáció végbement, bolygónk összezsugorodásának egyszerre okaként és következményeként.”²⁵ Roland Robertson éppen e miatt a változás miatt úgy véli, hogy az 1870-es és 1920-as évtized határolta időszakra tehetjük a globalizáció kezdetét, ugyanis a „meglévő globalizációkat” ekkor „tudatos, tömegkommunikációs eszközök által reflektált globalizációk” váltották vagy egészítették ki.²⁶ Ezt a jellegzetességet továbbá nevezhetjük a globalizáció előkészítése korának is, ami azt jelenti, hogy az „átlagos” médiafogyasztó tudata globalizálódott (erre még visszatérek), azaz vilásképe „kitágult”, és a „nagyvilág” egyre több és egyre nagyobb részét képzelte-képzelhette el; a világ egyre nagyobb része lett számára valóságos és megtapasztalt.

De ki az „átlagos” médiafogyasztó? Kozma Miklós, a rádió és az MTI elnöke szerint a modern ember. 1940-es naplóbejegyzése szerint „A hírszolgálat révén a modern ember idegzetében viseli a világ minden bajának tudatát mint szörnyűsége terhet.”²⁷ Bő egy évtizeddel korábban Ernst Bloch egy 1929-es cikkében így írt: „Az illusztrált lap és a mozgófénykép a világ minden, még legtávolabbi zugát is a tömeg közvetlen látványává tette”.²⁸ Nagyjából ugyanekkor José Ortega Y Gasset pedig azt írta *A tömegek lázadásában*:

„[...] a világ és vele, benne az élet is, hirtelen megnövekedett. Hirtelen valóban világszerűvé vált; [...] az élet tartalma az átlagember típusa számára ma az egész világ; [...] ma mindenki, egészen szokásszerűen, az egész világot éli. [...] A távolinak ez a közelsége, a messzinek ez az ittléte, minden élet határát mesés arányban kitágította.”²⁹

És ugyanezt Zilahy Lajos így írta körbe 1937-es, az *Új Idők* című hetilapban közölt cikkében: apja nemzedéke számára a „földgolyó üres” volt, mert a külföldi hírek úgy hangzottak, „mintha a csillagokról beszélgetnének”. Akkor „senkit se érdekel[t], hogy mi történik odakint a nagyvilágban”. Ám 1937-ben

„...olyan kicsinek érezzük és látjuk a földgolyót, mint apáink a vármegyét. A trónjáról lemondó angol király lélegzetvételét is halljuk, amikor új mondatba kezd. Madrid sorsa családi ügyé lett, Afrika térképe beleszól életünkbe. Világpolgárok lettünk és ha a saját sorsunkra gondolunk, az egész világot át kell pillantanunk.”³⁰

A „világpolgári” tapasztalat forrásának Zilahy tehát a médiát tartotta, és ezzel messze nem volt egyedül. Szabó Dezső már 1913-ban, a *Nyugatban* azt írta a mozi-

²⁵ Roger Silverstone: *Miért szükséges a média tanulmányozása?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008, 126.

²⁶ Ulrich Beck: *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései – Válaszok a globalizációra.* Belvedere Kiadó, Szeged, 2005, 29, 58.

²⁷ Idézi: Ormos Mária: Fából vaskarika – Kozma Miklós, a „nemesen konzervatív” magyar propagandapolitikus. *Mozgó Világ*, 2000/3. 10.

²⁸ Ernst Bloch: A képes újság diadala. In: Uő: *Korunk öröksége.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989, 40. (Kiemelés tőlem – S. B.)

²⁹ José Ortega Y Gasset: *A tömegek lázadása.* „Írás”, Budapest, é. n. 44–45.

³⁰ Új esztendő küszöbén. *Új Idők*, 1937/1. 1.

ról, hogy elősegíti a világpolgár-lélek kialakulását. A mozi ugyanis „Az embert egy ültő helyében megsétáltatja az egész világon”.³¹ Németh László 1934-ben a rádió kapcsán fogalmazott meg hasonló gondolatot, Ortutay Gyula a képeskönyveket és az útleírásokat említette, mint amelyekből – utazások híján – a világ megismerhető, Kosáry Domokos pedig így rögzítette: a falusi olvasók az újságokban és a ponyvaregényekben egyaránt a különös dolgok, a kuriózumok, a „kevésbé ismert világ-rész[ek] és lakói[k]” iránt érdeklődnek.³² A legérdekesebbek azonban talán azok a szépirodalmi alkotások, amelyek vagy az utazást „tematizálják” (azaz nem csupán egy utazást mutatnak be vagy egy utazás az adott történet „kerete”, hanem magára az utazás ilyesféle medializálására, közvetítésére is reflektálnak), avagy azok, amelyek legalább részben a világ „mediális” közvetítésének kérdését vetik fel. Ilyen Radnóti Miklós *Három hunyorítás* című, az „újság mint a nagyvilág bemutatója” gondolatot tartalmazó, a távoli események átélését tematizáló verse:

„Tegnap újság fekszik a földön,
alvó címeit most ujraköltöm
s tiszta szobámon átalúszik a
förtelmes Politika.

Már figyelem a távoli híreket,
már egy-egy szó ritmusra lépeget...”³³

A távoli megtapasztalása azonban, természetesen, nem csupán médiumok segítségével történt, noha ezek fontosabbnak tűnnek számunkra, például mert nagyobb körben hatottak. Hiszen mondjuk egy angliai utazás magától értetődően kevesebb ember világképét formálta, mint egy Angliában játszódó regény – amint ez utóbbira Szerb Antal is utalt egyik cikkében. (Ebben arról lamentált, hogy a hallgatóság úgy vált „angol nemzeti jellemvonássá”, hogy „az európai tudatba Verne Gyula könyvei vitték bele a hallgatag angol képzetét”, amit Sir Atrhur Conan Doyle hőse, Sherlock Holmes, „az igazi angol az európai képzetben”, csak megerősített.)³⁴ Ettől függetlenül legalább meg kell említeni, hogy a „valós utazás” is egyrészt divatba jött (ezt mutatja a számtalan útirajz, útibeszámoló, amelyek részben önálló kötetekben, részben újságokban jelentek meg), másrészt sokak: a gazdasági és politikai emigránsok, valamint hadifoglyok számára kényszer lett. A kortárs szociológus, Dékány István 1943-as könyvében a „gyors életritmus” mellett pontosan a „mobilizmust” és az „új nomádságot” sorolta a „mai társadalom különleges vonásai” közé.

³¹ Szabó Dezső: Moziban. *Nyugat*, 1912/24. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00118/03789.htm>

³² Németh Lászlót idézi Salamon István: *Tollal és mikrofonnal. Irodalom a Magyar Rádióban, 1925–1944*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2003, 67; Ortutay Gyula: Magyarország felfedezése. [1936] In: *Válasz, 1934–1938*. Sajtó alá rendezte: Széchenyi Ágnes. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 314; Kosáry Domokos: Művelődési szociográfia. Jelentés a falumunka egy ágáról. *Magyar Szemle*, 1935. 25. k. 42.

³³ Radnóti Miklós *válogatott művei*. Sajtó alá rendezte: Tolnai Gábor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1962, 201–202.

³⁴ Szerb Antal: Miért hallgat az angol? [1938] In: *Uő: A varázsló eltöri pálcáját*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1969, 366–367.

Ennek alapja az volt, hogy a közlekedési forradalom fogalmában összekapcsolta egymással a különféle kommunikációs és közlekedési eszközök gyors fejlődését és elterjedését, és úgy látta, hogy ezek hatására jellemezte a XX. század első felének társadalmát a „mobilizmus” (szemben a XIX. század első felével, amikor a társadalom még „legyökeresedett, stabilis” volt).³⁵

Úgy tűnik tehát, hogy a XIX. század közepétől a kor egyik alapélménye az utazás és a világ „mediális” megtapasztalása volt. Az utazás (saját utazás, mások utazása, utazás a média révén, utazás gondolatban) tömegek alapélménye lett.³⁶ A „tömegesedési” folyamat a XIX. század közepe táján kezdődött. 1841–1843-ban megjelentek például Párizsban a *Daguerriánus kirándulások: A földgolyó legfontosabb látképei és műemlékei* (*Excursion daguerriennes. Vues et monuments les plus remarquables du globe*) című kötetek. Az 1850-es éveket többek között a fotós orientalizmus jellemezte, azaz a nagy keleti utazás fényképezés céljából, illetve a fotós „orientalizálás”, azaz a keleties, orientalista stílusú műtermi fotók készítése.³⁷ Világkiállításokon, tematikus parkokban más országok és korok építményeit lehetett látogatni, míg a speciális épületekben, az ún. rotundákban elhelyezett panorámafestményeket nézegetve többek között távoli erdőkben, tengerparton bolyonghattak a szerencsések.³⁸ Jellemző továbbá, hogy a zenét is „elárasztotta” a Kelet mint gondolat vagy címke és mint sajátos motívum (gondoljunk csak id. Johann Strauss *Kínai polkájára* vagy Puccini *Pillangókisasszonyára*), a vadnyugat (*A Nyugat lányának* helyszíneül Puccini az aranyláz idejének Kaliforniáját választotta), illetve az „amerikai néger zenére”, a ragtime-ra és a dzsesszre.³⁹ Utóbbi valódi „keresztéseket”, beépülést eredményezett a nemzeti kultúrába: Eric Satie volt ez egyik első európai zeneszerző, aki ragtime-utánezatot komponált (*Le Picadilly*, 1905), és őt követték sokan mások, például Ernst Krenek 1927-es *Jonny játszik* című jazzoperájával. A francia gyerekek és felnőttek játszhattak a *Nyolcvan nap alatt a Föld körül* nevű utazási játékkal (vagy akár olvashatták Verne regényét), az amerikaiak pedig ennek párdarabjával, a *Föld körül Nelly Bly-jal* nevűvel, amely segítségével az első

³⁵ Dékány István: *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Pantheon, Budapest, 1943, 233.

³⁶ Ismert korábbi példák közül most csak egy „ősit” említek: Abraham Ortelius 1570-es, *A Földgolyó látványa* (*Theatrum Orbis Terrarum*) című térképkötetét.

³⁷ Susan Sontag: *A fényképezésről*. Európa Kiadó, Budapest, 1999, 116. – Az orientalista stílus kiemelkedő képviselője az angol udvari fotós, Roger Fenton volt, akit többek között a krími háborúról készített képei tettek ismertté. Lásd: Gordon Baldwin–Roger Fenton: *Orientalist Suite*. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 1996. Az orientalista fotós stílus kapcsán gondolhatunk továbbá a „keleti” lakberendezési tárgyak népszerűségére is.

³⁸ Martin Wörner: *Vergnügung und Belehrung. Volkskultur auf den Weltausstellung 1851–1900*. Waxmann, Münster, 1999; Varga Tünde: A történelem (meg)jelenítése: tömegmédia és reprezentáció. In: *Kép – írás – művészet. Tanulmányok a 19–20. századi magyar képzőművészet és irodalom kapcsolatáról*. Szerk.: Kékési Zoltán–Paternák Miklós. Ráció Kiadó, Budapest, 2006, 144–148.

³⁹ Természetesen korábbi példák is vannak ilyesféle „zenei utazásokra”: említhető többek között Johann Friedrich Christoph Bachtól az 1776-os *Az amerikai lány* (*Die Amerikanerin*) című kantátája, amelynek címadását az Amerika iránti megélénkülő érdeklődés motiválta (eredeti címe *Egy mór dala* lett volna). De említhető a török-motívum feltűnése is mondjuk Mozart (*Szöktetés a szerájból*) vagy Rossini (*A török Itáliában*) operájában.

amerikai újságíróknak valódi és kevesebb mint nyolcvan napig tartó világkörüli utazását élhették át.

„Mindenki” járt tehát moziba, olvasott útibeszámolót, vagy regényt, amely egy másik korabeli országban játszódott, hallgatott távoli világokat idéző vagy egyenesen onnan származó zeneműveket, és sokan utaztak, Babits Mihállyal szólva: „Messze... messze...”. Amint parodisztikus hangon Szini Gyula megjegyezte: „Az emberek kissé megbámulnak, mert messziről jöttél. [...] azt kell mondanod, hogy Erdélyből jöttél. Erről már igazán nem tudják, mi fán terem. Azt fogják hinni, Kínából való vagy...”⁴⁰

A világgpolgár-lét, a világgpolgár-lélek, az egész világ egészen szokásszerű megélése, a világ minden bajának cipelése és ennek variációi a Horthy-korszak sztereotípiái lettek: eltérő regiszterekben, de gyakran megfogalmazott élménnyé vált ez a jelenség. Ezért gondolom használhatónak az Ulf Hannerztől vett a „tudat globalizálódása” kifejezést. Ő, az 1980-as, 1990-es évekről szólva, úgy vélte: „A »világcsinálás« összes fajtája közül” a legfontosabbak a külföldi hírek, mivel ezek „vannak jelen mindennapi életünkben a leginkább megkerülhetetlen módon: [...] A hírek velünk vannak reggel és este, a napilapokban, a folyóiratokban és a tévé képernyőjén.”⁴¹

4. MAGYARORSZÁG ÉS AZ AMERIKANIZÁLÓDÁS

Bár a világsajtó fogalma is a XX. század első felében terjedt el Magyarországon,⁴² nem annyira a napihír, nem a napilap mint „huszonnégy órás világtörténelem” (ahogy a *Pesti Hírlap* szerkesztője, Benda Jenő fogalmazott 1918-ban) az, ami itt érdekel engem, hanem részben az átlagos ponyvaregény-olvasó és a ponyvaregény, tehát a populáris regiszter szerint készülő szöveg és az eszerint olvasó személy, amire és akire a globalitás többek között a ponyvaregényeken, a mozifilmeken, illetve a napisajton keresztül hatott. Részben pedig a „magasabb” regiszterben készült és ennek megfelelően olvasott szöveg (és olvasója) tanulmányom tárgya. A vizsgálat szempontja pedig Amerika, az amerikai kultúra. A globalitás jelenségével is magyarázható ugyanis, hogy a XIX. század vége, a XX. század eleje Európa „amerikanizálódásának” első időszakát jelentette, összefüggésben természetesen az USA világgazdasági súlyának növekedésével (erre még visszatérek). Ez fejeződik ki abban is, hogy William T. Stead már 1902-ben megjelentette *A világ amerikanizálódása, avagy a XX. század fejlődési iránya* (*Americanization of the World or The Trend of the Twentieth Century*) című kötetét – ami arra hívja fel a figyelmet, hogy egyrészt azonosították magát a jelenséget, másrészt megnevezésére ekkor már fogalmat is alkottak. A német

⁴⁰ Szini Gyula: *Barbara*. Grill Károly Könyvkiadó, Budapest, 1926, 37–38.

⁴¹ Ulf Hannerz: Baj van a globális világfaluban. A világ, ahogyan a külföldi tudósítók látják. *Replika*, 1997/26. 87.

⁴² Például Dr. Bárd Imre: Kína és az európai imperializmus. *Szocializmus*, 1927/6. 215.

Amerikanisierung fogalom például XIX. század végi, és a Horthy-korban elvértve Magyarországon is felbukkant mint az európai kultúra és életmód átalakulásának egyik fajtája: az amerikanizálódás fogalma a kulturális és erkölcsi színvonal csökkenését, illetve a hasznosság kultuszát, a pénzhajhászást, az anyagiasságot, a „hiperreális gondolatirányzatokat” és a gyorsütemű technikai fejlődést jelentette. Az amerikanizálódás egy „tegnapról mára szerzett kultúra”, amely „a regényt is, akár a felhőkarcolót, tömegek számára építette” – írta Illés Endre.⁴³ Ennek rokon fogalma volt az amerikanizmus, amely Czakó István, Farkas Zoltán egy-egy cikkében vagy Harsányi Kálmán írásában valami előzőhöz hasonlót jelentett (utóbbinál „szélhámoskodást”, ami pedig az amerikázik, azaz a „lóg”, „lassan dolgozik” jelentését idézi).⁴⁴ És találni példát arra is, hogy a jelenséget valaki anélkül írja le, hogy lenne rá saját fogalma. Thurzó Gábor 1940-ben például a bestseller-irodalom szempontjából tényként rögzítette az európai és az amerikai kultúra egyneművé válását. Úgy vélte ugyanis, hogy a világ zsugorodásával Európa és Amerika között „többé nincs ott az óceán”, és – e miatt a változás miatt – ami siker Amerikában, az siker Európában – és még Indiában is.⁴⁵ Más szerzőknek pedig egy-egy elejtett megjegyzése is sejteti, hogy hasonló változásokat tapasztaltak. Szomory Dezső például a *Színházi Élet* 1935. december 10-i számában a „kétségbeejtő gép-korszakunkat” és „week-end világunkat” említette,⁴⁶ amelyek a kor Magyarországnál szintén az USA-ábrázolás elterjedt elemei voltak.

Az amerikanizálódás tehát kulturális transzferek jelenségének egy típusa, hiszen távoli szokások átvételét, átalakítását (stb.) jelenti. A *Buffalo Bill Bolognában* főcímű könyvükben Robert W. Rydell és Rob Kroes viszont azt írják, hogy a világ amerikanizálódását az amerikai kultúra átalakulása tette lehetővé. A századfordulón épült ki az USA-ban az az intézményrendszer, amely „tömegkultúrát”, tehát az iparosított szórakozást előállította.⁴⁷

Az amerikanizálódás jelenségére igen jó példa a már említett ragtime, jazz és swing terjedése, fogyasztása és adaptálása. A századfordulón például a katona- és cigányzenekarok Magyarországon is előszeretettel játszottak ragtime-muzsikát, amely az „idegenszerűség” kritikáját is kiváltotta: Banda Marci primást például azért dicsérte 1903-ban a *Magyarország* cikkírója, mert

⁴³ A fogalomra eddig három példát találtam csak: Illés Endre: Új sugarak. Méray-Horváth Károly könyve. *Nyugat*, 1927/24.; Czakó István: Berlin amerikai színei. *Magyar Szemle*, 1931/2. 140–147; Csekonics Erzsébet: A magyar arisztokrácia válsága. *Magyar Szemle*, 1929, 2. 161–164.

⁴⁴ Harsányi Kálmán: Ázsia felé. *Magyar Szemle*, 1927, 1. k. 70; Farkas Zoltán: A mozi művészete? Uo. 1934, 20. k. 174. – *Az elsikkasztott pénztáros* című Rejtő-regényben a könyvelő amerikázott, mivel megtehetette: a főnök lányának udvarolt (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970, 13.); az *Akik életet cseréltek* című regényben pedig az őrmester így mordult rá a padlót síkálóra: „Ne próbáljon amerikázni! Mert vasra veretem!” (Literária, Budapest, é. n. 20.).

⁴⁵ Thurzó Gábor: Best-seller vagy irodalom? George Stevens, Stanley Unwin és Frank Swinnerton „Best-sellers, are thy born and made” című vitakönyvének margójára. *Magyar Szemle*, 1940, 5. 359, 364.

⁴⁶ Szomory Dezső: *Zene és ének hangjainál. Zenei írások*. Szerk.: Szomory György. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2009, 48.

⁴⁷ Robert W. Rydell–Rob Kroes: *Buffalo Bill in Bologna. The Americanization of the World, 1869–1922*. University of Chicago Press, Chicago, 2005.

„[...] gyönyörű, igaz magyar nótákat [játszik], miken még nincs nyoma az iparszerű nótagyártásnak, meg annak a sok idegenszerűségnek, mik az operett-ízléstelenségek, *amerikai egzotikus zenei durvaságok* és bécsi gassenhauerek korszakában korcsosították el a magyar nóta szépségeit”.⁴⁸

Önálló dzsesszenekarok is alakultak, az 1920-as években pedig egy igazi „néger jazz band” tagjai éltek Budapesten és léptek fel a Magyar Színházban.⁴⁹ A dzsessz hazai elterjedését több minden mutatja. Molnár Antal 1928-as *Jazzband* című könyve, valamint az a tény, hogy a Magyar Rádió kutatásai szerint az 1930-as évek közepére a hallgatók kétharmadának kedvelt műsora lett a jazz címszava alá „összegyűjtött” ragtime, szving és „hasonlók” közvetítése, vagy éppen az, hogy ezek csendültek fel a két háború között készült magyar filmek jelentős részében.⁵⁰ Salamon Béla visszaemlékezése szerint kedvelt helyén, a FÉSZEK kártyaszobájába is behallatszott a „vidám dzsessz”, Vas István pedig azt jegyezte fel memoárjában, hogy Nagyváradon egy vendéglő kerthelyiségében „Hangosabban szólt a dzsessz, élénkebb volt a tánc, mint kamasz koromban Pesten és Budán”. A rákövetkező évben pedig Balatonlellén, a Fenyves panzióban hallotta a dzsesszt, és látta erre táncolni a vendégeket.⁵¹ És említhetjük, hogy az 1930-as évek első felében Budapesten a Kristóf Áruház megnyitásakor többek között jazzband szórakoztatta az egybegyűlteket (Karinthy Frigyesen kívül), mivel ez volt a nagyvárosi élet népszerű műfaja. „Világvárosi képet nyújt a jazzband hangjai mellett megnyitott ötemeletes Kristóf-áruház” – így a filmhíradó tudósítása.⁵²

Más amerikai termékek is terjedtek: az ottani divat elsősorban Anglia, az amerikai ruhadarabok (például „a legújabb divatú, tartós selyemharisnyák, amelyek a női lábat formássá teszik”) pedig a kereskedők közvetítésével.⁵³ Egyes szerzők amerikai kereskedelmi megoldások közé sorolták a Budapesten is feltűnő „automata buffet-eket” vagy – elnevezése miatt – a „Capital mozgót”.⁵⁴ „Az amerikai regény is divatba jött nálunk – írta 1930-ban Babits Mihály –, mint *maga az amerikai élet*.”⁵⁵ Egy hat évvel később megjelent beszámoló szerint a magyarországi egyetemi hallgatók közül csak a jogászok olvastak rendszeresen külföldi szépirodalmat; angol regényeket, drámákat azonban alig-alig, mert helyette inkább az amerikai kortárs irodalmat forgatták: Sinclair Lewist (1885–1951), Upton Sinclairt (1878–1968) és

⁴⁸ Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében, 1776–1903*. Nap Kiadó, Budapest, 2004, 436. (Kiemelés tőlem – S. B.)

⁴⁹ Lásd a budapesti négerek megkoszorúzzák Kossuth szobrát. *Pesti Hírlap*, 1927. november 17. 12.

⁵⁰ Kérészné Szabó Klára: Rádiós közvéleménykutatások Magyarországon, 1925–1945. In: *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. Szerk.: Frank Tibor. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975, 346, 352; Kilián Zoltán: *Rádióesztétika*. Magyar Szemle Kincsestár, Budapest, 1939, 56.

⁵¹ Salamon Béla: *Hej, színművész!* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 158; Vas István: *Miért víjog a saskeselyű?* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981, I. k. 384, 391.

⁵² Magyar Világhíradó, 1933. október 506. rész, 3. tudósítás.

⁵³ Lásd a hirdetést: *Pesti Hírlap*, 1927. január 1. 8..

⁵⁴ Czákó István, i. m.

⁵⁵ Babits Mihály: *Líra Amerikában*. Nyugat, 1930/12.

Theodor Dreisert (1871–1945).⁵⁶ És népszerűek voltak továbbá az amerikai filmek, amelyek az úgynevezett *post-war girl* vagy *modern girl* (a bakfis) típusát és általában a „világvárosi ízlést” terjesztették.⁵⁷ Szerb Antal szavaival:

„Európa Amerika felé halad; nem is halad, hanem rohan, az élettempónak megfelelően, amerikai autón, amerikai jazz-zenére, az amerikai dollármitológia mágneses vonzása felé, és még a szépségideál is görli-izálódik [...]”.⁵⁸

Ennek az eredményeként kialakult egy közös világvárosi ízlés, amely Budapestre is jellemző, amely egységes a „színdarabokban, mozifilmekben, öltözködésben és a szórakozás módjainak megválasztásában”.⁵⁹ Budapest „Dunaparti Amerika” lett, legalábbis az Athenaeum Kiadó hirdetése szerint, amely ezzel a címmel harangozta be Németh Lászlónak a „Magyarország felfedezése” sorozat részeként eltervezett könyvét.⁶⁰ A *Korunk* szerzője, Szabó Imre szerint: „Budapest »dunaparti Amerika«. Ez a város előreszaladt a fejlődésben, a polgári társadalmat nevelte ki magából [...] a századforduló idején.”⁶¹

5. AMERIKA-ÁBRÁZOLÁSOK MAGYARORSZÁGON: GAZDAGSÁG, ÉLETSTÍLUS, KULTÚRA

A magyarországi Amerika-ábrázolások környezete tehát egyrészt a globalitás jelensége (a továbbiak közül ez a magyarországi kultúra leghosszabb idejű strukturális tényezője),⁶² másrészt a globalizálódás kezdete és ennek részeként az Amerikai Egyesült Államok világpolitikai szerepének felértékelődése (különösen is az első világháború után), és végül Budapest amerikanizálódása, tehát az amerikai populáris kultúra, életmód bizonyos elemeinek elterjedése és befogadása. Az USA-ábrázolást ugyanakkor „belső okok”, a nemzeti történelem és kultúra alakulása is meghatározták.

A fent említett folyamatok egymásra is hatottak. Például a magyarországi politikai légkör változása és az amerikai átalakulás már 1849 után a negatív Amerika-kép előtérbe kerülésével járt, amelynek része volt a kulturálatlanság felemlége-

⁵⁶ Kenyeres Imre: Egyetemi hallgatók olvasmányai. *Magyar Szemle*, 1936, 27. k. 204–205.

⁵⁷ Szerb Antal: Angol újságok. In: Uő: *A varázsló eltört pálcját*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1969, 317–318.

⁵⁸ Szerb Antal: Amerikai könyvek [1928]. Uo. 290.

⁵⁹ A világvárosi ember. Uo. 68.

⁶⁰ A kiadó és Németh László szerződést nem kötött erre a kötetre. Horányi Károly: Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front (második közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2009/4. 438.

⁶¹ Szabó Imre: Az időszerűtlen jogtudomány. *Korunk*, 1938. július 616.

⁶² A globalitás és az Amerika-ábrázolás kérdésére lásd például Závodszy Géza: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország a kezdetektől 1848-ig*. (2. kiadás) Korona Kiadó, Budapest, 1997.

tése.⁶³ Ez élesen ellentétes volt a reformkori reprezentációkkal, amelyek Amerikát még példaadóként ábrázolták.

Az amerikai kultúra átalakulása és a globalizálódás összefüggéseit, ezek hatását a magyarországi USA-ábrázolásokra „mutatják”, azok az ábrázolások, amelyek szerint a tömegkultúra Amerikája „bekebelezte”, eltüntette a haladás Amerikáját. Az USA-t járt Remenyik Zsigmond például azt írta Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak Amerikában* című munkája 1943-as kiadása előszavában: Amerika egykor a szabadságot jelentette a magyaroknak, ám „Bennünket már megmérgezett a salak amerikai irodalom, színház és film, mi inkább már a felhőkarcolók magasságát mértük a szabadság, jussok és jogok mélysége helyett”.⁶⁴ Márai Sándor úgy látta, hogy a sajtóban szereplő amerikai milliomos, sportman, gengszter kiszorította a ponyvaregény másik klasszikus szereplőtípusát, a vadnyugat hőseit: az indiánt. „Szegény Winnetou!” című 1937-es cikkében például azt írta, hogy May „Károly” „Művét megölte a kiábrándulás, a technikai regény, a sport, a *lekicsinyített világ aprólékos ismerete* [...] Winnetou szürke egyéniség, a kaland díjnoka és nyárspolgára odamérve a *napisajtó* társadalmi és politikai kalandregényeinek *hőseihez*.”⁶⁵ Amit azzal toldhatunk meg, hogy a korábban romantikus hős indiánokat olykor a nagyipari szórakoztatás keretei között láthatták a kortársak: vadnyugati bemutatókat tartottak Európában, illetve indián szépségversenyéről is értesülhettek a magyar hírlapolvasók (is).⁶⁶

Ez a változás azonban nem jelentette azt, hogy a Vadnyugat ne maradt volna továbbra is kiváló díszlet. Hiszen ismerünk olyan, ún. világnézeti ponyvaregényt, amely antibolsevista mondanivalóját is ilyen környezetben adta elő. Arról a jelenetről van szó, amikor a „vörösök” (tudniillik a vörös bőrű indiánok) megtámadják a szekérkaravánt, amely német, olasz és magyar telepesek karavánja, akik egyesült erővel könnyedén verik vissza az agressziót.⁶⁷

Rejtő Jenő ponyvaregényeinek USA-ábrázolása ezzel szemben jól példázza, hogy a régi hősök és helyszínek szerepét a napisajtó figurái veszik át. Rejtőnek 1934 és 1940 között összesen 20 kisregénye jelent meg a „Világvárosi Regények” sorozatban (darabja 10 fillér), a legtöbb, hat darab, 1938-ban.⁶⁸ Ezek közül az egyik *A fekete kapitány*, amelynek főhőse a modern, pontosabban önmagát modernnek képzelő, unatkozó, és újságműveltséggel rendelkező milliomos lány, aki férjet keres. Azt hitte, hogy „[...] ő az a bizonyos erős, edzett, kisportolt, korszerű nő, aki joggal keres

⁶³ Vári András: Fenygetések földje. Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel. *Korall*, 2006, 26. sz. 153–184.

⁶⁴ Officina Kiadó, Budapest, 1943, 6.

⁶⁵ *Vasárnapi krónika*. Helikon Kiadó, 2005. 34–35. (Kiemelések tőlem – S. B.)

⁶⁶ Lásd a *Pesti Hírlap* 1927. február 16-i számának 10. oldalán lévő fényképet a kanadai indián törzsek szépségversenyéről.

⁶⁷ Székely Lajos: *Harc a földért*. Friss Újság Színes Regénytára, Budapest, 1939.

⁶⁸ Bálint Gábor: A Világvárosi Regények története. *Magyar Könyvszemle*, 2003/1. 131.

magához illő élettársat egy komoly, értelmes, de bátor és erős férfi személyében”. Választásának indokáról így nyilatkozik:

„A vasárnapi melléklet nyíltan megírta, hogy a jövő háborúját nem fogja hadüzenet megelőzni. Egyszer csak megjelennek majd San Francisco fölött a japán bombavetők, és ebben a zűrzavarban igazi, erős férfit akarok az oldalam mellett érezni.”⁶⁹

Természetesen azonban egy kissé pipogya és igen félénk úrifíú szerelmes belé. A regény elején felpofozzák – amit csak azért említek, mert a regényben az előzőhöz hasonló világpolitikai ismeretek fakadnak ebből a tényből. Nagymamája ugyanis azzal próbálja vigasztalni, hogy „A huszadik században már nem az ököl és a vakmerőség a legszebb férfitulajdonság”. Ám a nagymama „[...] frázisai a kultúráról és a diadalmas értelmiség huszadik századáról csak úgy hatnak erre a felpofozott fiatalemberre, mint egy megtámadott országra a Népszövetség gondolatának hangoztatása”.⁷⁰

Komolyra fordítva a szót: Amerika Rejtő említett ponyvaregényeiben a gazdagság, a pénzközpontúság hazája, ahol minden eladó és ahol minden megvehető, ahová Európából lovagvárait importálnak. Mert a hagyomány, a kultúra az USA-ban, a kulturátlanság honában csak import. Mert lehet ugyan, hogy a korlátlan lehetőségek országa, ahol bárki lehet gazdag, de a pénz nem tesz úriemberré. Ahogy a vesztegzár alá került Grand Hotel lakójáról, Hilliers tejkrémgyárosról is azt „rikácsolta közönséges, durva módon” a felesége: „Ma is csak az, ami volt: piaci árus! A milliók dacára.”

A Rejtő-regények szerint tehát Amerika sajátossága az „igazi” kultúra hiánya, a „moderneskedő” vagy határozott, de kissé „ideggyenge” „modern nő” és a sokak számára elérhető gazdagság. Ha e mellé odatesszük az úri közönségnek készített *Új Időket*, akkor nagyon hasonló USA-képet látunk. Rejtőnél a lovagvárait képviselik a felsőbbrendű európai kultúrát – az *Új Idők*ben pedig Ebeczki György ezt írta Eugene O'Neill drámája, az *Amerikai Elektra* budapesti bemutatója kapcsán: „A kultúrát nem lehet megtanulni, együtt kell vele nőni, az öreg világgrész levegőjében. [...] A newyorki Woolworth-ház valószínű magasabb, mint az Akropolisz, de mégsem az Akropolisz.”⁷¹

Az *Új Idők* Amerika-ábrázolásának másik, talán leggyakoribb eleme a gazdagság, az amerikai életszínvonal volt: az 1936-os New York-i karácsonyi vásár mentalitása, az amerikai nő hálósobáját ábrázoló fénykép és annak leírása egyaránt ezt példázza.⁷² Utóbbi kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a hálósoba a kép aláírása szerint „filmszerűen szellős terem”, és benne egy „amerikai mosolyú hölgy”

⁶⁹ Bálint Gábor, i. m. 148.

⁷⁰ Uo. 152.

⁷¹ Ebeczki György: *Amerikai Elektra*. O'Neill drámai trilógiája a Nemzeti Színházban. *Új Idők*, 1937/11. 379.

⁷² Oláh Lilian: Karácsonyi vásár New Yorkban. (Ceruzajegyzetek.) Uo. 1936/2. 72–73; Az amerikai nő hálósobája. Uo. 1937/1. 27.

látható. A látvány (vagy akár a szereplők gesztusa) filmszerűségének hangsúlyozása a kor elterjedt írói fogása volt ugyanis: „Sir, ez az alkony veszélyesebb fiatal szívекre a legnaivabb amerikai hangosfilmnél is” – szerepel *A fehér folt* című Rejtő-regényben, míg az *Utas és holdvilág* egyik női szereplője is „azzal az együgyű és őszinte gesztussal” szorította szívére a kezét egy kissé izgató gondolat hatására, „amelyet annyszor látott a moziban”.⁷³ Az Amerikáról írók tehát a hollywoodi filmek ábrázolási módját, azonosítani vélt kliséit használták saját leírásaikban.

Visszatérve a gazdagság ábrázolásának kérdéséhez: ez is több ok miatt érdekes. Egyrészt az európainál magasabb életszínvonal Amerika-önképének, a sajátos amerikanizmusnak szintén része a XX. század elején.⁷⁴ Másrészt ugyanezt közvetíti a komoly konzervatív olvasmány, a *Magyar Szemle*, az úrinőknek készített könnyedebb irodalmi lap, az *Új Idők*, a *Szocializmus* című folyóirat vagy mondjuk Remenyik Zsigmond *Amerikai ballada* című úti beszámolója (bár Remenyik szól bizonyos vidékek rettenetes szegénységéről – mint kivételesről), vagy éppen a Horthy-korszak két népszerű napilapja, a *Pesti Hírlap* és *Az Est*. Harmadrészt például a már említett *Harc a földért* című világnézeti ponyvaregény éppen ezt a „tévkepzetet” vette célba, amely a kis falusi házat eladó és Amerikába kivándorló paraszt szomorú sorsát mutatja be. Aki – miután nem gazdagodott meg – természetesen rájön, hogy sokkal, de sokkal jobban járt volna, ha a hazájában marad, ami kicsi, talán savanyú, de az övé: „Ez hát az ígéret földje? – fakad ki. – Ezért az istenverte pusztaságért adtam el a szülői házat, keserves munkával összekuporgatott földcsémet?”⁷⁵

Elmondhatjuk tehát, hogy a különféle kulturális regiszterhez tartozó, azaz különféle funkciójú médiaszövegekben az a közös, hogy Amerikáról szólva mind ugyanazokat az idővel sztereotípiává váló elemeket használta. Jobbára egy idegen kultúra idegenszerűségét, másságát hangsúlyozták, amely másságnak, illetve ennek hangsúlyozásának egyik forrása a világháború. Amint Hartmut Kaelbe is írja az „Európa önértelmezése a 20. században” című tanulmányában: 1918 után az európai önértelmezés válságba került, mert a civilizált európai nemzetek a nagy háborúban megtudták magukról, hogy halandók, és hogy nem annyira civilizáltak.⁷⁶ Az Európa hanyatlásáról szóló vitákban és azok mellett egyre gyakrabban tűnt fel az erősödő és gazdag Amerika képzete, amely Amerika már nem Európa kistestvé-

⁷³ Rejtő Jenő: *A fehér folt*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1965, 59; Szerb Antal: *Utas és holdvilág*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, é. n. 301.

⁷⁴ Thomas Ricento: The discursive construction of Americanism. *Discourse & Society*, 2003/5. 611–614.

⁷⁵ A regény a „Friss Újság Színes Regénytára” sorozatban jelent meg. Idézi: Lányi András: *Az írástudók áru(vá vá)lása. Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közti Magyarországon*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.

⁷⁶ Hartmut Kaelbe: Európa önértelmezése a 20. században. In: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Szerk.: Niedermüller Péter és mások. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008, 166–167.

re. Ellenkezőleg: Európa sorsa az USA jóindulatán múlik vagy múlik majd a közeli jövőben.

Az, hogy ugyanazokkal az állandó elemekkel találkozunk a különféle kulturális regiszterekben, egyértelműen mutatja, hogy egy és ugyanazon diskurzussal van dolgunk. Ezek a szövegek ugyanakkor direkt és más szövegeket azonosítva és „tagadva”, nem túl gyakran reflektálnak egymásra. Az amerikai gazdagságra mint az USA-kép állandó elemére „nem reflektálva reflektált” a szegénységgel és kilátástalansággal operáló ponyvaregénybeli ábrázolás. Általános hivatkozással, tehát valamilyen módon azért az USA-ábrázolás elterjedt módjára reagálva bírálta ugyanezt Gergely Sándor. Szerinte az irodalom mindig tendenciózus volt, és mindig is a tőkének kedvezett, és így alakult ez az Egyesült Államokban is. Újabban azonban már létezik a munkásosztály javára tendenciózus irodalom, például Upton Sinclair prózája, amely az igazi USA-t mutatja be. Ahol a „négereket szabadon lincselik [...], millió pária hizlalja a milliárdosok vagyonát”.⁷⁷

Az amerikai kulturálatlanságra, az anyagelvű és racionális USA, illetve a filozofikus és transzcendens iránt vonzódó Európa szembeállítására reagált például a konzervatív folyóiratban, a *Magyar Szemlében* ifjabb Wlassics Gyula, aki éppen az USA-beli „idealisztikus törekvéseket” hangsúlyozta (fontos, hogy Wlassics az Amerikával kapcsolatos „általános tévhitekre” hivatkozva fejtette ki álláspontját).⁷⁸ A *Szocializmus* hasábjain voltak, akik szintén tagadták az általános amerikai kulturálatlanság „tézisét”. Braun Róbert azt a nézetet kívánta cáfolni, hogy Amerika új világ lenne, és (angol gyökereire utalva) bizonyos kulturális hagyományait ismertette.⁷⁹ Gró Lajos 1926-os filmkritikájában afelett fejezte ki örömét, hogy a „limonádé-darabokhoz szokott Amerikában” két olyan komoly film is elkészült, mint Eric von Stroheim *Gyilkos arany* című „naturalista” mozija, valamint Chaplin *Aranyláz*-a.⁸⁰ Az 1930-as években Kassák Lajos sorra számolt be a „jó” amerikai regényekről: Hemingway *Búcsú a fegyverektől* és Dos Passos *A 42. szélességi fok* című regényét remekműként tárgyalta. Sőt utóbbiról szólva hangsúlyozta, hogy az európai szellemtől megérintett USA-ban „az európai szellemiségnél egy sokoldalúbb, átfogóbb, korszerűbb kultúrszellem van kialakulóban”.⁸¹

Az ilyesféle különbségtételre számtalan példa hozható az eddig említett folyóiratokból és máshonnan is. A *Nyugatban* és a *Magyar Szemlében* az 1930-as években egyszer-kétszer még arról is írtak, hogy az USA az európai történelem és kultúra bizonyos területeinek kutatásában előbbre tart Európánál: „a praktikus, materialistának elhíresztelt Amerika ma az első sorban áll a középkor kutatói kö-

⁷⁷ Gergely Sándor: Egy irodalmi vita margójára. *Szocializmus*, 1925/12. 483.

⁷⁸ Wlassics Gyula: Magyar irodalom külföldön. *Magyar Szemle*, 1930/11. 265–272.

⁷⁹ Braun Róbert: Az amerikai helyi kormányzat. (Local Guvernment [!]). A helyi kormányzat története, különös tekintettel a városra. *Szocializmus*, 1925/6. 222–229.

⁸⁰ Gró Lajos: Az igazi film. *Szocializmus*, 1926/5. 192.

⁸¹ Ernest Hemingway: Búcsú a fegyverektől. *Szocializmus*, 1934/8. 231–232; Dos Passos: A 42. szélességi fok. Uo. 1934/4. 177–178.

zött” – idézte Eckhardt Sándor a klasszikafileológus Balogh Józsefet; az USA számos európai országgal, így Magyarországgal ellentétben kutatja az ókereszténység és a középkori latinság emlékeit – hivatkozott Baloghra az irodalomtörténész Karsai Géza; amerikai történészek dolgozzák fel Közép-Európa történetét Bécs, Prága és Velence levéltáraiban, miközben például a magyar történészeknek alig van erre lehetőségük – olvasható a *Nyugatban*.⁸² A *Széphalom* szerzője, Tonelli Sándor (szintén) John Dos Passos kapcsán egyrészt felállította az elmaradott Amerika–kulturált Európa ellentétpárt, hogy azután egyes részeiben legalább megkérdőjelezze és kritikáját átfordítsa az amerikai tömegkultúra–magaskultúra ellentéppárra. A tudomány, a művészet „importcikkek” voltak az USA-ban – írta –, amelyeket „úgy vásároltak, mint ahogy hosszabb-rövidebb időre átszippantanak a dollárok hazájába minden kiváló tenoristát,⁸³ minden hírré vergődött zongoravirtuózt, de főleg minden filmszínészt, aki a hollywoodi mértékeknek megfelel”. Ez „a legutolsó időig” az irodalomra is igaz volt, de Dos Passos *Manhattan transfer* című regénye „a *magazinok* egy hétig, vagy legfeljebb egy hónapig tartó örökkévalóságát is túléli” – jegyezte meg cseppet gúnyosan –, ahogy Upton Sinclair és Lewis Sinclair írásai is.⁸⁴

6. A MODERN LÁNY MAGYARORSZÁGON

A transznacionális megközelítés és az amerikanizálódás kutatásának egyik újabb példája a társadalmi nemek történetének területéről, média- vagy kultúrtörténeti irányból származik.⁸⁵ A „*The Modern Girl Around the World*” néven alakult kutatócsoport,⁸⁶ amely azonos címen már tanulmánykötetet is kiadott, azt vizsgálja, hogy miként tűnt fel a modern lány típusa a világ különböző pontjain, mégpedig a XX. század első felében. Miként formálták a globális kulturális áramlások, elsősorban a mindenütt jelenlévő árucikkek (az amerikai cégek, termékek, reklámok és filmek) a nőiességet, a nőies jelentését a világban? A kutatók arra jutottak, hogy a modern lány útját New Yorktól Tokióig és Johannesburgig a hasonló vizuális reprezentációk terjedése mutatja, és hogy ennek a típusnak különböző „altípusai” léteztek, amelyek a helyi nőtípusokkal „keveredve” alakultak ki, és ezt részben a különféle elnevezések is mutatják (modern girl, flapper, garçonne, moga, schoolgirl, vamp, neue Frauen). Jellemzője a sajátos termékek használata, az érzékiség, a szexuális, politikai és gazdasági emancipációra való törekvés, továbbá az, hogy „elhanyagolta

⁸² Eckhardt Sándor: Filológia. *Magyar Szemle*, 1933. 17. k. 175; Karsay [Karsai] Géza: A középkor elismertetése. Uo. 1934. 22. k. 65; Kósa János: Vaskorszak. *Nyugat*, 1939/4. 275.

⁸³ Utalás többek között Enrico Carusóra és Benjamino Giglire.

⁸⁴ Tonelli Sándor: New York keresztmetszete. *Széphalom*, 1928/7–8.

⁸⁵ Ennek az átfedésnek az oka a kutatói érdeklődés kulcsszavaival írható le, amely kulcsszavak a következők: az ábrázolás, a jelentés-jelentésadás és a diskurzus. Merry E. Wiesner-Hanks: Crossing borders in transnational gender history. *Journal of Global History*, 2011/3. 357–379.

⁸⁶ Alys Eve Weinbaum et al: The Modern Girl around the World: A Research Agenda and Preliminary Findings. *Gender & History*, 2005. augusztus, 245–294.

az engedelmes testvér, feleség és anya szerepeit”.⁸⁷ A modern lány kapcsán még azt kell megemlíteni, hogy terjedését felgyorsította az első világháború, amikor a hátországban, az ún. otthoni fronton a nőknek kellett és lehetett a férfiakat pótolniuk, és amikor a háború a nőket politikai és kulturális szempontból is aktivizálta.

A modern lány típusának magyarországi megjelenését, a nőiesség ilyesfajta módosulását Szerb Antal is azonosította, amikor már hivatkozott cikkében a magyar szépségideál „görle-izálódásáról” írt. Ennek oka az amerikai filmek és divat, bizonyos női és/vagy sztárhetilapok, illusztrált napilapok, regények identitásformáló (mintaközvetítő) hatása, illetve a világvárosi szórakozóhelyek megjelenése volt. Az új kulturális jelenségek azonban némiképpen ellentétben álltak a Horthy-korral beköszöntő konzervatív fordulattal, a neobarokk társadalmi viszonyoknak megfelelő neobiedermeier irodalommal, amely Szerb Antal szerint a kispolgári érzelmességet és hagyományos nemi szerepeket mutatta követésre méltónak.⁸⁸ Ebben a korban ugyanis a konzervatív szerzők és médiumok jobbára a „nemzetietlennek”, internacionalistának és férfiasnak mutatott feminizmus helyett a hagyományos magyar női ideálként elismert, elsősorban nemzeti és anyai szerepeket próbálták népszerűsíteni.

A „Modern lány” kutatócsoport eredményei nyomán azt feltételezhetjük, hogy ez a típusa Magyarországon is bizonyos helyi adottságoknak megfelelően módosult, és öltözködésben, életmódban arra az „átlagos” nőre is hatott, aki a modern lánytól eltérően nem kívánta átlépni a társadalmi, kulturális határokat (vagy nem mindegyik határátlépésben követte), vagy aki csak bizonyos élethelyzetben másolta. Az Est-lapkonszern 1935-ös évkönyvének leírásai alapján elképzelhetjük, hogy mit is jelent a hasonulás és az új elemek óvatos vagy ideiglenes átvétele. Az *Asszony, szépség, szeretet* című kötetet a „magyar Nőnek”, a „magyar Anyának” ajánlották, aki a „magyar Jövő” záloga. Az évkönyv naptár részében pedig így mutatták be a pesti nőt, aki átmenet a párizsi és a keleti nő között:

„Tud főzni, mint a régi nagyasszonyok, hímez, mint a német nénik, s regényt olvas, mint a francia nő, sportol, mint az *amerikai flapper*, otthon ül, mint Keleten szokás, s folyton az utcán van, mint a párizsi nő.”

Illatszere és kalapja Párizsból való, „ruhája vonala Londonból, *viselkedni tudása New Yorkból*, cipője tán egyenesen Hollywoodból” – de „mindez a sok idegensége lefejlík róla a bizalmas együttlétben”. Ehhez illeszkedik a „sport-lady” bemutatása, akiben van „némi férfiasság, de csak azért, hogy aztán annál jobban érvényesüljön nőiessége”, és hogy a szöveg címzettje, a férfitárs (!) „kihámozhassa” az „örök nőt” az amazon sportkosztümjeiből. Mert szerelem esetén „sport-lady volt-nincs, édes kis mama lett belőle!”. A modern lány utolsó „része”, típusa itt a vízparton napozó „pigment nő”, aki „víz- és csókálló, mint a *ruzs*, amit használ; a pigment nőnek nem

⁸⁷ Alys Eve Weinbaum et al: The Modern Girl as Heuristic Device: Collaboration, Connective Comparison, Multidirectional Citation. In: *The Modern Girl Around the World: Consumption, Modernity, and Globalization*. Ed. Alys Eve Weinbaum et al. Duke University Press, Durham, 2008, 1–5.

⁸⁸ Szerb Antal: *Magyar irodalom története*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992, 483–485.

kell a gyerek és nem kell a választójog; nem háziasszony és nem kereső nő”, és a férje tartja el.⁸⁹

A szövegekben bemutatott nők tehát különböző mértékben modernnek: a „pesti nő” annyira amerikai, amennyire mondjuk francia vagy angol vagy „keleti”, azaz részben modern, részben tradicionális, de valójában, a „szíve mélyén” nemzeti és nem idegen. A második szövegben a modern nő egyik jellemzője bukkan fel, mégpedig a sport: itt a férfi pillant a nőre és a modern lányra, aki az ő nézésének megfelelően formálódik, akinek a nőiessége (és modernsége) a férfi szándéka szerint, hozzá való viszonyának hatására módosul és értékelődik át.⁹⁰ A harmadik modern lánytípust a szerzők egyértelműen negatív módon ábrázolják, hiszen léhasága miatt szembeállítják a dolgos háziasszonnyal és a fizetett munkát végző modern nővel.

Ehhez részben hasonló kétlelkűség figyelhető meg az önmagát nemzeti-konzervatív irányultságúnak mutató, a korban igen népszerű *Új Idők*ben, ahol a „modern lány” típusa egymással teljesen ellentétes módokon jelent meg. 1920-ban Kenedy Géza azt fejtegette Schlachta Margit képviselővé választása kapcsán, hogy az USA-ban a nők gondolati és érzelmi világa – műveltségi szintjük növekedése miatt – „mindinkább idegenné válik” a családi élettől. Ez pedig ijesztő, ugyanis a műveltség és az anyaság nem lehet egyszerre cél. A nagyobb műveltségű nők legnagyobb része meddő ugyanis – így Kenedy.⁹¹

Ugyanebben az évben, két számmal később közölte a hetilap Mók Ferencné nevű olvasója amerikai úti beszámolóját, aki a modern amerikai lányok erényeiről, szorgalmukról, finom modorukról és erkölcsös életükről áradozott: „Őszinte, okos, impulzív, természetes és önálló, széles látókörű és vállalkozó szellemű”, az egyetemeken hűséges barát, részt vesz a férfigallgatók „minden szórakozásában, a kicsinyes prűdériától teljesen mentesen”. Azt írta továbbá:

„A fiatal leányok önállóságát, jól neveltségét jellemzi, hogy bár feltétlenül tiszteli szülőit, de életét saját ízlése és vágya, hajlama szerint osztja be. [...] Azzal érintkezik, akivel akar és férjválasztásnál a szülőket a fait accompli elé állítja. A gardírozás itt ismeretlen fogalom.”⁹²

Az *Új Idők* azonban nem csak 1920-ban követte ezt a kétarcú politikát, hanem a két háború között végig, amely „kétarcúság” jellemzője volt, hogy a szerzők némelykor távoli és követendőnek mutatott példákön keresztül érveltek a modern nő

⁸⁹ Az Est-konszern három napilapja olvasóinak készített ún. hármaskönyvet évenként adta ki Az Est Lapkiadó Rt. Idézetek helye: 5, 15, 17, 19. (Kiemelések tőlem – S. B.) – Az 1928-as évkönyv szerint a nő sportoljon, a sportoló nő pedig „fiústermetű, gyengén gömbölyded, sehol el nem húzott” (*Az Est hármaskönyve 1928. Örök időkre szóló jó tanácsok kincsháza és angol barátainknak és társadalmuknak ismertetése. Az Est Lapkiadó Rt., Budapest, 1928, 89–90.*)

⁹⁰ Ez a leírás azt a mintát követi, ahogyan már korábban is olykor a feministákat ábrázolták, akik csak addig „maszkulin” feministák, amíg szerelem meg nem érinti őket. Csáth Géza: *Rejtelmek labirintusában. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek*. Sajtó alá rendezte: Szajbély Mihály. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1995, 261–262, 265–266.

⁹¹ Kenedy Géza: Az első fecske. *Új Idők*, 1920/10. 192–193.

⁹² Mók Ferencné: Az amerikai nőkről. *Új Idők*, 1920/12. 242, 243.

életmódjának elfogadhatósága mellett. Máskor pedig a nemzeti-anyai és a modern női szerepek összeházasíthatóságát hangsúlyozták.⁹³

A nemzetit, az anyait, azaz a tradicionális női hivatást az új női szerepekkel összeházasíthatóknak mutató beszédmódra „túloldali”, értsd: liberális példák is hozhatók. Így az eleinte kevésbé elterjedt havi-, majd kéthetilapból, a *Dolgozó Asszonyok Lapjából*. Ez, mint címe is egyértelműen elárulja, a modern nők egy típusának szóló kiadvány volt, amely a dolgozó nőknek gyermeknevelési, háztartási, vásárlási tanácsokat éppen úgy adott, ahogy bemutatta a művészi, szakmai vagy sportsikereket elérő nőket, a nemzetközi és magyar nőszerkezetek tevékenységét. A folyóirat 1928-ban indult, alapító szerkesztője a Vázsonyi-párti liberális országgyűlési képviselő, Bródy Ernő felesége volt, a VIII–IX. kerületi Izraelita Nőegylet elnöke, a Budapesti Háziasszony[ok] Egyesülete egyik alapítója.

Példám az első szám címlapképe, amelyet Szabó Lucy rajzolt: ezen egy fiatal, rövid hajú, városias ruhát viselő lány (fiatal nő) vet, napfelkelte idején. A kép értelmezésében orientál a szerkesztőnő programcikke is, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a dolgozó asszonyok érdekvédelme és támogatása segít közelebb jutni a „boldogabb, megértőbb, békés jövődökhöz, nagy Magyarország újjászületéséhez”.⁹⁴ Azaz a képen és a szövegben a dolgozó „új nő” vagy a „modern lány” figuráját egyrészt a termékenységhez kapcsolták, utóbbival téve legitimmé az előbbit, másrészt a napfelkelte a „magyar hajnalra”, azaz az elveszített területek visszaszerzésével járó „magyar feltámadásra”, egy szebb „magyar jövőre” utalt. Hiszen a „hajnal”–„magyar hajnal”, illetve a „feltámadás” összekapcsolása 1919-től elterjedt volt (amikor Tormay Cécile e képekkel köszöntette a Budapestre bevonuló Horthy Miklóst⁹⁵). Véleményem szerintem azt a sajátos diszkurzív stratégiát mutatja, amely jellemzője, hogy a női egyéniséget és autonómiát, a modern nő típusát nemzeti keretbe helyezve, illetve az anyai feladatok révén próbálják elfogadtatni.⁹⁶

Természetesen léteztek olyan újságok, amelyek kevésbé foglalkoztak ezzel a nemzeti–modern kettősséggel. Ilyennek tűnik a *Színházi Élet*. A kor igen népszerű hetilapja (amely e tekintetben az *Új Időkkel* vetekedett) 1929. július 11-ei címlapján például egy ugyanolyan nőt látunk, mint amilyen az amerikai *Physical Culture* című lap címlapján tűnt fel rendszeresen: a csíkos és trikós pántú sportdresszt viselő rövid hajú lányt.⁹⁷ A „magyar megoldás” sajátossága, hogy a színésznő Fejes Teri

⁹³ Részletesebben lásd Sipos Balázs: Az Új Idők mint női lap a két világháború között. In: *Médiумok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szerk.: Pusztai Bertalan Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2012, 293–309.

⁹⁴ Bródy Ernőné: Dolgozó asszonyok, leányok. *Dolgozó Asszonyok Lapja*, 1928/1. 3.

⁹⁵ Tormay Cécile: A magyar nemzeti hadsereghez [1919]. In: *Uő: Küzdelmek, emlékezések*. Genius Kiadó, Budapest, 1937, 18–20.

⁹⁶ Pető Andrea: *Napasszonyok és holdasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaklana*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003, 63.

⁹⁷ Utóbbira két példa látható: <http://www.starkcenter.org/2009/09/physical-culture/>, <http://www.stumptuous.com/party-like-its-1899-physical-culture-interview-with-craig-staufenberg>. (Utolsó letöltés 2013. április 2.)

nem kosárlabdázik (mint amerikai „címlaptársa”), hanem lovon ül, és mellette egy bárgyú kis versike található.⁹⁸ Itt tehát nem csupán a magyar lányok „girl-izálódásának” a jelét (vagy az arra adott választ) látjuk és nem is a modern lány típusának nemzeti változatát, mint megelőzően, hanem magát a modern lányt.

7. KÖZÖNSÉGCSOPORTOK ÉS JELENTÉSEK

Tanulmányom előző részében – mint jeleztem – figyelmen kívül hagytam egy fontos módszertani problémát. Úgy tettem ugyanis, mintha a népszerű média tartalmának ismerete azonos lenne a közönség világ-képének ismeretével. Ez azonban sajnos nem ilyen egyszerű.

Ez a bizonyos probléma a befogadás, az értelmezés kérdése. Azaz a kérdés, hogy miként fejtették meg egykor a médiaszövegek jelentését. Mit gondolt például a közönség, amikor megnézte a *Magyar Világhíradó* egy összeállítását a moziban? És ezt mi honnan tudhatjuk?

Paul Ricoeur egy helyütt az olvasást olyan batyubálhoz hasonlíttja, „amelyre a szerző a szavakat, az olvasó pedig a jelentést hozza”.⁹⁹ Azaz az olvasók, nézők fejtik meg (dekódolják) a médiaszövegeket, és egymástól eltérő módon értelmezik a filmeket, a ponyvaregényeket és így tovább.

Vajon honnan tudhatjuk, hogy a Horthy-kor mozinézői milyen eltérő módokon értelmeztek egy világhíradót vagy egy filmet? Egyrészt személyes vagy másként: én-forrásokból. Ezek azonban nem a közönségről szólnak, hanem csak egyetlen személyről. Az természetesen lehetséges, hogy esetleg tipikusnak tartjuk az ő értelmezését, azaz megpróbáljuk valamilyen módon általánosítani, csak hogy ennek többnyire semmilyen objektív alapja sincs. Illyés Gyula leírja például, hogy az egyik tanyasi nagynénje rákapott a moziba járásra, és például egy Greta Garbo-filmben „Ő azt látta, hogy jól mosogatnak-e ottan, meg hogy meg van-e pucolva az ablak, milyenek a függönyök. Ennek alapján a valóságnak [...] egy más rendszerét építve föl [...]”.¹⁰⁰ Azt hiszem, leszögezhetjük, hogy ezt a tapasztalatot a konkrét film(ek)re vonatkoztatva nehéz lenne általánosítani.

Kísérleti jelleggel a „csoportos” értelmezések rekonstruálásának egy másik útját próbálnám ki. Ebben a világgépeknek van jelentős szerepük, és ezen keresztül igyekszem rekonstruálni a közönség csoportjainak értelmezési mintáit. Megpróbálok rájönni arra, hogy milyen (szöveg)értelmezési módokkal rendelkezett az olvasó,

⁹⁸ „Százézer és néhány éve / Tart a furcsa állapot, / Hogy az ember minden téren / elnyomja az állatot. / Vigaszul most nekik szántunk / Cikket, képet, verset, dalt / Állatszám lesz ez a számunk / Kezdődjék a cirkusz! Start!”

⁹⁹ Paul Ricoeur: A szöveg és az olvasó világa. In: Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 333.

¹⁰⁰ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1961–1972*. Szerk.: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989, 385.

a néző, amikor olvasni, nézni kezdett. Azaz megpróbálom rekonstruálni az értelmezésben segítő világképet, az értelmezés kontextusát. Más szóval a mikrokörnyezet alapján próbálom jelentéseket rekonstruálni, a „rendelkezése álló »nyomok« és az ismert körülmények alapján formál[ok] feltételezéseket”, az abdukció következtetési folyamata szerint.¹⁰¹

Módszerem a következő.

Először is két jól körülhatárolható közönségcsoportot választottam ki, mégpedig a *Magyar Szemle* és a *Szocializmus* közönségét. Azért ezt a kettőt, mert ennek a két folyóiratnak az Amerika-ábrázolása többé-kevésbé egységesnek tekinthető, azaz viszonylag ritkán tartalmaz egymással ellentétes értelmezéseket.

Másodszor feltételeztem, hogy ennek a két folyóiratnak az Amerika-ábrázolását nagyjából hasonlóan értelmezem, mint az egykori közönség. Ezt az előbb említett viszonylag egyértelmű, tehát egymással többnyire nem ellentétes reprezentációk miatt tettem meg.

Harmadszor pedig megnéztem a *Magyar Világhíradót*, a magyarországi mozikban a nagyfilmek előtt vetített heti „hírműsort”, föltételezve, hogy ismerem az említett két közönségcsoport referencia-rendszerét, és ezek alapján meg tudom fejteni: miként értelmezték a látottakat.

Itt és most fordítva mutatom meg mindezt. Azaz előbb bemutatom a *Magyar Világhíradó* USA-ábrázolását, majd egy-két ilyen tárgyú és értelmezendő világhíradó-részletet, és utána összefoglalom a *Szocializmus* és a *Magyar Szemle* kínálta értelmezési lehetőségek különbségeit.¹⁰² Ezzel már-már „az egyes médiaszövegek értelmeznek más médiaszövegeket” szintjére egyszerűsítem az értelmezési „modellt”.

A Magyar Világhíradó USA-képe

A *Magyar Világhíradó* 1931. októbere és 1934 vége közötti részeiben (401–566. részek) 90 önálló tudósításban szerepelt az Amerikai Egyesült Államok (és négy olyan tudósítást találtam, amelyben az USA vagy csak helyszíne valamilyen más államhoz/nemzethez köthető eseménynek, vagy egy másik ország a helyszíne valami „amerikai ízű” történésnek). A filmhíradó szerkesztési elvére mai szemmel azt mondanánk, hogy bulvárjellegű, ami meghatározta az USA-ábrázolását is. Ami a bulvárjelleggel illeti, itt részben arról van szó, hogy a filmhíradó készítői jobbra egymástól távol lévő dolgokat helyeztek egymás mellé, mert éppen ez a viszonyuk tette őket alkalmassá a közlésre.¹⁰³ Például egymás után szerepelt a hír a New York-i

¹⁰¹ Vö. Sandra Moriarty: Vizuális szemiotika – elmélet. In: *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Blaskó Ágnes – Margitházi Beja. Typotex Kiadó, Budapest, 2010, 95–96.

¹⁰² Részletesebben lásd Sipos Balázs: Hogyan került a jelentés a mozikba? Amerika-képek és -értelmezések. *Médiakutató*, 2013/1. 21–40.

¹⁰³ Roland Barthes: A napihír struktúrája. In: *Strukturalizmus*. Szerk.: Hankiss Elemér. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971, I. k. 173–184.

„óriási hóviharról” és „félelmetes hórétégről” – illetve a „nyári napsütésről” a Rivierán.¹⁰⁴ Talán ennél is fontosabb, hogy általában a furcsa, a szokatlan, az idegen-szerű, illetve a tragikus, valamint a kivételes lett hírré, amennyiben látványos volt. Így került be a filmhíradóba például a kaliforniai „cowboy-ünnepség” (rodeó) és a svájci neuchateli „hagyományos” kosztümös szüreti felvonulás, amelyen afrikai arab harcosok is felvonultak. Azt gondolom – bár azt empirikusan még nem tudom bizonyítani –, hogy a bulvárjelleg egyszerűen a vizualitás igényéből és a terjedelmi korlátokból fakadt. Ugyanezt vélem látni egyébként a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap Képes Melléklete* témaszerkezete közötti különbségeket elemezve is. Némi túlzással: mintha két különböző lapról lenne szó, noha csak az előállítás logikája különbözik, amelyet a képek és a szövegek jellege közötti eltérések magyaráznak.

A *Világhíradó* kvantitatív tartalomelemzése megerősíti a bulvárjellegéről elmondottakat (amihez azt kell még megemlítenem, hogy az USA-ról szóló tudósításokat a jelzett időszak legelején a Paramount, többségében azonban a német UFATONWOCHE készítette és szállította). A filmhíradók tudósításait nyolc kategóriába osztottam.¹⁰⁵

A kategóriák a következők:

1. *Idegenszerű*: minden, ami furcsa, egzotikus, veszélyes, „örületes” stb., például vadnyugat, színesbőrűek.
2. *Hatalmas*: elsősorban a tudósítás elején lévő fölíratok és ritkábban a narráció, valamint a képek alapján minden, ami nagy, óriási, „amerikai léptékű” stb.¹⁰⁶
3. *Hadsereg*: a modern fegyverek, fegyvernemek bemutatása: tankok, tenger-alattjárók, repülő, esetleg hadgyakorlaton.
4. *Modern*: elsősorban technikai újítások, de modern társadalmi viszonyok is (az előző kategóriába sorolt tudósításokat általában besoroltam a technikai újdonságok, illetve a férfi–női kategóriába is).
5. *Férfi–női*: a szokatlan, idegenszerű, modern, „mondén” társadalmi viszonyként jellemezhető-értelmezhető események.
6. *Technikai újdonságok*.
7. *Tempó*: a hétköznapi gyors tempón („gyors tempójú életen”) túl ide értve a különféle gyorsasági világrekordokra tett kísérleteket, a gyors közlekedést, a gyors tempójú építkezéseket.

¹⁰⁴ *Magyar Világhíradó*, 1934. január 517. rész, 5, 6. tudósítás.

¹⁰⁵ A kategóriákat cikkeken szereplő sztereotípiák alapján hoztam létre. Egy tudósítás több kategóriába is kerülhetett. – A módszerre lásd: Klaus Kippendorf: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Könyvkiadó, Budapest, 1995.

¹⁰⁶ A „képiségből” következő eltérésekre, valamint ennek az elemnek az elterjedtségére példa a *Pesti Hírlap* 1. oldalas, 6 fényképből álló tudósítása/fotóriportja (még a *Képes Melléklet* indulása előtti időben vagyunk). Az államrend harca a bűn ellen Amerikában című anyag szövege szerint „A superlativusok házában [...] a bűnözés is óriási méreteket öltött”. (1927. január 1. 52.)

8. *Életszínvonal*: ez a jólét különféle megnyilvánulási formáit jelenti, a milliomosoktól kezdve (amire a tudósítások felirata utal) az európai-magyar szemmel nézve a képeken látható hétköznapi jólétig.

Ezek alapján a következő eredményeket kaptam (egy hír átlagosan kevesebb mint másfél kategóriába került): az „idegenszerű” kategóriájába soroltam be a legtöbb hírt (36). Ezt követik a „hatalmas” (21), a „modern” (19), a „technika” (16), a „tempó” (10), a „hadsereg” (9), az „életszínvonal” (8) és a férfi–női (7) csoportjai.

Az eredmények alapján egyrészt látjuk, hogy a filmhíradó készítői Amerika bemutatása során is a „bulvár-” tartalmakat hangsúlyozták. Továbbá azt állíthatjuk, hogy az USA az európaiaktól idegen, hatalmas és gyorsan fejlődő állam benyomását kelthette. Ha csak a „hatalmas”, a „hadsereg”, a „modern”, a „tempó” és a „technika” kategóriákat nézzük, 75 esetet találunk (a 125-ből). Eme számok alapján azt mondhatjuk, hogy a *Magyar Világhíradó* Amerika-ábrázolása ugyanahhoz a már említett diskurzushoz sorolható, mint a *Szocializmus*, a *Magyar Szemle*, az *Új Idők* vagy *A fekete kapitány*, viszont a világhíradó összeállításának a logikáját (legalábbis szerintem az említett arányok is erre utalnak) a bulvárjelleg határozta meg.

Amerikai jelenségek magyar jelentései

A *Magyar Világhíradó* kvantitatív tartalomelemzése egy lehetséges, „általános” USA-értelmezést mutat, ami egyúttal a példaként kiválasztott tudósításokat magukat is értelmezheti. Ezenkívül azonban más közönségcsoportok interpretációiról is lehetnek ismereteink. Nézzünk meg tehát néhány konkrét hírt, ezek filmhíradók általi értelmezését, valamint néhány olyan folyóiratbeli írást, amely értelmet adhat ezeknek a (televíziós műsorokhoz hasonlóan) nyitott szövegeknek!

1934 utolsó híradójában tudósítás szólt arról, hogy egy amerikai üzemben naponta 5500 autó készül.¹⁰⁷ Ez a világhíradó értelmezési keretén belül maradván a hatalmas léptékeket, a „superlativusokat”, illetve a modernizációt jelenthette. A *Szocializmus* olvasója számára beleillett a fordizmusról, a technicizálódásról, illetve az amerikai életszínvonalról szóló értelmezésekbe. Utóbbit, tehát a viszonylag magas életszínvonal tényét a folyóiratban még az a két írás se tudta teljesen „letagadni”, amelyek pedig éppen ennek a tézisnek a cáfolatát kívánták adni. Gergely Sándor már hivatkozott írásán kívül Nádass József könyvismertetése lenne ilyennek tekinthető – de Nádass egy „szovjetállampolgár” amerikai útirajzát ismertette, mégpedig úgy, hogy szerzőjét „legmaibb [ember]típus”, a „banalitásig ismert és hangoztatott Keyserling-féle »soffőrtípus« képviselőjének” nevezte, ami a kultúrátlanság körbeírása volt a korban.¹⁰⁸ Az ismertetés szerint New Yorkot rohanó és hipermodern metropoliszként mutatta be, ahol a legkisebb és legszegényebb lakásban is van für-

¹⁰⁷ *Magyar Világhíradó*, 1934. december 566. rész, 5. tudósítás.

¹⁰⁸ Hermann Keyserling gróf a kor népszerű gondolkodója és szerzője volt. Magyarul megjelent tőle a témánk szempontjából fontos *Új világ születése* (1926).

dőszoba, és utóbbi is mindenféle háztartási géppel felszerelt (!). Viszont azt állította, hogy az amerikai munkás és az alkalmazott életszínvonala „alig magasabb” az átlagos közép-európai munkásénál, ráadásul az USA-ban alig léteznek szociálpolitikai intézmények. Ford „szaladószalagja” pedig úgy bukkant fel, amely a munkást mint „a hajcsár korbácsa kényszeríti [...] az állandóan fölfokozott munkára”.¹⁰⁹

Ez a fajta USA-ábrázolás azonban kivétel volt a *Szocializmusban*. Inkább – a magas életszínvonal tézisével összhangban – olyan témákat tárgyaltak a folyóiratban, mint hogy az amerikai munkás tud autót venni.

Tieder Zsigmond például abból indult ki, hogy Ford szerint „a tőke és a munka fölbonthatatlan harmóniában áll[na] egymással”, ha az ő modelljét követnék. A valóságban ebből csak annyi igaz szerinte, hogy magasabb béreket fizet – azért, hogy a dolgozói egyben vásárlói is legyenek. Így lehetséges, hogy napi 8000 autót gyárt, és mindet el tudja adni. Tieder azonban azt is leírta, hogy Ford kizsákmányolja a munkást, ellenőrzi magánéletét, nem kedveli a szakszervezeteket, és a végsőkéig standardizálta, elembertelenítette a termelést.¹¹⁰

Egy következő írás, amely Gál Benő ismertetése volt a német szakszervezeti vezetők amerikai útjáról, szintén a munkások Európából nézve kivételes életszínvonalát hangsúlyozta. Megemlítette például, hogy a dolgozók magasabb bére lehetővé teszi, hogy tartalékoljanak és hogy vásároljanak, ami (a jelentős fizetőképes keresleten keresztül) az amerikai ipar fejlődésének egyik fontos oka.¹¹¹ (A német szakszervezeti vezetők a vállalatok jelentős szociálpolitikai aktivitását látták.)¹¹²

Ez a leírás szempontunkból azért lehet érdekes, mert ezen a ponton a fordizmusra (Tieder Zsigmond leírására) asszociálhat az olvasó, akiben ez a fordizmus legalább részleges elterjedésének képzetét keltheti. (Hogy ez megerősíti vagy megcáfolja-e Tieder szkeptikus leírását, amely a fordizmus „hazugságait” hangsúlyozta, az külön kérdés. Ám megemlítem, hogy a *Vas- és Fémmunkások Lapja* szerkesztője, a *Szocializmus* állandó szerzője, Kruppa Rezső azt hangsúlyozta: át kell venni az amerikai ipar tapasztalatait, ideértve a racionalizált termelést, aminek része a tömegek fogyasztóképeségének növelése.)¹¹³

Szerdahelyi Sándor ugyanebben a folyóiratban, de már 1934-ben a technokrácia ideológiáját mutatta be, amely szerinte az USA-ban hódít – mert ott működik a világ „legfejlettebb kapitalizmusa”. Ott a fegyverkezéstől a mezőgazdaságig minden mechanizálódik, és a „feltalálást” is intézményesíteni fogják. Írásában hivatkozott a standardizált és tömegtermelés adataira is: 1929-ben 4 millióval több autót készült

¹⁰⁹ Nádass József: Még egyszer Amerika. *Szocializmus*, 1928/10. 398.

¹¹⁰ Tieder Zsigmond: Fordizmus és marxizmus. *Szocializmus*, 1925/12. 479.

¹¹¹ Gál Benő: Mit láttak a német szakszervezeti vezetők Amerikában. *Szocializmus*, 1926/11. 404–410. – A cikk azonban szólt a gyermekek és a nők, valamint a Dél- és Kelet-Európából érkezett képzetlen munkavállalók kizsákmányolásáról és a munkások utáni spiclikedésről is.

¹¹² Uo. 408.

¹¹³ Kruppa Rezső: A racionalizálás és a munkásság. *Szocializmus*, 1927/11. 411–415.

az Egyesült Államokban, mint 1919-ben, de 84,9 millió munkaóra-megtakarítással érték el.¹¹⁴

A *Magyar Szemle* olvasója számára a „napi 5000 autó” híre inkább csak a tömegtermelés jelenségének lehetett illusztrációja, ami az „ő” világképében az USA önellátásával állt szoros kapcsolatban. A *Magyar Szemle*ben különösen a gazdasági világválság éveiben tárgyalták a szerzők az USA egységes és hatalmas, illetve Európa széttagolt gazdasága közötti különbségeket. Ottlik László többek között azt írta, hogy csak az Amerikai Egyesült Államok engedheti meg magának, hogy a válság legyőzése érdekében serkentse a fogyasztást, mert politikailag független, gazdaságilag pedig önálló.¹¹⁵

A folyóirat egy-két szerzője az amerikanizmusról egyenesen mint sajátos gazdasági (és politikai) rendszerről írt. Ez a rendszer elképesztő prosperitást hozott, megteremt a „Tőke” és a „Munka” harmóniáját, biztosíthatja „az emberiség jólétét” és „békés jövőjét”. „Szembeállíthatjuk” tehát a fasizmussal és a bolsevizmussal is – érvelt Buday Kálmán, a nemzetközi sajtóra és szakmunkákra hivatkozva.¹¹⁶ Részben ehhez a gondolathoz, a sajátos amerikai rendszer kérdéséhez kapcsolódik Ravasz László korábbi, „Osztályellentét” című írása. Ebben a református püspök ugyan nem nevezte önálló típusnak az USA társadalmi, gazdasági rendszerét, de azt hangsúlyozta: az osztályellentéteket két módon és két országban sikerült (tulajdonképpen) megszüntetni: a kékgallérosok életszínvonalának általános emelésével – Svédországban, illetve a nagytőke „személytelen” tétele és a tulajdonos „vezetőmunkási” szerepfelfogása és imágója révén az Egyesült Államokban.¹¹⁷

Ettől csak részben tér el a jogász, gazdasági szakember Gratz Gusztáv, volt pénzügy- és külügyminiszter, valamint a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt ügyvezetője elemzése. Ő szintén azt rögzítette, hogy a hatalmas belső fogyasztás, az így lehetővé váló tömegtermelés, valamint a tömegtermelés mechanizálódása miatt Amerikában a termelés költsége alacsonyabb, mint Európában. Emiatt, illetve az USA tőkegazdagsága miatt. Ám Gratz kitért a tömegtermelés racionalizálása-mechanizálódása és a „tömegtermelők” életszínvonalának emelkedése („az ottani munkabér magassága”) közötti összefüggésre is, megemlítve, hogy utóbbi a tömegtermelésnek jelentős piacot is eredményezett.¹¹⁸

A *Magyar Világhíradó* „gépmember-fenoménról” szóló 1934. novemberi híre („Egy amerikai professzor legújabb gépmember-találmánya tulajdonosának vezényszavait pontosan végrehajtja”)¹¹⁹ a *Szocializmus* olvasója számára technokrácia jelenségének jelentéstartományát idézhette fel, és így azt a félelmet, hogy a gépek átveszik az ember helyét a termelésben.

¹¹⁴ Szerdahelyi Sándor: Technokrácia vagy szocializmus? *Szocializmus*, 1934/7–9. 247–255.

¹¹⁵ Ottlik László: Kapitalizmus, szocializmus és világválság. *Magyar Szemle*, 1931/11. 201–209.

¹¹⁶ Buday Kálmán: Pénzügyi világrázkócs. *Magyar Szemle*, 1929/12. 370.

¹¹⁷ Ravasz László: Osztályellentét. *Magyar Szemle*, 1928. 2. k. 227.

¹¹⁸ Gratz Gusztáv: A preferenciális vámrendszer. *Magyar Szemle*, 1931/1. 11.

¹¹⁹ *Magyar Világhíradó*, 1934. november 562. rész, 7. tudósítás.

Ugyanezt látva a *Magyar Szemle* olvasói (kizárólag a folyóirat cikkeit szemlélve) nem erre asszociálhattak. Számukra lehetséges értelmezés például Moravek Endre 1932-es cikke alapján az, hogy az új bálvány a „gépember”. Ő ugyanis többek között arról írt, hogy mindent a haszonelvűség, a racionalitásra való hajlam határoz meg. Minden mechanizálódik: az új bálvány ennek megfelelően a „gépember”, az új vallás pedig a „gépvallás” – igaz, ez a kommunizmust, a „proletariátus” hitét jelentette számára. A vallás ugyanis már „kihullott” a lelkéből, a „nemzeti érzést [pedig] megette a gép”: a gépnek ugyanis „nincs hazája”.¹²⁰

Ebben az esetben maguk a világhíradó tudósításai másféle értelmezést kínálhatnak. Eszerint Amerika a furcsa ötletek hazája. Annál is inkább, mivel a filmen a „gépember” vezényszóra lassan feláll, leül, felemeli a jobb, majd a bal karját, elsüt egy pisztolyt, és kérdésre véleményt nyilvánít a mellette álló nőről – azaz semmi „hasznosat” sem tesz.¹²¹

Az amerikai politikai rendszer fejlődési irányával kapcsolatos találgatásokra (amelyek mind a *Szocializmusban*, mind a *Magyar Szemlében* felbukkantak) adott válasznak is tekinthetjük azt az 1934 nyarán vetített filmet, amely a New York-i gyalogezred „amerikai ízű” bemutatójáról szólt – melyen elmesélték, miként vernék le a kommunista tüntetéseket „gázbombákkal” és géppuskákkal.¹²² Ugyanitt említendő az 1933. októberi, 506. összeállítás, amelyben két amerikai hír is szerepelt. Az egyik az „amerikai dollárkirályok elkényeztetett lányai” első repülőleckéiről szólt, míg a másik arról, hogy a tejtermelők kiöntik a tejet, hogy teherautókat állítsanak meg és az azokon lévő kannák tartalmát is a földre öntik, illetve arról, hogy a bányászok tüntetését könnygázzal oszlatta fel a rendőrség.¹²³ Ezek egyrészt a bolsevik veszély jelentkezéseként értelmezhetők – a *Magyar Szemle* olvasói számára. Másrészt a növekvő társadalmi feszültségek jeleként, ami elvezethet „végre” egy önálló és erős amerikai munkáspárt megszületéséhez – a *Szocializmus* olvasói számára. A szociáldemokrata folyóiratban ugyanis visszatérően tárgyalták az amerikai munkások osztálytudatának hiányát, azt, hogy az USA-ban nincs igazán sikeres szocialista vagy munkáspárt, amit a magas életszínvonallal, illetve a szakszervezetek céhes zártságával magyaráztak. 1925-ben tudósítottak például a szocialista pártból és bizonyos szakszervezetekből az elnökválasztásra összeállt „haladó mozgalom” felbomlásáról,¹²⁴ és még 1934-ben is abban reménykedtek a szerzők, hogy a gazdasági nehézségek végre elhozzák az amerikai szocialista párt (Socialist Party of America) és a szakszervezetek összefogását.¹²⁵

¹²⁰ Moravek Endre: Német kaleidoszkóp. *Magyar Szemle*, 1932/2. 128, 129.

¹²¹ Az egykorú értelmezés kapcsán – noha kitérő – utalnék Karel Čapek 1924-ben Budapesten bemutatott színművére, mivel ebből származik a robot elnevezés: *R. U. R. Rossum Univerzális Robotjai. Szindarab egy bevezető jelenetben és három felvonásban*. Quattrocento, Budapest, 2013.

¹²² *Magyar Világhíradó*, 1934. július 546. rész, 5. tudósítás. Ennek képanyaga nem maradt fenn.

¹²³ *Magyar Világhíradó*, 1933. október 506. rész, 6, 8. tudósítás.

¹²⁴ Hillquit Morris: Amerikai munkáspolitikai. *Szocializmus*, 1925/7. 274–277.

¹²⁵ (al): Az Egyesült Államok szocialista mozgalmát [...] *Szocializmus*, 1934/11. 354.

Végezetül Európa és Magyarország amerikanizálódásának kérdését említem. A *Magyar Szemle* olvasói ismerték ezt a jelenséget, mivel sokat olvashattak róla – elsősorban Berlin és Németország, kisebb részben Budapest amerikanizálódásáról. Ezzel szemben a *Szocializmus* olvasói folyóiratukban nem olvastak amerikanizálódásról.

A két közönségcsoport ennek megfelelően értelmezhetette másként a következő híreket: „Világvárosi képet nyújt a jazzband hangjai mellett megnyitott ötemeletes Kristóf-áruház”,¹²⁶ „Budapesten is meghonosították a »vízi-jööring«-et, mely Amerikában a legelterjedtebb vízi sportok közé tartozik”,¹²⁷ valamint a magyar Jimmy-görlök és a szintén magyar Happy Boy's Jazz Band rumbabemutatójáról szóló beszámolót.¹²⁸ Természetesen lehetséges, hogy a *Szocializmus* olvasói is Magyarország amerikanizálódását látták ezeket a tudósításokat nézve – de ha csak folyóiratuk cikkeire építve próbáljuk rekonstruálni világvilágunkat, akkor inkább a kevesek fényűző fogyasztáshoz hasonlító szórakozási lehetőségeit vehették észre.

ÖSSZEGZÉS

Magyarország a Horthy-korban a globalitás/globalizálódás viszonya között létezett, ami 1939-ig, a világháború kitöréséig – a cenzurális állami intézkedések ellenére – nagyfokú kulturális nyitottságot is jelentett. Emiatt a kétféle nyitottság (egyrészt a globalitás, másrészt a Magyarországon kevésbé korlátozott, de ellenőrzött kulturális áramlások) miatt terjedhettek el többek között az amerikai kulturális, társadalmi minták, és ezért látták sokan különösen is Budapest amerikanizálódását. A „világ amerikanizálódása” (amely Rydell és Kroes szerint a XIX. század második felében kezdődött) tehát elérte Magyarországot is, ahol az első világháború hatására és után, a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások, az amerikai filmipar dominanciája, a fogyasztási szokások változása és más okok miatt erőteljessé vált. Egyre népszerűbb lett a jazz, az amerikai irodalom, az „amerikai tempó”, az angol közvetítés révén megismert cocktail és a cocktail-party, ahol „a társaság hölgytagjai versenyt szeszelnak a férfiakkal”.¹²⁹ A nőiesség, annak jelentése szintén amerikai hatásra változott meg, mégpedig olyan módon, hogy Johannesburghoz vagy Tokióhoz hasonlóan hódított a „modern girl” típusa, illetve annak részleteiben adaptált verziói, egyes elemei, így például a soványság. Ahogy Az Est-lapok 1935-ös évköny-

¹²⁶ *Magyar Világhíradó*, 1933. október 506. rész, 3. tudósítás.

¹²⁷ *Magyar Világhíradó*, 1932. augusztus 442. rész, 1. tudósítás.

¹²⁸ *Magyar Világhíradó*, 1932. január 411. rész, 8. tudósítás.

¹²⁹ Fóthy János: A társasélet alkonya. In: *A Pesti Hírlap 1935. évi nagy naptára*. Légrády Testvérek, Budapest, 1935, 184.

vének szerzője írta: „A kövérségre hajlamos nők legnagyobb vágya, hogy a legszebb amerikai görblökhöz hasonlítsanak”.¹³⁰

A két világháború között Magyarországon élénk vita folyt ezekről az amerikai jelenségekről, illetve magáról az USA-ról, amelynek médiareprezentációit befolyásolta az amerikanizálódás, a közvetlen találkozás – ahogy maguk az ábrázolások is hatottak az amerikainak gondolt identitások, életmódok magyarországi elfogadottságára. Ennek a vitának az egyik központi eleme a *mátság-idegenszerűség* volt, hiszen az USA médiában és „élőben” megtapasztalt jelenléte azt a kérdést is felvetette, hogy mi az európai és a magyar, illetve e kettő miben különbözik az amerikaitól. A vita egy másik, előbbivel összefüggő eleme a *modernség* volt, ami sokak számára a hagyományos európai és leginkább a nemzeti (hagyományos magyar) ellentétének számított. Ilyesféle ellentétet írt le sok magyar utazó az 1933 előtti Németország kapcsán, mivel Európa leginkább amerikai városának Berlint tartották, amely nagyon különbözött hagyományos német környezetétől.

A kapcsolati, azon belül a transznacionális megközelítések alkalmazása tehát részben a Magyarországot ért amerikai hatások különféle típusainak, ezek korabeli értelmezéseinek számbavételét jelenti. Utóbbival összefüggésben merül fel az a lehetőség, hogy a magyarországi USA-ábrázolások feldolgozásán kívül azok eltérő jelentéseit is rekonstruálni kellene, ami olyan további szempontok-módszerek adaptálására is alkalmat ad, mint a történeti közönségkutatás vagy a kultúra/tudás társadalomtörténete.

Ha elővesszük a Horthy-korban népszerű médiumokat, és megnézzük, mit közöltek az Egyesült Államokról, akkor talán megismerhetjük adott médiumok közönségének világképét és azon belül USA-értelmezéseit. Ez azonban több ok miatt is csak lehetséges. Egyrészt azért, mert meg kellene határoznunk, hogy a közönség milyen „médiumcsomagokat” fogyasztott. Hiszen furcsa lenne, ha valaki csak a *Szocializmust* olvasta volna, de nem olvasta volna például a *Népszavát*. Azaz talán a folyóirat, a napilap és világhíradó és a játékfilmek alkothattak egy „csomagot”. Természetesen szintén elemezni kellene e négy médium hatását egymás jelentéseire is, hiszen a filmhíradók nem csupán egy világhíradó-tudósítás, hanem akár egy-egy *cikk* értelmezését is befolyásolhatták.

Ha nem a közönségre figyelünk, hanem a közönség körében népszerű médiumokra, akkor azt látjuk, hogy ugyanazok az Amerika-sztereotípiák vándoroltak és variálódtak a különféle médiaszövegekben. A ponyvaregény és az átmeneti műfajú regények szerzői az újságokból ismerős elemekkel dolgoztak – ami nem azt jelenti kizárólag, hogy az újságok sztereotípiáit használták volna fel ezek az író-vállalkozók, hanem inkább azt, hogy a különféle regiszterben készült médiaszövegekben cirkuláltak ezek az elemek. (Ami viszont azt is jelenti, hogy a közönség „mint egész” ezekkel találkozott a leggyakrabban.)

¹³⁰ László Ernő: Nők diktátora: a szépség. In: *Az Est hármaskönyve, 1935. Asszony, szépség, szeretet*. Szerk.: Kocsis László–Mihályfi Ernő–Szabó Lőrinc. Az Est Lapkiadó, Budapest, 1935, 191.

Jó példa a sajtóbeli sztereotípiák átkerülésére a szépirodalomba Lakatos László 1927-es tudományos fantasztikus lektűrje, *A jövő házassága*. Ebben egyrészt már Európa Amerika gyarmata, miután államai a XX. században folyamatosan egymással háborúztak. Lakatos ennek kapcsán az első világháborút követő válságirodalom szövegeit foglalta össze, kiegészítve az „öreg kontinens” kulturális felsőbb- vagy legalábbis elsőbbségének tézisével. Eszerint:

„[Európa] valamikor bölcseje és otthona volt a fehér ember művelődésének [...] később azonban önmagát irtotta és pusztította, a szegénység, a tudatlanság és a betegségek szármalag tanyájává süllyedt. Éhínség, járványok, adósságok, munkanélküliség, tudatlanság és gyűlölet tomboltak Európában”.

És így történhetett, hogy a világban átvette helyét az Amerikai Császárság és a Japán–Kínai Birodalom.¹³¹

Másrészt a hétköznapi amerikai élettel kapcsolatos másik sztereotípiát használta oly módon, hogy az új nő típusának megjelenését, annak következményeit ad absurdum fokozta. Eszerint ugyanis a nők „teljesen” férfiasak, és a férfiak vannak a nőknek alávetve és kiszolgáltatva.

A különféle regiszterekhez tartozó médiumok, amelyek között a motívumok „vándoroltak”, tehát a következők voltak: ponyvaregények, lektűrök, napilapok, a *Magyar Világhíradó* és az „úri középosztályt” megcélzó hetilapok. (Pontosabban bizonyos ponyvaregényekről és lektűrökről, illetve a *Pesti Hírlapról*, az *Estről*, az *Új Időkről*, és a *Magyar Világhíradóról* van szó, mivel eddig ezeket vizsgáltam.) Innen nézve az ún. „tömegkultúra” és „hegemón kultúra” termékei által közvetített Amerika-képek alkotnak valaminő egységet, míg a *Magyar Szemle* és a *Szocializmus* világ-képe egyaránt marginálisnak tekinthető. Viszont azt láttuk, hogy a bulvár regiszteréhez tartozó világhíradó e két folyóirat olvasóközönsége számára többet jelenthetett, mint a hétköznapiakat megszakító furcsaságok egyvelegét.

¹³¹ Lakatos László: *A jövő házassága*. Athenaeum, Budapest, 1927, 131.

Nyitott és zárt világirodalom

Babits Mihály: *Az európai irodalom történetéről* beszélni e korszak kapcsán azért indokolt, mivel Babits műve nem kizárólag keletkezési idejének, a 1930-as évek közepének szemléletmódját tükrözi, hanem mert a nyugatos költő, író, szerkesztő a kétkötetes írásban több évtizedes eszmélkedésének, világirodalmi tájékozódásának, irodalomszemléletének összegzését adja. Ezt a leírtak tartalmán túl az is bizonyítja, hogy korai esszéportréiból bekezdéseket, hosszabb részleteket emel át szó szerint irodalomtörténetébe. Babits világirodalmi szintézise egyfelől a vallo-mások, vállalások-tagadások, „vádak” kereszttüze mögött és alatt valóban a szerző szubjektív szempontokat érvényesítő írása, amelyben saját alkotói önarcképe sajátos fénytörésekben tükröződik; ugyanakkor kétségtelen, hogy Babits a két világháború közötti időszak egyik legtagabb világirodalmi horizonttal, irodalomtudományos és -történeti ismeretekkel rendelkező alkotója, szerkesztője; irodalmi életben betöltött aktivitása, befolyása köztudottan széles hatósugarú, így irodalomtörténete minden-képpen a kor szimptomáinak, „ízlésformájának”, kora, nemzedéke (követett és meg-tagadott) esztétikai és morális állásfoglalásának fontos lenyomata.

Babits: *Az európai irodalom történetének* (1934/1935) egyidejű nyitottságát és zártságát két eltérő megközelítés felől érthetjük meg. Nyitottságát a cím meghatá-rozásával szembefeszülő műfaji besorolhatatlanságában, műfaji problematikussá-gában látjuk. Ám ez nem annyira nagy baj, mint elsőre gondolnánk, mert a Babits irodalomtörténetével kapcsolatba hozható műfajok, nagyepikai elbeszélőszerkeze-tek olyan többes, folyamatosan oszcilláló olvasatokat teremtenek, amelyek megsok-szorozzák a lehetséges jelentésmezőket, és így több szinten is értelmezési kapukat nyitnak. *Az európai irodalom történetének* nyitottsága tehát segítségünkre lehet abban, hogy Babits irodalomtörténetének zártságát megérthessük. Ez a zártság alapvetően a szerző világirodalom-fogalmából adódik, de ahogy majd látható lesz az előadás során, irodalmon kívüli és felüli kérdésekhez is kapcsolódik.

Jól árulkodik a babitsi fogalomhasználat feszültségeiről két, szinte paradoxonnak tűnő jelenség. Az egyik, hogy Babits éppen 1913-as „Magyar irodalom” című tanulmányában határozza meg a világirodalom fogalmát. Enyhítő körülmény, hogy ebben az írásában a szerző a magyar irodalom mint nemzeti irodalom világirodalmi helyét keresi, a magyar szerzők és művek világirodalmi pozícióját próbálja körülhatárolni. Különleges és lehetetlen nézőpontot választ, kívülről kíván lépni, külső, objektív szemszögből próbálja szemlélni, vizsgálni azt, amiben tulajdonképpen benne áll, amitől lehetetlenség elválasztania önmagát, hiszen a magyar irodalom nagy mértékben formálta őt költő és tanulmányíró önmagává is. Babits maga is felismeri a vállalt nézőpont képtelenségét, ennek ellenére végigvezeti a magyar irodalom világirodalomban betöltött helyének vizsgálatát. Mindez átfogó, nyitott, objektivitásra törekvő horizontról, a magyar irodalom világirodalmi integrációjának vágyáról tanúskodik.

Babits világirodalom-szemléletéről árulkodó másik – jól ismert – paradoxon, amelyet feltétlenül szükséges szóba hozni: kézbe veszem: a cím európaiat ígér. Felütöm: az első fejezet: *Világirodalom*, első szavai: „Világirodalom: ez a szó valami egységet jelent.”¹ Ez a szembetűnő ellentmondás hamar feloldódik, amint a babitsi alapvetéseket megvizsgáljuk. Fontos kiemelni, hogy a szerző 1913-ban, az imént említett „Magyar irodalom” című tanulmányában fogalmazza meg először – és végérvényesen –, mit is ért világirodalmon, 1934-ben, irodalomtörténete bevezető fejezeteiben csupán megismétli, megerősíti korábbi állásfoglalását: „világirodalmon nem minden irodalmi jelenségnek összességét értjük, amely az egész földkerekségen valahol és valaha megtermett”.² „Nem egyszerűen az egyes nemzetek irodalmainak összességét. [...] A világirodalom egységes, összefüggő folyamat, egyetlen hatalmas vérkeringés.” „A világirodalomnak csak az egészen nagyokhoz van köze” (EIT, 7., 12.). Ezt az erőteljesen értékelő, kanonikus meghatározást szűkíti le *európa*ira, s tisztázza, miként is jelentheti, hordozhatja a rész az egészet (*pars pro toto*). Babitsnál a világirodalom „voltaképpen csak egy földrész irodalma”;³ a fogalom európa-ira korlátozását már a korai tanulmány is tartalmazza:

„Világirodalmon csak az európai irodalmat értjük: azt a kultúráramlatot, mely a görög népből kiindulva, először a Földközi-tenger környékét öntötte el, s aztán észak felé, friss fajokba gyökerezve, lassan, mint új földben az ős fa, meggyümölcsözőtt. Más, keleti irodalmak gyümölcszei csak annyiban fontosak számunkra, amennyiben e nagy nyugati fejlődésbe valahogy, bár kívülről bekapcsolódnak.”⁴

¹ Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 7; továbbiban: EIT.

² Babits Mihály: *Magyar irodalom*. In: *Uő. Esszék, tanulmányok*, I–II. Szerk. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978, 368; továbbiban: ET I.; ET II.

³ *Magyar irodalom*, ET I. 368.

⁴ I. m., ET I. 368.

E térbeli leszűkítés mögötti intenciókat kutatva, semmiképpen nem elégedhetünk meg a szerző szubjektivitásának hangsúlyozásával, bár tény, hogy Babits érdeklődése nemigen terjedt túl az európai és az ebből „levezethető” kultúrákon, irodalmakon, és mivel irodalomtörténetében csak a „közvetlen átélésből” ismert művekről kíván írni, így európaírá szűkítése akár magától értetődőnek, logikusnak is tűnhet. Ám a világirodalom európaivá zsugorítása már az 1913-as „Magyar irodalom” című munkának is alapvetése, így a valódi okokat másban kell keresnünk. Az európai egység az alkotó számára ugyanis nem elsősorban földrajzi kategória, hanem egy olyan közös szellemnek, világnézetnek hordozója, melyhez a keleti kultúrák, idesorolva az Ószövetséget is, nem tartoznak hozzá. Már a bevezető fejezetek is a legalapvetőbb babitsi princípiumokra, az egyénre, a tér és idő távolságán átívelő szellemi közösségre és az általuk hordozott értékekre, illetve a zárt kollektivitás, nemzeti és tömegirodalom elvetésére terelik a figyelmet. A szerző szerint a keleti kultúrák „statikus, konzervatív” szelleműek, közösségi, gyakran névtelen alkotásaik csupán egy önmagába zárt kollektivitás lelkét fejezik ki, s nincsenek hatással a közös áramlatra, szemben az európai kultúrával, amely az egyéniség hatalmán alapul, az egyes ember lázadásán, mely „a közszellemet folyton kiemelte önmagából; s így lett az európai kultúra haladó és változó folyamat” (EIT, 10.). Az európai kultúra dinamikus történeti szerkezetét a kiemelkedő alkotók, a „hős-zsenik” biztosítják azáltal, hogy ez a kultúra hosszú évszázadokon át az emberi élet egyetemes alapkérdéseit állította újra és újra középpontba.⁵

A fentiekben ismertetett térbeli pozícióban az *európai* az egységes, áramló szellem és az egész világot átható görög-keresztény kultúra metaforájaként tételezhető, térbeli határai intencionált értékeket, értékek mentén történő kiválasztásokat, (be)szűkítéseket jelentenek, s az elbeszélő ezt a tér- és ezáltal értékbeli határvonalat a mű utolsó lapjáig megőrzi, alkalmi kitérőit⁶ ehhez képest, ebből vezeti le. Így ez a stabil, a mű végéig változatlan statikus térszerkezet az irodalomtörténet olyan mozdulatlan, mozdíthatatlan alapját, kánonteremtő alapelvét jelenti, amelyre az idő dinamizmusa, változékonysága és folyamatszerűsége épül.

*

A babitsi világirodalom-fogalom zártsága, illetve ennek mértéke a korszak más kiemelkedő alkotóival, műveivel való összehasonlításban mutatkozik meg. Babits irodalomtörténete mellett ez időszak másik meghatározó, máig igen népszerű műve Szerb Antal *A világirodalom története* (1941),⁷ mely szintén az értékes, az utókorra

⁵ Vö. Németh G. Béla: Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. In: Uő. *Századutóról, századelőről*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985, 258–259.

⁶ Babits európai gyökerűnek, szelleműnek tartja a tengeren túli irodalmat is. A kevés kitérőhöz tartozik így az *Ezeregyéjszaka* meséinek európai irodalomra tett hatásáról írt néhány mondat.

⁷ Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1999.

hatást gyakoroló alkotások mentén végzi el válogatását. Tudjuk, hogy Szerb világirodalmi összegzésére hatással volt Babits irodalomtörténete, így nem meglepő a két alkotó világirodalom-meghatározásának hasonlósága. Az is bizonyos, hogy mindkettőjük fogalomalkotása összefüggésbe hozható, bár eltérő mértékben, a goethei alapvetéssel, Szerb hivatkozik is rá az Előszójában. Ismeretes, hogy a *világirodalom* (Weltliteratur) fogalma Goethe nyomán terjedt el Európában. A német mester saját jelenéhez kapcsolja a világirodalom létrejöttét, utolsó éveiben a nemzeti irodalmak egyesüléséről beszél: „[k]ialakulóban van a világirodalom, ez meggyőződése, minden nemzet efelé hajlik s baráti lépéseket tesz ez irányban.”⁸ Goethe számára a világirodalom nemzeti irodalmak párbeszédét, kölcsönhatását jelenti, más nemzetek irodalmának, kiemelkedő műveinek megismerését.

„[É]n szeretek körülnézni idegen nemzetek háza táján, és mindenkinek azt tanácsolom, hogy cselekedjék ugyanígy. A nemzeti irodalom manapság nem sokat számít, a világirodalom korszáka van most soron, és mindenkire az a feladat vár, hogy siettesse ezt a korszakot.”⁹

Babits világirodalomfogalom-értését sokszor kötik a goethei meghatározáshoz, de kettőjük szemlélete mindössze abban egyezik, hogy mindketten kiemelkedő értékű művek és alkotók közösségében látják a világirodalom egységét, és nem az irodalmi alkotások összességében. Szerb Antal is leginkább ehhez a gondolathoz kapcsolódik. Azonban Goethe a különböző nemzeti irodalmak egyesülésében látja a világirodalom létrejöttét, míg Babits „[e]llenkezőleg: az egyes nemzeti irodalmak különültek el a világirodalmon belül, mint állam az államban, külön nyelveik védbástyái mögött, mindjobban önálló életet kezdve” (EIT, 7.). A magyar alkotó történetmondója „az egységes és egyetlen Irodalmat nézi, mint egy nagy élő szellemet, amely megszületett valaha Görögországban”, és tovább élt a kereszténységben, „ez a mi modern, soknyelvű »világirodalmunk«: egy egynyelvű irodalomból, egy halott nyelv irodalmából” született (EIT, 8.). Babits tehát éppen a kezdetektől fennálló egység nemzeti irodalmakra tagolódásában látja a világirodalom és az európai kultúra hanyatlását; ez adja irodalomtörténetének egyedi hangoltságát, irányát, a goethei világirodalom-fogalom inverzét, és ebben különül el Szerb erővonalaitól is, aki kevésbé pesszimistán és mintha árnyaltabban látná a világirodalom haladási irányait.¹⁰ A goethei optimista, épülő folyamattal szemben a babitsi pesszimista, felbomló, nemzetire, helyire szakadozó – már az első fejezeteket belengi ez a vész-

⁸ Goethe Adolph Friedrich Karl Streckfussnak 1827. január 27-én. In: J. W. Goethe: *Levelek, válogatás*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, 421.

⁹ J. P. Eckermann: *Beszélgetések Goethével*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 259.

¹⁰ Mindez a XX. századi irodalom kapcsán érhető tetten, amikor az ellentétes irányba ható erők mindkét vonulatát meglátja, egyfelől: „az is hozzátartozik a civilizáció természetéhez, hogy minden egyes új program lazítottabb, anarchikusabb a réginél, hiszen az egész civilizáció nem más, mint egy lazítási folyamat, a kultúra dekompozíciója”; másfelől úgy látja, hogy a '30-as évek fojtott, aggodással teli légkörében a dekompozíciós folyamat egészen megállt, a tudatos újíto szándék megszűnt. „Ebben a pillanatban úgy látszik, mintha az irodalom rögzítődne egy programmentes múlt századias realizmusban, amelyet Neue

jósló, borongós hangulat: „Az európai irodalom kezd elveszíteni egységének és egyetemességének érzését” (EIT, 9.). A világirodalom „árama napjainkban némileg gyengülni látszik, s elfúlni az egyes irodalmak fölszabadult burjánzása alatt” (EIT, 8.). Goethe a jövő felé fordul, előre lépne a világirodalomhoz, és bár példaképként a német szerző is az ókori görögöket¹¹ jelöli meg, de elsősorban nem a klasszikus-sá vált régi mesterművek kincsestárát érti világirodalommon, ahogy Babits, hanem „mindenekelőtt eleven, jelenkori kontaktust, a nemzetek eszmecseréjét, egymás jobb megismerését. Közvetlen személyes érintkezésre is gondol, levelezés, utánzások, találkozások útján.”¹²

Babits irodalomszemlélete arra enged következtetni, hogy az idősebb szerző jóval szubjektívebb és bizonyos értelemben „kánonibb” felfogású, mint Szerb, hiszen ő sokkal inkább szem előtt tartja a tájékoztatást, tanítást, irodalomtörténetei pedig szívesen táplálkoznak más létező kánonokból, és bevallottan támaszkodik korábbi irodalomtörténetekre, hagyományokra. S bár *A világirodalom történetében* ő is ritkán hagyja el hatástörténeti folyamatra hivatkozva az európai gyökerű kultúrkört, felosztása, korszakolása, a korszakokon belül az egyes nemzeti irodalmak tárgyalása a „hagyományos” irodalomtörténet-írás bevett szempontjait mozgósítja. Szerb éppen a tanító szándék miatt valamiféle teljességre, áttekinthetőségre törekszik, így saját ízlése szerint kevésbé hagy(hat) ki alkotókat, aránytalanul sokat nem időzik/időzhet kedvenceinél. Sokat elárul Szerb Antal viszonyulásmódjáról az a tény, hogy történetíró tevékenysége során élesen elválasztotta egymástól a magyar és a világirodalmat. Mindkét irodalomtörténeti munkája egy-egy kánon felvázolását jelentette, ám művei éppen az egyértelmű szétválasztás folytán nem vállalkoznak a magyar irodalom világirodalmi helyének felkutatására.

Babits ezzel szemben jóval szubjektívebb, irodalomtörténete explicite egyéni értékrendet tükröz: „csöpp kedvem sincs olyasmiről írni, amit nem ismerek közvetlen átélésből, s ami nem érdekel, vagy legfeljebb valami néprajzi vagy történeti kíváncsiságból érdekel ... Azt kérdezem magamtól: mi hatott, mi maradt meg bennem?” (EIT, 9.; 13.). E szubjektivitás, a benne élő egység és folyamat miatt áll ellen Babits narrációja minden külsődleges tagolási, szerkezeti elvnek, korszakolásnak, nemzetekre szeletelésnek és műfaji csoportosításnak.

Babitscsal és Szerbvel ellentétben egészen másfajta hozzáállásról tanúskodik Kosztolányi kritikusi és fordítói tevékenysége, aki nem törekedett semmiféle egység, szintézis megteremtésére vagy irodalomtörténet írására. Mégis szoros kapcsolatban állt a világirodalommal tanulmányai, kritikái és elsősorban műfordításai kapcsán. Írásaiban – Babitstól eltérően – nem az egységes világirodalmi folyamatokra, hatástörténetre, hanem inkább az adott nemzet, szerző, mű sajátosságaira

Sachlichkeitnek, új tárgyilagosságnak is neveznek, de semmiben sem különbözik a régi tárgyilagosságtól.” Szerb, i. m. 807.

¹¹ Vö. Eckermann, i. m. 259.

¹² Richard Friedenthal: *Goethe élete és kora*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971, 698.

figyel, és sokkal gyakrabban és részletezőbben bocsátkozik műértelmezésekbe, mint Babits (ebben az esetben Babitsnak inkább tanulmányaira, portréira gondolva). Kosztolányi még arra sem igen vállalkozik, hogy egy-egy alkotóról teljes pályaképet adjon, inkább egy-egy alkotást, jellegzetességet emel ki. Kedvelt alkotójáról, Shakespeare-ről kilenc írása is fennmaradt (1911 és 1935 között), mégsem érezte szükségét annak, hogy akárcsak lazán összefűzve is (nemhogy átdolgozva) egyetlen egységként jelentesse meg őket.

S bár valóban nehéz lenne bebizonyítani Kosztolányiról, hogy rendszerező, normákat kereső alkotó lenne, valóban nem írt irodalomtörténetet, sem átfogó tanulmányokat, ám műfordításai és ezeknek csoportos kiadásai kapcsán mégis beszélhetünk vele kapcsolatban is egyfajta önkéntelen kanonikusságról, kanonizáló gesztusról (mely arra figyelmeztet, hogy a kánonok létrejötte és alakulása nemcsak szándékolt, hanem véletlenszerű is lehet). Kosztolányi az 1914 elején megjelenő *Modern költők külföldi antológiája* című gyűjteményében világirodalmi fordításait teszi közzé:¹³ „[e]z a könyv az új lírát szólaltatja meg. Félve írom le: majd az egész világ líráját.”¹⁴ S bár a bevezetőben így ír: „Teljességre nem törekedtem s ezt a beosztásnál is hangsúlyoztam, amennyiben a költőket és a verseket nem csoportosítottam írások, iskolák szerint, betűrendi vagy időrendi szempontból [...]”,¹⁵ ám nyilatkozatával ellentétben mégiscsak célja lehetett egy minél átfogóbb gyűjtemény bemutatása, hiszen sok fordítását kifejezetten a kötet kedvéért készítette el, átültetéseinek jó része ezekben a gyűjteményekben jelent meg először.¹⁶

Kosztolányi fordításkötete valóban széles látókörrel, érdeklődésének tágasságáról tesz tanúbizonyságot. Az európai irodalom szinte minden népe, nyelve megszólal az angoltól a törökig, a szláv és északi nyelveket is beleértve.¹⁷ S Kosztolányi nem is marad a kontinens határain belül, az antológia tartalmazza első japán és kínai műfordításait is. Babits sosem vállalkozott a magyarhoz hasonló, az európai perifériaszereppel küzdő kis népek irodalmának méltatására, fordítására.¹⁸ Az *európai irodalom történetének* lapjain például a szláv irodalomból a nagy oroszokon kívül egyedül a lengyel Mickiewicz neve tűnik fel és Sienkiewiczé, de ez utóbbi nem

¹³ Műfordítói tevékenységének további fontos állomásai: 1921-ben jelent meg a *Modern költők* 2. bővített kiadása (Kosztolányi Dezső: *Modern költők*. 2. bőv. kiadás. Révai, Budapest, 1921), 1931-ben [?] a *Kínai és japán versek* gyűjteménye (Kosztolányi Dezső: *Kínai és japán versek*. Genius, Budapest, é. n. [1932]).

¹⁴ Kosztolányi Dezső: *Modern költők. Külföldi Antológia*. Az „Élet” irodalmi és nyomda Rt., Budapest, 1914, I.

¹⁵ I. m. II.

¹⁶ Ilyenek például szerb költőktől való fordításai is. Részletesen erről l. Vujicsics Sztoján: Kosztolányi és a modern szerb költészet. *Literatura*, 1987/1988/1–2.

¹⁷ „Kosztolányi [...] nem csupán »röpke irodalmi kirándulásokat« tett vagy »kuriózumokat« keresett szláv versfordításaival [...], e versfordításokat világirodalmi antológiájába helyezve szerzőiket testvérként vezette a »bűszke nyugatiak« közé [...] s mutatta fel a magyar olvasó számára.” Zágonyi Ervin: Kosztolányi, a cseh, a lengyel és a szerb líra hírmondója. *Jelenkor*, 1991/10. 834.

¹⁸ Babits műfordításainak szemléje is ezt erősíti: ógörög, latin, angol, francia, olasz és elvétve német műfordításai mellett egyetlen más (kis) nyelvből sem fordított sem verset, sem prózát. S bár Kosztolányi idegennyelv-ismerete, nyelvi affinitása köztudottan tágas, »egzotikus« nyelvből történő fordításainak jó részét közvetítőnyelv(ek) segítségével végezte, amire, úgy tűnik, Babits nem vállalkozott.

a méltatás hangján. Babitsot a peremre került irodalmak világirodalmi integrálása kapcsán egyedül és kizárólag saját nyelvének, nemzetének irodalma foglalkoztatja. Miközben azon sajnálkozik, hogy a magyar irodalom hatás nélküli a világáramlatokban, ő ugyanúgy nem figyel, nem érdeklődik a kis népek irodalmi iránt. Hori-zontját túl magasra, kizárólag a legnagyobbakig emelve, és nyugat-európai mércé-jéhez ragaszkodva, csakis a kimagasló, „értékálló” alkotásokat, szerzőket tekinti.

Babits és Kosztolányi irodalomszemléletének legalapvetőbb különbsége a vi-lágirodalom határainak meghúzása. Babits már említetten szűk térbe helyezte a világirodalmat, Kosztolányi ezzel szemben sokkal nyitottabb a nem európai kultúrák irodalmi felé. S fogyasztott mindent, ami érdeklődését megragadta, anélkül, hogy valaha is a világirodalom fogalmát definiálta volna. Az egyetlen szempont csupán a szépség szempontja, ahogy ezt a *Modern költők* bevezetőjében hangsúlyozza, ahol a „modern lelkület” divatos kifejezését teszi válogatási, szerkesztési elvvé: „minden benne szereplő költő egytestvér. A faj, a vérmérséklet, a földrajzi hely – egyéniségük különbözőképpen színezi verseiket. Túl ezeken azonban mindnyájan találkoznak abban, amit „modern lélek”-nek nevezünk. Ez a modern lélek köt össze velük.”¹⁹

A *Modern költők külföldi antológiája* szinte teljes képet nyújt a Baudelaire–Whitman utáni világlíráról. Ám a naprakész, jól tájékozott, mindenhez hozzájutó Kosztolányi olyan költőket hagy ki, akiknek mellőzése rögtön feltűnik – az utókor letisztultabb szemszögű – befogadójának. Apollinaire, Cendrars, Valéry, Mallarmé és Lautrémont – ők a „hiányzók”. Apollinaire és Cendrars kimaradása érthető, hiszen 1913-ban még nem juthattak el Kosztolányihoz. Egyébként Babits sem emlegeti őket húsz évvel később, ennek oka bizonyára az avantgárd dal szembeni ellenszenvéből fakad.²⁰ Valéry mellőzésére is adódik magyarázat: 1920-ig nem jelent meg kötete, csupán kis folyóiratokban publikált, ráadásul a háború előtti években elhallgatott költészete, ahogy Babits erre utal is *Az európai irodalom történetében*: „Valéry elhallgatott a század vége felé, húsz évig hallgatott... Tudományosan és metafizikailag szublimálta mondanivalóját...” (EIT, 455.). S valóban, 1921 után Kosztolányi lefordítja Valéry *Tengerparti temető* című költeményét. Tehát marad Mallarmé és Lautrémont – ők valóban kimaradtak. Kosztolányi nem kedveli Mallarmé „üres” költészetét – ellentétben Babitscsal²¹ –, de érdekes módon tanítványait, így Jean Moréas-t már fordítja.²² De az ilyesfajta elfogultság igazán ritka Kosztolányi-

¹⁹ Kosztolányi: *Modern költők*, I.

²⁰ Szerb Antal az izmusok alkotói közül Apollinaire mellett Tzarát, Cocteau-t említi meg, Blaise Cendrars-t viszont ő sem.

²¹ Babits Mallarmét Coleridge-dzsel, Poe-val és Baudelaire-rel, tehát kedvelt alakjaival veti össze; a magas költészet egyik kiváló alkotóját látja benne: „Senki sem jutott a naturalizmustól olyan távol, mint ő. [A naturalizmus térhódításától idegenkedő Babits szemszögéből ez mindenképpen dicséretnek számít.] A költészet úgy tűnt föl előtte, mint valami külön, magasabb birodalom, egy új síkja a létnek, amelybe a szavak varázsa billenthet csak át. Ő a végső láncszeme annak a fejlődésnek, amely magából a költészetből akart egy új világot teremteni az eltűnt helyébe, mint már Poe.” EIT, 451–452.

²² „A modern költészetnek a mallarméi modell csupán egyik, noha nagyon hatásos lehetősége.” Ferenczi László: Kosztolányi és a *Modern költők. Literatura*, 1993/2. 167.

nál, hiszen olyan ellentéteket és teljesen eltérő költőtípusokat vonultat föl, mint Carducci és Marinetti, Rilke, Hofmannsthal, George és Werfel.

*

Babits és Kosztolányi az irodalmi értékek változékonyságára is eltérő módon reagált. Kosztolányi rendszeresen hangsúlyozta az irodalmi értékek, művek mulékonyosságát, a megítélés változékonyságát, és mindezt természetesnek tartotta.²³ Babits ezzel szemben az értékek örökkévalóságát vallotta, ennek tanúbizonysága *Az európai irodalom történetének* megszületése is. Ugyanakkor Babits időtlenséget, idő felettséget hirdető célkitűzése éppen irodalomtörténetének második részében dől meg, és ezt maga az alkotó is rögtön jelzi. Ennek ellenére fenntartja, amíg lehet összetartja, megtámogatja az egyre inkább széteső egységes folyamatot. Az általa „hanyatlásnak” keresztelt jelenség okát az egységes szellem bomlásában látja, amelynek jelenségeit, okait a mű előrehaladtával egyre gyakrabban ismételi. Ezek: az egységes szellem nemzetivé tagolódása, a nemzeti nyelvek irodalmi rangra emelkedése,²⁴ a nemzeti és/vagy kollektív tudat kialakulása,²⁵ az élet felé közeledő „magas” célokat elfeledő irodalmi élet,²⁶ a világnézetek, aktuális események jegyében keletkező művek,²⁷ a líra válsága, a „próza”, „réalista”²⁸ és „naturálista”²⁹ vonások előtérbe kerülése a történetben és időben előrehaladva.

²³ Ezzel kapcsolatban Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi élelétására figyelmeztet, vö. Szegedy-Maszák Mihály: A kánonok hiábavalósága. In: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Szerk. Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály. Anonymus, Budapest, 1998, 329–330.

²⁴ „[A]z új költészet egységes európai hatásának nagy akadályja a nyelvek különfélesége. Amíg a »nemzeti« irodalmak az Ész és hagyományos szabályok uralma alatt állottak, Európa szellemi élete töretlen egységet mutatott, akár a klasszikus időkben, vagy az internacionális Egyház égisze alatt. Ez megváltozott, mióta a költők az Észet detronizálták. Az érzelmi mondanivalót, mely esetleg a szavak árnyalataiban, a kapcsolatok finomságaiban, a vers lejtésében jut kifejezésre, nem lehet fordításokból vagy csekély nyelvtudással megérteni ... De íme: az európai irodalom szétagozódik, s nemzeti, sőt provinciális irodalmak lépnek helyébe... Már él és ír a *plattdeutsch* nyelvjárás nagy írója is, nemsokára jönni fog a kaliforniai aranyásók saját külön írója, s így tovább...” EIT, 319. és 409–410.

²⁵ „Bizonyos, ahol ez a »kollektív elv« megjelenik, ott egy költészet haldoklik, egy virágkor hanyatlásnak indul; ezt tanítja az irodalomtörténet. Mint ahogy a XIX. század nagy költészetének virágkora is hervadni kezdett, mikor a »társadalmi apostolok« szelleme eláradt az irodalmon.” EIT, 54.

²⁶ Az író „[n]em volt többé fölülről néző szemlélője a világnak, hanem leszállt az életbe, a harcba. Nem akart többé normákat adni a valóságnak. Ellenkezőleg, a valóság lett művészetének egyetlen mértéke s normája.” EIT, 464.

²⁷ „...a magas költészetbe feltűnően belopózik a politika, a haladás s nemzetenkint szervezkedő reális világ politikája”. EIT, 410.

²⁸ „...a nagyon is éles és erős helyi szín, amely megadta egy nemzeti realizmus lehetőségét. Ha az ideáлизmus összeköt, a realizmus szétválaszt. Annak, hogy az európai irodalom mindinkább külön nemzeti irodalmakká tagolódik szét, mindenesetre egyik oka az uralomra jutott realizmus. Ahol a helyi színre, a részletgazságra kezdenek figyelni, ott már közel áll a szellem az elszakadáshoz és a nemzeti öncélúsághoz.” EIT, 351.

²⁹ „Rajzolni a világot és benyomásait, hűsosan-életesen, híven-csúnyán, ahogy van és hozzátétel nélkül: ez volt soká az író egyetlen ambíciója. Miért érzik ezt az irodalmat ma mind többen és többen az egész világon fölöslegesnek, korlátozottnak, zsákutcának? Mert az eszközt tette céljává, s üres művészet lett, mondanivaló nélkül.” *Új klasszicizmus felé*, ET II. 138.

Babits az 1883-ig tartó, második rész utolsó fejezetének „A szálak szétfolynak” címet adja, jelezve, hogy az egységes irodalom történetét nem lehet tovább írni.

„Meg akartam mutatni a szálak szétágazódását, az irányok zűrzavarát. A történetet alig lehet itt folytatni többé. Nem egységes történet többé. Vagy a közelség optikája teszi ily káosszá? Csak messziről létezik az irodalom: közlelről csupán könyvek.” (EIT, 432.)

Tehát Babits ugyanolyan jól érzékeli a közelség káoszt, a megjelenő műhal-maz letisztultatlanságát, avulékonyosságát, mint Kosztolányi, ám ezt sokkal fájdalmasabban éli meg.

*

Az arisztokratikusnak tekintett irodalomnak Babitsnál csak az „egészen nagyok-hoz” van köze; ez a kimondottan értékelő és rostáló hozzáállás egy olyan szűk és válogatott körből álló panteont hoz létre Babits esszéiben, irodalomtörténetében, amelynek mitikus és kultikus hőssé növesztett tagjai elvesztik tér- és időbeli kötöttségeiket, történelmenbelüliségüket, és egy magasabb rendű, metafizikai értékrend képviselőivé válnak. Babits ennek az értékrendnek hordozóit elsősorban az antik görög és a viktoriánus angol költészetben, a francia szimbolistákban, de elsősorban Baudelaire-ben, továbbá a korszakok között „hegycsúcsként” kiemelkedő alkotókban, Szent Ágostonban, Dantében, Shakespeare-ben, Goethében látja meg; irodalomtörténetével egy műbe gyűjti és egyértelmű érték mérővé teszi korábbi kiválasztásainak, esszéportréinak alanyait. *A európai irodalom történetének* keletkezésekor Babits válogatásában nem pusztán esztétikai szempontokat kell keresnünk, hanem a '30-as évek közepére megérlelt, az európai politikai, szellemi, irodalmi életben jelentkező válságjele(nsége)kre reagáló „platonista kereszténységen”³⁰ alapuló etikai állásfoglalást is. Tehát az alkotók, művek esztétikai szempontok szerinti kiválasztása, kanonizálása, amely 1909-től folyamatosan zajlik az esszéportrék alakjai és más írások teoretikus, értékelő irányelvei alapján, a '30-as évek közepére egy kész, morális tartalommal felruházott kánonként jelenik meg Babits irodalomtörténetében; mindeközben nem veszti el esztétikai alapú megközelíthetőségét sem, hiszen éppen ezek a (esztétikai) jegyek fordulnak át morális tartalomba. Szent Ágoston, Dante, Shakespeare, Goethe stb. kanonikus egyenrangúsága „az emberi teljesség etikai princípiumának történelemtől független, metafizikus megalapozottságára enged következtetni annak ellenére, hogy műveik esztétikai tárgyalása szigorúan történeti”.³¹

³⁰ Németh G. Béla fogalma: Németh G. Béla: *Babits, a szabadító*. In: Uő: *Századutóról, századelőről*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985, 283.

³¹ Szolláth Dávid: A kánonalkotás és az etikai önformálás változatai Lukács György harmincas–negyvenes évekbeli munkásságában. In: *Az irodalomtörténet esélye*. Szerk. Veres András. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 93. (A megállapítás Babitsra alkalmazva is tökéletesen megállja a helyét.)

A '30-as években nem Babits az egyetlen, aki a klasszikus humanista értékeket erkölcsi összefüggésbe helyezi; minden válságkorszakra, így a '30-as évek irodalmi közéletére is jellemző, hogy a kor írástudó alkotói a történelmi, kultúr- és irodalomtörténeti múlt kiemelkedő korszakait és hőssé tett alakjait kultikus szereppel ruházzák fel. A '30-as évek esszéíró nemzedékének esszéiben „a krizeológia kérdései [...] átesztétizálva, művelődéstörténeti távlatba helyezve jelennek meg”.³² Az esszéista nemzedék tagjai jól körülhatárolhatóan elkötelezik magukat egy-egy művelődéstörténeti korszak mellett; ezek az eszményített korszakok, mint például az antikvitás, a XVIII. századi felvilágosodás vagy a XIX. század költészete abszolutizálódnak, aktualizálódnak a kor jelenében, „morális horizontra kerülnek, például, paradigmakészletül szolgálnak”.³³ Mindez természetesen minden tradícionista kánonalkotási³⁴ gyakorlat jellemzője, hogy a múlt kiemelkedő korszakai, klasszikus alkotói „szolgálnak mértékül a jelenkori műalkotások és művészek megítéléséhez. Ez a szemlélet a kultúra folytonosságát képviseli, a jelenkor művészetét az áthagyományozott példák összekötik a múlttal. Ezek a példák nem pusztán követhetők, hanem követendők is”.³⁵ S az örökösöknek viszonyukat önmagukhoz ezeknek az etikai-esztétikai minták nyomán kell/lehet kialakítaniuk. Ám Babitsék esetében még ennél is többről van szó, mivel a szerzők esztétikai-etikai állásfoglalása a legtöbb esetben túlmutat az egyéni önmeghatározás, identifikálás hatáskörén. Babits esetében ez utóbbinak is óriási jelentősége van, hisz műve a mémoár, önvallomás műfaja felől is olvasható. A klasszikus, humanista értékek szembeállítása saját koruk válságjelenségeivel, -filozófiáival, eszkatologikus jóslataival, az időben egymástól távoli korszakok és értékrendek közötti távolság szembesítése kísérlet egy fenyegetett, felbomlófélben lévő kultúra és metafizikai rend helyreállítására vagy legalábbis a helyreállítási vágy kifejezésére. Az antikvitás és az európai szellemi arisztokrácia képviselői a klasszikusság és az európai humanizmus értékeinek foglalataként, platonikus ideájaként a világirodalmi horizontot erősítik fel a magyar alkotókban – Babits mellett többek között Németh Lászlóban, Szerb Antalban, Cs. Szabó Lászlóban, Halász Gáborban is.³⁶

Az esztétikai szempontok etikaivá fordítása és/vagy másik irányból a szellemi, kulturális, ideológiai válságjelenségek átesztétizálása tehát a – főként kortárs – világirodalmi horizontok bizonyos bezárulását, lehatárolását, az eszmények múltba fordítását, konzerválását eredményezte a '30-as években azoknál az alkotóknál (azokban az irodalmi csoportokban), akik (amelyekben) korábban is elsősorban a

³² Margittai Gábor: *Nyugtalan klasszikusok*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005, 100.

³³ Uo. 87.

³⁴ Szolláth Dávid fogalomhasználata, i. m.

³⁵ Uo. 88–89.

³⁶ „Babitsnál és – többek között – Némethnél, Szerbnél, Cs. Szabónál a görög antikvitás és az aranykori latinitás humanizmusának »európai öntudata«, Halásznál a XVIII. századi francia és angol racionalizmus és klasszicizmus, Babitsnál és Szerbnél az európai és magyar romantika korszaka a visszautazások elsődleges célpontja.” Margittai, i. m. 113.

művészi alkotások önértéke, esztétikai magaslata, „örökérvényűsége” alapján alkotak ítéletet, és ezt a „bevett gyakorlatot”, értékelő attitűdöt most még szigorúbban, következetesebben, a „bizonyosságok” ismételt kiemelésével folytatják. Mindez a tendencia nem is elsősorban a folyóiratok „figyelő” rovataiban, recenzióiban, kritikáiban, hanem leginkább esszék, portrék elvontabb, átvittebb jelentéseket is mozgásba lendítő írásaiban és az irodalomtörténet-írás szintetizáló műveiben mutatkozik meg.

*

Babits irodalomtörténetének eposz műfaj felőli olvasata, amelynek elméleti alátámasztását más írásomban megtettem már,³⁷ tovább erősíti az irodalomtörténet mint morális állásfoglalás gondolatát. A XIX. században a hiányzó nemzeti eposz funkcióit az irodalomtörténet-írás veszi át, ahogy ezt Dávidházi Péter részletesen kimutatta.³⁸ E funkciók közül most a vindikáció és a reformkori költészetből mozgósított paraklétoszi szerepvállalást emeljük ki, melyeket Babits költői, esszé- és irodalomtörténet-írói tevékenysége kétségkívül továbbvisz a XX. századba. Az európai kultúra, beleértve a magyar is, hagyományos értékeinek megőrzéséért felszólaló paraklétoszi szerep különféle változatai például *Az írástudók árulása* (1928), az *Ezüstkor* (1930) című írásokban és *Az európai irodalom története* keletkezését környező és követő években Babits költészetében is tetten érhetők. A paraklétoszi szerep hagyománya „...olyasvalakit kívánt, akinek egyaránt jussa van a földhöz és az éghez, aki ráadásul egyszerre írás- és törvénytudó (a rábeszéléshez ösztönös vagy tanult retorikai képességre van szükség, vagyis a szavak emberére, a tárgyalás lefolytatásához ezenkívül a jogi előírások és transzcendens parancsok ismeretére), végül aki maga bűntelen volt, amíg a közösséggel azonosulva annak bűneit magára nem vette.”³⁹ A két világháború közötti helyzet a XIX. század óta meglévő nemzeti-irodalmi hivatástudat továbbélését „az irodalom létkérdésekben való érdekelt-ségét, *nemzeti-váteszi* pozícióját, morális társadalmi státusát nem gyengíti, inkább felerősíti.”⁴⁰ (Kiemelés tőlem – V. B.) Érthető, hogy a '20-as évek második, '30-as évek első felében Babits szükségesnek érezte egy olyan írástudói szerep felvállalását, amelynek legfőbb feladata a közvetítő példaadás, a kor értékválságának felismerte-

³⁷ Visy Beatrix: *Az európai irodalom történetének szépirodalmi olvasata*. Előadás, elhangzott a 100 éves a Nyugat, az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktoriiskolájának konferenciáján, 2008. február 20–22. <http://epika.web.elte.hu/doktor/VisyBeatrix.pdf>; továbbá: Visy Beatrix: *A narráció jegyei, szépirodalmi elbeszélőszervezetek Babits Mihály: Az európai irodalom története című művében*. Doktori disszertáció, 2009.

³⁸ Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó–Universitas, Budapest, 2004.

³⁹ Dávidházi Péter: *A Hymnus paraklétoszi hagyománya*. In: Uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1988, 105.

⁴⁰ Poszler György: *Illúzió és értelem*. In: Uő: *Eszmék – Eszmények – Nostalgia*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989, 341.

tése és az európai kultúra egységének őrzése. Az eposz és így az irodalomtörténet feladata tehát „...nem a meglevő világszemlélet bővítésére vagy megváltoztatására irányul, hanem ennek megerősítésére és továbbadására, vagyis afirmatív jellegű. Célja, hogy a mindenkori újabb nemzedékeket beavassa a benne megjelenő világ [...] rendjébe.”⁴¹ Az eposzhoz hasonlóan, a kulturális értékeket őrző irodalomtörténet elbeszélője is a múltba vetíti a közösség jövője számára kívánt, vágyott értékeket. Az eposzi abszolút múlt értékrendjének megőrzése, az ebbe a „rendbe” való beavatás az (ókori) eposz alapvető vonása; ezért a megőrzés az emlékezés és nem a megismerés aktusait vonja magával. Ez a megőrző-felidéző szerep – „még egyszer, röviden, lejegyezni azt, amit elfeledni kezdünk, s palackba dobni az ismeretlen jövő számára” (EIT, 13.) – egészül ki a magyar irodalomtörténet-írásban és Babits művében is a szószólói, pártfogói tevékenységgel.

Babits irodalomtörténetének esetében a közbenjárói beszédhelyzettel együtt járó szenvedélyesség, szónokiasság, igazoló szándék, amely alapvetően szembenáll az irodalomtörténetektől hagyományosan elvárt tudományos tárgyilagossággal, azért nem okoz feszültséget, mert a szerző proposícióbeli céljai a szubjektivitás érvényesítése jegyében éppen ennek az objektív tudományosságnak számonkérhető-ségét számolják fel.

A kultúrávédelmi és a – világ- és magyar irodalmi folyamatok babitsi összefüggései következtében ily módon egyben – nemzetvédelmi vindikáció szándéka Babits esetében tehát összefér a szószólói beszédmód emelkedettségével, érzelmi telítettségével, szubjektivitásával, mert *Az európai irodalom történetében* felvállalt feladatok (irodalom)tudományon kívüli területekhez, morálfilozófiai, krizeológiai kérdésekhez vezetnek. A szaktudományon kívüli szempontok felbukkanása (irodalom)történeti munkákban nem egyedülálló jelenség a két világháború közötti irodalomtörténet-írásban (és korábban sem); a világnézetben, elméleti háttérben, módszertani megközelítésben egymástól különböző irodalomtörténeti irányok egyetlen közös pontban találkoznak: a kultúra helyreállításának igényében. Babits elméleti olvasottsága és jártassága ellenére sem szaktudományos igényű munkát szándékozott írni; az irodalmon „túli” intenciók, vonások tovább fokozhatják az írásmű felvállalt szubjektivitását egyrészt azért, hogy Babits az irodalomtörténet műfajába sikeresen tudja integrálni és érvényesíteni hol képekben, hasonlatokban gazdag költői, hol szenvedélyes, változatos modalitású, analógiákra, párhuzamokra építő esszéisztikus hangvételét. Másrészt ez eredményezheti azokat a műfaji határátlépéseket, áthallásokat, anomáliákat, amelyek a zárt világirodalmat a konnotáció szintjén oly nyitottá teszik.

⁴¹ S. Varga Pál: A pásztortűz lángja, Az eposz és a regény őrségváltásának néhány vonása a magyar irodalomban. *Hitel*, 1999/7. 90.

A magyar sajtó fényképei és a nagyvilág – a két világháború között

Nyilvánvaló, hogy a magyar sajtó fényképeinek elemzése – gyakorlatilag bármely korszakban, de az első világháborút követően különösen – csak a nemzetközi összefüggések figyelembevételével oldható meg sikeresen.

Mind a nemzetközi, mind a hazai történeti szakirodalmi feldolgozások egyet-értenek abban, hogy az első világháborút követően – a gazdaságok újjáéledésével együtt – *a sajtófotográfia virágzásnak indult*.¹ Ennek egyik elsődleges oka – a háborús veszteségekből való kilábalás után – a fényképezés technikai adottságainak rendkívüli mértékben felgyorsult fejlődése.

1924-től „hadrendbe” állt az Ermanox márkájú fényképezőgép, amelynek 4,5x6 centiméteres negatív mérete és még inkább nagy fényerejű objektívje (Ernostar 1:2, majd 1925-től 1:1,8) a korábbiaknál jóval nagyobb mozgékonyaságot és kevésbé ideális fényviszonyok között is javuló lehetőséget nyújtott a fotográfusok munkájához. 1925-től pedig a már hosszabb ideje fejlesztés alatt álló, de a boltokban csak ekkor megjelenő Leica idézett elő szakmai forradalmat a maga 24x36 milliméteres kisfilm-kockáival, az újratöltés nélkül 36 felvétel készítését kínáló lehetőségével, amelyhez egy jól korrigált, ugyancsak nagy fényerejű objektív társult (Elmar 1:3,5/50 mm). Azonkívül, hogy ezek a gépek a fotográfusok táborában általában nagy népszerűsége tettek szert, adottságaik folytán – érthető módon – nagyban szélesítették a *fotóriporterek* munkalehetőségeit. Ez természetesen gyorsan éreztette hatását a sajtóbeli megjelenést illetően is.

Jól tükrözik ezt az 1920-as években az újságpiac formai változásai. A Bécsben 1922 őszétől magyar nyelven kiadott 2x2 című lap (*Új művészek folyóirata*) első,

¹ Szilágyi Gábor, 1973/74; Beaumont Newhall, 1982; Naomi Rosenblum, 1984; Arthur Goldschmidt, 1985; Michel Frizot, 1994; Simon Mihály, 2000; Robert Lebeck, 2001; Aurel Hrabušický, 2001; Matthew S. Witkowsky, 2007; Anton Holzer, 2009; Vladimír Birgus, 2009; Mary Warner Marien, 2011; Baki Péter, 2011. A hivatkozott irodalom bibliográfiai leírását lásd a 211–212. oldalon.

szepemberi számában többek között ez olvasható a „Teória és praxis” című cikkben:

„Piktúra, rajz, szobrászat a paleontologikus kezdet, 10-20 ezer éve óta megtartotta ábrázoló karakterét. [...] De fénykép és mozgókép léteznek ma! Jobb, objektívebb dokumentum nem lehetséges. Nincs jobb propaganda.” (34.)

A cikk szinte megadta az alaphangot a fotográfiák sajtóbeli áradatához. Az 1923 októberében indult *Ars Una*, Pogány Kálmán lapja rendszeresen foglalkozott a vizuális kultúra kérdéseivel is. 1923-ban Majakovszkij koncepciója nyomán látott napvilágot a Szovjetunióban a *Lef (Levüj front)*, amelynek címlapját az avantgárd képzőművész, fotográfus, Alekszander Rodcsenko készítette. A húszas években a belpolitikai csatározásokkal elfoglalt szovjet politikai vezetés még elviselte az európai színvonalú, modern művészet művelését, így virágozhatott akkor az Október-csoport lapja, a *Dajos* is. 1924 őszén jelent meg először a berlini Ullstein Verlag képeslapja az *UHU – Das neue Monatsmagazin*. Valószínű, hogy ez szolgált előképként az Aradon 1925 tavaszán az olvasók elé lépő *Periszkop* számára, amely *A havi szemle új típusa* alcímével is rímelt az *UHU* önmeghatározására. Ugyancsak 1925-ben alapították Berlinben hetilapként – be nem vallva, de tudottan kommunista orgánumként – az *Arbeiter Illustrierte Zeitung*ot.

Nálunk 1925 tavaszán egyértelműen liberális lap gyanánt a *Pesti Napló* képes melléklete indult el, hogy aztán rövidesen az első helyet hódítsa el a hazai képeslapok sorában. (Itt meg kell jegyezni, hogy az induló *Pesti Napló* képes mellékletén a kezdeti időszakban érzékelhető a már 1901 óta működött *Tolnai Világlapja* hatása.) Röviddel ezután igényelt teret Mlotay István radikálisan jobboldali napilapja, a *Magyarság* képes melléklete, amely szintén nagy fényképfogyasztó volt. 1926-ban lépett a piacra a *Kölnische Illustrierte Zeitung*; 1928-tól a párizsi *Vu*, Budapesten *Az Újság Vasárnapja*; ugyancsak 1928 őszén Kassák Lajos újabb lapja, a *Munka*, 1929-től pedig az osztrák szociáldemokrata *Der Kuckuck*. Ez utóbbi két lap között rövidesen érzékelhető kapcsolat jött létre – fotográfiai téren is. Már az első világháború előtt is népszerű volt Incze Sándor lapja, a *Színházi Élet* (1912-től), de csúcspontját a forradalmak után futotta. Papírminőségi és nyomdatechnikai okokból fényképei csapnivaló minőségűek voltak, ugyanakkor főként pletykajellege miatt (miközben mutatóban esetenként neves írók rövidebb cikkeit is hozta), rendkívül hatásosnak bizonyult.

Az is jellemzőnek tekinthető, hogy olyan, korábban fényképeket is gyakran használó lapok, mint a budapesti *Vasárnapi Újság*, valamint *Az Érdekes Újság* részben az új állapotokhoz való alkalmazkodni tudás hiánya (*VU*), részben anyagi problémák miatt (*Az Érdekes...*) ekkorra megszűntek. Az új viszonyok a korábbiaktól eltérő szemléleti felfogást és finanszírozási gyakorlatot igényeltek, az ezeknek megfelelni nem képes lapok elvéreztek (ami a pozitív előzményeket tekintve *Az Érdekes Újság* esetében sajnálatosnak ítélnélhető).

A század első két évtizedében világossá vált, hogy a mind nagyobb számban megjelenő lapok képigényeit a szerkesztőségek főállású, illetve bedolgozó fotóriporterei (akiket nálunk a századelőn még „hírlap-illusztrátoroknak” hívtak) már nem tudják kiszolgálni. Ezen egyes sajtóorgánumok azzal próbálták javítani, hogy felkérték az amatőr fotográfusokat: küldjék be „érdekesnek” tartott felvételeiket, hogy azokat közreadják. Ez azonban nem bizonyult elegendő segítségnek. A megoldást a *képgyűnökségek* létrejötte jelentette, például Atlantic, 1919; Wide World Photos, 1919; DEPHOT (Deutsche Photodienst), 1928. Megjegyzendő, hogy pályafutása kezdetén a DEPHOT-nál megfordult Friedmann Endre, a későbbi Robert Capa és az egykori Pécsi József-tanítvány, Besnyő Éva is. A képgyűnökségek világszerte „terítették” a fotográfiákat. Ezek mellett speciális sajtófotóforrásnak bizonyultak a nagyobb *filmstúdiók*, amelyek számára a fényképterjesztés kiváló reklámlehetőséget is jelentett; növelhették új filmjeik, sztárjaik ismertségét (például híresen Gréta Garbóét). Ezek saját cégük feltüntetésével szignálták a képeket (Photo Fox, First National, M. G. M., Pathé, Paramount, UFA, Warner Bros és mások), a fényképek készítőinek nevét azonban módszeresen elhallgatták.

Nálunk a *Tolnai Világlapja* és a *Pesti Napló* képes melléklete szinte versengve adott közre képeket „a külföld” legújabb társadalmi, politikai, tudományos, technikai és kulturális-művészeti eseményeiről. A *Tolnai*ban az ismeretterjesztő, a *Pesti Napló* „képesében” inkább az ún. magasabb körök eseményeiről történő képes tájékoztatás volt az uralkodó. A Herczeg Ferenc által szerkesztett *Uj Idők* (amely a XIX. század végén indulva, ekkor már jelentős múlttal rendelkezett) a közreadott képek számát tekintve ugyan nem volt versenyben az előbbi orgánumokkal, de számos fényképének aláírása kezdődött így „A nagyvilágból”. Ez utóbbi lapról szólva indokolt megemlíteni, hogy mivel egyértelműen a disztिंगvált, művelt középosztályhoz kívánt szólni, az előző lapok képi „frivolságait” nem engedte meg magának. Bár szövegei közül nem hiányoztak a szolid mértékben csiklandós történetek, a képek terén az *Uj Idők* „konszolidáltabb” volt említett laptársainál. Néha azonban egy kis rafinériával e téren is igyekezett valamit nyújtani a tisztas polgárférfiak szemének. Ehhez természetesen külföldi – alkalmasint amerikai – fényképeket használtak fel. Így például 1925. április végén bemutattak egy képet a következő aláírással: „Brooklinban a bíróság elé idéztek egy operetténekesnőt illetet sértő kosztümviselés miatt. Az énekesnőnek a tárgyaláson az inkriminált kosztümben kellett bírái elé állnia.” Ebben a „kosztümben” láthatta őt a nyájas magyar olvasó is (1925/17. 417.). Mai szemmel nézve persze a lábak fedetlenségének mértéke miatt nem kelle-ne a bíróság elé járulni, de a szerkesztőség akkor úgy vélhette: ő megtette a magáét, miközben teljesen ártatlan, hiszen az ilyesmi Brooklynban esik (csak) meg... Ezzel a kis történettel már el is érkeztünk a külföldről szóló képek világába. Összességében elmondható róla, hogy a tematika rendkívül tarka volt.

A politikai élet jelenségei, szereplői finom mértékkel adagolva kerültek elő a képeken, de általában nem hiányoztak a kínálatból. Itt érdemes kiemelni, hogy

egyértelműen látható: Mussolini hatalomra jutását követően az olasz PR-munka modern mércével mérve is igen intenzívnek és hatékonynak minősíthető. „A nagyvilágból. Mussolini az ő kedvenc oroszánja ketrecében” – természetesen kalapban, fehér ingben és nyakkendővel az *Uj Idők* fényképe szerint (1925/24. 588.). Vele kapcsolatban egy sajátos eseményről is tudósított a *Tolnai Világlapja*. „Mussolinit rajzolják. Amióta a Ducénak sikerült diadalra vinni Olaszországban a fasizmus eszméjét, valósággal megostromolják az újságírók, fényképészek és rajzolók. Legutóbb egy amerikai rajzolónak engedte meg kivételesen, hogy őt lerajzolja” – mondja a képaláírás a rajzolási jelenet alatt (1927/42. 4.). Ekkora kegytől – hogy ugyanis a szerencsés rajzoló hozzájárulhatott a Duce népszerűsítésének növeléséhez – nyilván elérzékenyül az utókor olvasója. Egyúttal persze felmerülhet benne a kérdés: volt-e valaki, aki nem vette észre ennek a kettős csavarnak a „szépségét”? Így vagy úgy, ezt a dolgot ebben a formában el lehetett adni egy egyébként alapvetően liberális lapban. E témánál maradva meg kell jegyezni: számszerűen kimutatható, hogy Mussolini és családtagjainak fényképes szereplése a magyarországi lapokban bőven meghaladta Horthy kormányzó (és családja) fényképes publicitását már a húszas években is. („Mussolini felesége, aki örvendetes esemény előtt áll és szeptemberben a negyedik gyermekkel örvendezteti meg a Ducét” (*Tolnai Világlapja*, 1927/21. 6.); „Mussolini három fia: Bruno, Vittorio és Romano miniatűr automobilt kaptak karácsonyi ajándékul.” (*Tolnai Világlapja*, 1929/2. 5.)

A politikai, társadalmi és gazdasági élet szereplői a távolabbi földrészekről is megjelentek a hazai képes újságokban. Az egyiptomi képviselőházból hozott két oldalon „átfutó” képes híradást a *Magyarság* képes melléklete (1925. április 9. 8–9.); „Hirohito, a fiatal japán trónörökös követi az elhunyt mikádót Japán trónusán. Képünk a trónörökös londoni látogatása alkalmából készült” (*Tolnai Világlapja*, 1927/2. 23.); „J. D. Rockefeller, a híres amerikai milliomos, a birtoka közelében lévő kis templom előtt vasárnapi istentisztelet után megajándékoz egy kisgyereket” – mutatja egy fénykép a *Pesti Napló* képes mellékletében 1928. január végén.

Különösen a *Tolnai Világlapjának* és az *Uj Időknek* a képei alapján alakulhattott ki az olvasókban olyan képzet, hogy Amerika – mármint az Amerikai Egyesült Államok – a technikai haladás, a nagyszerű építészet, a csodák földje. *Címoldalon* hozta a *Tolnai Világlapja* a Keystone ügynökségnek azt a képét, amely Chamberlain amerikai pilótát ábrázolta, aki New Yorkból Németországba repült (1927/25.). „A legnagyobb város legnagyobb síremléke: Ulysses Grant amerikai szabadsághős emléke New Yorkban” – idézte egy építészeti mű képét az *Uj Idők* (1928/20. 605.). Az amerikai nagyvárosi életből adott a *Pesti Napló* képes melléklete 1928-ban a montázstechnikát is felhasználva, fényképi ízelítőt: „A Herald Square” (embertömeg az utcán), „A 42-ik ucca” (autó autó után), „A Wall Street, háttérben a Trinity Church” – e két utóbbi erőteljes hatású nagylátószögű felvétel, és a három képbe körülvágott formában beiktatva látható „Nancy Carroll new yorki filmszínésznő” (alig-nadrágocskában – egyáltalán nem szégyenlősen, szemtől szemben, jobb lábát

magasba lendítve – a póz szépen belefért a liberális képes lap vizuális és morális értékrendjébe... *Pesti Napló*, május 13. 93.).

A kulturális, művészeti élet képi palettája is gazdag volt. Érthető módon itt az átlagosnál nagyobb szerepet kaptak a német nyelvterület képviselői. A Harmadik Birodalom nagyszerűségének filmes propagátora, Leni Riefenstahl a húszas évek végén még kezdő filmszínésznő-üdvöskeként bukkant fel főként a *Tolnai Világlapjában*. „Boldog új évet” kívánt portréja kíséretében az olvasóknak (1928/1. 49.), egész oldalas újabb arcképét hozta a lap 19. száma május elején (51.). Kicsit óvatosan ugyan, de valamelyest átjött a német színházi modernizáció is: „Modern színpadi kosztümtervek. Berlinben most készülnek Wedekind »Die Flöhe« (A bolhák) című színpadi játékának felújítására. A darabhoz Hans Strobach tervezte az itt látható, érdekes kosztümöket” (*Tolnai Világlapja*, 1927/4. 53.). Ugyancsak kapott ízelítőt a magyar érdeklődő a húszas évektől teret hódító egészséges ruhátlanság, a *Freikörperkultur* jelenségéből is: „A berlini opera ballettáncosnői [!] a Stadionban [!], a szabad levegőn végzik gyakorlataikat” (*Tolnai Világlapja*, 1927/11. 54.). Még a Bauhaus-törekvésekbe is bepillantást nyerhetett a kortárs hazai olvasó/néző: „Walther Gropius új színházterve. Pillantás a színpadról az arénaszerű nézőtérre, mely a nézőkkel együtt félkörben elforgatható” (*Tolnai Világlapja*, 1928/21. 54.).

A *Munka* legelső számában az akkor már hosszabb ideje Németországban élő Moholy-Nagy Lászlótól hozott egy fotogramot [!] (1928. szeptember, 18.).

Az erős német nyelvű kulturális-művészeti hatás mellett azért a „*Tolnai*” nem feledkezett meg Amerikáról sem. „Greta Garbo, a titokzatos északi szfinksz hazament pihenni...” – jelenti a lap 1929. évi 2. számában, egy nagyméretű „körülvágott”, szövegbe ágyazott sztárfotóval (47.). A „Chaplin a humoristák pergőtüzében” című cikket a „Chaplin rendez” aláírású kép kísérte (1928/48. 43.).

Az 1920-as évek a fotókultúrában az egyik legfontosabb változást, a felfutást a fotóriport jelentette. Bár az autotípia-eljárást, amely lehetővé tette fényképek egy az egyben történő nyomtatott közlését, már az 1880-as évektől ismerték és alkalmazták, a teljes áttörés nemzetközileg is a nagy háborút követően ment végbe. Már korábban létrejött, és frissen született képes újságok ontották ekkor hetente a fotográfiákat. Tanulságos megfigyelni, hogy a német Ullstein-sajtóorgánumok hatékonyságát utánozó Est-lapok több tízezres példányszámukkal a magyarországi piacon vezető szerepet értek el. E konszern égisze alatt működött a már többször idézett *Pesti Napló* képes melléklete amely európai mércével mérve is jelentős sajtóorgánum volt.

Megemlítendő, hogy az Ullstein-lapok esetében a „fordított modell” működése is látható: amikor a berlini Jüdisches Museum kiállítása napjainkban ezen sajtóorgánumok sikereit mutatja be, többnyire Munkácsi Márton címlapfotóit idézi. A német *Die Dame* magyar fotográfusok képeit is vonzotta. Ugyanakkor: a magyarországi fényképkedvelők akkor sem szereztek tudomást Moholy-Nagy munkásságáról, amikor a berlini *Offset. Buch- und Werbekunst Bauhaus-Heft* lapjain 1926-ban mint a Bauhaus egyik reprezentánsa szerepelt. Maga a *Bauhaus* című folyóirat,

amelyben Moholy-Nagy és Kállai Ernő közismerten vezető funkciókat töltöttek be, itthon képeivel együtt teljesen visszhangtalan maradt.

A német *UHU* és az *Arbeiter Illustrierte-Zeitung* mind a képzőművészeti, mind a fotográfiai modernizáció népszerűsítője volt. Hasonló szerepet játszott 1929-től az osztrák szociáldemokrácia képes hetilapja, a *Der Kuckuck* is. Ezek a lapok módszeresen propagálták a testkultúrát is. Számos formában mutatták be a ruhátlan emberi test és a tánc – alkalmasint a mezítelenül művelt tánc – szépségét, szorgalmazták a természetben történő időtöltést. Valamelyes aktfényképezés nálunk is folyt – elsősorban Pécsi József, Máté Olga és Angelo munkásságában. Ez nemzetközileg is sikerrel járt; Pécsi karcsú aktalbumát Berlinben adták ki 1922-ben. Az angol fotóalmanach 1928-ban egy alkalommal címdalonn hozott képet Angelótól szabad természetben szereplő mezítelen testekről. Willi Warstat *Der schöne Akt* című berlini könyve 1929-ben szintén tőle is közölt aktképeket. Főként Rabinovszky Máriusz művészettörténésznek köszönhetően (felesége, Szentpál Olga táncművész volt) a hazai táncfényképezés közel szinkronban volt a nyugat-európaival – megemlítendő, hogy ő is német táncfényképészek munkáiból indult ki.

A berlini *Arbeiter Illustrierte-Zeitung*, valamint a bécsi *Der Kuckuck* megteremtő hatást gyakorolt Magyarországon mind a szociáldemokrata indíttatású legális, mind a földalatti propagandaeszközként alkalmazott kommunista szociális fényképezésre és a népi írók szociográfiai mozgalmához kapcsolódó fotóéletre is.

Összességében elmondható, hogy az 1920-as években a hazai fotókultúra és a sajtófotó sajátos módon állt kapcsolatban a nagyvilág fényképterminésével. A magyar képes lapok mind politikai, mind művészeti szempontból széles spektrumon működtek; a baloldali szélén élő nézetektől a radikális jobboldali felfogásáig sokféle törekvés érvényesült. A legerőteljesebbnek és a leggazdagabbnak a „mérésékelt közép” bizonyult – ez lényegében szinkronban volt a bethleni politika törekvéseivel. A külföld képének hazai formálása is ezt tükrözte. A *színesség fontos értéket jelentett*, ugyanakkor a konzervatív ízlés sok tekintetben akadályozta a vizuális/fényképi modernizáció érvényesülését.

Az 1920–1930-as évek fordulóján kitört, majd széles körben megrendítő hatást gyakorolt világgazdasági válság fényképi következményei sajátos módon váltak érdekletessé a magyar sajtóban. 1930. március 9-én a *Der Kuckuck*ban „15 Kilometer von Wien” címmel jelent meg egy szociofotó-összeállítás hat szignálatlan képpel; 1933 nyarán a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma „15 kilométer városról tanýára” cím alatt mutatta be Kárász Judit Szegeden és a város környékén készült szociofotóit. A Bauhausban is iskolázódott Kárász Judit fennmaradt korabeli munkáin egyértelműen érzékelhető a Németországban végbement fotográfiai formanyelvi modernizáció is. Erről a kiállításról nálunk a szaksajtó hallgatott, a szegedi helyi lapok is csak rövid hírekben érintették, képeket nem közöltek róla...

A válság amerikai hatásáról azonban nyújtott képet a hazai képes sajtó. Egy szignálatlan, nyilván valamely tengerentúli szerzőtől származó kép olyan várako-

zók tömegét ábrázolta, akik egy épület bejáratánál jobbról és balról sorakoztak a lehetséges munkahely(ek) elnyerésének reményében. A felvételt közlő *Uj Idők* terjedelmes képaláírásban magyarázta a látványt: „A nagyvilágból. Nem Budapest, nem Bécs, nem Berlin, nem London. Ez Amerika! A munkanélküliség igazi hazája. Naponta száz helyen gyönyörködhet a járókelő ilyen jelenetekben Newyork [!] utcáin, ahol harminc megüresedett állásra átlag hatezren jelentkeznek” (1930/38. 359.).

Fénykép tanúskodott azonban arról is, hogy az „ígéret földjén” a válság sem egyformán érintett mindenkit. Egy társalgószerűen berendezett tágas térben kényelmesen elhelyezkedő emberek láthatók az *Uj Idők* egy kicsit későbbi megjelenésű képén. „A nagyvilágból. Ilyen az amerikai luxusvonatok első osztálya” – mondta a képaláírás (1931/11. 341.).

A gazdasági válság ténye azonban nem állította meg – legfeljebb lassította – a vizuális kommunikáció fejlődését, fokozatos kiteljesedését. Az utóbbit a hang megjelenése jelentette a mozikban a húszas évek vége felé. Bár a hangosfilm térhódítását illetően voltak pesszimista álláspontok is; Magyarországon Hevesy Iván, aki a húszas években számos filmkritikát írt (például a *Kékmadár*, a *Nyugat*, a *Magyar Írás* című lapokba), 1928-ban úgy gondolta, hogy az új találmány nem szoríthatja ki a némafilmet, mert előállítására túl drága, és az is gondot jelent, hogy – miként ő akkor vélte – a hangosfilm csak a kísérőszöveg nyelvét értő országokban lesz élvezhető... Tény, hogy a hangossá válás következtében a némafilm egykori csillagai közül többen is kiszorultak a mozgókép világából, mások számára viszont éppen ebben a szférában ragyogott fel a nap. A sajátos kortárs probléma a sajtófotóban is megjelent: a *Pesti Napló* képes melléklete „A beszélőfilm szépei” főcím alatt mutatott be amerikai filmszínésznőket – ők már a továbbfejlődő médium hősnői voltak (1930. szeptember 7., 5.). Ez a sajtóorgánium módszeresen népszerűsítette a külföldi – főként amerikai – színésznőket. 1931 nyarán például kétoldalas montázs-összeállítást adott közre. Az egyes portrék méreteik folytán igen intenzív benyomásokat keltettek: Marlene Dietrich, Carmen Barnes, Ruth Selwyn, Dorothy Jordan, Leile Hyams, Mary Brian és G. Carla néztek az érdeklődő olvasók szemébe – egyikük mindkét oldalra átfutó formában (augusztus 2., 6–7.).

Ugyanez a lapszám befejezésül egy látványos technikai jelenségről tudósított: „A »Graf Zeppelin« Leningrád felett” aláírású kép láttán 1931-ben még csak a repülés kuriózumairól méltázhatott az olvasó. A felvétel készítési körülményei nem voltak mindennaposak, mert az ismert szivar formájú légi alkalmatosság valamilyen *felülnézetben* jelent meg; a képet nyilvánvalóan egy kísérő repülőgépről vették fel – alatt egy lakótelep részletei látszottak. Ki sejthette még akkor, hogy a város kis híján egy évtizednyire volt a német blokád kezdetétől... (augusztus 2., 12.).

Egy héttel később egy mezítlábas *tuniszi kislány* képe volt a címlapfotó ugyanabban a lapban. A látvány nyomorúságos voltát tompította az egyértelműen szándékos életlen megjelenítés, és némileg festőivé tette az ábrázolás egészét, hogy a kislány árnyéka sziluettszerűen kirajzolódott a háttérben. A világítást a fotográfus

olyan jól hasznosította, hogy az árnyék szinte teljes nagyságban „megismételte” a kislány alakját a képen (1931. augusztus 9.). A megoldás minősége nem volt véletlenszerű. A képet az akkor már európai hírnévre szert tett, Magyarországot 1928-ban elhagyó Munkácsi Márton készítette. Bár a fotótörténeti mitológia szerint a fotográfus annak idején haraggal vált el az Est-lapok tulajdonosától, képei időről időre továbbra is fel-fel bukkantak egykor kedves lapjában, a *Pesti Napló* képes mellékletében is.

A politikusok és családjuk megjelenítése is színes palettán történt a harmincas években: a tíz évvel korábban trónra lépett Sándor jugoszláv királyt családja körében mutatta be a *Pesti Napló* képes melléklete, és arról is tudósított, hogy az angol király unokái, a yorki herceg kislányai megérkeznek Skóciába: „A kis skóciai vasútállomás főnöke vezeti kézenfogva Erzsébet hercegnőt, a kis Mária-Rózsa hercegnőt pedig a nőrsz viszi a karján” (*Pesti Napló* képes melléklete, 1931. augusztus 15., 2.). Ugyanebben a számban „keményebb” politikusábrázolások is teret kaptak. „Akik megbuktak a porosz népszavazáson” cím alatt politikailag pikáns párosítás látható: „Göbbels, a nácik egyik vezére”, illetőleg „Ernst Thälmann, a kommunisták egyik vezére”. Nem ismerek még egy olyan fénykép-összeállítást, ahol ez a két szereplő együtt lenne látható – a lap képszerkesztője – nagy valószínűséggel tudtán kívül – politikátörténeti munkát végzett... Őt nyilván a képek kifejezőereje ragadta meg. A felvételek készítője (bizonyára inkább készítői) egyelőre nem ismert(ek), az viszont biztos elmondható, hogy a személyiségábrázolás mindkét esetben sikeresnek bizonyult.

Volt egyszer egy nevezetes Viktor Bulla-fénykép, amelyet az orosz/szovjet fotográfus 1920-ban készített. Egy palota lépcsőjén egy csoport áll: Lenin mögött Gorkij, körülöttük Radek, Buharin, Zinovjev és mások. Ezt a felvételt, illetve ennek átalakított „változatait” a fényképhamisítás iskolapéldáiként szokták emlegetni: az idők folyamán a szereplők fokozatosan „elfogytak” az eredeti képről, a végén már csak Lenin és Gorkij volt látható rajta...

Nem ismert annak a Gorkij-ábrázolásnak a története, amelyet a *Pesti Napló* képes melléklete 1931-ben hozott: az ismeretlen fotográfus által készített képen az író Sztálin moszkvai házában kertjében ül, a kép szerint barátságosan beszélgetve házigazdájával. (Köztudott, hogy Gorkij abban az évben tért vissza olaszországi gyógykúrájából, és többé nem mehetett külföldre. Viszonya Sztálinnal ezt követően finoman szólva „változékony” volt...) A képen látható egy harmadik szereplő is, az aláírás szerint „Jennkidse, a központi szovjet-végrehajtó bizottság titkára”. Volt-e más személyiség is *eredetileg* a helyszínen, ezt (a Leninnel készült közös képhez képest) valószínűleg már sohasem fogjuk megtudni. Az viszont a lapszerkesztők kétségtelenül tág látókörének bizonyítéka, hogy egy ilyen fotográfia a pesti polgárok vasárnap délutáni kakaója mellé is eljutott (1931. augusztus 23., 4.).

Ugyancsak a látókör dicsérete, hogy ez a lap olyan távoli érdekességekkel is szolgált, mint „A világ legnagyobb Krisztus-szobra, amelyet most lepleztek le Bra-

zíliaiban”. Az azóta Brazília egyik jelképévé vált szoboróriás avatási képe mutatja a *Pesti Napló* képes mellékletének időszerű figyelmét: röviddel az átadási ceremónia után a lap már képet közölt a szoborról és az eseményről (1931. december 6., 10.). A magyarországi olvasó egy éven belül Moszkvától a braziliai Corcovado-csúcsig tájékozódhatott a világ eseményeiről.

Nemcsak Sztálin, hanem már elég korán Hitler és egyik eszmetársa fényképe is belefért a *Pesti Napló* tájékoztatási politikájába. A lap 1931 telén közreadta Hitler teljesen konszolidált úriember benyomását keltő fehér inges, nyakkendő, öltönyt viselő alakjának képét: „...a német nemzetiszocialisták vezére Berlinben”. A csillogó cipőt viselő vezér a lap több mint felét megtöltő magasságú képen áll, mellette egy bélyegkép méretű portrén Rosenberg látható, „...aki a nácivezér megbízásából tárgyalásokat folytatott Londonban” (1931. december 13., 11.).

S hogy az „ellenpontozás” se hiányozzon, 1932-ben egy – biztosan május elsejei – katonai parádé részletének képe is megjelent a lapban a Vörös térről. A kissé alulnézetből készített felvétel fotográfiai szakmai szempontból nem olyan tömör, és ezért nem annyira erős, mint Borisz Ignatovics 1927-es nevezetes díszszemle-képe, de azért szakmailag ez is túlnőtt a sztereotip felvonulásképeken. A budapesti szerkesztőség azonban nem mulasztotta el, hogy a képaláírás által véleményét is érzékeltesse: „Így fest a leszerelés Moszkvában” (május 15., 11.).

A *Pesti Hírlap Vasárnapja* nem volt olyan látványos sajtóorgánium mint a *Pesti Napló* képes melléklete. Belső stuktúráját, tartalmát tekintve a *Tolnai Világlapja*-hoz hasonlított. Erősen ismeretterjesztő jellege miatt bőven élt a fényképek – közöttük a külföldi képek – használatával, ugyanakkor rajzolt illusztrációkat is közölt. 1932-ben „A japán otthon” című cikke kíséretében a puha gyékényszőnyeggel borított padló mellett a „géta” elnevezésű lábbelik bemutatását célozták a fényképei (1932. augusztus 7., 38.). Ezeket akár még egyszerű kuriózumgyűjteményként is fel-foghatjuk. A figyelmet inkább egy másik kép vívhatja ki ugyanebben a lapszámban. Szándékosan, avagy sem, ezt ma már nem lehet kideríteni, egy Montblanc-gleccser-részlet névtelen fotográfusának képe olyan *új tárgyias* stílusú ábrázolást nyújtott, amely a lap viszonylag kis méretei közepette is hatásos élmény keltésére volt képes. „A világ minden tájáról” című összeállítás egyik felvétele volt ez, és elmondható, hogy a maga idejében hozzájárulhatott a nézők vizuális kultúrájának modernizálásához (44.).

A gazdasági válság tényével szemben az *Új Idők* 1933-as újévi számában „Newyorki [!] szilveszter” címmel egy olyan – mintegy háromnegyed oldal méretű, csillogó-villogó éjszakai felvételt közölt, amelyhez hasonlók mostanság az amerikai tévé-krimik vágóképeiként szoktak megjelenni (1933/1. 15.). A lap figyelme másféle ünnepre is kiterjedt: „A Ramadám ünnep Szamarkandban” aláírású, szintén nagyméretű felvétel az iszlám világába repítette el az érdeklődő olvasót (1933/6. 189.).

A következő szám egyik képe már igen aktuális európai eseményt közvetített. „A hét hőse: – mondta a képaláírás – Hitler Adolf, a német birodalom új kancellárja

rádiószózatot intéz nemzetéhez.” A naptárra tekintve látható, hogy az *Uj Idők* igen-csak lépést tartott az eseményekkel... (1933/7. 214.).

Az általában konzervatív *Uj Idők* időnként engedett az új művészeti törekvéseket érzékeltető szándéknak. Négy, úgynevezett *korrekt* építészeti fényképet közölt Lyka Károly „Modern építészet” című cikke kíséretében, amely németországi építészeti újdonságokról számolt be (1933/7. 208–210.). „Korrekt” építészeti fényképnek nevezi a szakmai terminológia az olyan felvételeket, amelyek a fotográfus fantáziáját háttérbe szorítva, alapvetően az épület szerkezeti bemutatását célozzák; ami a valóságban függőleges, az a képen is az, a felvétel készítője nem érvényesít különleges nézőpontokat stb.) Ismert tény, hogy Lyka a képzőművészeti rovat vezetője volt a lapnál, és bár ő általában nem a művészeti avantgárd képviselője volt, ezúttal az újszerűség népszerűsítőjeként lépett fel – az építészet területén. A fényképi illusztrációk ezt a szándékot szolgálták – eredményesen. Társadalmi szempontból nézve a közlemény szerencsés pillanatban született: Hitler hatalma még annyira friss volt, hogy olyan „jelentéktelen” kérdésekre, mint a művészet, a vezér figyelme még nem terjedt ki (akárcsak Sztáliné sem a húszas évek elején). Ismert tény, hogy a németországi viszonyok gyorsan megváltoztak; a berlini Historisches Museum jelenlegi kiállításán is jól látható, hogy az „*entartete Kunst*”, az elfajult művészet elleni szó szerint értelmezhető hadviselés rövidesen hová vezetett.

A vizuális kultúra változását is érzékeltette az *Uj Idők* egy újabb *felülnézeti* képe. „A nagyvilágból. A kínai árvíz, amely több száz kilométernyi területet tengerré változtatott és tízezernél több embert pusztított el. Az árvízi terület egy része repülőgépről nézve” – mondta a lap képaláírása (1933/11. 336.).

A *Pesti Napló* képes melléklete 1933 elején is igyekezett sokoldalú képi panorámát kínálni olvasóinak, ugyanakkor érzékelhető, hogy az európai új politikai események hangsúlyeltolódást eredményeztek a vizuális informálás területén is. A január 1-jei címoldal még Sylvia Sidney „moziszínésznő” képével köszöntötte az érdeklődőket; egy héttel később „Amerika legújabb teniszruhája: rövid fehér nadrag és egy színes kendő az egész. Nagy divat lesz ott jövő nyáron” aláírású képpel járult hozzá a női nézők vágyakozásának felkeltéséhez (január 8., 2.). „Floridában most is nyár van” – szólott egy január 22-i képaláírás – ott most aktuális igazán ez a kép: a legújabb divatú fürdőruha a Miami-i [!] strandon” (5.). *Európában azonban másféle súlypontok érvényesültek.* „Mussolini szemlét tart az olasz hadirokkantak fölött: a Duce hosszú köpenyben lép el a tisztelgő rokkantak frontja előtt” – mondta a képaláírás ugyanebben a lapszámban (10.). Szegény tisztelgők nem tudhatták, hogy táboruk nemsokára erősen bővülni fog – csak akkor már nem szemlézi őket a „Duce”.

Februártól a képi tudósítások egyre inkább Németországból áramlottak. „A hét három nagy politikai eseménye” – írta a *Pesti Napló* képes melléklete február 5-én. Az első: „Hitler kancellári kinevezése után ünneplő híveinek sorfala között indul el berlini szállodájából” (3.) „Hitler három arca. Fotótanulmányok a német kancellár legutóbbi választási beszédéről” (február 19., 4.), és a folyamat csúcspontján szig-

nálatlan címlapkép mutatta a lapban: „Ég a Reichstag! Világít a tüzes üvegkupola, amely alatt a nagy ülésteremben tombolnak a lángok” (március 5.).

1934 nyarán Dollfuss kancellár meggyilkolása adott okot a sajtóbeli fénykép-áradatra. A *Képes Pesti Hírlap* július 31-én első és második oldalán összesen 13 kisebb-nagyobb méretű fényképpel informálta az olvasókat. A nagyobbrészt protokoll jellegű képek között különös figyelmet érdemel egy üzleti kirakatot ábrázoló felvétel és aláírása: „A Heimwehr azokra a bécsi üzletekre, amelyeknek tulajdonosai horogkeresztesek, a képen látható plakátot helyeztek el. A plakát szövege magyarul: »A kancellárgyilkosok pártjának tagja!«” (2.).

Valószínűleg Lyka Károly jó ízlésének köszönhető, hogy – ha nagyon óvatosan és némileg megkésve is, de – valamelyest az *Uj Idők* is kivette részét a modernizálódó fényképfelfogás szélesebb körű népszerűsítéséből. Egy Portugáliában fellelhető, dekoratív építészeti elemeket bemutató műemlék fényképe a szó legjobb értelmében az új tárgyias stílus hazai megjelenítését jelentette a lapban (1934/39. 399.). Nyilvánvalónak tűnik, hogy ez esetben nem a fotográfiai látásmód nevelése volt az elsődleges cél, hanem az építészeti ismeretterjesztés, a szépérzék általános fejlesztése, ugyanakkor e kép közreadásával a fotókultúra is nyert.

1935 tavaszán látványos esemény történt Angliában. V. György brit uralkodó ekkor ünnepelte trónra lépésének 25. évfordulóját. Ez alkalomból a szokásos magasabb szintű megemlékezéseken túl a „köznép” ugyancsak megkapta a maga jussát. Az *utca* eseményeiről egy sor fénykép érkezett Magyarországra is. A történetek jól ismert voltát tükrözi az a tény, hogy a *Képes Pesti Hírlap* nem is érezte feladatának, hogy a május 9-i, egész első oldalát betöltő képanyagot összefoglaló címmel vezesse fel; az olvasók annak idején pontosan tudták, hogy miről szólnak a fotográfiák. Ha nem is feltűnően, de mégis érzékelhetően a legnagyobb méretű kép itt az ünnepi események egyik szociális vonatkozását mutatta be: „A külvárosok szegénynegyedeiben az utcán felterített hosszú asztaloknál vendégelték meg a gyerekeket.”

Amerika a harmincas években is főként a szenzációk helyszíneként jelent meg a magyar olvasók számára „A legveszedelmesebb bandita legendája” címmel John Dillinger, az „1. számú közellenség” jelzöt kapott, legendás hírnévre szert tett rabló történetét mondta el a *Tolnai Világlapja*. A cikkhez mellékelte két fénykép egyike a tűzharcban lelőtt bandita nyilvános [!] halottszemléjéről tudósított... (1934/34. 42.).

Ez a lap esetenként képszerkesztési fogásokkal is fokozni tudta az angliai és főként amerikai érdekességeket tükröző fényképeinek hatását. A montázstechnika alkalmazása nemcsak azt tette lehetővé, hogy egyes képrészletek erőteljes méret-növelésével érjenek el figyelemfelkeltést, hanem azt is, hogy egy-egy újságon a képelemek látványai között *ritmusérzetet* keltsenek. Ez történt egy 1935. évi nyári számban, ahol az Angliából, Japánból és Amerikából érkezett „vizes képek” igen hatásos képoldalszerkesztésben részesültek (*Tolnai Világlapja*, 1935/34. 48.). A montázs érvényesítése a lapok képszerkesztésében – amely a bécsi *Der Kuckuck* hasábjain már 1929-től mindennapos volt – a harmincas években Magyarországon is mind

gyakrabban szerephez jutott. Ebben elsősorban a *Pesti Napló* képes melléklete és a *Tolnai Világlapja* voltak a zászlóvivők.

A radikális jobboldalon Milotay István alig érzékelhetően címet változtató lapja (*Magyarság – Új Magyarság*) a harmincas évek második harmadában növelte fényképeinek hatóerejét. Az „Új Magyarság képesmelléklete” [így, egybeírva a címben a két szót] a *Képes Pesti Hírlaphoz* hasonlóan nemcsak a hétvégéken, hanem a szerkesztőség szándékától függően a hét során többször is megjelent. Ez a képes sajtóorgánium négy oldalt tett ki (mérete azonos volt a *Pesti Napló* képes mellékletével – 28x20,5 cm), amelyből az első három oldal volt a fényképeké, a negyediken karikatúrák szerepeltek „Mosolygó oldal” cím alatt. A kávébarnaszínű fényképek az esetek többségében jó nyomdatechnikával készültek. Milotay egyéni orientációjának és a lap címének megfelelően elsősorban hazai témájú fényképeket közölt, de a külföldi kitekintés sem hiányzott. Ebben mindinkább érzékelhető volt a jobbratulódási tendencia. „A hatéves Anna Mária, Mussolini legkisebb leánya, aki súlyos betegségen esett át” – mondta egy kislányportré aláírása. Az aggódo olvasók megnyugtatóra szolgált a következő mondat: „A legutóbbi hírek szerint állapota javult” (1936. július 3., [3.]). Fentebb már esett szó arról, hogy a képi „Mussolini-ellátottság” 1922 után Magyarországon feltűnően gazdag volt, önmagában véve ennek érvényesülése ennél a lapnál is nem jelentett újdonságot. A folytatás azonban elég beszédes. „A weimari jubileum az első birodalmi pártnap emlékére. Hitler kancellár ellép a weimari kastély udvarán felsorakozott zászlók előtt” – olvasható pár nappal később az egyik kép alatt. A lap nyugodtan mondhatott volna zászlóerdőt is; a horogkeresztek dömpingje ugyanis szó szerint elárasztotta a képet (1936. július 8.). Röviddel később a lap egy egész címdalt szentelt a spanyol polgárháborúból származó felvételeknek „Borzalmak Spanyolországban” főcím alatt. Az első kép a következő kommentárt kapta: „Barcelonában, ahol a kommunisták az urak, temetetlen holttestek fekszenek az utcákon” (1936. július 28.). A *szenvedés képei* című Susan Sontag-esszékötetből is tudjuk, hogy a háború általában „jó” lehetőségeket kínál(t) a fényképek és a szövegek kapcsolatának (alapjában véve többirányú) manipulációjához. A spanyol polgárháború tendenciózus képi bemutatás ebben a lapban a későbbiekben is folytatódott. – Talán mondani sem kell, hogy Robert Capa-felvételekkel itt nem találkozhatott az olvasó...

A berlini olimpiáról szóló kétoldalas képtudósítás sem mulasztotta el a vezér népszerűsítésének lehetőségét: az egyik kép témája: „Hitler kancellár a stadionba érkezik” (1936. augusztus 4. [3–4.]).

1936 végén VIII. Edward angol király házasságkötésének híre izgatta fel világszerte a kedélyeket. A kétszeresen elvált amerikai Vallis Simpson királynéva emelkedése nem fért volna bele az angol szokásrendbe – mint ahogy maga a házasságkötés sem az anglikán egyház rítusába. A nemzetközileg is elhíresült kapcsolat mindenfelé nagy lehetőséget kínált a képeslapok számára. A *Pesti Napló* képes melléklete például az eseményről való tudósítás indításaként egy egész oldalas portrét

hozott az inkriminált – akkor még csak leendő házastárs – hölgyről, majd a következő oldalon további képeket az esemény szereplőiről, Simpson asszony londoni lakásáról és a bradfordi püspökről is, aki híressé vált prédikációjában kelt ki a tervezett házasság ellen (1936. december 6. [4–5.]). A folytatás közismert: az egybekezelés a trónról való lemondás árán, de megtörtént. Az előzményről az *Új Magyarország* képes melléklete is tudósított: címlapon közölt egy nagy, fél oldal méretű fényképet. „VIII. Edward király és Mrs. Simpson idei dalmáciai útján motorcsónakon tengeri kirándulásra indul. A királynak Mrs. Simpsonnal tervezett házasságából kifolyólag a birodalom egységét is fenyegető viszály robbant ki az angol korona és a kormány között” (1936. december 5.).

A *Pesti Napló* képes melléklete a harmincas évek második felében is folytatta a férfiak ingerlését – természetesen szigorúan csak amerikai nők hosszú, meztelen lábainak képeivel – ilyen és ehhez hasonló „ledér” látványt *magyar hölgy* nem idézhetett volna elő... „A hollywoodi táncos lábak” főcímhez tartozó két összefüggő oldalon a képszerkesztő minden akkor lehetséges eszközt felhasznált a hatás fokozása érdekében: volt itt montázsszerkesztés, igen erőteljes felülnézeti kép „bevetése” éppúgy, mint magas lábemelés bemutatása. Valódi karácsonyi ajándék volt ez a szerkesztőség részéről (1936. december 25. [8–9.]).

Mint ez az eddigiekből is látható volt, a külföldet idéző fényképek mellett általában nem szerepelt a felvételek készítőjének neve. (Ez egyébként mindennapos volt a magyar sajtófotók esetében is; csak a jelentősebb fotográfusok, mint például Balogh Rudolf, Munkácsi Márton, Escher Károly, Pécsi József és Székely Aladár láthatták nevüket képeik alatt. A kivételt e tekintetben az *Új Idők* jelentette, ahol a kevésbé ismert szerzők neve is publicitást kapott.) Ezért számít érdekességnek, hogy a *Pesti Napló* egyik egész oldalas, öt képet tartalmazó képriportja Bruno Walter karmester próbájáról a fotográfus nevével együtt – „Otto Skall felvételei” – jelent meg (1937. január 17. [5.]).

1937 elején az *Új Magyarország* képes melléklete még a hazai sajtó korábbi gyakorlatát is meghaladó mértékben népszerűsítette Mussolinit és családtagjait. Az egész címlapját betöltötte a „Mussolini és Göring huszonötezer fasiszta felvonulását nézi a foro Mussolinin” (január 19.); „Vittorio Mussolini, a Duce legidősebb fia és Orsola Buvoli esküvőjük után távoznak a római Szent József-templomból” (február 9. [3.]); majd egy ugyancsak egész oldalas címlapkép következett: „Karamanli Szulejmán tripoliszi herceg káprázatos ünnepségek közben nyújtotta át Mussolininek a »dicsőséges és legyőzhetetlen vezér«-nek az Izlám [!] szent kardját”. A képen a vezér lóháton ülve veszi át az álló hódolótól a jelképet. A „legyőzhetetlen” minősítés a történelem további menetének ismeretében legalábbis elgondolkodtató, de a képalírás a lap politikai alapállását minden bizonnyal pontosan jellemezte.

A *Pesti Napló* képes mellékletében 1937 elején megjelent három kép, amely egy egész oldalt betöltött, az *Új Magyarország* álláspontjával teljesen szemben lévő szemléletet tükrözött a spanyol polgárháborúról. A „Képek az ostromlott Madridból”

cím alatti szereplők arcai – „Gyalogos és tengerész örök az egyetemi városrészben” megfeszített figyelemről és elszántságról tanúskodtak (1937. január 24. [5.]).

Ez a lap továbbra sem feledkezett meg a látványos külföldi ceremóniák iránti hazai igény kielégítéséről. A Buckingham-palotából a Londonba akkreditált nagykövetek, követek, megbízottak fogadására díszhintón elinduló VI. György király, Baldwin miniszterelnök és Eden külügyminiszter mellett tíz diplomata (köztük a magyar követ) szerepelt az alkalomhoz illő dekoratív öltözékekben. A két összefüggő oldal képein látható különböző kalapokból, fejdíszekből külön divattörténeti krónikát lehetne írni... (1937. február 14. [10–11.]).

A kuriózumok iránti érzékenységből még a speciális profilú *Magyar Uriaszonyok Lapja* sem maradt ki. Maga az a tény, hogy ez a címében is sokatmondó sajtóorgánium 1937-ben a XIV. évfolyamában járt, már szintén hazai kortörténetet jellemző a két világháború közötti időszakból. A divatra, a lakberendezési csecsebecsére koncentráló és diszkrét szerelmi történetekkel fűszerezett lap időnként kitekintett a festőinek tűnő nagyvilágba is. „A vérző sárkány” című, cikkét, amely egy Kínáról szóló francia könyv címét vette át, egy „Napkeleti vitorlások” aláírású fénykép illusztrálta (1937. február 20., 10.).

1937 második felében az európai politikai viszonyok alakulását jól érzékeltette két címloldal az *Új Magyarország* képes mellékletében; egy „Hadgyakorlatok” elnevezésű képloldal első fotográfiája Olaszországba vitte a nézőt: „Mussolini a szicíliai nagygyakorlaton megsemmisíti az »Etna hadosztály« hegyi alakulatait” (augusztus 18., címloldal).

Röviddel később az egész címloldalt betöltötte a történelmileg is nevezetessé vált jelenet fényképe: „Hitler kancellár fogadja Münchenben Mussolinit”. A lap azonban nem akart szűkmarkú lenni: a második oldal négy képe is ennek az eseménynek a jegyében készült. A budapesti tálalás nem igényel kommentárt. (*Új Magyarország* képes melléklete, 1937. szeptember 28. [1–2.]).

A *Pesti Hírlap* melléklapjaként kiadott *Képes Vasárnap* „London, egy világváros élete” című cikke 1938-ban fotográfiai formanyelvi szempontból is figyelemre méltó képekkel jelent meg. A „Madarak a londoni ködben” címmel közreadott képen életszerű elmozdulásos életlenség látható; a „Varjú-pihenő a Tower előtt”, valamint „A Buckingham-palota festői egyenruhás őre” című képek készítője (készítői?) hatásosan járt(ak) el a mélységelesség alkalmazásában; egy igen magasra nőtt „bobby” alakja sziluettszerű megfogalmazásban jelent meg a lapban (1938/1. 18–[19.]). Ugyanezen lap 1938 nyarán „A legjobban fizetett államfő: Roosewelt elnök” című cikke hét fénykép közreadásával mutatta be Amerika első számú vezetőjét, feleségét, és közölt képeket az elnök hétköznapi munkakörülményeiről, valamint otthonának belsejéről (1938/24. 17–19.).

A *Tolnai Világlapja* a külföldi fasizálódás képi bemutatásában összességében mérsékelt hangvételű volt. Bár címlapon hozta Italo Balbo és boldog leánya képét (az olasz marsall „most sikerre vezette Itáliának két évezred óta leghatalmasabb

vállalkozását: Olasz-Líbia gyarmatosítását. S ez a legendás sikerű ember ma mindössze 44 esztendő!”) – ugyanezen számában egy amerikai természeti érdekességről is beszámolt. Az „Alagút egy mammutfában” aláírási fényképe az alábbi kommentárral jött: „Ez a híres »Wawona« fa, amelynek tövét egykori tulajdonosa úgy kíváncsi, hogy ma egész autóbuszok is nyugodtan átkocsizhatnak rajta” (1940/7. 6.).

Az itt már korábban bemutatott, szerelme kedvéért az angol trónról lemondott VIII. Edward, aki házasságkötése után Windsor hercegeként „tengette életét”, 1940-től újra közéleti szereplő is lett: ő lett a Bahama-szigetek kormányzója. Ő és felesége bahamai fogadásáról a *Képes Vasárnap* számolt be egy fényképpel. Fotográfiai szempontból a felvétel elég szerencsétlenül sikerült: a dísztribün egyik tartóoszlopa (!) a képen pontosan kettévágja a trópusi sisakot viselő herceg fejét. Némi malíciával azonban úgy is lehetne fogalmazni, hogy ezáltal nem történt drámai szakmai vétség; az inkább főszereplőnek tekinthető, virágcsokrot kapó feleség viszont teljes szépségében látható a képen... (1940/39. 14.).

Európa szerencsétlen részein ekkor már a szó szoros értelmében *zajlott* a második világháború.

*

A két világháború között magyarországi sajtófotóknak a nagyvilágra vonatkozó részét vázoló keresztmetszet legfőbb tanulsága talán az, hogy a paletta e téren sokkal színesebb volt, mint arra a korábbi történeti feldolgozásokból következtetni lehetett. Bár, mint ismeretes, az uralkodó politika fő vonásaiban autoriter volt, a nagyvilágot reprezentáló képanyag a hazai lapokban alapvetően sokszínű arculatot mutatott. Látható tény ugyanakkor, hogy külföldi (német, olasz, spanyol) fasizálódás, majd maga a fasizmus propagálásában a korabeli magyar képes sajtónak is felelőssége volt. E tekintetben is előfordultak kivételek. A Bónyi Adorján szerkesztette, 1938. első félévi *Képes Vasárnap* például az e szempontból már súlyos időszakban is mentes maradt a fasizmus képi népszerűsítésétől. A lapokban a példányszámnövelés érdekében érthetően erős volt a törekvés a távolabbi földrészek kuriózumainak képes találására, de ebben az esetek döntő részében a jószándékú ismeretterjesztés vitte a főszerepet.

Az adott időszakban a *világ progresszív fotókultúrájában végbement formanyelvi forradalom* – a festői fényképezéssel való szembehelyezkedés, a képzőművészeti „izmusok” fotográfiai hatásai, az új tárgyiasság megjelenítése Magyarországon igen késleltetett és fékezett formában ment végbe; a különböző posztokon ülő illetékesek „védték” a jó magyarokat az „idegen eredetű túlzásoktól”. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy a második világháború után viszonylag könnyen „költözhetek” át a fények a sajtófotóban is a libák szárnyáról a kohászok sisakjára – ahogy azt a korán elhunyt Bauer György fotó- és filmesztéta egykor igen találóan megfogalmazta. Ennek is következménye lehet, hogy ha a mai európai sajtófotóhoz hasonlítva nézzük a hazait, gyakran fedezhető fel a fáziskésés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Baki Péter: *A fotográfia és a magyar sajtó kapcsolata 1945-ig*. Doktori disszertáció, Budapest, 2011 [Gépirat, ELTE Művészettörténeti Doktori Iskola]

Birgus, Vladimír: *Fotojournalismus, Dokumentar- und soziale Fotografie: Tschechische Fotografie des 20. Jahrhunderts* / Vladimír Birgus, Jan Mlčoch. Bonn, Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH, 2009

Fotografie und Bildpublizistik in der Weimarer Republik, Hg. Diethart Kerbs. Walter UKA, Westfalen, Kettler, Böhnen, 2004

A fotóművészet születése. A piktorializmustól a modern fotográfiáig (1889–1929). Szerk. Baki Péter. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2012

Frizot, Michel: *Nouvelle Histoire de la Photographie*. Paris, Laorusse, Bordas, 1996

Goldschmidt, Arthur: *Einführung. Die Internationale Bibliothek der Photographie: Photojournalismus*. Zürich, Orell Fisli Verlag, 1985

Ganz unten. Die Entdeckung des Elends – Wien, Berlin, London, Paris, New York, Hg. Werner Michael Schwarz, Margarethe Szeless, Lisa Wögenstein. Wien, Wien Museum, Cristian Brandstätter Verlag, 2007

Geschichte der Photographie. Von 1839 bis heute. Hg. Therese Mulligan, David Voorters. Köln, Taschen, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo, 2005

Hevesy Iván: A beszélő film. *Tolnai Világlapja*, 1928/32. (aug. 8.) 11–13.

Holzer, Anton: Der zaghafte Aufbruch in die Moderne: Fotografie im Österreich 1900 bis 1938. *Fotogeschichte*, 2009/113.

Hrabušický, Aurel: *Dokumenti nového videnia: Dokumenty of the New Seeing: Slovenská fotografia / Slovak Photography 1925–2000*. Aurel Hrabušický, Václav Macek. Bratislava, Slovenská Národná Galéria, 2001

Jaubert, Alain: *Fotos, die lügen: Politik mit gefälschten Bildern*. Frankfurt am Main, Athäneum Verlag, 1989. 36–37.

Kállai Ernő: Tendencművészet és fotográfia. *Korunk*, 1927/11. 766–771.

Kassák Lajos: A budapesti második nemzeti fényképképző kiállítás. *Századunk*, 1927/9. 526–528.

Lebeck, Robert: *Fotojournalismus in den zwanziger Jahren: Kiosk: Eine Geschichte der Fotoreportage: A History of Photojournalismus*. Köln, Steidl, 2001

A magyar sajtó története. Szerk. Márkus László, Budapest, Tankönyvkiadó, 1977

Márkus László: *Über die Methodologie der modernen ungarischen Pressehistoriografie unter besonderer Berücksichtigung der Geschichte des ungarischen Pressewesens zwischen 1919 und 1944*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980

Mihályfi Ernő: Tekintélyt a fotóriporternek! *Magyar Fotográfia*, 1929/13–14. 6–10.

Moholy-Nagy László: A fényképezés megújulása. *Munka*, 1928/2.

Newhall, Beaumont: *Photojournalism: The History of Photography*. New York, The Museum of Modern Art, 1982

Pécsi József: Az illusztrált lapok és a fotográfia. *Magyar Fotográfia* [!], 1928/1. 9–11.

Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005

Russische Photographie: 1917–1940. Einf. Grigorij Tschudakow. München, Prestel, 1983

- Rosenblum, Naomi: *Words and Pictures: Photographs in Print Media 1920–1980: A World History of Photography*. New York, London, Paris, Abbeville Press, 1984
- Simon Mihály: *Összehasonlító magyar fotótörténet*. [Kecskemét], Magyar Fotográfiai Múzeum, 2000
- Sontag, Susan: *A szenvedés képei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004
- Szilágyi Gábor: A sajtófotó. *Fotóművészet*, 1973/4; 1974/1; 1974/2; 1974/3; 1974/4.
- Warner Marien, Mary: *A fotográfia nagykönyve: A fényképezés kultúrtörténete*. Budapest, Typotex, 2011
- Witkowsky, Matthew: *Modern Living: Foto Modernity in Central Europe 1918–1945*. Washington, National Gallery of Art, 2007

A „világszínház” – Magyarországon 1914–1944 között

A magyar színház megszületésétől fogva európai mintákat követett. A német nyelvű színjátszás volt rá a legnagyobb hatással, hiszen a XVIII. század végétől a történelmi Magyarország területén a német anyanyelvű közönségnek rendszeresen játszottak német vándortársulatok. Akadtak azonban olyan magyar művészek is, akik felkerekedtek, és meg sem álltak Párizsig. Az alkotók a francia fővárosban megismerkedtek a romantikus színjátszóstílussal, de ugyanitt a szórakoztató színház fortélyait is elsajátíthatták.

Tanulmányom azt vizsgálja, hogy milyen idegen hatások érték a magyar színházművészetet a két világháború között. Színre kerülhettek-e az európai drámairodalom legújabb darabjai? Milyen színházi együttesek érkeztek Budapestre, és volt-e hatása ezeknek a vendégjátékoknak? Sikerült-e magyar színházművészeknek külföldön bemutatkozniuk? A vendégrendezők működése nyomán megváltozott-e a hazai színházi élet?

ELŐZMÉNYEK – AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR SZÍNHÁZ A SZÁZADFORDULÓN

A magyar színházművészet a XIX. és XX. század fordulóján került a legközelebb az európai törekvésekhez. A XX. század első évtizedében Budapesten is megjelentek azok a színjátéktípusok, amelyek meghatározták az európai színházak repertoárját. Nem csak a műsor illeszkedett azonban az európai törekvésekhez; a színházak – akárcsak a kontinens nagyvárosaiban – szakosodtak is; profiljukat elsősorban a kínálat és a kereslet határozta meg. A szórakoztató intézmények sorába tartozott a Népszínház, a Király Színház, a Magyar Színház és az orfeumok. A korszak drámaíróinak útkeresését és a színházművészet új útjait elsősorban az ún. kísérle-

ti színházakban láthatta a közönség. Az 1904–1908 között játszó Thália Társaság után, amelyet Lukács György, Benedek Marcell, Bánóczi László és Hevesi Sándor irányított, 1910-ben Feld Irén vezetésével megalakult a Kamarajáték társulat, 1912-ben pedig Bárdos Artúr megalapította az Új Színpadot.

Az ország első színháza, a Nemzeti Színház is igyekezett alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, de sem a műsor kialakításában, sem a művek színrevitelében, a rendezésben nem beszélhetünk áttörésről. Több színházi alkotó is megpróbálkozott a Nemzeti reformjával, megerősítve: ennek a színháznak az is feladata, hogy a világ- és a magyar irodalom klasszikus drámái mellett műsorra tűzze a jeles kortárs külföldi műveket, és ne feledkezzen meg a hazai drámairodalom támogatásáról sem.

Lengyel Menyhért 1908-ban a *Nyugat*-ban így írt a Nemzeti Színház műsorának eklektikájáról:

„egy magyar színház játérendjén nagyon szépen megfér egymás mellett a világ mindenfajta drámairodalmának java termése. Alig tudom elképzelni, hogy Reinhardt, vagy Brahm, vagy akár az állami Schauspielhausok is a mai francia termés legnagyobb sikerű darabjait, egy Donnay, Bataille, Bernstein, sőt még Capus darabot is adnának – ők mélységes lenézéssel veszik ezt a szerintük nagyon felületes, ipari drámát, mely negyed- és ötödrangú berlini színházak műsorára szorul. Úgy tudom, még az Anatole France *Crainquebille*-jét sem játszották Berlinben!”¹

Ezzel szemben, kis nemzet színházteremtőiként – folytatta gondolatmenetét Lengyel – „aligha tehetünk egyebet – mint a külföldi áramlatokat kutatjuk, mindent megértünk és elfogadunk, minden jót, sőt fájdalom, minden rosszat tudunk élvezni – mi a francia, német, sőt még az angol drámának is közönsége vagyunk”.²

Lengyel Menyhért ebben az írásában – röviden bár – a nézőkről is megemlékezett, arról a tényezőről, amelyet nem hagyhat figyelmen kívül a színháztörténet-írás.

„A közönségről mint olyanról nekünk nincsen túl magas véleményünk, de azt hisszük, már megtanult a dialógusra figyelni. (Különös, hogy nálunk a Wilde groteszk viccein s paradoxonjain vezetett el ehhez az út – Wilde volt az Ibsen és Shaw úttörője!)”³

Különösen a „megtanult a dialógusra figyelni” gondolat fontos, ugyanis ezzel Lengyel Menyhért nem kevesebbet állított, mint azt, hogy az operettekkel, operákkal és látványosságokkal szemben azok a művek is sikerre számíthattak, amelyekben a gondolatoké a főszerep.

A magyar közönség nem csak a hazai színházak bemutatóit élvezhette, az 1890-es évek végétől az első világháború kezdetéig rendszeresen érkeztek a magyar

¹ Lengyel Menyhért: A Nemzeti Színház. *Nyugat*, 1908, II. 107.

² Uo.

³ Uo. 108.

fővárosba olasz, francia és német társulatok. Ekkor a korszak vezető rendezőjének, Max Reinhardtnak előadásait kísérte a legnagyobb figyelem.

Reinhardt először 1903 májusában a berlini Kleines und Neues Theater, 1907-től a berlini Deutsches Theater élén érkezett Budapestre, ahol állandó vendég lett. „1907-től 1914-ig minden év májusában, de az első világháború alatt még 1916-ban és 1918-ban is bemutatta a magyar közönségnek és pesti híveinek rendezői újításait” – írja Székely György.⁴ Az igazgató-rendező nemcsak klasszikus rendezéseit hozta Magyarországra, a kortárs drámairodalom alkotóinak új művei is szerepeltek a vendéjáték műsorán – például 1909-ben Frank Wedekind *A tavasz ébredése*, 1913-ban Maurice Maeterlinck *A két madár* című műve, 1916-ban August Strindberg *Haláltánc*a.

Az 1910-es évektől kezdve egyre több magyar színházi szakember járt Európában. Volt, aki csak néhány hétre utazott előadásokat nézni, míg mások hónapokat töltöttek egy-egy külföldi színházi műhelyben. A magyarok elsősorban a németországi színjátszással ismerkedtek meg, és több olyan elméleti munka született ekkor, amely hatással volt a hazai színjátszásra. Bárdos Artúr 1912-ben megjelent *Az új színpad* című munkája Max Reinhardt befolyásáról tanúskodik.

Max Reinhardt a berlini Deutsches Theaterben színre vitte Bródy Sándor *A tanítónő* (1909. január 29.) és Lengyel Menyhért *A táncosnő* című drámáját (1917. június 7.), és néhány magyarországi művész – Beregi Oszkár, Mátray Ernő és Fedák Sári – is megfordult ezekben az években a német rendező társulatában.

Hevesi Sándor baráti viszonyban állt Edward Gordon Craig angol rendezővel és George Bernard Shaw drámaíróval. A magyar és külföldi színházak közötti szoros kapcsolatot az is elősegítette, hogy Berlinben a Hebbel Theatert a magyar származású Róbert Jenő irányította, míg Bécsben Karczag Vilmos állt a Theater an der Wien, a kontinens egyik legfontosabb operettszínházának élén.

SZÍNHÁZI VENDÉJÁTÉKOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT BUDAPESTEN

Az első világháború kitörése véget vetett a rendezői tanulmányutaknak. Jól jellemzi a megváltozott hangulatot Bárdos Artúr esete, aki már a világháborút lezáró békekötés előtt Párizsba utazott, de ott nem tudta lekötni Sacha Guitry új darabját, mert a francia író nem akarta ellenséges színháznak adni művét. Ez az utazás hívta fel a rendező figyelmét arra, hogy a francia bulvárdráma mellett, amely mindig sikeres volt Pesten, erős északi hatásra új színjátéktípus alakult ki a francia fővárosban, és az eltér a régi francia drámától:

⁴ Székely György: Idegen nyelvű színjátszás hazánkban. Német társulatok. In: *Magyar színháztörténet, 1873–1920*. Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2001, 421.

„Ez az, amit avantgárd irodalomnak szoktunk nevezni. És csodálatos, hogy ez Párizsban divattá tudott lenni, és ma már az avantgárd színházak látogatottabbak, mint a többiek. [...] De tudtam, hogy ezekre a darabokra nem könnyű sors vár Pesten.”⁵

Talán nem is lehet azon csodálkoznunk, hogy 1920 és 1944 között nem került sor a magyar fővárosban egyetlen olyan külföldi vendégjátékra sem, amely a nyugat-európai színházművészet legújabb törekvéseit reprezentálta volna. A társulatok nagy része német nyelvterületről érkezett: a sort a bécsi Burgtheater együttese nyitotta meg, Berlinből a Lessing Theater csak 1923-ban látogatott Budapestre. Ezt követően jobbra bécsi színészek érkeztek, mígnem 1925-ben a Moszkvai Művész Színház játszott kilenc estén át a Fővárosi Operettszínházban. Gogol, Csehov, Gorkij és Dosztojevszkij művei mellett színre került Euripidész *Medeája* és Ibsen *A tenger asszonya* című műve. Az oroszok négy évvel később a Belvárosi Színházban vendégeskedtek, ekkor Makszim Gorkij *Az éjjeli menedékhely* és Anton Pavlovics Csehov *Ványa bácsi* című művét is eljátszották.

Az *Új Idők*ben Kosztolányi Dezső így írt az együttes vezetőjéről, Sztanyiszlavszkijról:

„Mesterük már rég nem »forradalmár«, emlékiratait írja, s Tairovval és Mayerholddal vitázik, akik új stilizáltság felé vezetik a színjátszást, új hagyományokat teremtenek, mint hajdan a klasszikusok, hogy majd legyen mit lebontani. A helyzet az, hogy a futurizmus, expresszionizmus, konstruktivizmus, miután megtette kötelességét, hamarosan levitézlett, s Sztanyiszlavszkij, akit tegnap még elévültnek hirdettek, ma újra időszerű.”⁶

Max Reinhardt társulata – Édouard Bourdet *A rabnő* című drámájával – 1926-ban kereste fel ismét Budapestet. A művet a bécsi Theater in der Josefstadtban mutatták be. „Maga az egész előadás valóságos csodája a színjátszásnak és a rendezésnek” – harangozta be a *Nyugat* az akkoriban tabuként kezelt leszbikus szerelem kérdésével is foglalkozó alkotást.⁷ A budapesti előadás azonban csalódást okozott, de Reinhardt későbbi vendégjátékai sem keltettek feltűnést. Staud Géza szerint „budapesti látogatásai ritkábbak és rövidebbek lettek, és nem váltották ki azt a hatást, mint valaha”.⁸

Bár az olasz–magyar diplomáciai kapcsolatok az 1920-as évek elején felélénkültek, Luigi Pirandello társulata csak 1926-ban érkezett Budapestre. Az író *Hat szerep keres egy szerzőt, Így van, ha így tetszik, Öltöztessük fel a mezteleneket* című darbjait adták elő. A Vígszínház 1925. december 23-án már előadta a *Hat szerep keres egy szerzőt* – minden bizonnyal a Raimund Theater 1924-es budapesti vendégjátékának hatására. Az *Öltöztessük fel a mezteleneket* azonban csak két év múlva

⁵ Bárdos Artúr: *Játék a függöny mögött*. dr. Vajna és Bokor, Budapest, 1942, 64.

⁶ Kosztolányi Dezső: Oroszok. Sztanyiszlavszkijék vendégjátéka. *Új Idők*, 1929. február 10. In: *Uő: Színházi esték*, II. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978, 564.

⁷ Alkalay Ödön: Edouard Bourdet – „A rabnő”. *Nyugat*, 1926. II. 76.

⁸ Géza Staud: Max Reinhardt in Ungarn. In: *Max Reinhardt in Europa*. Rediepert von Edda Leisler und Gisela Prossnitz. Otto Müller Verlag, Salzburg, 1973, 26.

került színre az Országos Kamaraszínház művészeinek előadásában. Ezt a bemutatót csak a vidéki városokban láthatták az érdeklődők.

Pirandello példája is jól jellemzi, hogy a Budapesten megfordult külföldi együttesek repertoárjáról alig került át valami a hazai színházak műsorára, és ha igen, sokszor még mindig a német közvetítő nyelv segítségével. A két világháború közötti korszak egyik legnagyobb hazai sikerével: Dario Niccodemi *Hajnalban, délben, este* című művével, amelyet 1929. október 1-jén mutatott be a Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1926 februárjában a bécsi Burgtheater színészei ismertették meg a budapestieket.

Kosztolányi Dezső méltatlankodása sok mindent elárul erről a korszakról. Emma Gramatica olasz színésznő 1927-ben Budapesten James Matthew Barrie skót drámaíró *The Old Lady Shows Her Medals* című művében lépett színpadra.

„Érthetetlennek tartom, hogy nálunk, ahol oly élénk a külfölddel való szellemi csereke-reskedés, senkinek sem jutott eszébe, hogy színre hozza ezt az angol darabot, s csak most láthattam először olaszul. Cselekménye izgató, alakjai egytől egyig élők, szerepei pompások. Miért nem játszották, mikor minden külföldi semmiséget élénk tálnak, és arannyal fizetnek érte? Az üzletességnek, a kucorgó szatócsfélelemnek a »biztos« siker után való hajszájában színházaink kapkodnak, inkább megbuknak mindenféle elcsépelt ürességekkel, semhogy olykor az irodalomra tekintsenek, mely – mint a példa mutatja – sikert is hozhat, nem beszélve arról, hogy melleleg néhány színész művészi feladatokat oldhat meg, s egyéniségét is kifejezheti. Vagy már ez a szempont sem fontos? Úgy látszik nem.”⁹

Talán az író dohogása és/vagy Emma Gramatica játéka nyomán végül Hevesi Sándor 1929-ben a Nemzeti Színház Kamaraszínházában *Öreganyó katonája* címmel színre vitte Barrie 1917-ben született darabját.

A KÜLFÖLDI KORTÁRS IRODALOM ÉS A NEMZET SZÍNHÁZ

Budapesten a két világháború között a Nemzeti Színház műsorát kísérte a legnagyobb figyelem. A „színház érték- és irányjelzői, a vezetők ízlésének leghűbb tükrői” – ahogyan Pukánszky Kádár Jolán megállapította – a modern külföldi darabok voltak, hiszen a külföldi alkotásokból szabadon válogathattak.¹⁰ Ezt a műsorpolitikát azonban 1914 után a szellemi vámsorompók, később pedig a valutakülönbségek következtében leküzdhetetlen nehézségek akadályozták. Ráadásul az ellenforradalmi korszak elején, 1920. februárban Pekár Gyula államtitkár Országos Színművészeti Tanácsot szervezett, és ez szigorú cenzúrával örködött afelett, hogy a „magyar színpad irodalmi színvonalát, nemzeti és erkölcsös szellemét intézményesen biz-

⁹ Kosztolányi Dezső: Emma Gramatica diadalmas temetése. *Pesti Hírlap*, 1925. április 5. In: *Uő: Színházi esték*, II. 273–274.

¹⁰ Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*, I. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940, 450.

tosítsa.”¹¹ A testület hatalmát jól szemlélteti, hogy jogában állt minden bemutatót megvétózni. A tanács egészen 1922-ig, Hevesi Sándor kinevezéséig működött. Mivel Klebelsberg Kunó miniszter nem kérte beleegyezésüket ebben a fontos kérdésben, lemondtak. Ezt követően a színház igazgatójának egyszemélyes döntése határozta meg a Nemzeti Színház műsorát.

A két világháború között a Nemzeti Színház két korszakát két színházvezető neve határozta meg: Hevesi Sándor 1922-től 1932-ig, Németh Antal 1935-től 1944-ig állt az ország első színházának élén.

Hevesi Sándor igazgatása idején – ahogyan Székely György megállapította – „értékesnek bizonyult szerzők drámái mellett jelentéktelenek is szép számmal kerültek színpadra”.¹² Hevesi még mindig Henrik Ibsent tartotta a legjelentősebb kortárs drámaírónak, majdnem minden évadban rendezett felújítást vagy bemutatót; majd ezekből a művekből az igazgató 1928 márciusában hét darabból álló *Ibsen-ciklust* hirdetett a Kamaraszínházban. Hevesi a legjelentősebb drámákat vette sorra: *Hedda Gabler* (1923. november 13.), *Nóra* (1925. október 3.), *Kísértetek* (1927. március 11.), *Solness építőmester* (1927. szeptember 28.), *Rosmersholm* (1928. március 28.), *John Gabriel Borkman* (1928. április 7.), *A vadkacsa* (1928. április 11.), *Peer Gynt* (1931. december 22.).

A korszak legnagyobb sikerét, a német Klabund *A krétakör* (1927. december 28.) című darabját száznyolcvanöttször lehetett műsorra tűzni. Bajor Gizi alakítását, mély átélését ünnepelték elsősorban a nézők.

Hevesi Sándor kizárólagos jogot szerzett George Bernard Shaw darabjainak fordítására. Talán ezért is próbálkozott meg az angol író szatirikus vígjátékainak színpadra vitelével, de csak a *Tanner John házassága* (1925. május 26.) aratott sikert, míg a *Nem lehessen tudni* (1925. december 19.) és a *Blanco Posnet árultatása* (1928. február 11.) nem tetszett a közönségnek. *A hős és a katona* (1926. október 14.) premierje után pedig politikai botrány kerekedett, talán ezért játszották el aránylag sokszor: húsz alkalommal. Pukánszky Kádár Jolán így kommentálta az esetet: „a napisajtó egyes buzgó szervei a háború és hősiesség kigúnyolását” látták benne.¹³

Oscar Wilde komédiáját, a *Bunburyt* (1928. szeptember 15.) negyvenhatszor tűzték műsorra, és sikeresnek számított Paul Raynal érzelmes kamarajátéka, *A férfi szíve* (1927. december 3.) is. Dario Niccodemi *Hajnalban, délben, este* (1929. október 1.) című vidám kis komédiáját Bajor Gizivel és Uray Tivadarral a főszerepben nyolcvanhatszor játszották a Nemzetiben.

Az orosz művek közül Pethes Imre nagyszerű alakításával Lev Tolsztoj *Az élő holttest* című drámája (1924. február 29.) hetvennégy előadást ért meg. Ezzel szem-

¹¹ Uo. 439.

¹² Székely György: A Nemzeti Színház. In: *Magyar színháztörténet, 1920–1949*. Szerk.: Gajdó Tamás. Magyar Könyvklub, Budapest, [2005], 247.

¹³ Pukánszky Kádár Jolán, i. m. 480.

ben Csehov *A sirály* című színjátékát (1930. január 22.) csak tizenhárom alkalommal lehetett kitűzni.

Ha Németh Antal műsorpolitikáját elemezzük, először a hiányokat kell számba vennünk. Eltűnt a programról Shaw, Csehov és az oroszok, megjelent viszont az akkor már Nobel-díjas Eugene O'Neill emlékezetes, nagy erejű *Amerikai Elektrája* (1937. február 28.). A mű húsz előadása mindenképpen sikernek számított, bár a kritikusok ellenszenvvel fogadták. Kárpáti Aurél „mutató remekmű-hamisítvány-nak”, „mértéktelenségekben tobzódó kolosszusnak” nevezte a produkciót.¹⁴

A kortárs külföldi drámairodalmat – a második világháború kitörése miatt – egyre inkább az európai „kis nemzetek” szerzői képviselték. (Elszigetelt jelenségnek számított Jean Giraudoux *Sellőjének* előadása 1943. január 6-án és Jean Sarment *106. születésnap* című művének bemutatása 1944. február 19-én.)

Játszottak eszt balladát (August Kitsberg: *Ordások*, 1938. december 10.), osztrák szerző történelmi drámáját (Friedrich Schreyvogel: *A Kreml istene*, 1939. szeptember 9.), finn művet az izzó hazaszeretetről (Arttur Jaerviluoma: *Északiak*, 1940. március 30.). Bemutattak horvát lélektani drámát (Milan Begović: *Ki a harmadik?* 1940. május 8.), német profán misztériumjátékot (H. Heinz Ortner: *Szent Borbála csodája*, 1940. október 12.). Politikai feszültségeket okozott, hogy a finn Hella Vuolijoki, akinek a *Niskavuori asszonyok* (1941. február 8.), majd a *Niskavuori kenyér* (1942. január 24.) című művét adták elő a Nemzeti Színházban, tagja volt a finn Kommunista Párt vezetőségének.

Németh Antal utolsó nemzeti színházi rendezését Székely György így idézte fel:

„1944. március 25-én, tehát egy héttel a német megszállás után bemutatta – szinte elképzelhető politikai merészséggel – Arnold Schwengeler *Hontalan nép* című történelmi drámáját. A mű a két nagyhatalom – a gall és a római – közé szorult kicsiny helvét nép meg nem alkuvó élet-halál harcát ábrázolta. Németh Antal már a premier napja előtt megfogalmazta lemondását a Nemzeti igazgatásáról.”¹⁵

Hevesi Sándor és Németh Antal is megrendezte a maga Mussolini-előadását: Gioacchino Forzano *Száz nap* című műve 1931. június 4-én, *Caesarja* 1940. január 13-án került színre. Mindkét szcenáriumot Benito Mussolini vázolta fel – és mindkét bemutató az olasz és magyar nép kiváló kapcsolatát demonstrálta.

¹⁴ Kárpáti Aurél: *Amerikai Elektra*. *Pesti Napló*, 1937. március 2. In: Uő: *Főpróba után*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1956, 283. és 287.

¹⁵ Székely György, i. m. 290.

KORTÁRS DRÁMÁK A MAGÁNSZÍNHÁZAK MŰSORÁN

A két világháború között a budapesti magánszínházak vezetői arra törekedtek, hogy magyar szerzők drámáit mutassák be, s ezek közül a művek közül minél több kerüljön be a nemzetközi színházi repertoárba. Szórakoztató műveket játszottak elsősorban, hiszen alapvetően a közönség érdeklődése határozta meg a műsor összeállítását. A legbeszédesebben – nagy felháborodást kiváltva – Bárdos Artúr vallott erről 1926-ban:

„Vannak múltó és silány darabok, amelyeket mint igazgató nem kerülhetek el (hacsak azt nem akarom, hogy az átlagközönséget el ne idegenítsem magamtól), de a színpadi játékban a tökéletességre törekszem. Két év óta tulajdonképp csak három darabot vállaltok egészen: a Romain Rolland *Szerelem és haláljátékát*, Géraldy *Aimer-jét*, és a Crommelynck *Cso-daszarvasát*. A többi? Istenem! Ha közönség volnék, talán be sem mennék a színházba.”¹⁶

Bárdos Artúr meghökkentően reagált arra is, amikor közönsége cserbenhagyta. Paul Raynal *Az ismeretlen katona* (1926. október 30.) című művének kudarca után hirtelen elhatározással családotul Berlinbe költözött.

Nagy Lajos *A magyar író 1929-ben* című írásában, amely a *Századunkban* jelent meg, éppen a Belvárosi Színház említett bukásával jellemezte a korszak budapesti közönségét:

„...a pesti közönség csaknem kilencven százalékban a kultúrának azon a nívóján áll, hogy a *Névtelen katonával* [sic!] szemben a *Pista néni* viszi diadalra, s nála még akár Shaw-nak is veszett ügye van Szenes Bélával szemben.”¹⁷

Nagy Lajos azokat az irodalmon kívüli tényezőket vizsgálta meg esszéjében, melyek meggátolták, hogy igazi értékek születhessenek a magyar irodalomban. A közönséget majdnem a legelső helyen említette: „nem lehet olyan embereknek írni, akik közül ezeröttszáz együtt ásítva hagyja a semmibe hullani a *Névtelen katonát*, és boldogan szívja be mint neki való táplálékot: *A buta embert*.”¹⁸

A Vígszínház, amely a korszakban mindvégig a legjelentősebb fővárosi magánszínháznak számított, vígjátékműsorának ellensúlyozására időről időre kortárs műveket is műsorára tűzött. Legelőször a botrányoktól sem mentes, szélsőjobb-oldali sajtókampánnyal kísért tulajdonosváltás idején (1920. október 12-én a magyar Faludi családtól az amerikai Ben Blumenthal érdekkörébe került a vállalkozás) láthatott a Vígszínház közönsége a kortárs kritika által is értékesnek tartott műveket. Jób Dániel rendezői, színházvezetői érdemeit hangoztatva, az 1920-as évek

¹⁶ Szomaházy István: „Azt csináltam, amit kellett és nem azt, amit szerettem volna.” Beszélgetés Bárdos Artúrral. *Színházi Élet*, 1926/19. 22.

¹⁷ A cikk teljes terjedelemben szerepel: Nagy Lajos: *A menekülő ember*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1984, 260.

¹⁸ Uo.

Csehov-bemutatóit kiemelt helyen említették az elemzők. Anton Pavlovics Csehov műveit a Vígszínházban játszották el először olyan színvonalasan, hogy a kritika mellett a közönség is felfigyelt az orosz íróra. Jób Dániel a Vígszínház új művészeti vezetője a *Ványa bácsi* (1920. május 8.) és a *Három nővér* (1922. október 15.) ősbemutatójával tette le névjegyt.

Ezzel a két premierrel az elszigetelt magyar színházművészet egyszeriben mintha ismét az európai áramlatok közelébe került volna: Jób Dániel a *Három nővér* bemutatásakor felidézte, hogy a Moszkvai Művész Színház előadása – melyet Berlinben látott – döntő hatással volt rá: „Itt megszűnt a színház, megszűnt a kullissza, megszűnt minden hatásvadászat. Ez maga az élet volt.”¹⁹

Jób Dániel soraiból is kiderül, hogy az orosz színházművészet jelentőségét minden magyar színházi alkotó nagyra értékelte, közvetlen élményekről azonban csak Heltai Jenő és Bárdos Artúr számolhatott be ebben a korszakban. Az *Est* és a *Pesti Napló* szenzációs hírként közölte 1937 augusztusában, hogy Heltait és Bárdost meghívták a Szovjetunióban zajló színházi ünnepi játékokra; tíz napra Moszkvába, öt napra Leningrádba. Moszkvából Heltai Jenő lelkes levélben számolt be feleségének a Vahtangov Színházban látott *Sok hűhó semmiért* című Shakespeare-dráma előadásáról, majd hazaérkezése után is ezt a produkciót emelte ki nyilatkozatában.²⁰ Heltaitól azt is megtudták az újságolvasók, hogy Moszkvában csak állami színházak működnek, és a legkiválóbb előadásokkal lehet találkozni. Akár hat hónapig próbálnak egy darabot, és kétmillió rubelt is fordítanak egy-egy előadásra. A beszélgetés érdekessége, hogy Heltai már ekkor megemlítette Nyikolaj Fjodorovics Pogogyin *Arisztokraták* című darabját, amelyet Budapesten végül csak 1961-ben mutatott be a Jókai Színház.

Az orosz színházról nem csak az idegen nyelvű, elsősorban német szakirodalom tájékoztatta a hazai színházi alkotókat és érdeklődőket – Hevesi Sándor *A színház* (1938), Kürti Pál *Világszínház a két világháború között, 1917–1939* (1942) és Bárdos Artúr *A színház műhelytitkai* (1943) című művében alapos elemzést olvasni Sztanyiszlavszkijról, Mejerholdról és Vahtangovról. A Madách Könyvtár sorozatában 1941-ben Sztanyiszlavszkij *Életem* című műve is megjelent.

Bárdos Artúr fent említett, *A színház műhelytitkai* című művében a világszínházi törekvések bemutatása mellett a hazai színházi élet jelenségeiről is szólt. Megállapította:

„...vannak színpadok, melyek minden darabot kimosdatnak, kifényesítenek, kellemessé hamisítanak. Azt is, amelynek sava-borsa éppen a kócoság, az érdesség, esetleg durvaság is. A *Háromgarasos operát* például nem lehet felsőbb leányok számára való, kellemes zsúr-mulatsággá szelídíteni. [...] Az a színház, amely az ilyen darab igazi hangjától meg

¹⁹ Jób Dániel: *Három nővér*. *Világ*, 1922. október 14.

²⁰ A levél 1937. szeptember 2-án és 3-án kelt, s fotóját Hegedüs Géza Heltai Jenő című kismonográfiája közli (*Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1971, 186.) Az interjú a *Pesti Napló* 1937. szeptember 17-én kiadott számában jelent meg Fazekas Imre tollából, Mi történik az orosz színpadokon? Heltai Jenő beszél Bárdos Artúrral tett orosz színházi útjáról címmel.

akarja kímélni a közönségét, sokkal helyesebben teszi, ha az ilyet egyszerűen nem adja elő; de elő is adni, meg nem is, azt nem lehet.”²¹

Bárdos itt Bertolt Brecht és Kurt Weill *A koldusopera* című művének vígszínházi csúfos bukására utalt. A sikertelenség okát a színház történetében látta, hogy *A koldus operája* címmel 1930. szeptember 6-án színre került drámát – az intézmény vezetőségének nyomására – a fordító-átdolgozó, Heltai Jenő meghamisította, ráadásul Szabolcs Ernő operettet rendezett belőle.

Erre a tényre azonban csak a polgári radikális napilapok kritikusai hívták fel a figyelmet.

„Végül ez a borzalommal emlegetett enfant terrible szatíra olyan jól nevelt budapesti babyvé változott át, hogy akár már egy *Tízezer holdas opera* is lehetne, s hozzá képest a *Hófehérke és a hét törpe* históriája borzalmas grand guignol, és idegizgató erkölcstörténet a csak tizenhat évnél idősebbek számára.” – írta Pütkösti Andor *Az Újságban*.²²

Hevesi András még ennél is keményebben fogalmazta meg fenntartásait:

„Heltai Jenő azért dolgozta át Brechtet, mert sokallta a darab tendenciáját. A Vígszínház Brecht darabját a saját célja, értelme és sikere ellen adta elő: kiirtott belőle minden tendenciát. Heltai Jenő a stílustalanságig finom és graciózus. [...] Az átdolgozó mindenkivel fél, még a royalistáktól is, pedig azok igazán szelíd és könnyen kezelhető emberek.”²³

Nagy Lajosnak a *Nyugatban* 1925-ben közölt eszmefuttatása más szempontokat is felvetett, és jól jellemezte a közönség és a színház viszonyulását azokhoz a kortárs európai művekhez, amelyek nem illeszkedtek a szórakoztató színház vonulatába:

„Ma már annyira sikerült a polgári cenzúrának a színházi közönséget »nevelni«, hogy nincs szükség felsőbb beavatkozásra, maga utasítja vissza azokat az irodalmi műveket, amelyek neki nem kedvező – legalábbis felszínes, látszatra nem kellemes – gondolatokat tartalmaznak; ezért bukott meg Budapesten az elmúlt egy év alatt a *Szent Johanna*, a *Cseresznyés kert*, a *Kolportázs*, a *Dr. Knock* és az *Ablakok*, valamivel előbb a *R.U.R.* (Az *R.U.R.*-t súlyos kihagyásokkal csonkították meg.) Ezeknek a műveknek az előadását világsiker előzte meg, s ez adta a reményt az üzleti spekuláció számára, hogy nálunk is »gyümölcsöztethetők«. De e műveknek az előadásai is elmaradnak a léha színpadi fércelményeket felszolgáló ügyeskedések mögött (ez is már a »nevelés« eredménye!), mert e művek fényét vagy tudatos hamisításokkal homályosították el, vagy azoknak eszméit a rendezés s a színészek (immár a »gutgezinntség« lelki attitűdjében leledzők!) legalább is kelleetlenül interpretálták.”²⁴

²¹ Bárdos Artúr: *A színház műhelytitkai*. Stílus, Budapest, 1943, 82.

²² Pütkösti Andor: *A koldus operája*. Bemutató a Vígszínházban. *Az Újság*, 1930. szeptember 7.

²³ Hevesi András: *A koldus operája*. A Vígszínház bemutatója. *8 órai Újság*, 1930. szeptember 7.

²⁴ Nagy Lajos: Szabad-e, lehet-e ma írni a magyar íróknak? *Nyugat*, 1925, I. 487–488.

Nagy Lajos írásában a Vígszínház előadásai – Karel Čapek *R.U.R.* című művének 1924. február 16-án, Csehov *Cseresznyés kertjének* 1924. szeptember 13-án, John Galsworthy *Ablakok* című darabjának 1925. április 11-én volt a premierje – emellett a Magyar Színház bemutatóit is megemlítette. A Magyar Színház Beöthy László igazgatása idején, 1907-től vált a legjelentősebb drámai magánszínházzá. Műsorán rendszeresen feltűntek a külföldi újdonságok, melyeket a kiváló színművészekből álló társulat színvonalasan adott elő. Beöthy László bukását követően az intézmény új vezetői is igyekeztek folytatni ezt a nemes hagyományt. Különösen Bánóczi László rendező törekedett arra, hogy a budapesti közönség megismerje az európai dráma-irodalom legújabb alkotásait, az európai színházművészet legfrissebb törekvéseit. Lengyel Menyhért szavaival „komoly, hozzáértő, nagyon intelligens és finom érzésű” Bánóczi rendezésében játszották George Bernard Shaw *Szent Johannáját* (1924. szeptember 10.) és Jules Romains *Knock* (1924. december 5.) című drámáját.²⁵

Bánóczi László távozása után a Magyar Színházban vendégrendezők ismergették meg a nyugat-európai haladó színházi irányzatokkal a magyar közönséget.

VENDÉGRENDEZŐK A MAGÁNSZÍNHÁZAKBAN ÉS A NEMZETIBEN

A Magyar Színházban Róbert Jenő, a Theater am Kurfürstendamm direktora rendezte meg František Langer *Külváros* (1927. november 11.) című művét, míg Alfred Neumann *Oroszországát* (1927. május 14.) és Georg Büchner *Danton halála* című drámáját (1928. október 5.) Karl Heinz Martin állította színpadra. Martin 1919-től a berlini Theater Die Tribüne nevű avantgárd színházában kortárs drámákat vitt színre, ő volt Georg Kaiser műveinek leghívebb színpadi tolmácsolója. Budapesti rendezéseiben az expresszionista színházat idéző megoldásokkal kísérletezett: fesszes tempójú jelenetekkel, a színpadi csoportok különös mozgásával és világítási effektusokkal.

Georg Büchner *Danton halálában* a rendező inkább a színpadi világítás újdonságaival ejtette ámulatba a nézőket. Kürti Pál így kezdte beszámolóját:

„A forradalmi törvényszék. A bedeszkázott zenekari nyíláson a bírák hosszú asztala. Jobbra-balra az előszínpadon sansculotte-ok ülnek, állnak, guggolnak. Középen rácsos emelvény a vádlottak számára. Az emelvény előtt egy sor nemzetőr. Hátul, igen messze, a karzat, közönséggel zsúfoltan. A színpadot fekete drapériák határolják, oldalt lajtorjaszerű alkotmányok, egyes kíváncsiak kapaszkodtak rájuk. Világítás: jobbról-balról két proszcénium-reflektor vörösre világítja az elől összezsúfolt tömeget. Két lencsés-reflektor a sугólyuknál némi elmosódó fehér fényt kever az előszínpadra, két harangreflektor a vádlottak tribünje felett félhomályos fényt szór. A beszélő Dantont elől-oldalról külön fehér fénykéve emeli ki. A karzaton, a színpad mélyén, kevés belső vörös fény. Rivalda- és szuffita-világítás nincs.”²⁶

²⁵ Lengyel Menyhért: Szent Johanna – Shaw drámája a Magyar Színházban. *Nyugat*, 1929, II. 490.

²⁶ Kürti Pál: Danton halála. Georg Büchner drámája a Magyar Színházban. *Nyugat*, 1928, II. 563.

A német vendégrendező eredeti alkotását azonban csak a főpróba közönsége láthatta, mert az ügyeletes rendőrtisztviselő a főpróba estéjén megtette észrevételeit. Ahogyan Magyar Bálint írta: „kevés híján az egész darab betiltását javasolta. A főkapitány elutasította a színház panaszait, így a másnap esti bemutatóig gyötkeresen át kellett rendezni az egész produkciót.”²⁷ Nem csendülhetett fel a Mar-seillaise, nem tarthatott Robespierre forradalmi beszédet, nem akaszthatták fel az arisztokratákat. A feldúlt rendező nyomban elutazott.

Karl Heinz Martin másik munkájáról, Alfred Neumann *Oroszország* című művének előadásáról Schöplin Aladár így számolt be a *Nyugatban*:

„A nagy bravúr azonban a cárgyilkosság jeleneteinek az elrendezése. Itt jön működésbe a forgószínpad – amíg a berendezések a cselekvény szerint változnak –, közben dobogó pergető bundás katonák vonulnak végig dobogva a színen, s ez a mozgás és zaj félelmes keretet ad a gyilkosság szörnyű jeleneteinek. Itt a rendező valami eleven dolgot adott hozzá a darabhoz s a technika hathatósan támogatja a drámát.”²⁸

Ezek a kísérletek azonban nem érintették a játékstílust. A vendégrendezőknek alkalmazkodniuk kellett a rövid próbaidőszakhoz, az évtizedes hagyományok megtörésére pedig csak elmélyült munkával lehetett volna esélyük.

Max Reinhardt, aki Molnár Ferenc *Riviera* című darabját rendezte 1926. január elején a Renaissance Színházban, nem is akart szembeszállni a magyar színházi hagyománnyal. Ha hihetünk Bárdos Artúrnak, akkor a német rendező nem reális előadást akart, ám a szerző ragaszkodott elképzeléséhez.²⁹ A *Riviera* megbukott, Reinhardttról, a rendezőről pedig szó sem esett a kritikákban. Kosztolányi Dezső kissé rosszmájúan ezt jegyezte fel az előadásról: „A kétfelvonásos vígjátékot maga Reinhardt rendezte. Vajmi kevés munkája akadt, hiszen a színpad egyszerű, mindössze egy kirakatot kellett ízlésesen befüggönyöznie. Természetes, hogy Reinhardt, aki kiváló rendező, mint kirakatrendező is kiváló.”³⁰

Az 1930-as években egyáltalán nem érkeztek külföldi rendezők Budapestre. A gazdasági válságban a színházak működése egyre nehezebbé vált, a recesszió az állami intézmények működését is megnehezítette.

A második világháború éveiben a német–magyar barátság elmélyítését szolgálta a „német–magyar kulturális csere”. A Nemzeti Színház együttese 1941. május 18-án németországi vendégjátékra utazott Frankfurtba és Berlinbe. A vendégjáték hangulatát jól jellemzi Székely György beszámolójának alábbi részlete:

²⁷ Magyar Bálint: *A Magyar Színház története (1897–1951)*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1985, 403.

²⁸ Schöplin Aladár: *Oroszország*. Alfred Neumann drámája a Magyar Színházban. *Nyugat*, 1927, I. 841.

²⁹ Bárdos Artúr, i. m. 111–113.

³⁰ Kosztolányi Dezső: *Riviera*. Bemutató a Renaissance Színházban. *Pesti Hírlap*, 1926. január 13. In: *Uő: Színházi esték*, I. 1978, 777.

„Meissner Hans [a frankfurti színház intendása – G. T.] üdvözölte a vendégeket, kiemelve azt a tényt, hogy a jelen bizonyosága szerint a művészet és a kard, a szellem és a hatalom együtt menetel a nagy eszmények megvalósítása felé. Bejelentette, hogy a magyar–német kultúrcsere keretében a következő évad folyamán Budapesten a *Wallenstein*-trilógiát fogja rendezni [...]”³¹

Hans Meissner 1940-ben már dolgozott Budapesten, akkor a Margitszigeti Szabadtéri Színpadon Schiller *Tell Vilmos*-át vitte színre, míg a *Wallenstein*-trilógiát egy év múlva, 1941. november 29-én rendezte meg a Nemzeti Színházban. Az előadás egyik kritikusa, Schöpflin Aladár szerint

„[Meissner] nagy munkát végzett a próbák sorozatán, a színészeket alaposan próbára tette. Szoros fegyelmet tart, kivesz a színészekből mindent, ami kivehető, az előadásban, ha van-
nak egyenetlenségek, azok a színész-anyag minőségéből adódnak. A tömegek mozgatása kifogástalan, a darab hangjából érvényesül annyi, amennyi érvényesülhet idegen nyelvű, nem német színészek játékában. Az eredmény azt mutatja, hogy a színháznak érdemes volt vállalni a nagy erőfeszítést.”³²

A kulturális csere következő eseményére 1942. április 11-én került sor: a berlini Schiller Theater színész-igazgatója, Heinrich George Budapesten megrendezte Schiller *Ármány és szerelem* című drámáját. Keresztury Dezső úgy látta, hogy George elsősorban remek színész, egyike a német színpad büszkeségeinek, ezért elsősorban a színszerű és nem az eszmei feladatok érdekelték. Keresztury az előadás színészi és technikai részét jónak tartotta; bírálatához azonban hozzátette, hogy az előadás lélekrajzát „kissé stilizált történelmi realizmus” jellemzi.³³

A következő évad elején, 1942 szeptemberében Németh Antal vihetette színre a berlini Schiller Theaterben a *Csongor és Tündét*. Két hónappal később ismét Hans Meissner járt Budapesten: a Nemzeti Színházban Friedrich Schiller *Don Carlos* című drámáját állította színpadra; a bemutatót 1942. november 14-én rendezték meg. Schöpflin Aladár kritikája meglepő észrevételeket fogalmazott meg a rendezőről, aki „olyan fegyelmet teremtett, amelyet szinte már katonainak érzünk egy-egy pillanatban”.³⁴

MAGYAR SZÍNHÁZMŰVÉSZEK KÜLFÖLDÖN

Németh Antal külföldi meghívásait elsősorban a kultúrpolitikai, illetve politikai törekvéseknek köszönhetette. A Nemzeti Színház igazgatójának az volt a fő célja, hogy a nemzeti drámákkal – *Csongor és Tünde*, *Az ember tragédiája* – megismertesse a

³¹ Székely György: A Nemzeti Színház vendégjátéka Németországban, 1941. május 18–28. In: *Nemzeti Színház*, 1941. Nemzeti Színház, Budapest, 1942, 239.

³² Schöpflin Aladár: Színházi bemutatók. *Magyar Csillag*, 1942, 61.

³³ Keresztury Dezső: Színházi bemutatók. *Magyar Csillag*, 1942, I. 318. In: Uő: *Árnyak nyomában. Válogatott színikritikák, tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1984, 300.

³⁴ Schöpflin Aladár: Színház. *Magyar Csillag*, 1942, II. 428.

németországi, bulgáriai, svájci színházlátogatókat. Madách Imre drámáját Bécsben a Burgtheaterben már 1934-ben színre vitték, az 1920-as, 1930-as években Bécsben, Berlinben és az Amerikai Egyesült Államokban inkább azokat a magyar színjátékokat – Molnár Ferenc, Heltai Jenő és Lengyel Menyhért vígjátékait – mutatták be, amelyek közönségsikert ígértek.

Egyetlen bemutatóról érdemes részletesebben is szólni: Molnár Ferenc *Liliom* című művét 1923-ban Párizsban az orosz származású George Pitoëff rendezte meg. A színész, rendező, díszlettervező művész a városligeti vagány figurájában a tökéletesen ártatlan, örök gyereket látta, és ez a felismerés ösztönözte a kubista vonalú díszlet megalkotásában:

„A műnek ez a koncepciója követelte meg az általam elképzelt plasztikus színpadi megvalósítást, a vonalak és a színek csak arra szolgálnak, hogy kirajzolják és kiszínezzék *Liliom* vízióját az életről. Ezt a látomást a kör és a háromszög formái határolják: a kör a körhíntát, a háromszög a vásári sátrat jelzi. *Liliom* ezen a háromszögon és ezen a körön át látja az eget és a földet...”³⁵

A francia kritikusok nem lelkesedtek az előadásért, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a francia–magyar kapcsolatok mélypontján Párizsban magyar darab került az érdeklődés középpontjába.

Az üzleti sikerekkel szemben Herczeg Ferenc is részben politikai manővereknek köszönhetette külföldi bemutatóit. Különösen Olaszországban ismerték munkásságát, ahol Balla Ignác segítette elő műveinek kiadását, színműveinek előadását. Maga Mussolini is úgy nyilatkozott az írófejedelemeként tisztelt Herczegről: „olvaszuk és szeretjük.”³⁶

Balla azonban nemcsak a Herczeg- és Molnár-darabok itáliai karrierjét egyengette; szinte minden kortárs íróval – többek között Csathó Kálmánnal, Heltai Jenővel, Szép Ernővel, Bánffy Miklóssal, Bónyi Adorjánnal, Fodor Lászlóval, Lakatos Lászlóval, Bús-Fekete Lászlóval – kapcsolatban állt, és nemcsak lefordította a műveket, egyszemélyes ügynöksége mind az olasz, mind a magyar állam anyagi támogatását élvezte.³⁷

Az 1920-as, 1930-as években Max Reinhardt bécsi színházában, a Theater in der Josefstadtban szinte valamennyi divatos magyar szerző, így Békeffi László, Bús Fekete László, Fodor László, Földes Imre, Indig Ottó, Halász Imre, Harsányi Zsolt, Hunyady Sándor, Lakatos László, Stella Adorján, Szántó Armand, Szécsén Mihály, Szenes Béla és Vaszary János bemutatkozott. Heinrich Huesmann 1983-ban Münchenben megjelent *Welttheater Reinhardt* című munkája szerint jó néhány magyar

³⁵ Erdődy Edit: Pitoëff *Lilioma* Párizsban. *Irodalomtörténet*, 1991, 503.

³⁶ Balla Ignác: Herczeg Ferenc Olaszországban. In: *Herczeg Ferenc*. Félévszázados tagságának alkalmával írták a Petőfi Társaság tagjai. Petőfi Társaság, Budapest, 1941, 101.

³⁷ Balla Ignác szerepéről részletesen ír Fried Ilona *Modern olasz irodalom és színház: problémák és művek*. (Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006) című munkájában.

színész is fellépett a színházban. Darvas Lilin kívül, aki 1925-től Reinhardt vezető színésznője volt, Dénes György, Esterházy Ágnes, Gombasögi Ella, Halmai Tihor, Huszár Pufi, Latabár Árpád, Latabár Kálmán, Péchy Blanka, Verebes Ernő formált meg kisebb-nagyobb szerepeket Bécsben az Anschlussig.

Bár a magyar operett sokat veszített népszerűségéből, Dénes Oszkár beutazta a fél világot partnerével/feleségével Bársony Rózsival, hogy Ábrahám Pál műveit népszerűsítsék. A legnagyobb sikert Musztafa bej és Daisy Parker szerepében a *Bál a Savoyban* című operettben aratták.

A magyar drámaexport a második világháború kitörése után is folytatódott. Bókay Jánosnak 1941-ben hét darabját (*Feleség, Megvédtem egy asszonyt, Ragaszkodom a szerelemhez, Első szerelem, Szakíts helyettem, Rossz asszony, Négy asszonyt szeretek*) játszották Olaszországban, Németországban, Hollandiában, Svájcban, Jugoszláviában, Szlovákiában, a Cseh–Morva Protektorátusban, Svédországban, Görögországban. „Színdarabhiány van szerte Európában – nyilatkozta az író –, a nagy színházi ügynökségek lámpával keresik a jó darabokat. [...] Molnár Ferenc és Herczeg Ferenc sikerei után bizalommal vannak mindenhol a magyar színdarab iránt, ez a titka színdarabjaim elterjedésének.”³⁸

REINHARDT-SZÍNÉSZNŐ LETT A LEGJOBB SZENT JOHANNA – BUDAPESTEN

Bulla Elma 1925-ben elvégezte Max Reinhardt bécsi színiiskoláját. Pályáját Munczi Bulla néven táncosnőként kezdte, majd 1926 és 1931 között Ausztriában és Németországban prózai szerepeket játszott. Legemlékezetesebb alakításai mégis a magyar színházművészetet gazdagították. Bulla volt a Belvárosi Színházban 1936. február 8-án bemutatott G. B. Shaw: *Szent Johanná*jának címszereplője. Ebben a korszakban ez az előadás reprezentálta a legjobban, hogy az európai színházi törekvések is utat találhatnak a magyar nézőkhöz, ha komoly előkészületek után a színházművészek – rendező, díszlet- és jelmeztervező, színész – tökéletességre törekvő előadást teremtenek.

Bárdos Artúr, amikor elhatározta a darab bemutatását, nem törődött a Shaw körüli botrányokkal, és azzal sem, hogy a mű Bajor Gizivel a címszerepben megbukott. Be akarta bizonyítani, hogy a dráma remekmű, és Budapesten is sikere lehet, ha mindenben – a gondolati elem hangsúlyában, az előadás hangjában, ritmusában – Shaw-hoz alkalmazkodva adatja elő.³⁹

Az előkészületek során Bárdos kikérte Shaw véleményét, az angol író pedig hosszú válaszában hasznos tanácsokkal látta el a magyar rendezőt, de levelének

³⁸ Deák Zoltán: Példátlan Bókay-dömping Európa színházaiban: több mint száz városban játsszák Bókay darabjait. *Film, Színház, Irodalom*, 1941/14. 9.

³⁹ Bárdos Artúr, i. m. 160–174.

végkicsengése mégis igazi shaw-i szellemben fogant: „ne merüljön bele semmiféle elméletbe a szerző szándékait illetően. Nem kell semmi más, csak tökéletes, őszinte, egyszerű játék.”⁴⁰

A mű hatalmas sikerének titkát *A Színpad* című folyóirat kritikusa részben abban látta, hogy a vallásos tárgyú darabok nagyszámú közönséget vonzottak az 1935–1936-os évadban. „A világszerte erősödő érdeklődés a vallásos problémák iránt is arra vall, hogy az ellentétes áramlatoktól befolyásolt mai ember az útmutató, magasabb erkölcsi értékek megszilárdítására törekszik.”⁴¹ A cikkíró azonban azt is felismerte, hogy Shaw *Szent Johannája* történelmi mű is egyszerre, és a „közönség, bár nem tudatosan, a mai problémák párhuzamait keresi a történelmi tárgyban is”.⁴² Probléma pedig volt bőven. A Gömbös-kormány diktatórikus törekvései végzetesen veszélyesnek tunktek. Félő volt, hogy Olaszország Abesszínia elleni háborújának támogatása miatt az európai országok elfordulnak Magyarországtól. A magyar politikai ellenzék egyébként is élesen szembefordult a diktatúrával és a fasizmussal. Ebben a politikai légkörben különös hatása volt Shaw művének.

Vámbéry Rusztem a nemzeti értékről írt esszéjében a Belvárosi Színház előadásáról is értekezett. Független, nem elfogult bírálóként szavai még hitelesebb bizonyítékok:

„Nem látni a darabban piros-fehér-zöld lobogót vagy díszmagyart, nem emlegetik Csaba királyfi hadait, sem a revíziót, nem játsszák a Himnuszt, és eleinknek törökduló csatáiról sem esik szó; de azért ez a színházi produkció, amelyben egy idegen szerző idegen tárgyú művészi alkotását többek között egy szlovákosan hangzó nevű nagyszerű művész és egy németesen hangzó nevű zseniális művész játssza, mégis a nemzeti sajátosságnak remekbe szökkent megnyilatkozása. Mint egész, ez a tökéletes színművészeti alkotás nemcsak azért része nemzeti kultúránknak, mert mint tökéleteset szíves örömet reklamáljuk magunknak, nemcsak azért, mert azok, akiknek együttes energiája létrehozta, magyarok, hanem, elsősorban azért, mert alig hihető, hogy akármilyen nációbeli színházigazgató, kritikus vagy néző készséggel el ne ismerné versenyen felül álló tökéletességét.”⁴³

CENZÚRA NINCS – BETILTÁSOK AZONBAN VANNAK

A két világháború között sem az állami színház, sem a magánszínházak repertoárját nem befolyásolták adminisztratív eszközökkel, ugyan 1921-ben színházi törvényt akartak életbe léptetni, amely a színházak nemzetvédelmi ellenőrzését helyezte ki-látásba. A cenzúra kiterjesztésének kezdeményezői azzal érveltek, hogy az ellenőr-

⁴⁰ Bernard Shaw levele Bárdos Artúrhoz. London, 1936. január 4. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattár, L. l. sz.: 89.244/1.

⁴¹ H. V. S.: Színház. *A Színpad*, 1936, 85.

⁴² Uo.

⁴³ Vámbéry Rusztem: Szent Johanna és a kuvasz. *Századunk*, 1936, 98.

zés hiánya miatt a színházak „nem a nevelő tiszta művészet nemes csarnokaivá, de valami különös színházi kapitalizmus üzleti szempontoktól vezetett intézményei lettek”.⁴⁴

Néhány évvel később, 1925-ben Maday Gyula parlamenti képviselő a cenzúra kiterjesztését kérte a színházakra. Felszólalásában aláhúzta, hogy a mai „színházak valósággal szexuális bűntények közönséges mutatóványos bódéivá süllyedtek”.⁴⁵ Klebelsberg Kunó kultuszminiszter azt ígérte, hogy megfontolja a javaslatot. Heltai Jenő, a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének elnöke nem tartotta helyesnek ezt a törekvést, és leszögezte, hogy „minden elrendelt művészet és minden megrendelt irodalom nem igazi művészet, nem igazi irodalom. Minden kritika használ, minden cenzúra öl.”⁴⁶

A hatóságok azonban cenzúra nélkül is betilthattak színjátékokat. A leggyakrabban szemérem elleni vétség miatt, de a politikai áthallásokra – már szó volt a *Danton halálának* 1928-as betiltásáról – is éberen figyeltek.

A színházvezetők a betiltás ellen zártkörű előadások megtartásával igyekeztek védekezni. Bárdos Artúr 1932-ben létrehozta a Belvárosi Színház Barátainak Egyesületét; megszervezve ezzel a magyar közönségnek azt a rétegét, amely „átlagon felüli kultúrájának megfelelően magasabb igényeket támaszt a színházzal szemben” – olvasni az igazgató levelében. A Belvárosi Színház olyan művek bemutatását tervezte, melyekhez „a magyar színházak eddig nem nyúltak, mert a tágabb körű, művészi erudíció híján szűkölködő közönség félreértheti, sőt meggyanúsíthatja a legtisztább művészi intenciókat is”.⁴⁷ Hiába volt azonban az egyesületi forma, a színház mindkét exkluzív bemutatóját – Ferdinand Bruckner *Halálos fiatalság* (1932. november 14.) és Simon Gantillon *Illúzió* (1933. február 20.) című drámáját – betiltották; majd az egyesületet feloszlatták.

Egészen más okok miatt tiltották be a Bethlen Téri Színház egyik előadását. Az egyre erősödő antiszemitizmust ellensúlyozandó nagyrészt zsidó tematikájú műveket adtak elő ebben az intézményben. Max Nordau *Dr. Kohn* című művét 1933. június 14-én mutatta be a színház, 1933. június 17-én már a betiltásáról tudósított *Az Est*. A szigorú intézkedés oka az volt, hogy a darab és rendezése a zsidó és a keresztény vallási és társadalmi kérdéseket „különösen a keresztény és a zsidó világnézetet, túlságosan élesen és ellenségesen állítja egymással szembe”.⁴⁸

Néhány évvel korábban, 1928. február 10-én az Új Színházban színre vihették még Shalom An-Ski *Dybuk* című héber kabbalista legendáját. A mű a moszkvai Habima előadásában európai sikert aratott, csakhamar Párizsban és Berlinben is színre került, s mindhárom előadás hatással volt a budapesti bemutatóra. A zsidó

⁴⁴ *Szózat*, 1921. október 11.

⁴⁵ *Világ*, 1925. február 26.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Részlet a *Megalakult az első magyar közönség-szervezet: a Belvárosi Színház Barátainak Egyesülete* című szórólapból. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár, Levelestár, 717.

⁴⁸ Betiltották a „Dr. Kohn” előadását. *Az Est*, 1933. június 17.

középkori misztikus vallásbölcselet kabbalisztikus és transzcendentális elemeinek különös ötvözetével összefogott történetet nem lehetett a külföldi előadásokat másolva előadni. A téma és a milió újdonsága, a mű lírai szépségei azonban feledteték, hogy a magyar színházi hagyományban szokatlan az intellektuális, a dráma atmoszféráját hűen tükröző és követő színészi játék.

AZ ŐRSÉGVÁLTÁS UTÁN

A magyar színházi repertoárról 1939-ben nem csak a zsidó tematikájú művek tűntek el, a színházak nem mutathatták be zsidó szerző művét, a zsidó származású színészek elvesztették állásukat, „zsidó nem lehet színház igazgatója, művészeti titkára, dramaturgja vagy bármily névvel megjelölt oly alkalmazottja, aki a színház szellemi vagy művészeti irányát megszabja” – rendelkezett a zsidók gazdasági térfoglalását korlátozó 1939. IV. törvény 11. paragrafusa.

Bálint Lajos író, dramaturg, aki ekkor még a Magyar Színház dramaturgia lehetett, azt javasolta, hogy – berlini mintára – állandó zsidó színházat teremtsenek. A hitközségben Ribáry Géza ügyvéd vállalta a „száműzöttek” színházának megalapítását. A Színház- és Filmművészeti Kamara azzal a feltétellel járult hozzá a színház megnyitásához, hogy a zártkörű előadásokat csak a hitközség tagjai látogathatják. Az OMIKE Művészakció előadásain – noha elsősorban az elnémított magyar zsidó szerzők drámáit mutatták be – 1941. április 5-én színre került a *Dybuk* is, 1943. november 13-án pedig *Asszonyok egymás között* című színjátékot adták elő. A műsorfüzet nem tájékoztattott a szerzőről, de a közönség tudta, hogy az amerikai Clare Booth művéről van szó, amelyet 1937-ben a Vígszínház *Asszonyok* címmel játszott nagy sikerrel.

A második világháború kitörése után a Vígszínházban továbbra is színre kerültek angol színdarabok. Sőt 1939. szeptember 30-án Noël Coward *A márkiné* című vígjátékával nyitottak. Érdekes levelet írt 1939 augusztusában a darab főszeplője, Fedák Sári a Vígszínház igazgatójának, Roboz Imrének. Fedákot aggasztották a világpolitika hírei; és azt gondolta, nem volna tanácsos ebben a bizonytalan helyzetben megnyitni a Vígszínházat, ráadásul angol szerzővel:

„Én megvallom őszintén, hogy – félek. Mert arról, hogy *mostanában* mi egy angol darabbal közönséget tudunk csinálni, kételkedem. [...] Már eddig is két levelet kaptam, melyekben részint kérnek, hogy ne játsszam egy angol darabban, részint fenyegetnek. [...] Akárhogy lesznek a politikai dolgok, egy bizonyos, hogy most nem kívánatos a színháznyitás, vagy fellépés.”⁴⁹

⁴⁹ Fedák Sári levele Roboz Imrének. Balatonföldvár, 1939. augusztus 25. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár, Vígszínházi iratok.

A színjátékot azután mindössze 36 alkalommal adták elő. Érdekes, hogy ezt követően ismét csak angol művet vettek elő: George Bernard Shaw *Pygmalion*jának 1939. október 13-án tartották a bemutatóját. Majd két évvel később, 1941. június 6-án előadták a *Nem lehessen tudni* című Shaw-darabot, 1944. január 26-án pedig Thornton Wilder *A mi kis városunk* című színművét. (Hozzá kell tenni, hogy a Vígszínház vállalkozó-igazgatója, Roboz Imre mindvégig megőrizte pozícióját, bár az intézményt névleg keresztény direktorok – Harsányi Zsolt, majd Hegedűs Tibor – vezették.)

A jobboldali vagy szélsőjobboldali színházvezetők a második világháború idején inkább a német (Gerhart Hauptmann), az olasz (Luigi Pirandello) és az északi (Henrik Ibsen, August Strindberg) szerzőket részesítették előnyben, míg a Madách Színház szellemi irányítói – Pünkösti Andor, Károlyi István és Várkonyi Zoltán – azt tartották szem előtt, hogy a mű alkalmas legyen az embereket foglalkoztató kérdések közvetítésére. A Madách Színház fennállása alatt egyetlen darabot tiltottak csak be: a flamand Robert Ardrey néhány előadást megért, *Jelzőtűz* című nyílt háborúellenes, pacifista művét, melyet 1942. április 17-én mutattak be. Az előre eladott jegyeket visszaváltották. A színház pénztára előtt hosszú sor kígyózott, az emberek türelmesen, szóváltás nélkül vártak, némán tüntettek – emlékezett Károlyi István.⁵⁰

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt sem, hogy az 1940-es évek elejétől Major Tamás vezetésével fiatal művészek úgy vélték, hogy a színháznak a politikai küzdelemben is lehet feladata. Ehhez a propagandához Molière-t választották, hiszen klasszikus szerző művét nehezebben lehetett betiltani. Ekkor még nem sokan számoltak azzal, hogy a második világháborút követően alapvetően újjáalakul a magyar színházi élet, megváltozik a színházak repertoárja, és egészen más világszínházi hatások érvényesülnek a színházművészetben, mint az előző másfél évszázadban.

⁵⁰ Károlyi István szóbeli közlése. Budapest, 1995. május 26.

Külföldi filmek a Horthy-korszak Magyarországon

Egy-egy időhöz és térhez kötött kontextus mozgóképes viszonyainak árnyaltabb megismerését jelentősen elősegíti, ha kísérletet teszünk annak feltérképezésére, hogy milyen kapcsolatban állt az adott közeg a nemzetközi környezettel. Ha a Horthy-korszak magyar példáját vesszük alapul, akkor egyrészt megközelíthetjük a problémát onnan, hogy milyen hatással volt a honi filmkultúra más országokéra,¹ másrészt a külföldiek milyen hatással voltak a hazaira. A külföldi alkotások magyarországi megjelenése több nézőpontból is vizsgálható (például gyártási min-ták, forgalmazás, vetítés, reklám, ellenőrzés). A tanulmány ezzel kapcsolatban két kérdéskört vizsgál részletesebben. Az első alapjául az szolgál, hogy a mozgóképek különféle politikai, ideológiai, esztétikai stb. tartalmak hordozói, és így az a kérdés merül fel, hogy milyen szűrőkön keresztül, milyen módosításokkal juthattak el ezek az elemek, struktúrák a magyar közönséghez. A másik pedig abból a felvetésből indul ki, hogy a külföldi alkotások bizonyos arányban képviseltették magukat a magyar filmpiacon, és ennek voltak bizonyos következményei. Míg az előbbi a cenzúra problémakörébe tartozik, és alapvetően minőségi tényezőket vesz alapul, az utóbbi mennyiségi változásokra támaszkodva törekszik gazdasági, ipari összefüggések leírására.

FILMCENZÚRA A HORTHY-KORSZAKBAN

A Horthy-korszakban a világ számos pontján létezett a filmcenzúra intézmény-rendszere, azonban ezek között elég jelentős eltérések voltak tapasztalhatók (elég csak összevetni az amerikai, a német vagy a szovjet filmellenőrzés gyakorlatát).

¹ Például a magyar–olasz filmes kapcsolatok ismertetését lásd bővebben: Alessandro Rosselli: *Amikor a Cinecitta magyarul beszélt. Magyarok az olasz filmművészetben (1925–1945)*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2005.

Magyarországon is kiépültek a kontroll különböző formái, hiszen volt előcenzúra, volt utócenzúra, és ezek sajátos jellemzőkkel rendelkeztek. A két intézmény 1944-ig nem egy kézben összpontosult, így előfordult, hogy amit az egyik jóváhagyott, azt nem feltétlenül hagyta jóvá a másik.

Az előcenzúra a gyártási folyamat során jelent meg, így Magyarországon csak az itt gyártott művek esetében lehetett alkalmazni. Ez a Horthy-korszakban 1939 előtt informális alapon működött. A tőkeszegény filmgyártók nem készítettek rendszeresen filmeket, ezért nem engedhették meg maguknak a filmgyártás infrastrukturális alapjainak (például műterem, technika) hosszú távú fenntartását. Így a hatalom biztosította ezeket (lásd a Hunnia Filmgyár működtetését) szabályozással, anyagi erőforrások átcsoportosításával. Fenntartóként pedig beleszólása volt abba, hogy kit mikor milyen körülmények között engedett be a filmgyárba, vagyis monopolhelyzete révén érvényesítette akaratát. Azonban 1939-ben létrehozták az Országos Nemzeti Filmbizottságot (ONFB), amely többek között a formális előcenzúra intézménye lett. Ettől kezdve a háború végéig csak annak a mozgóképnek a gyártását lehetett elkezdni, amelynek jóváhagyta a forgatókönyvét, költségvetését és szereposztását. Ugyanakkor az ONFB nemcsak tartalmi szempontok alapján válogatott, hanem mennyiségi okokból is rákényszerült erre. A magyar filmgyártás második világháború alatti konjunktúrája során sokkal több művet akartak készíteni, mint amekkora kapacitása a magyar filmiparnak volt, és ezért is szükség volt a válogatásra. Például az 1941/1942. évadra 59 vállalat 165 filmtervet adott be elbírálásra, és ennek csak körülbelül negyedrésze valósult meg.²

Az utócenzúra a kész művek bemutatásának és külföldre történő kivitelének ellenőrzését végezte, így a magyar és külföldi mozgóképeknél egyaránt alkalmazták. Formálisan 1920-tól kezdve működött, feladatát pedig az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság (OMB) látta el. Ez az intézmény azért is kapott kiemelt szerepet a Horthy-korszakban, mivel ekkor a filmkereskedelemmel alapvetően magánvállalkozók foglalkoztak, és ők hozták be a külföldi műveket az országba. Az importálás során viszont nem volt külön tartalmi ellenőrzés, hanem csak formai (például vám), így először az OMB nézte meg konkrétan, hogy milyen mozgóképek kerülnek a nagyközönség elé. Az OMB a Belügyminisztérium fennhatósága alá tartozott, ami többek között azt jelentette, hogy a miniszter határozta meg a bizottság összetételét (tisztikar és tagság), ő állapította meg a pénzügyi és működési feltételeket, és hozzá lehetett fellebbezni a meghozott ítéletekkel szemben. A tisztikar többnyire a belügyi tárca tisztviselői közül került ki. A tagság egyrészt minisztériumi delegáltakból állt (minden tárca minimum 2–2 főt, időnként többet is küldhetett), másrészt társadalmi megbízottakból (filmszakma, egyházak, tudományos és művészeti elit képviselői, nyugdíjas tisztviselők, társadalmi intézmények küldöttjei). Az OMB

² Kimutatás az Országos Nemzeti Filmbizottsághoz az 1941–42. évadra benyújtott filmgyártási tervezetekről II. In: *Magyar Film*, 1941/13. 10; Nemeskürty István: *A Meseautó utasai. A magyar filmesztétika története 1930–1948*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1965, 316–317.

tehát egy sokszínű, folytonosan megújuló és népes intézmény volt, amely a második világháború idejére már 40-50 taggal rendelkezett. Azonban nem vett részt mindenki minden mű megvizsgálásában, hanem egy-egy alkalomra 4-8 fős eseti albizottságok kijelölésére került sor. Ezek megszervezésekor különböző formális és informális tényezőket vettek figyelembe. Például az összeférhetetlenség elkerülése mellett előírták, hogy az egyes albizottságokban mindig képviseltesék magukat azok a minisztériumok, amelyek ügykörét az adott alkotások érintették, de ezt alkalmazták vallási és tudományos témáknál is (például orvos szakértők behívása).

Az OMB vizsgálati szempontjait rendeletekben rögzítették. A cenzorok a határozatokban kizárólag ezekre hivatkozhattak, még akkor is, ha más volt a véleményük a vizsgált művekkel kapcsolatban. Ezek a szempontok elvontan voltak megfogalmazva, ami lehetővé tette, hogy a különböző személyi összetételű bizottságok eltérően értelmezzék ezeket. Az is megfigyelhető, hogy az OMB-t integráló szerepfelfogás jellemezte abban az értelemben, hogy a két évtized során folyamatosan bővült a hivatalosan is vizsgálható szempontok köre. Ezek a jellegzetességek azért is fontosak voltak, mert az OMB utólag bármikor módosíthatta a már kiadott határozatokat, és ezzel egyrészt biztosította, hogy a mindenkori érdekeinek megfelelő döntések születessenek (például újabb szempontok visszamenőleges alkalmazása, aktuális céloknak alárendelt módosítások), másrészt állandó bizonytalanságban tartotta a gyártókat és forgalmazókat.

Kezdetektől léteztek a rendészeti, politikai, erkölcsi szempontok: (1) törvények, rendeletek védelme, betartása, (2) az állambiztonságnak, az államnak más állammal való viszonyának védelme, (3) nemzeti állam eszméjének védelme, (4) tekintélyvédelem (állam, véderő, hatósági közegek), (5) közrend, közerkölcs, a jó ízlés védelme, (6) vallási érzület védelme.³ A tekintélyvédelem azért is volt érdekes szempont, mivel az eseti albizottságok személyi összeállításából adódóan tisztviselők döntöttek arról, hogy mi sérti a tisztviselők tekintélyét, igazságszolgáltatásban dolgozók döntöttek arról, hogy mi sérti az igazságszolgáltatásban dolgozók tekintélyét, tudósok/orvosok döntöttek arról, hogy mi sérti a tudósok, orvosok tekintélyét stb. Ez a gyakorlat jelentősen gátolta, hogy kritikus vagy túlzottan humoros ábrázolásmód jelenjen meg a bemutatandó alkotásokban. A magyar gyártású filmek készítésekor eleve figyelembe vették ezeket az elvárásokat, de a külföldi műveknél (legyenek azok bohózatok, szerelmi történetek vagy drámák) mindig kérdéses volt, hogy milyen sors vár például a köztisztviselő hősöket szerepeltető mozgóképekre (betiltás, kivágás, átdolgozás, korhatár-besorolás módosítása vagy változatlan engedélyezés). További szempontok voltak a technikai/fogyasztóvédelmi előírások (például a rossz fizikai állapotú kópiák, illetve részek visszautasítása), a nyelvvédelemmel összefüggő elemek (például helyesírás, magyaros nyelvezet számon kérése,

³ A m. kir. belügyminiszternek 255.000/1924. B.M. számú körrendelete. A m. kir. minisztérium által a nyilvános előadásra szánt mozgóképek, valamint azok bel- és külföldi forgalmának hatósági ellenőrzéséről kibocsátott 4.300/1924. M.E. sz. rendelet végrehajtása. *Belügyi Közlöny*, 1925/10. 192–199. (11. §).

igénytelen köznyelv, tolvajnyelv stb. mellőzése), 1939/1940-től pedig a művészi, minőségi, kulturális rendelkezések.⁴ Ez utóbbiak azért is fontosak voltak, mert ezek alapján korábban készült magyar filmek is a betiltás sorsára jutottak,⁵ és a külföldi műveknél is fokozottan érvényesültek.

Mivel eseti albizottságok alkalmazták az elvont vizsgálati szempontokat, ezért az OMB döntéshozatalának megismerésében kiemelt jelentőségűvé válik az intézmény iratanyagának megismerése. Az egyes akták révén lehet árnyalni, konkrét tartalommal megtölteni a különböző keretszempontokat. Az OMB iratanyaga azonban nagy részben megsemmisült, és csak az 1940-es évekből maradt fenn komolyabb mennyiség. Ezért is válik különösen fontossá az *OMB Döntvénytár (1920–1929)* című kiadvány,⁶ amely az 1920-as évek elvi jelentőségű határozatainak gyűjteménye volt, és eredetileg azzal a céllal állította össze a filmcenzúra, hogy ezzel tájékoztassa tevékenységéről a korabeli közvéleményt, a helyi hatóságokat és a filmes szakmát. A közel 180, részletes indoklással ellátott betiltó határozat egyedülálló, de kifejezetten bemutatási célból létrehozott forrása az OMB egy évtizedes döntéshozatalának. Mivel az 1920-as évek magyar filmgyártása csekélyebb mennyiségben termelt mozgóképeket a korábbiakhoz vagy a későbbiekhez képest, ezért a válogatás elsősorban külföldi filmes példákra – legyenek azok ma már elfelejtett alkotások vagy filmtörténeti klasszikusként számon tartott művek (például Wiene: *Dr. Caligari*; Eisenstein: *Patyomkin páncélos*; Dreyer: *Jeanne d'Arc*) – mutatta be, hogy milyen kifogásokkal élt a filmcenzúra a megvizsgált alkotásokkal szemben.

A *Döntvénytár* elemzése kapcsán több probléma is felmerül. Ezek egyike, hogy vajon kizárólag az 1920-as évekre korlátozódott a példákban megfogalmazott iránymutató gondolatok aktualitása, vagy a későbbiekben is alkalmazhatók voltak az értelmezés során. Az OMB döntéshozatalának megismeréséhez konkrét ügyek feltárására van szükség, ezért a továbbiakban néhány, az 1930-as és 1940-es évek fordulójáról származó esetet mutatok be.

A tekintélyvédelem az egyik legfontosabb szempontként szerepelt az ítékezésben és az egész Horthy-korszakban nagy hangsúlyt helyeztek rá, függetlenül attól, hogy az uralkodói, hivatalnoki vagy szülői tekintélyről volt szó. 1922-ben a *II. Lajos* (1922. Kreisler: *Ludwig II.*) című alkotást egyhangúlag betiltották, mivel a bajor királyról szóló „(...) film ma a királyság eszméjét lejáratni törekvő irányzatok részéről tendenciózus magyarázgatások alapja lehet s így a királyság eszméjének árt (...)”⁷

⁴ 75.000/1940. B.M. sz. rendelet. A magyar filmgyártás fejlesztésére és a mozgófényképek hatósági vizsgálatára vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról, illetve kiegészítéséről. In: *Magyarországi Rendeletek Tára*, (1940) Budapest, 1940, 2049–2057. (11. §).

⁵ Néhány példa: *Hyppolit, a lakáj* (1931) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – MNL OL K 159 – 20. 1357–1942. Hyppolit, a lakáj); *120-as tempó* (1937) (MNL OL K 159 – 4. 629–1941. Százhuszas tempó); *3:1 a szerelem javára* (1937) (MNL OL K 159 – 7. 1176–1941. 3:1 a szerelem javára).

⁶ Lásd bővebben: Záhonyi-Ábel Márk: Filmcenzúra Magyarországon a Horthy-korszak első évtizedében. In: *Médiakutató*, (XIII. évf.) 2012/2. (2012. nyár) 91–101.

⁷ OMB Döntvénytár (1920–1929) In: *Belügyi Közlöny*, 1930/53. 963.

A nép barátja (1923, Wolff: *Die Liebe einer Königin*) című, VII. Keresztély dán uralkodó idején játszódó mű 1923-as tiltó határozatában pedig a következő szerepelt:

„[...] a király személye, a királyné és az udvari intrikák oly aljas miliőt idéznek a néző elé, a király durva lumpolása, a királyné házasságtörése, a becstelen intrikák, melyek a nemes törekvésű reformminiszter megbuktatására törnek és pedig teljes sikerrel, a trón körül oly posványt teremtenek, mely minden jóízű nézőben megvetést és felháborodást kelt. Az egész cselekmény csak a királyság intézményének, a monarchikus eszmének lejáratására alkalmas anélkül, hogy a legcsekélyebb nemesebb érzést vagy gondolatot váltaná ki a közönségből.”⁸

Az 1940-ben készült *Ó, te kedves Ágoston* (1940, Emo: *Der liebe Augustin*) című német film elutasításában pedig szintén a korábbiakhoz hasonló indokok olvashatóak:

„[...] a film nagymértékben tekintélyértő és izgatásra alkalmas [...] az uralkodó népével semmit sem törődik, csupán kedvese kegyeit keresi. Azért, hogy ezeket élvezhesse, kedvesére pazarolja az állam pénzét, kedvéért semmiféle intézkedéstől nem riad vissza (pl. az énekest kényszerrel hurcoltatja, a szakácsot pedig halálra ítéli, mert az az énekest – kedvese parancsára – nem mérgezi meg.) Az énekes dalaiban [...] állandóan az uralkodót és kedvesét pellengérez ki. Ezek a dalok a tömegben nem is tévesztik el romboló hatásukat.”⁹

Az *Ez Páris* (1938. Rivers: *La présidente*) című francia alkotást csak hosszas átdolgozás és kétszeri betiltás után engedélyezték.¹⁰ Az 1938-as első elutasításkor ez volt a cenzúra érvelése:

„[...] a film az igazságügyi kormányzatot és az igazságügyi vezető tisztviselőket olyan beállításban szerepelteti és közhivatali működésüket, valamint erkölcsi felfogásukat olyan színben tünteti fel, hogy az a mozgóképszínház látogató közönség egyes kisebb műveltségű rétegeinél nagymértékben alkalmas a közhatósági tekintély megingatására és aláásására. Ezenfelül a film több jelenete – félmeztelen nők jönnek-mennek a miniszter hivatali szobájában, a törvényszéki elnök feleségének hálószobájában éjjel a miniszter és az elnök vélt felesége – a színésznő – között lejátszódó merész szerelmi jelenet – a közérkölcstiséget is sérti.”

A kérelmezők a fellebbezés során hiába érveltek azzal, hogy a mű

„[...] nem általános társadalmi kép, hanem kizárólag a francia könnyű felfogás és a kizárólag ott divatos könnyed életnek divatos tükre [...]”, s hogy „[...] nem az Igazságügyi Kormányzat hivatalos gépezetét viszi vászonra, hanem csak véletlenül kerül két minisztériumi úr a bohózat tengelyébe, akiknek magánéletét tárgyalja, teljesen operettszerű beállításban, a szerző. Szerény véleményünk szerint ha a főszereplő tisztviselők helyett két földbirtokost állított volna be az író, úgy minden megjegyzés nélkül engedélyezték volna a képszalag forgalombahozatalát, holott a bemutatott vígjátékban sincs más, mint néhány francia polgár magánélete. Ennek a filmnek semmi köze sincs a mi féltve őrzött tekintélyünkhöz, de sem-

⁸ Uo. 972–973.

⁹ MNL OL K 159 – 7./1213-1941. *Ó, te kedves Ágoston*.

¹⁰ MNL OL K 159 – 20./1370-1942. *Ez Páris* / Egy kis tévedés.

mi köze sincs bármely más állam igazságügyi berendezéséhez sem. Ez a film teljesen távol áll minden politikai vagy társadalmi kritikától, kizárólag egy célja van: mulattatni. [...]”

A második, szintén 1938-as megvizsgálásra a filmet bizonyos mértékig átdolgozták („[...] A filmet teljesen átalakítottuk, a magyar szövegben a törvényszéki elnökből prefektust, a miniszterből pedig főbiztost csináltunk, amely két tisztség nálunk ismeretlen és így a tekintélyrombolás célzatát tökéletesen eltüntettük. [...]”), azonban újabb elutasítás következett, és a második fellebbezés is sikertelen maradt. 1941 márciusában ugyanaz a forgalmazó már új címen (*Egy kis tévedés*) és további módosítások után újra benyújtotta az OMB-hez az alkotást.

(„[...] Mi teljes mértékben elfogadva a hatóságok betiltó indokait filmünket lényegében megváltoztattuk. A főszereplő jelen változatunkban magánszemély, egy magánbankház igazgatója. Az ennek megfelelő változtatásokat technikailag is keresztül vittük. Ami pedig a film erkölcsi szempontból kifogás tárgyává tett jeleneteit illeti, ezeket kivágásokkal küszöböltük ki és az erkölcsi szempontból kifogásolható feliratokat is megváltoztattuk. Így filmünk egy szórakoztató könnyed vígjáték lett, amely azonban seholsem lépi át megengedett határt. [...]”)

Ebben a formában már engedélyezték, igaz – „[...] a fiatalkorúak számára sikamlósnak mondható egyes jeleneteire tekintettel [...]” – csak 16 éven felüliek számára. A hosszas átformálás során a magyar kontextusban ismert köztisztviselői pozíciókat előbb a hazai viszonyoktól idegen tisztségekkel cserélték fel (de megmaradva az állami apparátus keretein belül), majd végül a magánszféra körébe helyezték a szereplőket és a történetet, és ezzel biztosították a hatalom tekintélyének védelmét.

Attól függően, hogy kinek a tekintélyéről volt szó, a rombolásnak különböző megoldásai léteztek. A tudósok, orvosok esetében az egyik gyakran kifogásolt lehetőség volt, amikor az adott karakter az örület jegyeit mutatta, vagy bármilyen egyéb módon gyengítette az emberek bizalmát az adott szakmák irányába. A *sátán testvére* / *A téboly szelleme* (1922, Worsley: *A Blind Bargain*) című mozgóképfilm 1925-ös betiltását ezzel indokolták a filmcenzúra részéről:

„[...] minden tudományos alap nélkül készült film az orvostudomány fejlesztése érdekében végzett kísérleteket olyan elrettentő formában mutatja be, amely alkalmas lenne arra, hogy a klinikától, műtétől egyébként is irtózó emberek előtt az orvosokat abban a hamis színben tüntesse fel, mintha azok az említett cél érdekében minden módot hajlandók lennének igénybe venni [...]”¹¹

A *Medika* / *Az élet tükre* (1938. Bolváry: *Spiegel des Lebens*) című alkotás bemutatását 1938-ban először megtagadták:

¹¹ OMB Döntvénytár, 1930, 988.

„[...] a különben művészi értékű film az orvosi hatóságok tekintélyét és erkölcsi színvonalát veszélyeztető téveszmék terjedését eredményezhetné [...]”, mivel az „[...] orvosi rend szempontjából rendkívül veszedelmes azért, mert a filmben az orvossal (hatósági orvossal is) szemben legtöbbször a kuruzsló kerül fölénybe anélkül, hogy ezért az orvosi társadalmat megfelelő elégtételben részesítené. De visszatetsző a film orvosethika (sic!) szempontjából is. Az orvos tanársegédnek olyan beállítása, hogy kolleganőjét elcsábítja, azután pedig cserbenhagyja, az orvosi ethika (sic!) legsúlyosabb megsértése, de egyben – ettől eltekintve – ez a cselekmény az erkölcstelenség fogalmát is kimeríti. [...]”

Később a forgalmazó jelentősen átdolgozta a művet (az orvosi szempontból problémás jeleneteket, feliratokat kivágták, módosították), de így is csak korhatárra vonatkozó korlátozással engedélyezték.¹²

A bűnügyi tematika megjelenítését – legyen szó krimiről, gengszterfilmről vagy thrillerről – folyamatosan korlátozták a Horthy-korszakban. Az *alvilág* / *A vasember* (1927. Sternberg: *Underworld*) című amerikai film 1928-as tiltó határozata így fogalmazott:

„[...] bármily érdekesítő realizmussal játsszák is meg a cselekményt, bármily elismerésméltó is a képen lévő művészi teljesítmény, a szereplők azért mégis csak egytől-egyig gonosztevők. [...] És ez a világ, ezeknek az elemeknek a romantikája nem való a moziközönség szórakoztatására. Sem a társadalomnak, sem az egyénnek nem érdeke, hogy rablók, gyilkosok és betörők imponáljanak a publikumnak drámai hősök kothurnusában, vagy züllött leányok szerelmei feszítsék fantáziájukat. A filmkultúrát meg kell óvni attól, hogy az ilyen erkölcsi levegőjű történetek útján az alvilág kalandorainak csináljon meg nem érdemelt s a társadalomra veszedelmes propagandát. [...]”¹³

1942-ben hasonló okokból tiltották be *A törvény nevében* (1939. Erich Engels: *Im Namen des Volkes*) című német bűnügyi filmet is: „A Bizottság véleménye szerint a film tárgya sérti a közrendet és közerkölcsiséget, amennyiben az ügyes tervszerűséggel végrehajtott bűncselekmények sorozatos bemutatása bűnözésre indíthat [...]”¹⁴

A burleszk műfaja sajátos megítélés alá esett a korszakban. 1928-ban Scitovszky Béla belügyminiszter az OMB tagjai előtt tartott beszédében felhívta rá a figyelmet, hogy reményei szerint a filmcenzúra működése „[...] ki fogja küszöbölni azokat az ízlést rontó, ízlést durvító hatásokat is, melyek különösen az amerikai piacról ideözönlő durva humorú burleszkek és bennük előforduló ízléstelen gesztusok és verekedések révén ellentétben állanak a filmtől, mint kultúrtényezőtől szükségképp megkívánt artisztikummal. [...]”¹⁵ A későbbiekben azt lehetett látni, hogy míg Stan és Pan-filmeket 1940-ig több alkalommal is engedélyeztek (például *Stan és Pan a*

¹² MNL OL K 159 – 10. 2160–1941. Medika / Az Élet tükre.

¹³ OMB Döntvénytár, 1930, 920.

¹⁴ MNL OL K 159 – 14. 268-1942. A törvény nevében.

¹⁵ Nemzetépítő irányelvek a filmcenzúrában. *Rendőr*, 1928/3. 3–7.

műzsák kedvence (1932, Parrott: *The Music Box*),¹⁶ *Stan és Pan a tilosban* (1932, McCarey: *Scram!*)¹⁷, addig a Marx-testvérek *Botrány a vadnyugaton* (1940, Buzzell: *Go West*) című filmje 1941-ben már nem felelt meg a minőségi elvárásoknak.¹⁸

A fenti néhány példa is jól mutatja, hogy az OMB elvárásai – származási helytől függetlenül – mindenféle mozgóképre vonatkoztak. Ugyan voltak változások az egyes szempontok értelmezésében, de az alapok hosszú távon változatlanok maradtak. A magyar filmeknél már eleve be lehetett építeni ezeket az elemeket a gyártás során (például hősválasztás, narratívaépítés, stílus), a külföldi alkotások esetében viszont csak utólagos módosításokra volt lehetőség, és a példák is mutatták, hogy a bemutatás érdekében adott esetben nagyon jelentős átalakításokra került sor.

KÜLFÖLDI ALKOTÁSOK JELENLÉTE A MAGYAR FILMPIACON – AZ OMB ADATAI ALAPJÁN

Amennyiben mennyiségi oldalról szeretnénk közelíteni a külföldi filmek magyarországi jelenlétének kérdésköréhez, akkor jó – de nem kizárólagos – kiindulópontként szolgálnak az OMB statisztikái, hiszen a filmcenzúra minden olyan mozgóképet megvizsgált, amelyet Magyarországon be kívántak mutatni. Azonban ezek az éves lebontásban készült adatsorok sokszor eltértek egymástól részletesség tekintetében, így használatuk több problémát is felvet. A megvizsgált mozgóképek száma és a méterek mennyisége országonkénti lebontásban szinte mindig szerepelt, így jelen esetben is ezeket fogjuk alapul venni (1–2. táblázat). Mindkettővel érdemes foglalkozni, hiszen ha csak a mozgóképek számát vesszük alapul, akkor ugyanúgy egységként kezeljük a néhány tucat méter hosszúságú reklámfilmeket és az 1500–2000 méteres játékfilmeket is. Ugyanakkor az adatok csak az OMB által megvizsgált művekre vonatkoztak, így nem derült ki belőlük, hogy mely mű hány példányban került vetítésre (kópiaszám), és adott alkotás milyen népszerűségnek örvendett (nézőszám, vetítés időtartama).

Az OMB által megvizsgált mozgóképek száma folyamatosan változott. Az első világháború idején a hadviselő felek nem forgalmazták egymás filmjeit, és Magyarország 1918–1919 során is kimaradt a jelentős filmimportálásból. Így 1920-ban az OMB-nek nemcsak a korábban már terjesztett és a forgalmazó szándéka szerint később is vetítendő alkotásokat kellett ellenőriznie, hanem az elmúlt évek távoltartott nemzetközi termésének magyar filmpiacra zúduló részét is. Ezek együttesen hatalmas munkát jelentettek a filmcenzúra számára (2587 mozgókép). Ez a szám 1924-ig radikálisan csökkent (1924: 1094 db), majd 1929-ig, a hangosfilmváltás kezdetéig újabb bővülésnek lehettünk tanúi (1929: 1519 db). A technikai átalakulás

¹⁶ MNL OL K 159 – 5. 1028-1941. *Stan és Pan a műzsák kedvence*.

¹⁷ MNL OL K 159 – 10. 2209-1941. *Stan és Pan a tilosban*.

¹⁸ MNL OL K 159 – 9. 1664-1941. *Botrány a vadnyugaton*.

1. táblázat. Az OMB által megvizsgált méterek százalékos eloszlása a származási hely szerint (%)

	Amerika	Német- ország	Francia- ország	Olasz- ország	Anglia	Ausztria	Északi államok (egyéb államok)	Magyar- ország
1925	65,25	15,00	7,50	3,50	1,50	2,50	1,75	3,00
1926	60,34	21,28	8,59	1,38	1,10	1,82	1,83	3,66
1927	57,95	23,46	8,35	0,92	0,86	0,60	1,95	5,91
1928	55,35	27,20	5,00	1,35	2,85	1,62	0,92	5,71
1929	52,20	26,90	4,90	1,10	4,40	2,50	2,30	5,70
1930	56,02	31,03	1,08	0,06	3,09	1,05	1,07	6,60
1931	42,60	39,80	6,40	0,70	1,38	0,91	1,40	6,81
1932	42,96	40,52	6,18	0,36	0,34	0,94	1,86	6,84
1933	45,88	33,14	3,38	0,65	2,11	2,10	1,82	10,92
1934	53,04	20,95	5,47	0,76	4,30	2,97	2,44	10,07
1935	46,37	18,61	5,96	1,06	6,19	4,81	1,70	15,30
1936	44,12	17,44	7,42	1,03	3,35	5,64	2,94	18,06
1937	46,30	13,00	6,56	0,63	2,81	2,53	1,98	26,19
1938	43,00	14,32	12,03	2,41	3,20	1,10	2,44	21,50
1939	34,40	18,52	12,80	3,40	1,60	0,20	1,48	27,60
1940	25,60	23,95	12,68	4,71	3,90	0	1,56	27,60
1941	23,50	28,70	6,90	5,60	0	0	4,30	31,00

2. táblázat. Az OMB által megvizsgált mozgóképek darabszáma származási hely szerint (db)

	Amerika	Német- ország	Francia- ország	Olasz- ország	Anglia	Ausztria	Északi államok (egyéb államok)	Magyar- ország
1926	770	219	112	11	44	13	13	167
1927	827	249	140	10	58	13	17	300
1928	809	269	94	18	75	26	11	316
1929	786	293	52	9	83	24	19	253
1930	637	272	14	6	51	25	9	243
1931	418	320	86	7	22	8	9	242
1932	322	224	60	6	1	7	9	168
1933	417	218	19	6	20	29	9	197
1934	453	168	39	14	24	19	13	211
1935	437	159	77	5	33	23	12	228
1936	441	206	67	10	23	29	22	245
1937	359	126	33	8	16	23	9	404
1938	407	168	57	21	23	6	17	371
1939	394	263	86	66	13	1	28	622
1940	299	310	123	82	27	0	30	739
1941	212	372	59	102	0	0	67	803

Forrás: MNL OL K 158 – 1/401-1925. eln. 18–19.: Statisztikai adatok az OMB által 1925. évben megvizsgált mozgóképekről; 440–1926. eln. 15.: Statisztikai adatok az OMB által 1926. évben megvizsgált mozgóképekről; 629–1927. eln. 2.: Statisztikai adatok az OMB által 1927. évben megvizsgált mozgóképekről; *Filmkultúra*, 1929/2. 15. A magyar filmcenzúra működése 1928-ban; *Filmkultúra*, 1930/3. 20. A magyar filmcenzúra működése 1929-ben; *Filmkultúra*, 1931/2. 2. A magyar filmcenzúra működése 1930-ban; *Filmkultúra*, 1932/2. 11–12. A magyar filmcenzúra működése 1931-ben; *Filmkultúra*, 1933/2. 12–13. A magyar filmcenzúra működése 1932-ben; *Filmkultúra*, 1934/2. 14–15. A magyar filmcenzúra működése 1933-ban; *Filmkultúra*, 1935/2. 20–21. A magyar filmcenzúra működése 1934-ben; *Filmkultúra*, 1936/2. 20–21. A magyar filmcenzúra működése 1935-ben; *Filmkultúra*, 1937/2. 20–22. A magyar filmcenzúra működése 1936-ban; *Filmkultúra*, 1938/3. 16–18. A magyar filmcenzúra működése 1937-ben; MNL OL K 158 – 9/362-1938. eln. Statisztikai adatok 1938; 489-1939. eln. Statisztikai adatok 1939. évről; K 158 – 10/446–1940. eln. Statisztikai adatok 1940; 590–1941. eln. Statisztikai adatok 1941.

idején már csak 1100-1200 (1930–1931), majd az 1930-as években pedig 900-1000 darab műről lehetett beszélni. A második világháború elején újabb növekedést lehetett tapasztalni (1939: 1473 db). Az OMB által megvizsgált méterek tekintetében az 1920-as évek második felében szintén bővülés volt megfigyelhető (1924: 1,3 millió méter; 1929: 1,8 millió méter), és a némafilm háttérbe szorulása ugyanúgy csökkenést eredményezett (1930–1931: 1,1-1,2 millió méter). 1932-től 1938-ig 0,8-1 millió méter közötti mennyiséggel dolgozott a filmcenzúra, de 1939 után újra 1 millió méter fölé került a vizsgálati anyag nagysága.¹⁹

A Horthy-korszakban a magyar filmpiac döntő hányadát külföldi eredetű művek tették ki. A magyar filmek és filmméterek ugyan kisebbségben voltak, de részesedésük folyamatosan nőtt: míg az 1920-as évek közepén az OMB által megvizsgált méterek 3%-a volt magyar eredetű, addig 1941-ben már 31%. A külföldi dominancia miatt az állam által kidolgozott Horthy-kori filmtámogatási koncepciók (játékfilmgyártási kötelezettség, behozatali jegyek, cenzúrajegyek, részesedési jegyek) közös vonása volt, hogy a külföldi filmek forgalmazása után többletterhet kellett vállalniuk a kereskedőknek, és az így befolyó összegeket fordította a hatalom a magyar filmgyártás fejlesztésére, támogatására, illetve jutalmazására.

1925–1939 között a magyar filmpiacon hét ország filmjei voltak jelen állandó jelleggel: Amerika, Anglia, Ausztria,²⁰ Franciaország, Magyarország, Németország, Olaszország. A statisztikákban szereplő 8. kategória az *Északi államok* elnevezés alatt szerepelt, és minden olyan ország gyűjtőhalmaza volt, ahonnan időszakosan művek érkeztek. A kategória tételes lebontását nehezíti, hogy a statisztika nem tüntette fel minden esetben a résztvevőket, illetve azok alkotásainak mennyiségét. 1933-tól követhetők nyomon származási hely szerint a filmpiac ideiglenes szereplői: Afrika (1938), Ausztrália (1939), Belgium (1936), Csehszlovákia (1933–1939), Finnország (1939), Hollandia (1933–1935, 1939), Japán (1937, 1939), Jugoszlávia (1939), Lengyelország (1936–1939), Oroszország²¹ (1938), Palesztina (1938), Svájc (1937, 1939), Svédország (1935, 1938–1939).

Az OMB által megvizsgált filmméterek alapján elmondható, hogy egyes országok végig hasonló arányt értek el 1925–1939 között, míg mások esetében jelentős elmozdulások voltak. A legnagyobb változásokat egyben a legfontosabb szereplők-nél lehetett megfigyelni.

Amerika a világ filmiparában betöltött helyének megfelelően vezető pozíciót foglalt el, és ez 1939-ig megkérdőjelezhetetlen volt. Részesedésének nagysága azonban folyamatosan csökkent: míg a némafilm idején abszolút többség volt az övé, az 1930-as évek végén már csak a cenzúraméterek harmada volt hozzá köthető.

¹⁹ Lásd: az 1. és 2. táblázat forrásait; OMB Döntvénytár, 1930, 802; MNL OL K 158 – 1. 277–924. eln. 106–107: Statisztikai adatok a bizottság által megvizsgált mozgóképek vizsgálatának eredményeiről 1924. évben.

²⁰ Az 1939. évi OMB-statisztikában külön szerepel egy osztrák eredetű hangos játékfilm.

²¹ A hivatalos statisztikában ez az elnevezés szerepelt.

(A mozgóképek száma tekintetében hasonló tendencia érvényesült, igaz, ott már az 1930-as évek második felében megtörtént a pozícióváltás.)

Németország sajátos utat járt be. 1925–1932 között folyamatosan erősödött a jelenléte a méterek terén, és a hangosfilmváltás éveiben megközelítette az amerikai számokat (15%-ról 40,52%). 1933 után aztán radikálisan csökkentek az értékek (a mozgóképek számához hasonlóan). Smolka János két tényezővel magyarázta 1938-ban ezt a visszaesést: egyrészt a német film minőségi változásával, másrészt azal, hogy a jelentős részben zsidó származású magyar filmforgalmazók bizonyos szinten bojkottálták a náci műveket.²² Azonban az 1938-as magyar–német filmegegyezmény²³ elősegítette a német mozgóképek forgalmazását, és egy újabb növekvő tendencia vette kezdetét.²⁴

A magyar eredetű cenzúraméterek mennyisége az 1920-as években még marginális helyet biztosított magának a hazai mozgóképes területen. 1932 után viszont jelentős bővülés volt megfigyelhető. Ez részben – Smolka János véleménye szerint – annak volt köszönhető, hogy a német film visszaszorulása rést teremtett a magyar piacon, s annak betöltése filmkészítésre ösztönözte a hazai gyártókat.²⁵ Ugyanakkor Kozma Miklós filmpolitikai koncepciójának gyakorlati megvalósulása is nagyban segítette a hazai filmipar mennyiségi erősödését.²⁶ Ezek eredményeként 1936-ban már több magyar eredetű cenzúramétert vizsgált meg az OMB, mint németet, és ezzel a magyar fél már a második legerősebb tényező volt a piacon. Az „örségváltás” miatt fellépő 1938-as gyártási válság ugyan átmeneti visszaesést eredményezett, azonban 1939-től újra növekedést lehetett elkönyvelni. A hét állandó szereplő közül négy a vizsgált métereknek csak kisebb, de viszonylag állandó részét tette ki: Anglia többnyire 1-5%-ot (szélső értékek: 0,34%, illetve 6,19%), Ausztria többnyire 1-3%-ot (szélső értékek: 0,2%, illetve 5,64%), Franciaország többnyire 5-10%-ot (szélső értékek: 1,08%, illetve 12,80%), Olaszország pedig többnyire 1-2%-ot (szélső értékek:

²² Smolka János: *Mesegép a valóságban*. Cserépfalvi, Budapest, é. n. [1938] 20–21.

²³ A magyar–német filmegegyezmény. *Magyar Film*, 1939/46. 3–4. Az általános alapelveket megfogalmazó egyezmény célja az volt, hogy elmélyítse a két ország közötti filmes kapcsolatokat művészi, kulturális, gazdasági és műszaki kérdésekben. Ez többek között azt jelentette, hogy a gyártás, forgalmazás és vetítés terén mutatkozó szükségleteknél figyelembe veszik egymás érdekeit; hogy az ellenséges tematikájú filmek gyártása és forgalmazása ellen fellépnek; hogy elősegítik művészeik kölcsönös foglalkoztatását. A további részletkérdéseket „az illetékes igazgatási hatóságok közvetlen érintkezése útján fogják szabályozni”. Ennek részeként például bizonyos német filmek után nem kellett cenzúrajegyet beszovalgáltatni az OMB-hez, ami olcsóbbá tette ezen művek forgalmazását.

²⁴ Lásd bővebben: David S. Frey: Competitor or Compatriot? Hungarian Film in the Shadow of the Swastika, 1933–44. In: *Cinema and the Swastika. The International Expansion of Third Reich Cinema*. Eds. Roel Vande Winkel–David Welch. Palgrave Macmillan, New York, 2007, 159–171.

²⁵ Smolka, i. m. 17.

²⁶ Kozma Miklós filmpolitikai koncepciójának lényege, hogy az állami szerepvállalás helyett a magántőke bevonásával kell a magyar filmipart fejleszteni. A befektetések ösztönzéseként meg kell erősíteni a magyar filmek elsődleges felvevőpiacát, a magyar mozirendszert. Belügyminiszterként hozott döntéseinek a célja egyrészt a mennyiségi (normálmozi-hálózat bővítése, keskenymozi-hálózat ötletének felvetése), másrészt a minőségi fejlesztés volt (cenzúrajegyrendszer, a magyar moziknak műsoruk meghatározott százalékaiban magyar nyelvű alkotásokat kellett vetíteniük, moziengedélyezés átalakításának felvetése, profi moziüzem-vezető réteg kiképzése). Lásd: Kozma Miklós: Hozzászólás a játékfilmgyártás válságához. *Magyarság*, 1939. július 9., 11. In: Kozma Miklós: *Cikkek, nyilatkozatok 1921–1939*. Budapest, 1939, 358–374.

0,06%, illetve 3,5%) birtokolt. Az északi államok mint gyűjtőkategória az 1-2%-os határok körül mozgott.

Látható tehát, hogy a Horthy-korszak nagy részében az OMB által megvizsgált cenzúraméterek döntő többségben ugyanazokból az országokból, a korabeli globális és regionális mozgóképes központokból származtak. Történtek kísérletek arra, hogy érkezzenek művek a megszokott forráshelyeken kívülről, de a számok alapján látható, hogy ez nem igazán valósult meg – részben a filmkereskedelmi kapcsolatok hiánya, részben a kulturális-ideológiai akadályok miatt (lásd a filmcenzúra tevékenységét). Jó példa erre a szovjet alkotások esete. A Danubius Mozcóképipari Rt. (1919–1935) hiába próbálkozott szovjet-orosz művek forgalmazásával, a cenzúra rendszeresen betiltotta azokat.²⁷ Az *OMB Döntvénytár (1920–1929)* című válogatás több határozata is bizonyítja az ilyen mozgóképek megvizsgálását, és ezekből egyértelműen kiderült, hogy a betiltás világnézeti alapon történt. A *Potemkin páncélos (Epizód az 1905. évi orosz-japán háborúból)* (1925, Eisenstein) című alkotás elutasítása szerint

„[...] már maga a téma [...] olyan, hogy szükségkép a forradalmi szellemet és irányzatot szolgálja [...]” és „[...] soha semmi körülmények között nem engedheti meg rendezett intézményekkel bíró állam, hogy egy olyan történelmi epizódnak, ahol katonák, tisztjeik és esküjük ellen lázadtak, a fegyelmet és kötelességüket megszegték, feljebbvalóikat megölték stb., akármiféle kendőzött romantika címén apoteózist állítsanak és a legnagyobb állampolgári bűnöket, a katonai bectelenséget és hazafiatlanságot példás megtorlás nélkül és rokonszenves beállításban vigyék a nagyközönség elé.”²⁸

A *bunda* (1926, Kozincev) című filmet úgy írták le a cenzorok, mint „[...] a legveszedelmesebb propaganda, melyet a szovjet céljainak szolgálatára készítettek [...]”, mivel „[...] a kép azt mutatja be lázító tendenciával, hogy a becsületes, sírig hű tisztviselő kötelességteljesítése végeredményben csak a nyomor és a megaláztatások kálváriáját szerzi meg neki [...]”.²⁹ A *pólus hősei* (1928, Vasziljev)³⁰ című mozgókép tiltóhatározata pedig így fogalmazott:

„[...] a kulturális és tudományos téma csak közönséges, nem is nagyon titkolt keret a szovjetállam humanitárius nagyságának és kultúrdicsőségének a meglehetősen ízléstelen fitogtatására. [...] Nem a tudomány, a kultúra, a pólusért folyó százados küzdelem, még csak nem is az emberbaráti szolidaritás megragadó képe bontakozik ki a lepergő filmszalagból, hanem az ordít belőle csúnya, ízléstelen, hetvenkedő hangsúlyozással, hogy mindezt pedig a szovjet csinálta, azé az érdem, az elismerés, a dicsőség! [...]”

Ezen példák vagy egyéb mozgóképek elutasítása miatt az 1930-as években már nagyon ritkán próbálkoztak szovjet művek forgalmazásával (1933–1939 között, a

²⁷ Ábel Péter: Magyar filmgyártó, kölcsönző vállalatok, filmlaboratóriumok törzslapja. + A magyar filmsajtó munkásai. (1928–1938). Összeállítás. Budapest, 1972, Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (Manda) Könyvtára, Ké. 250.2. (Danubius Mozcóképipari Rt.). Kézirat.

²⁸ OMB Döntvénytár, 1930, 843–844.

²⁹ Uo. 828.

³⁰ Uo. 1021–1022.

hivatalos adatok alapján csak egy hangosfilmmel 1938-ban). Ugyanakkor érdekes adalékkal szolgál és ennek részben ellentmond *Az egész világ nevet* című szovjet musical esete.³¹ Grigorij Alekszandrov 1934-es alkotását orosz nyelven és magyar felirattal, de francia címen (*Joyeux Garçons*) nyújtották be az OMB-hez 1935-ben. A cenzúra a következő indokkal utasította el a mű forgalmazását:

„A most bemutatott mozgóképek a felületes szemlélőben azt a benyomást kelti, hogy az egy semmitmondó burleszk, amelynek célja csupán a kevésbé finom ízlésű közönség szórakoztatása. Azonban mélyebben vizsgálva a filmet, megállapítható, hogy annak tendenciája tulajdonképpen a polgári ízlés kigúnyolása. A film cselekménye nem primitív környezetben, hanem kultúr környezetben játszódik. Egy nagy olasz dirigens a láthatóan jobb társadalmi körhöz tartozó közönség összetéveszt egy közönséges, műveletlen hegyi pásztortal, aki durva és ízléstelen jeleneteken keresztül eléri célját és ünnepezt zenész lesz. A bizottság megállapítja, hogy a sok durva és ízléstelen, összefüggés nélküli jelenet zavarossá teszi a filmet. A bizottság egyhangú véleménye szerint, a film a művelt magyar mozilátogató közönség fejlett ízlésének nem felel meg; ahol pedig durvaságaival kiváltaná a kevésbé művelt elem tetszését, ott éppen kulturális szempontból káros lenne a film bemutatása.”

A kérelmező sikertelen fellebbezése után 1940-ben már egy másik forgalmazó újra megpróbálta a mozgóképek engedélyeztetését, azonban ismét bemutatásra alkalmatlannak minősítették az alkotást: „[...] a betiltás alapjául felhozott okok ezidő szerint is változatlanul fennállanak”.

A második világháború radikálisan átalakította a nemzetközi filmkereskedelem viszonyait, és ez nálunk is éreztette hatását. A hadviselő felek korlátozták, illetve nem forgalmazták egymás műveit. Az 1938-as magyar–német filmegegyezmény 4. cikkelye egyértelműen fogalmazott:

„Mindkét ország ennek az egyezménynek kerestülvitelénél közre fog működni abban, hogy a két ország egyikében se készítsenek, ne adjanak elő vagy világforgalomba ne hozzanak uszító vagy olyan filmeket, melyek a másik állam vagy lakossága tekintélyét és érzelmeit sértik. Kölcsönösen oda fognak hatni, hogy más országban se állítsanak elő és ne is terjesszenek ily filmeket.”³²

Így a német terjeszkedéssel a magyar filmpiac összetétele is megváltozott. A háború miatt bizonyos országok mint ellenséges államok fokozatosan kikerültek a rendszerből (például Anglia, Amerika), bizonyos országok a német expanzió miatt korlátozták jelenlétüket (például Ausztria, Franciaország), bizonyos államok viszont javították pozíciójukat (Németország, Olaszország), illetve – hacsak időszakosan is, de – beléptek a piacra (Afrika / Szudán [1941], Csehszlovákia [1941], Dánia [1940], Észtország [1940], Finnország [1940–1941], Japán [1940–1941], Lengyelország [1941], Norvégia [1941], Oroszország [1940–1941], Spanyolország [1941], Svájc [1940–1941], Svédország [1940–1941]). Az angol filmek engedélyokiratait

³¹ MNL OL K 159 – 8. 1288-1941. *Az egész világ nevet* (165–232.).

³² Lásd a 23. lábjegyzetet.

1941. május 13-án fellebbezésre való tekintet nélkül az OMB visszavonta, újakat pedig már nem bocsátott ki. 1941 decemberében kiadták az egyes filmkölcsonzó vállalatok gondnoki kezeléséről szóló, 9200/1941. M.E. sz. rendeletet, amely lehetővé tette, hogy miniszteri gondnokokat nevezzenek ki azon filmforgalmazó cégek élére, amelyek részben vagy egészben az országgal hadiállapotban lévő államokhoz voltak köthetőek.³³ Az egyértelműen az *amerikai* vállalatok miatt életbe léptetett szabályozás szerint új tengerentúli filmeket már nem lehetett forgalomba hozni. A korábban engedélyezett amerikai műveket pedig 1942 első felében folyamatosan levették a műsorról.

Az OMB adatai 1942-ből már nem állnak rendelkezésre, így a további időszak jellemzésére a megjelent (játék)filmek számát veszem alapul. *Franciaországból* a korábbiakhoz képest kisebb mértékben, de folyamatosan érkeztek mozgóképek (1941-ben 20 bemutató, 1942-ben 7, 1943. január–szeptember között pedig 11).³⁴ A háború alatt igazi mennyiségi fellendülés jellemezte a *magyar* filmgyártást, így a hazai filmpiac egyik vezető szereplőjévé lépett elő (1941-ben 38 bemutató, 1942-ben 43, 1943. január–szeptember között pedig 34). A *német* eredetű alkotások hasonló eredményeket értek el (1941-ben 48 bemutató, 1942-ben 43, 1943. január–szeptember között pedig 38), *Olaszország* pedig kicsivel lemaradva a harmadik számú tényező volt (1941-ben 6 bemutató, 1942-ben 32, 1943. január–szeptember között pedig 21). További bemutatói voltak svéd (1941: 1; 1942: 7; 1943: január–szeptember: 7), finn (1942: 2; 1943: január–szeptember: 2), dán (1942: 1; 1943: január–szeptember: 1), svájci (1942: 3; 1943: január–szeptember: 2), bolgár (1942: 1), spanyol (1943. január–szeptember: 1) és arab (1943. január–szeptember: 1) filmeknek is.

A külföldi filmek magyarországi megjelenésével kapcsolatban a hivatalos adatok az elsődleges források, azonban az emlékiratok is tartalmazhatnak néhány érdekesebb adalékot. Például Szóts István visszaemlékezései szerint 1943 decemberében filmvetítéssel egybekötött előadást tartott a Corvin moziban, ahol többek között amerikai és francia alkotásokból származó részleteket is vetített, valamint „[...] a zsákmányolt szovjet filmanyagból egy erőteljes, népi típusokban gazdag részletet is Nyikolaj Ekk 1939-es *A szorocsinci vásár* című filmjéből.”³⁵

³³ 9200/1941. M.E. sz. rendelet. Egyes filmkölcsonzó-vállalatok gondnoki kezeléséről. In: *Magyarországi Rendeletek Tára* (1941) Budapest, 1942, 3863–3864.

³⁴ Az 1941. és 1942-es évek megjelenései, Az 1943. év első 9 hónapjának megjelenései. In: *Filmművészeti évkönyv az 1944. évre: a filmszakma és a nagyközönség részére nélkülözhetetlen kézikönyv*. Szerk.: Lajta Andor. Budapest, 1944, 270.

³⁵ Szóts István: Életrajzi feljegyzések. In: Szóts István: *Szilánkok és gyaluforgácsok. Egybegyűjtött írások*. Szerk.: Pintér Judit–Zalán Vince. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 41.

ZÁRSZÓ

A Horthy-korszak mozgóképes életében fontos szerepet játszottak a külföldi filmek, hiszen a cenzorok kezén átmenő művek döntő részét tették ki. A mennyiségi túlsúlyuk miatt az államhatalom folyamatosan olyan elképzeléseket dolgozott ki a magyar filmipar támogatására, amelyek a forgalmazásukra kivetett többletterhekre épültek. A külföldi filmek cenzurális szempontból is sajátos problémakört jelentettek, mivel ezekkel Magyarországon csak az utócenzúra foglalkozott, és így a magyar hatalmi elvárásokat nem építették be előzetesen, hanem azon elemeket legfeljebb csak az utólagos átalakítás során lehetett megvalósítani.

Az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság által cenzúrázott mozgóképek a Horthy-korszak nagy részében elsősorban Amerikából, Nyugat- és Közép-Európából származtak, és csak kis mértékben és időszakos jelleggel más régiókból (Skandinávia, Kelet-Európa, Ázsia). Ennek okai között egyaránt ott találjuk az egyes országok filmkultúrái közötti eltéréseket, a gazdasági kapcsolatok és kiépült forgalmazási csatornák hiányát és a kulturális-ideológiai különbségeket is. A második világháború idején a filmkereskedelem Magyarországon is átalakult: míg az ellenségesnek minősített államok mozgóképei kiszorultak a filmpiacról, Németország és Olaszország pedig erősített a pozícióin.

Nemzetközi kihívások, hazai válaszok

Az iparművészet nemzetközi trendjei Magyarországon*

A Tanácsköztársaság bukása – még pontosabban: Horthy bevonulása Budapestre – éles cezúra a magyar képzőművészet történetében. A modernizmus – az avantgárd – pozícióit egyértelmű és jelentős vérvesztés érte azzal, hogy képviselőinek jelentős hányada emigrál. Kassák és köre (a *Ma* szerkesztősége) Bécsbe teszi át tevékenysége színhelyét, de távoznak az országból a magyar aktivizmus más képviselői is. Moholy-Nagy László (rövid bécsi kitérőt követően) Berlinben telepedik le, Tihanyi Lajos előbb a német fővárosban, majd Párizsban él, Nemes Lampérth József Svédországba megy, Mattis Teutsch János visszatér a trianoni döntést követően Romániához került Brassóba. A mintegy tucatnyi tagot számláló szellemi körből egyedül Kmetty János maradt idehaza. Hasonló eredményre jutunk a Nyolcak művésztersaság utóéletét vizsgálva is. A húszas években csupán Márfy Ödön és Orbán Dezső folytatja munkáját Magyarországon. Még a fenti mozgalmakhoz laza szálakkal kötődő (részben fiatalabb) alkotók közül is sokan választják az emigráns nehéz sorsát (például Péri László, Bernáth Aurél, Kádár Béla).

Az ideológiai tartalmakat – a képzőművészethez képest – inkább csak áttételesen közvetítő iparművészet területén nem zajlott le az említetthez hasonló, a szó eredeti értelmében vett szecesszió. Meghatározó személyiségeinek túlnyomó többsége nem érezte úgy, hogy helyzete az új viszonyok között ellehetetlenül, és ezért távoznia kellene az országból. Alighanem egyetlen szabályt erősítő kivétel Biró Mihály, aki a szociáldemokrata párthoz és 1919-hez köthető politikai plakátok tervezőjeként a fehérterror fenyegetésében magától értetődően vette a vándorbotot (s csak 1947-ben tért vissza Magyarországra). Kozma Lajos, a XX. századi magyar építészet és iparművészet legjelentősebb – már fiatalon rangot szerzett – egyénisé-

* Az elemzés a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskolán európai uniós támogatással megvalósuló kutatótevékenységnek az eredménye (TÁMOP-4.2.2/A-11/1/KONV-2012-0050-VIADUKT).

ge sem távozott, noha 1919-ben a Művészeti Direktórium tagja volt. Ha a szakma személyi összetételében Horthy hatalomra jutásával nem is következett be változás, annál jelentősebb volt a szemléleti irányváltás. Ez részben a kurzusváltással függ össze, részben a Monarchia felbomlásával.

Noha a kultúra irányítása a dualizmus korában önállóságot élvezett, a kiegyezéstől az első világháborúig tartó évtizedekben a magyar és az osztrák iparművészet sok szállal kötődött egymáshoz. Az építészetével-iparművészetével Európában az élenjárók közé tartozó Bécs nem csupán a struktúrában mutatott számunkra követendő példát, gondoljunk az osztrák minta nyomán megszervezett Iparművészeti Múzeum, Iskola és az Iparművészeti Társulat létesítésére. Nyugati szomszédunktól stílusban-formanyelvben szintén nem kevés inspiráció érkezett, és ennek jelentőségét – paradox módon – nem csökkenti az, hogy az 1873-as bécsi világkiállítás nyomán kap nagy lendületet a nemzeti karakterű magyar iparművészet megteremtésének programjával a hazai paraszti kultúra és népművészet tanulmányozása.

Trianon után ennek az igazodásnak az ereje az államközi szimbiózis megszűntével eleve csökkent. A kapcsolatok elsorvadásában azonban része volt annak is, hogy míg a „vörös Bécset” 1921-től szociáldemokraták vezették, Magyarországon jobboldali konzervatív rendszer épült ki. Az Iparművészeti Iskola élén ugyan nem következett be változás, 1925-ig továbbra is az 1917-ben kinevezett Gróh István festő- és iparművész vezette az intézményt, de az események ismeretében ezen nincs mit csodálkozni. Ahogy az igazgató maga számol be róla,¹ a Vasárnapi Kör tagjaiként ismert Antal Frigyes és Hauser Arnold 1919-ben komoly változtatásokra készülődtek. Tervük az volt, hogy „szétszedve egyes osztályait, bizonyos iparművészeti műhelyekhez fogják csatolni”. Sőt mint alább megjegyzi, a tanári kart is ki akarták cserélni, csak végül nem maradt idő elképzelésük megvalósítására, az iskola szellemiségének megújítására. Az, amit Gróh ezek után 1920-ban reformként jelent be,² különben is szinte formális. A felvételi vizsga megszigorítása nem hozott az oktatásban változást; a műhelygyakorlat bevezetése pedig lényegében kívánság maradt. S nem pusztán az ehhez szükséges infrastruktúra híján. A weimari Bauhaus, illetve a moszkvai Vhutemasz iskolában a kor vezető művészei, többek között Kandinszkij és Klee, illetve Rodcsenko és Tatlin a növendékeket merőben új vizuális nyelv alapján oktatták, merőben új típusú iparművészetre akkor, amikor a mi avantgárd alkotóink szinte kivétel nélkül elhagyni kényszerültek hazájukat. Jelképesnek is tekinthető, hogy az a Jaschik Álmos, aki 1919-ben az oktatás kíváncsú jövőjéről a legradikálisabb elképzeléseket vetette papírra és publikálta a szakma folyóiratában,³ nem kerülhetett vissza korábbi munkahelyére, a Székesfevárosi Iparrajziskolába. Ezért alapított tanítványai kérésére 1920-ban magániskolát. Számos,

¹ Gróh István: Az Országos Iparművészeti Társulat. *Magyar Iparművészet*, 1919, 65.

² Gróh István: Reformok az Iparművészeti Iskolában. *Magyar Iparművészet*, 1920, 11–12.

³ Jaschik Álmos: Tennivalók az iparművészet terén. *Magyar Iparművészet*, 1919/3–4, 5.

utóbb jelentős alkotóvá váló növendéke volt,⁴ köztük nem egy olyan, aki a konzervatív Iparművészeti Iskola ellenében vagy abból kiábrándulva ment oda tanulni.⁵

Idealizált képet adnánk a korabeli Európa szellemi életéről, ha azt sugallnánk, mintha az 1919-ben alapított Bauhaus és az egy évre rá megszervezett Vhutemasz iskola utóbb klasszikussá nemesedő, az akadémiai hagyományokkal radikálisan szakító oktatási programja lett volna az általános gyakorlat a fejlett országokban. Mintha tanárainak – legyen szó építésről, festőről vagy tárgytervezőről – avantgardizmusa kizárólagosnak tekinthető lett volna a húszas években, amikor a két intézmény működött. A progressziót leglátványosabban és leghatásosabban ez a két szellemi műhely képviselte – nem utolsósorban tanárainak művészi tevékenysége révén. De ma már, az elmúlt csaknem száz év nyújtotta történelmi távlatból, értékelnünk kell az útítársnak tekinthető szellemi mozgalmakat, irányzatokat és stílusokat is. Mivel velük szemben a hatalom részéről nem vagy alig nyilvánult meg ideológiai, illetve ízlésbeli kifogás, nekünk – az egyetemes tendenciák magyarországi jelenlétét elemezve – először ezeket érdemes szemügyre vennünk.

DEKORATÍV EXPRESSZIONIZMUS

Azt a stilizált neorokokó és neobarokk elemekből építkező – a belsőépítészetben és a könyvtervezésben kiteljesedő – iparművészeti irányzatot, amely a húszas évek első felében bontakozott ki és nyert teret Magyarországon, legnagyobb hatású képviselőjéről Kozma-barokk néven tartja számon a szakmai közvélemény. Ezt a formavilágot – az alkotó vitathatatlan virtuozitásának elismerése mellett – a művészettörténet-írás egészen a közelmúltig egyértelműen negatívan, a művész korábbi tevékenységéhez képest visszalépésként értékelte. Azonosult Kállai Ernőnek még a húszas évek derekán Kozma Lajosról írt (az építész albumának előszavaként németül megjelent,⁶ magyarul a *Nyugat* hasábjain is publikált) tanulmányának szigorú ítéletével. Eszerint az alkotó „a merkantil- és fináncburzsoáziának reprezentatív művésze (...) ez az impulzív, barokkos bőség, ez a ritmusokban, színekben és szép anyagokban dúskáló esztétika merőben ellene van a modern lakásképzés konstruktív és szervező elvének”.⁷

A fenti ítélettel már csak azért is könnyű volt az azonosulás, mert az 1920 után kiépülő új rendszer – legalábbis a római Magyar Akadémiát 1926-ban megszervező Gerevich Tibor fellépéséig – a neobarokk kultuszát tette hivatalos ízlésének szellemi alapjává. Könnyen lehetett tehát Kozma sajátos népi barokkját ehhez az állami kulturális politikához kapcsolni, és az így generált historizálás egyik meg-

⁴ Csillag Vera, Domján József, Erneyi Sándor, Hajnal Gabriella, Major János, Székely Péter (Pierre).

⁵ Fiora Margit, Kner Erzsébet, Kovács Margit.

⁶ Ernst Kállai: *Möbel und Raumkunst von Ludwig Kozma*. Leipzig, 1926

⁷ Kállai Ernő: Kozma Lajos. *Nyugat*, 1926/1.

nyilvánulásának tekinteni. A modernizmus nézőpontjából – különösen a kortársak szemében – szintén összemosódnak a frontvonalak. Ma már azonban – nem utolsósorban az újabb feldolgozásoknak köszönhetően – teljesebb és árnyaltabb képpel rendelkezünk a korszakról. Először is az vált nyilvánvalóvá, hogy Kozma vonzalma a barokk provinciális/népi változata iránt korábbi keletű, és nem korlátozódik a belsőépítészetre: ennek a gyomai Kner Nyomdához fűződő, jó egy évtizedes kapcsolatainak kezdetei a tízes évek derekára nyúlnak vissza. Mint a nyomdász írja az általa szerkesztett almanach előszavában: 1918 augusztusát együtt töltötték Selmebányán. Itt:

„Hosszú, néha hajnalig tartó beszélgetések során tárgyaltuk meg a tipográfia aktuális kérdéseit, és megbeszéltük azt az irányt, amely felé közös munkánkat el fogjuk indítani [...] megállapítjuk, mennyire lehet a barokk tipográfiai hagyományait a mai szedéstechnikával összeegyeztetni.”⁸

A fentiekből a programok különbsége is kikövetkeztethető. A neobarokk motivációja a múlt konzerválása volt, a hozzá kapcsolódó reprezentáció és újkatolicizmus ugyanis a feudalizmus erőinek restaurációját szolgálta. Kozma archaizálása mögött – legyen szó tipográfiáról vagy bútorművészetről – azonban olyan hagyomány rejlik, amely a jelenkori törekvések megvalósítását támogathatja. Ezt – többek között – az is megerősíti, hogy az övéhez hasonló stílustörekvésekkel olyan kultúrákban is találkozunk, ahol – egészen más politikai berendezkedés lévén – a világháborút követően éppenséggel balra nyitás történt.

Kozma neobarokkjának legközelebbi párhuzamaival Németországban és Ausztriában találkozunk. E téren a kutatás még csak megkezdődött, de már az első publikációk is arra hívják fel a figyelmet, hogy Kozma Lajos folyamatosan szerepelt munkáival a korabeli német szaksajtóban (az *Innen-Dekoration* 1929-ig nyolc különszámot jelentetett meg munkáiból),⁹ és az sem merő véletlen, hogy a már említett képes albuma Lipcsében jelent meg. Törekvéseivel nincs egyedül: László Pál, a pályakezdő Kovács Zsuzsa, Fábry Pál, Gróf József révén valóságos iskolája van annak a felfogásnak, amelyet kortársként a művészettörténész Ybl Ervin „germán országokban kifejlődött iparművészeti és dekoratív expresszionizmus” néven definiált.¹⁰ S amelynek ennél is több képviselője akadt Németországban és Ausztriában.

A tervező Kovács Zsuzsa egy valamivel későbbi írásában¹¹ – amelyben az „igazi modern” képviselőjeként ad áttekintést szakmájáról a Németországban tevékenykedő László Pál munkáinak kíséretében – ugyancsak arról értekezik, hogy a Bauhaus által koncepcionált stuttgarti és frankfurti világ mellett létezik egy másik

⁸ Kner *Almanach*. Gyoma, 1919, 16.

⁹ Reichart Dóra: Tradicionális és modern. In: Szerk. Horányi Éva: *Art deco és modernizmus. Lakásművészet Magyarországon, 1920–1940*. Az Iparművészeti Múzeum kiállítási katalógusa, 2012, 26.

¹⁰ Ybl Ervin: Az Iparművészeti Társulat jubiláris kiállítása. *Magyar Iparművészet*, 1925, 159–160.

¹¹ Kovács Zsuzsa: Világsemlélet mint stílus... *Tér és Forma*. 1931, 167–169.

építészet is. Ez a félmodern vagy félig értett modern, individualista lakberendezés szerinte Köln és a Rajna-vidék hozzá hasonlóan gazdag kereskedővárosaiban uralkodó. Neveket nem említ, de mi hozzátehetjük: képviselői – Otto Hitzberger, Eduard Pfeiffer, Leo Nachtlicht, Firtz August Breuhaus – a barokk és rokokó díszítőelemeket modern szellemben stilizáló, látványosan dekoratív formavilágot alakítottak ki. Még Olaszországban is létezett hasonló díszítő stílus, ha ereje – minden jel szerint – korántsem összehasonlítható a német nyelvterületével.

Hogy ki vagy mely kultúra volt a kezdeményező, jelen állás szerint – a vonatkozó kortársi dokumentumok és a történeti feldolgozások csekély száma folytán – aligha kibogozható. Nehezíti dolgunkat, hogy ennek az exkluzív díszítőművészetnek olyan osztrák mesterek is a kezdeményezői közé tartoznak – Dagobert Peche, Otto Prutscher –, akik az első világháborút megelőzően alakították ki művészetüket. Csakhogy míg Ausztriában Josef Hoffmann és bécsi Secession józan pragmatizmusa, utóbb a Josef Frank jelképezte szociális Werkbund-törekvésekkel szemben stílusuk kisebbségben maradt, Magyarországon a Kozma által emblematikussá tett expresszív neobarokk vált dominánssá a húszas években – amíg az évtized végén ki nem szorította az art deco, majd a szorosan a nyomában jelentkező modernizmus.

ART DECO

A funkcionalista esztétika a Bauhaus és a Vhutemasz műhelyeiben már gyakorlat, amikor az art deco színre lépett az 1925-ös párizsi nemzetközi ipari és iparművészeti kiállításon. Nálunk – történelmi körülményekkel magyarázhatóan – megfordult a sorrend. A dekoratív expresszionizmus könnyedén alakult át art decóvá, amely drága anyagokból egyedileg készült darabjaival szintén exkluzivitásra törekedett. A stilizálás is közös vonásuk, noha az ihlető forrás az új stílusban már más: benne a rokokó és a barokk elemeket jobbra klasszicista és empire motívumok váltják fel. Ezzel a mozgalmasságot visszaszorító higgadt előadásmódjával vált az art deco modern irányzattá, azaz befogadóvá a mértani felület- és tömegkezelés, illetve a korszerű anyagok és technológiák iránt.

Más okokból, mindenekelőtt a szecesszió és a biedermeier fegyvelmező hagyományainak tulajdoníthatóan, de Ausztriában is hasonló fejlődésmenet zajlott. Ezt példázza a Wiener Werkstätte, amelynek iparművészeti műhelyeiből már a húszas évek elején szép számban kerültek ki utóbb art decónak mondott darabok. A keramikus Gábor István 1920-ban maga is aktív tagja volt ennek az alkotóközösségnek, Herta Bucher, Sussy Singer és más alkotók társaságában ott készíthette korai korszakának legszebb edényeit és plasztikáit, amelyeket az akkor még nem létező magyar art deco előfutárainak tekinthetünk. Bizonyítottan bécsi darabot a kutatás eddig nem azonosított az életműben (amelynek tudományos feldolgozása várat magára), de nem kevés olyan munkát ismerünk tőle a húszas évek első

felől, amely kétséget kizáróan az ott megismert és elsajátított szellemet árasztja magából. Pályatársai – mindenekelőtt Gorka Géza és Zeisel Éva – csak az évtized végén kezdenek hasonló szellemben dolgozni. Közös azonban, hogy ez utóbbiak is a német nyelvterületen kapták az ösztönzést. Gorka ott tanult, Zeisel pedig előbb a hamburgi Haus Kunstkeramik, majd a schrambergi Majolika Fabrik műhelyekben dolgozott.

Az 1925-ös párizsi iparművészeti kiállításon az art deco már *in floribus* volt szemlélhető: Jacques-Emile Ruhlmanntól René Lalique-ig jelentős személyiségekkel és karakteres művekkel. Az esemény mégsem gyakorolt érzékelhető hatást a magyar szellemi életre, noha terjedelmes tudósítás jelent meg róla a szakma orgánumban, a *Magyar Iparművészet* egyik 1925-ös számában.¹² S a cikkben (az illusztrációkat is figyelembe véve) az irányzat majd minden meghatározó egyénisége szerepel.¹³ A látszólagos visszhangtalanság csak részben magyarázható azzal, hogy Magyarország – finansziális okok miatt – nem vett részt az eseményen. Még a stílus szülőföldjén, Franciaországban sem tudatosult a kortársakban, hogy egy új irányzat lépett színre. (Art decóról ugyanis csak visszamenőlegesen, a hatvanas évek derekától beszélünk.)¹⁴

Az art deco jelentkezése a maga korában nem kis részben azért nem volt érzékelhető, mivel legalább olyan erős szálakkal kötődött a múlthoz, mint a jelenhez. Másrészt az avantgárd többi irányzatától eltérően nem szerveződött mozgalommá, élén harcos vezetőkkel. Nem volt manifesztuma, folyóiratot sem szerkesztettek ilyen vagy hasonló néven. Az új ízlés- és formavilág a húszas évek elejétől fokozatosan nyert teret a művészeti szcénában, ahol aztán egészen a második világháborúig kitartott. Esetében uralkodó trendről már csak azért sem beszélhetünk, mert a francia példa elsősorban katalizátorként működött. A szecesszióból (egzotikummal fűszerezve) éppen úgy vezetett út az art decóhoz, mint a dekoratív válnó neobarokkból. Erre kell következtetnünk abból is, hogy noha 1928/29 fordulóján Kozma komoly inspirációkat nyújtó európai körutazást tesz (Németország mellett megfordul Svájcban és Párizsban is), de még ezt követően is készített neobarokk darabokat, mint ahogy már a húszas évek közepéről is származnak art decósnak tekinthető munkái.

Az ízlésváltás elhúzódásában szerepet játszik a magyar iparművészet német orientációja (pontosabban a másodlagosnak vélt francia fejlemények kezelése) mellett a vesztes háború és Trianon következményeként széthullott gazdaság kritikus állapota. A húszas évek első felében jelentős beruházásokra és megrendelésekre csak a tradicionális vagyonos rétegből – az arisztokráciából, illetve Kállai Ernő sza-

¹² Györgyi Kálmán: Párizsi nemzetközi iparművészeti kiállítás. *Magyar Iparművészet*, 1925/6–8. 103–118.

¹³ R. Lalique, J.-E. Ruhlmann, P. Follot, M. Dufrene, E. Brandt, D. Peche, M. Powolny, O. Strnad

¹⁴ Bevis Hillier angol művészettörténész 1966-ban Párizsban rendezett kiállítást *Les années '25. Art deco/Bauhaus/Stijl/Esprit Nouveau* címmel.

vaival, a „fináncburzsoáziából” – lehetett számítani. A citoyen vevőkör a bethleni konszolidáció eredményeképp csak az évtized második felében erősödött meg, végső soron ez hozott szemléletváltást a magyar iparművészetben. Az art deco ugyanis elsősorban a jómódú középpolgárság életformáját és annak részeként lakáskultúráját szolgálta a luxus ígézetével hódító, elérhető árú produktumaival.

A stílus még a társadalom alacsonyabb rétegeinek is kínált érzéki örömeket – gondoljunk csak a bizsukra vagy azokra a hollywoodi filmekre, amelyek sikeréhez nem kis mértékben járultak hozzá a benne látható ruhacsodák és varázslatos enteriőrök. (Az ekkor épült filmszínházak előcsarnokai is ezt a csillogó szellemiséget sugallják.) Az art deco művészetében a hasznosság éppen ezért csupán másodlagos szempont; lényege az atmoszférateremtésben rejlik, hogy a zord valóságot illúziókeltéssel feledtetni lehessen. Az illúziók világában ugyanis minden megtörténhet. Ezt szolgálják a legkülönbébb dísz tárgyak, amelyek magától értetődően erősítik meg az ötvösség és a kerámia pozícióit. Kertés villára nem mindenki gondolhatott, de a falra akasztható színes mázas cserépből, a hamu- vagy gyertyatartóként kerámia-, illetve kalapált fémplasztikából széles körben válhatott keresett árucikk.

A francia art deco kibontakozásához olyan nagyszabású beruházások járultak hozzá, mint az Orient express hálókocsijainak és a szállodaként is funkcionáló óceánjárók nagystílusú berendezése, intarziapannókkal és kristálycsillárokkal. Ezzel szemben nálunk Szablya-Frischauf Ferencnek az Árpád motorvonat tervezőjeként be kellett érnie a komfortot optikailag is megerősítő puhán decens formákkal. Hogy más példát említsek: a La Fayette áruház előcsarnokainak pilléreit a harmincas években Párizsban élő és dolgozó Báthory Júlia üvegkompozícióival dekorálták, miközben hasonló reprezentatív feladatokhoz iparművész idehaza nem jutott. Magyarországon az otthon tervezése és felszerelése maradt az irányzat szinte kizárólagos megnyilatkozási terepe. *Szép otthon, boldog élet* – 1935-ben ezen a címen rendezett az 50. születésnapját ünneplő Iparművészeti Társulat jubileumi kiállítást.

Az, hogy a magyar art deco – monumentális megbízások híján – a lakásra összpontosított, akár pozitív fejleménynek is tekinthető. Hasonló folyamattal ugyanis Olaszországban is találkozunk Gio Ponti jóvoltából, aki a múlt századi olasz design egyik meghatározó – ha nem éppen a legjelentősebb, mert a modern iparművészet teljes spektrumát átfogó – egyénisége volt. Nem érte be azzal, hogy a húszas években alkotott munkáival – bútorok, fémtárgyak és porcelánok egyaránt akadnak köztük – az art deco európai mércével mérve is vezető képviselői közé tartozott. 1927-ben Monzában – amely akkor a legjelentősebb nemzetközi seregszemléje volt az iparművészetnek – *Domus nova* címmel lakásenteriórt mutatott be, majd – ettől nem függetlenül – egy évre rá elindította a hamarosan az egész világon ismertté váló, ma is létező *Domus* iparművészeti folyóiratot.

BAUHAUSI FUNKCIONALIZMUS

Az olasz inspirációra később még visszatérünk; a központi tengely létrejötte révén már csak politikai okból is megnő a jelentősége a harmincas években. Egyelőre azt hangsúlyoznánk, hogy Gio Ponti a közép- és kispolgárság igényeire gondolt. Ezzel szemben a korabeli építészet legradikálisabb személyiségei, Gropiusszal, Mies van der Rohével, Le Corbusier-val az élen, egy svájci városkában, La Sarrazban 1928-ban a tömegépítészet programjának jegyében alakítottak szervezetet. A CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) a társadalom legnagyobb és legkiszolgáltatottabb rétegeinek, a nyomortelepeken élő városi munkások sanyarú életkörülményein kívánt változtatni azzal, hogy frankfurti kongresszusán az *Existenzminimum* (olcsó kislakás) megalkotására tett javaslatot. Az eseményre Gropius meghívta egykori tanítványát, Molnár Farkast, aki hat kollégájával és három minimállakás tervével utazott a Rajta-menti városba. Ezt követően alakult meg vezetésével meg a CIAM magyar csoportja, és ezzel hivatalos formában is kezdetét vette a modern építészet, vele a modern iparművészet története Magyarországon.

Molnár Farkas festőnek készült, majd a műegyetemre járt, de 1919-es tevékenysége miatt nem folytathatta tanulmányait. 1920-tól növendék volt a Bauhausban, ahol párhuzamosan foglalkozott képzőművészettel és építészeti tervezéssel. 1924-ben hazatért, minthogy azonban a Bauhausban szerzett oklevelét nem ismerték el mérnöki végzettségnek, újra beiratkozott a Műegyetemre, ahol 1928-ban kapott építész diplomát. Két évvel később saját tervezőirodát nyitott. A Bauhausban készült (a *Ma* folyóirat hasábjain publikált) grafikáival, aktív publicisztikai tevékenységével már a húszas évek derekától a bauhausi értelemben vett modern fel fogás képviselője, aki a harmincas évek elejétől mind építészeti és belsőépítészeti munkáival, mind szervezőként úttörő szerepet vállalt a funkcionalizmus eszméinek magyarországi meghonosításában.

Ha az art deco szülőföldje Franciaország, akkor a Bauhaus a fejlett német ipar mellett a korszerű iparművészeti képzésnek köszönheti létét. Ez utóbbiban államtitkárként egy bizonyos Peter Muthesius szerzett múlthatatlan érdemeket. Az angol *arts and crafts* mozgalom *guild*jének példája nyomán, a műhelymunka előtérbe állításával készítette elő a század első évtizedében az oktatásban azt a fordulatot, amelyet a Bauhaus utóbb kiteljesített. Mégpedig abban a kedvező társadalmi-politikai környezetben, amelyet a Weimari Köztársaság létrejötte teremtett a világháborút követően. Noha az iskola élén mindig építész állt (Gropiust Hannes Meyer, majd Mies van der Rohe követte), és elvi nyilatkozataiban is az építés fontosságát hangoztatta, az építészet ott csak történetének utolsó harmadában kapott kitüntetett szerepet. Jelentősége a huszadik századi iparművészképzés megújításában rejlik, amennyiben ez tekinthető – a moszkvai Vhutemasz iskolával együtt – az első olyan intézménynek, amely az oktatásban a hagyományos kézműves műhelygyakorlatról a nagyipari tervezőtevékenységre váltott. Ez nem egyszerűen szakmai

fordulat, egyszersmind világnézeti állásfoglalást is jelentett. A sorozatgyártással ugyanis magától értetődően együtt jár a széles tömegek számára elérhető, praktikus és olcsó árucikk. Az iskola – hivatalosan – politikailag semlegesnek tekintette magát, demokratikus szemléletével azonban egyértelműen baloldali programot vállalt, amiért a mind erőteljesebbé váló németországi jobboldal idővel egyre hevesebben támadta, majd a náci, amint hatalomra kerültek, bezárták az iskolát.

A Bauhaus a németországi viszonyok szerencsés alakulásának szülötte, de korántsem tekinthető pusztán a németek művének. Az angol inspirációról már volt szó. Közvetlen elődje az az iparművészeti iskola volt, amelyet a belga Henry van de Velde igazgatott 1907-től 1914-ig. Oktatói gárdájában pedig olyan kiválóságokkal találkozhatunk, mint a svájci Johannes Itten, az orosz Vaszilij Kandinszkij, a magyar Moholy-Nagy László. Abban, hogy az intézmény végül a formatervezés felé vette az irányt, nagy szerepe volt a holland de Stijl-mozgalomnak, amelynek prominens alakja, Van Doesburg a húszas években Weimarba tette át működése székhelyét. Inspirációi között a berlini orosz avantgárd központról – vezéregyénisége El Liszickij volt – sem feledkezhetünk meg, annál is kevésbé, mivel Moholy-Nagy sokat köszönhet ennek a szellemi körnek. Amikor tehát azt mondjuk, hogy Molnár Farkas a Bauhaus neveltjeként lett Magyarországon a modern építészeti gondolkodás szószólója, tudatában kell lennünk annak, hogy egy német székhelyű és vezetésű, de nemzetközi fogantatású és hatású szellemi áramlat meghonosítására vállalkozott. (Az art decóra ez kevésbé áll, noha az sem tekinthető olyan irányzatnak, amely egy helyről – nevezetesen Franciaországból – mintegy kisugározva nyert teret Európa más országában. Sok helyen, így nálunk is, nem kis részben spontán belső fejlődés eredményeképpen bontakozott ki.)

Molnár Farkas legismertebb – a szakirodalomban legtöbbet emlegetett és gyakran reprodukált munkája – egy ideálterv. Ez az úgynevezett *Vörös kockaház*, amelyet még növendékként készített 1923-ban. (Konceptióját megtartva, de valószínűs műszaki és funkcionális követelményekhez igazítva néhány évvel később meg is épült.)¹⁵ Az elnevezés aligha véletlen, pályájának ebben a szakaszában Molnár erős szálakkal kötődött a baloldalhoz. Nevéhez fűződik például az illegális kommunista párt legális folyóiratának, a *100%-nak* a címlapja. Cikkei mellett mindekelőtt persze a CIAM magyar körének vezetőjeként kifejtett tevékenysége tanúskodik indítékairól. Az általa vezetett csoport (fontosabb tagjai: Fischer József, Major Máté, Forbát Alfréd, Ráczy György stb.) ugyanis a harmincas évek elején több kiállítást rendezett,¹⁶ ahol fényképeken és statisztikai adatokkal dokumentálták a szörnyűséges magyarországi lakásviszonyokat a munkásság körében, másrészt a

¹⁵ Gábor Eszter: Molnár Farkas kockaházai. A „Rote Würfel”-től Heidegger Ernő balatonakarattyai nyaralójáig. *Művészettörténeti Értesítő*, 1981/4. 277–282.

¹⁶ A CIAM magyar csoportjának kiállításai: Háztartási és Lakberendezési Vásár (1931. ősz); Tamás Galéria (1932. március); Kézművesipari Kiállítás (1932. ősz).

kolház (kollektív lakóépület) tervével és egy mintalakás berendezésével alternatívát is fel kívántak mutatni.

A lakótelep-építésben az 1920–1930-as években Németország járt az élen, de a vele rokon kollektív ház gondolata a szovjet-orosz építészetben¹⁷ és Le Corbusier urbanisztikai elképzeléseiben¹⁸ fogalmazódott meg. Az előbbiről közvetlen információk – a bolsevizmust esküdt ellenségének tekintő kormányzat elzárkózása folytán – a háború előtti évtizedben csak elszórtan és német közvetítéssel érkeztek hozzánk. (Korábban inkább Bécsen vagy Berlinen keresztül.) A svájci-francia meszter hatásának azonban több jele is kimutatható. Breuer Marcell megfordult irodájában, bár az ő tevékenysége – az alig néhány hónapra szorítkozó 1935/36-os, Molnár Farkassal közös munkálkodástól eltekintve vagy azzal együtt is – nem része a magyarországi történeteknek, hacsak azt nem tekintjük jelenlétnek, hogy Molnár Farkas részben az ő bútoraival rendezte be az általa tervezett enteriőröket.¹⁹ Kósa Zoltán és ifj. Dávid Károly is dolgozott az építész párizsi műtermében, ez az adalék meg azért közömbös számunkra, mert egyikük sem foglalkozott tárgytervezéssel. Már szorosabban tartozik a témához, hogy a *Tér és Forma* hasábjain rendszeresen foglalkoznak nézeteivel.²⁰ Kozma Lajos pedig, amikor a húszas–harmincas évek fordulóján stílust vált, azt egyértelműen azoknak a daraboknak a hatása alatt teszi, amelyeket Le Corbusier Pierre Jeanneret-vel és Charlotte Perriand-nal közösen tervezett, és az 1929-es párizsi őszi szalonon mutatott be. Forgószéke, csővázás fotelja a nagy pályatárs hasonló konstrukcióinak közvetlen tanulmányozásáról tanúskodik. Ennél is lényegesebb a felfogásukban kimutatható rokonság. A jómódú vevőkör kíváncsiakhoz igazodó expresszív neobarokk és az art deco felől érkező Kozma ugyan átvette a modernizmusnak a típustárgy-tervezésre vonatkozó frazeológiáját (korszerű technológia, funkcionális konstrukció, dísztelen formaképzés), azaz stílusában messzemenően igazodott a Bauhaus-iskola látványvilágához, de természetes szövetségesének (az előbbi maximálisan takarékos és célratörő programjával szemben) Le Corbusier nagyvonalúan elegáns bútorművészetét tekinthetjük – akkor is, ha az lényegében egyetlen, bár sok darabból álló együttesre korlátozódott.²¹

¹⁷ Vö. A. Ol lakósejtekből álló lakóháza. Afanaszjev, Kirill: *Eszmék, tervek, épületek. Szovjet építészet 1917–1932*. Corvina, Budapest, 1977, 58–63. Szovjet kollektív ház.

¹⁸ Le Corbusier: *Egy 3 millió lakosú város terve, La Ville Radiuse*, 1935.

¹⁹ Molnár Farkas műteremlakása a Delej-villában, 1929; Endrődy-villa berendezése, 1932; munkáslakás ékezője, 1932.

²⁰ Komor János: Beszélgetés Le Corbusier-val. *Tér és Forma*, 1929/12.; Molnár Farkas: Das Werk Le Corbusier's 1910–1929. *Tér és Forma*, 1930/2.; Bierbauer Virgil: Le Corbusier új könyve (Précisions). *Tér és Forma*, 1930/12.; Le Corbusier–Pierre Jeanneret contra S. D. N. *Tér és Forma*, 1931/8.; Le Corbusier levele Alberto Sartoris-hoz. *Tér és Forma*, 1932/7.; Molnár József: Le Corbusier et Pierre Jeanneret: Oeuvres Completes, 1925–1931. *Tér és Forma*, 1932/7.; Le Corbusier Champs-Élysée-i... *Tér és Forma*, 1933/2.; Bierbauer Virgil: Le Corbusier legújabb műve: Croisade. *Tér és Forma*, 1934/1. 51–63.; Bierbauer Virgil: La Ville Radiuse. Le Corbusier új könyve. *Tér és Forma*, 1935/10.

²¹ Le Corbusier 1929-es őszi szalonon mutatta be alkotótársaival közös lakoszobáját és konyháját. Bútorokat csak kivételesen tervezett: az 1927-es stuttgarti Weissenhof-lakótelep villájába egy összezsukható ágyat, valamint szekrényt a marseille-i Unité d'habitation számára.

A korszak meghatározó iparművésze nem utolsósorban e hajlékony szellemiség révén Kozma Lajos volt. Vitathatatlanul virtuóz tehetség, akár műfaji sokoldalúságát, akár stiláris érzékenységét nézzük; de az is tény, hogy képlékenysége tette alkalmassá szerepének betöltésére. Személyében testesült meg az, hogy Magyarországon – politikai-ideológiai okok miatt – a modernizmus nem nyerhetett az egyetemes művészet történetében betöltött jelentőségével arányos teret. A konzervatív társadalmi berendezkedésből fakadó hazai szellemi légkör az art deco kibontakozásának kedvezett, amellyel kapcsolatban a hatalomnak nem lehettek és nem is voltak fenntartásai. Kozma érdeme és követői sikerének magyarázata, hogy e kézenfekvő formavilág elemeit felhasználva, progresszív törekvések is megjelentek a művészeti szcénában. Nem csökkenti kezdeményezésének jelentőségét, hogy ehhez a körülmények is kedvezően alakultak. 1927-ben Magyarország barátsági szerződést kötött Olaszországgal. Míg a nácik, hatalomra jutásukat követően, 1938-ban rendezett kiállításukkal elfajzott művészetnek (*entartete Kunst*) bélyegzik és ki is iktatják történelmükből a modernizmust, Mussolini fasiszta rendszerében a nívós art deco (Gio Ponti) mellett az ott racionalizmusnak nevezett funkcionalizmus sem minősült rendszeridegennek. Az e szellemben szervezett Gruppo 7 csoport 1926-ban alakult meg; legjelentősebb egyénisége a Le Corbusier szellemiségéhez közelálló Giuseppe Terragni volt (fő műve a comói Casa del Fascio), aki bútorokat is tervezett. Méghozzá a híres Zanotta cégnek olyan acélpántos támlás székeket, amelyek analógiái Kozma legismertebb darabjai közé tartoznak, és ekként példázák az itáliai modernizmus megtermékenyítő hatását a magyar belsőépítészetre. Hasonló szintézisre analógia ugyanekkor a Gerevich Tibor kezdeményezte „római iskola” képzőművészeinek klasszicizmussal konszolidált – társadalmi programjától megfosztott, így eleve formálissá degradált – modernizmusa.

A lényegen – a modernizmus magyarországi számkivetettségén – ez az epizód sem változtatott. Hiába tanult a Bauhausban több mint egytucatnyi magyar,²² nem (vagy alig) volt lehetőségük arra, hogy az ott elsajátított elveknek a gyakorlatban érvényt szerezzenek. Építésként Molnár Farkas állami megrendeléshez nem jutott. Breuer, hogy a par excellence iparművészekre térjünk, végül külföldön folytatta életművét: alumíniumvázas bútorait a svájci Wohnbedarf, plywood darabjait pedig az angol Isokon forgalmazta. A fémműves Pap Gyula felhagyott a tervezéssel: idehaza festőként folytatta pályáját. A textiles Berger Otti és a bútorokat is rajzoló Weininger Andor ugyancsak idegenben alkotott tovább. Azok, akik hazatértek, a képzőművészetet vagy a fotográfiát választották. Bortnyik Sándor, minthogy 1924/25-ben Weimarban élt és dolgozott plakátgrafikusként, közvetlen ismeretekkel rendelkezett a Bauhausról. Noha nem szemlélte kritikátlanul mindazt, amit ott látott, Magyarországra visszatérve 1928-ban Műhely néven magániskolát alapított.

²² Bánki Zsuzsa, Berger Otti, Blüh Irén, Breuer Marcell, Fodor Etel, Johan Hugó, Kárász Judit, Molnár Farkas, Neugeboren Henrik, Pap Gyula, Schwartz István, Stefán Henrik, Téry Margit, Weiner Tibor, Weininger Andor.

Írásban is rögzített elképzelése szerint ez a Molnár Farkassal közösen tervezett intézmény lett volna a „magyar Bauhaus”. De ebből a nagyszabású tervből csupán egy grafikai műhely valósulhatott meg; igaz, olyan leendő nagyságok kaptak itt életre szóló útravalót, mint Csillag Vera, Vásárhelyi Győző (a későbbi Victor Vasarely) vagy Szántó Tibor. A magyar ipar termékei között funkcionalista munkákkal elvétve találkozunk. A kerámia- és üvegiiparban a giccsbe hajló naturalisztikus vitrin-tárgykultusz dívik. Még az art deco is ritka például Herenden. Mutatis mutandis vonatkozik ez a pécsi Zsolnay, Hollóháza és a kőbányai Gránitgyár néhány szép sorozatára/készletére. Szabályt erősítő kivételek a csővázak és (ritkábban) hajlított bútorok meg a járművek. Legjobb esetben is az art deco a domináns, amely különösen a rádiószekrények (a külföldet megjárt Bozzay Dezső) és a plakátok között (a Németországból hazatért Bortnyik Sándor, Berény Róbert, valamint Bottlik József, Irsai István jóvoltából) tudhat magáénak jó néhány artisztikus munkát. Nem sokáig, mert a harmincas évek derekán – nem függetlenül az olasz- és a németországi fejleményektől – két új ízlésirány tör magának utat: a népiesség és a neoklasszicizmus.

NÉPIESSÉG ÉS NEOKLASSZICIZMUS

A népművészet hatása – kisebb-nagyobb méretékben – folyamatos a két háború között a magyar kultúrában. Zenében, irodalomban, az iparművészetben is. Már a Kozma-barokk kapcsán érzékelhető a jelenléte, mert az építész-dekoratőr fő ihlető forrása a stílus provinciális – tehetséges parasztemberek által művelt – változata. A népművészet színes és dekoratív előadásmódja azonban inkább csak a harmincas években válik figyelemre méltó trenddé – nem elsősorban a bútorművészetben, sokkal inkább a textil és mindenekelőtt a kerámia műfajában. Az előbbiben falikárpitjai révén Pekáry István, szövetei jóvoltából P. Szabó Éva munkásságát kell reprezentánsnak tekintenünk, az utóbbiban a korszak mind a három vezető keramikusa (Gádor István, Gorka Géza, Kovács Margit) egész sor munkával tűnik ki. S mellettük mindenképpen említést érdemel Lukáts Kató hasonló szellemű csomagolásai-val, illetve férje, Kaesz Gyula bútoraihoz készített intarziaterveivel.

Ennek a népiességnek nem sok köze van a nép valóságos viszonyait feltáró falukutató szociográfiai mozgalomhoz, legkevésbé annak irodalmi és szociofotós változatához, amelyet viszont e nemből a kor legfontosabb eredményei között tartunk számon. Szabó Zoltán például egyértelműen hamis és álságos fejleménynek minősíti azt a fajta tevékenységet, amely a háziipari szövetkezetekben bontakozott ki,²³ és amely aztán a Gyöngyösbokréta mozgalomba torkollott. A népi díszítőkultúra legjobb esetben – ezt mi tesszük hozzá – egzotikumával és stilizáló karakteré-

²³ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Budapest, 1938.

vel vált sok munka tanúsága szerint jellegzetes a magyarországi art deco járulékos esztétikai elemévé. Élő népművészet, még kevésbé parasztművészet a legfejlettebb európai országokban már a modernizmus kibontakozásakor – a XIX–XX. század fordulóján – sem létezett, következésképp ilyen jellegű inspirációról nem beszélhetünk. De ha a népművészetet mint sok évszázad tárgyformáló tanulságait érvényesítő archaikus kifejezési formát tekintjük, akkor azért nem feledkezhetünk meg arról, hogy a modern művészet előfutárai és első nagy alakjai – Gauguintól Picassón át a német expresszionistákig – sokat merítettek a prehisztórikus művészet legkülönbözőbb megnyilvánulásából. A naiv művészet már a proto art decóban felbukkant (Gyagilev a társulatának nemcsak Picassótól rendelt díszletet, hanem André Bauchant-tól is).²⁴ Az úgynevezett östehetségek harmincas évekbeli kultusza szintén erősítette nálunk a népművészet kései (XIX. századi) formuláinak felhasználását az art deco iparművészeti produktumaiban. A kevésbé fejlett régiókban – Itáliában például – szintén akad erre példa. Akármilyen paradoxon is, éppúgy erősítette pozícióját a németellenességgel is kacérkodó hazai nacionalizmus, mint a náci ideológia által gerjesztett faji gondolkodás.

A neoklasszicizmus – megkülönböztetendő XVIII. századi elődjétől²⁵ – a harmincas évek derekától egyfajta birodalmi stílusként alakult ki az európai diktatúrákban. Erőt és optimizmust sugárzó plasztikai nyelvezete az antik kultúra klasszikus formavilágát töltötte meg a futurizmus múltat eltakarító harcok dinamikájával. A képzőművészetben – azon belül is a politikai vonatkozású köztéri szobrászatban – volt jelentős irányzat, az iparművészet területén egyetlen műfajban mutatható ki jelenléte. A plakátgrafikában, ahol – szelídített változatban – a fürdőket és más idegenforgalmi nevezetességeket reklámozó darabokon találkozunk vele.

*

Az 1920 utáni restauráció megerősítette a kiegyezéstől az első világháborúig domináns *hivatalos* stílus, a historizmus pozícióit a társadalmi elit (az arisztokrácia) életformájában, illetve a volumenében igencsak jelentős egyházművészetben. Az úgynevezett keresztény középosztály berendezőkultúráját követendő mintaként ez a konzervatív ízlésvilág határozta meg. Mint fentebb láttuk, a két háború közötti magyar iparművészeti kultúra elvben ugyan nyitott volt: minden fontos nemzetközi irányzat megjelent benne, de érvényesülésük rendkívül szűk körre – a művelt polgárságra és a progresszív értelmiségre – korlátozódott. Ausztria korábbi dominanciája elsősorban a historizálásban érvényesült, ebben az időszakban a német és az olasz iparművészet hatása már erőteljesebb. E preferencia mögött a Monarchia felbomlása, majd a Horthy-rendszer külpolitikai tájékozódása húzódik

²⁴ Oto Bihalji-Merin: *A naivok festészete*. Gondolat, Budapest, 1984, 60.

²⁵ A magyar szakirodalom a közelmúltig klasszicizmusnak nevezte ezt a stílust, amelyet a nemzetközi szakirodalom *neoclassicism*ként tart számon

elszigeteltségének feloldására. A kor legprogresszívebb iparművészeti műhelyének, a nagyiparral szövetkező és ezért keletkezésében eleve demokratikus Bauhaus el-
képzelései – az 1919-es kultúrbolsevizmus szellemi utódáramlatának minősülve –
politikai-ideológiai okokból törvényszerűen marginálisak maradtak a konzervatív
Magyarországon. Az intézményben tanult és tanító magyarok többsége idegenben
hozta létre életművét, hazatért, illetve itthon nevelkedett képviselői legfeljebb egy
újdomságok iránt fogékony vékony rétegben számíthattak érdeklődésre/támogatás-
ra. A maguk fórumain (*Munka; Tér és Forma; Magyar Grafika; 100 % stb.*) írásban
többé-kevésbé szabadon megnyilvánulhattak, terveik azonban legjobb esetben is
töredékesen valósulhattak meg. Az iparművészet számára hátráltató tényező volt
az ország gazdasága is, amelyet a húszas évek első felében a trianoni döntés, majd az
1929–1933-as világválság következményei súlyosan érintettek. Ily módon a korszak
első felében a barokk elemeit is felhasználó dekoratív expresszionizmus, a máso-
dikban a modernizmus eszméivel inkább csak kacérkodó art deco nyert teret. Ez
utóbbi nálunk ugyancsak deformálódva konszolidálódott: elsősorban a dísz- és a
vitrintárgy műfajában érvényesült, az újnépesség stíluselemeivel keveredve.

Honnan érkezett a divat a két világháború között?

„Az asszony fontos problémája: Londonban a sport, Párizsban a szerelem, Berlinben a cocain – és Pesten a divat”¹

A tanulmány tárgya a két világháború közötti időszak magyar divatéletének, az azt ért külföldi hatások elemzése. Elsőként bemutatja a nemzetközi divatközpontokat és azokat az ottani tervezőket, akiknek munkássága meghatározónak bizonyult. A második részben mindezek magyarországi megjelenését: a divatlapokat, divatírányító személyiségeket és divatközvetítő budapesti salonokat tárgyalja. Ezenkívül a divatkövető megrendelők, vásárlók helyzetét is számba vesszük. A tanulmány a női divatra összpontosít, mert a férfiföltözködés a korszakban kevésbé látványosan változott, a ruhák értéke éppen a minőségben, tartósságban rejtett. A cikk forrása elsősorban a korszak divatlapjainak és szakmai folyóiratainak írott és képanyaga.² A kettő összevetése is szükséges, hogy rá lehessen mutatni a különbségre a lapokban bemutatott, illetve ténylegesen kapható modellek között.

DIVATVILÁG

A divat változása felgyorsult a XIX. században az iparosodás, a nagyvárosok kialakulása, az utazás lehetősége és a (divat)lapok elterjedése által. 1868-ban alakult ki Charles Frederick Worthnek köszönhetően a párizsi vezető szabócégeket tömörítő

¹ Báró Madarassy-Beck Zsuzsanna Mária írása, I. *Színházi Élet*, 1925/52., 226.

² A levéltári anyag hiányos. A Nőiszabók Ipartestületének bizonyos iratai maradtak meg (Budapest Főváros Levéltára – BFL). Az ipari minisztérium valamennyi anyaga megsemmisült (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – MNL OL). A Nőiruhakészítők Országos Szövetsége (NOSZ) iratai sem lelhetőek fel az egyesületi anyagok között (BFL).

zárt kamara, a Chambre Syndicale – vagy ahogy a magyarok nevezték, a „szindikátus” vezetésével az a rendszer – az *haute couture* –, amelynek megfelelően évente először kettő, 1911-től, tehát a két világháború közt is négy (tavaszi, őszi, és két, ún. „demi”, azaz köztes) kollekciót mutattak be a párizsi szalonok. A párizsi divatszabók rendszeresen vásároltak divatrajzokat, terveket művészekről, rajzolóktól, akik jó szemmel járták a várost, újdonságok után kutatva.³ A tervek „lefordítása”, tényleges megvalósítása a divatházakban a névadó tervező/tulajdonos, az üzletvezető és a főszabász közös irányításával történt.⁴ Jelentős szerepe volt az utólagos kézi díszítéseknek (hímzések, gyöngyözések, művirágok, applikációk) készítése, amire külön szakosodott cégek, szakemberek voltak.

A bemutatókra ellátogattak a potenciális, megfelelő anyagi háttérrel rendelkező vevők – a bejutáshoz ugyanis bizonyos számú modell árának előzetes megfizetését kívánták meg, mely összeg levásárolható volt –, a divatújságírók és a külföldi szalontulajdonosok, akik a kiválasztott modellek elkészítésének „jogát” szerezhették meg – jelentős összeg fejében.⁵ Az 1960-as évekig ugyanis nem a készruha-árúsítás, hanem a sok kézimunkát igénylő méretre készíttetés dominált, bár ekkor már fokozatosan erősödött a konfekcióipar. Így vált fogalomná a párizsi divat, divatiparra pedig a világ irányítójává a XIX. században.

DIVATVÁLTOZÁSOK

A két világháború közötti időszak az *haute couture* fénykora volt, a divatváltozások szezononként is szembeötlőek voltak. Néhány évente azonban egészen feltűnő formai változások is megfigyelhetők, így a ruhákat sokáig hordani nem lehetett. Erre a gyors változásra válaszul volt olyan népszerű például 1926 után a Chanel által propagált, azóta ikonikussá vált „kis fekete”, vagy a konzervatívabb, időtlen angol kocsitűm, kisebb kiegészítőkkel variálva.

A húszas évek első éveiben még lábszárközépig ért a szoknya, ami legrövidebb 1925/26-ban, a fiús „*garçonne*”⁶ divat csúcspontján volt. A mell és a derék az egész korban eltűnt az egyenes, zsákuszabású felsőrész alatt. 1927 után ismét hosszabb lett a szoknya, romantikusabb a megjelenés, és ez a tendencia folytatódott a harmincas évek elején, körülbelül 1933-ig.

³ Az ismert magyar fotográfus, Angelo (Funk Pál 1894–1974) az I. világháború után Párizsban szintén élt divatrajzok eladásából, kreációi a *Színházi Élet*ben is megjelentek. L. pl. *Színházi Élet*, 1918/16., 32.

⁴ Szécsi-Hacker József: A divatról. *Színházi Élet*, 1918/2., 33–35. A szerző az I. világháború után a *Magyar Divatipar*ban is elsőként számolt be az aktuális párizsi divatról. Párisi levél. *Magyar Divatipar*, 1920/11., 3.

⁵ Ingrid Loschek: *Reclams Mode- und Kostümlexikon*. 2. kiadás. Philipp Reclam jun. GmbH&Co, Stuttgart, 2005, 244.

⁶ Victor Margueritte francia író 1922-es, azonos című regényében szereplő fiús, önálló lány.

1930-ban a derékvonal visszakerült a helyére, és a divatos sziluett karcsú csípőt is követelt: a fogyókúra és a rugalmas fűző⁷ elengedhetetlen volt. 1934–1936 között a modern, sportos nőideál és a rendkívül karcsú vonal lett divatos, amelyet geometrikus szabásvonalakkal emeltek ki. 1937-től már jól látható a vamp, a keményebb, csábító nő ideálja, ekkor lett jellemző a széles válltömés, a szoknya ugyanakkor fokozatosan rövidült.

A háborús időszak egyre szűkítette a divat mozgásterét, a ruhák is egyszerűsödtek. Divat volt a kosztüm térd alá érő szoknyával, turbánnal vagy fátylas kalappal, telitalpú cipővel. 1943/44-ben egyfajta új romantika, nőiesség jelent meg ott, ahol még egyáltalán beszélhetünk divatról: lágyabb, húzott szoknyák, puffos ujjak, ráncolások adták a sziluettet.

A VILÁG DIVATKÖZPONTJAI

Párizs

A párizsi divat elsődleges szerepet töltött be a világ divatéletében, a szabók a divat „ősforrásának” is emlegették, ahová elutazni létszükséglet volt. A két világháború közötti időszak leghíresebb francia divatházai közé egy darabig még a háború előtti „nagyok”: Paul Poiret, Jacques Doucet, Madame Paquin és a Worth divatház, később Gabrielle (Coco) Chanel, Jeanne Lanvin, Madeleine Vionnet, Jean Patou, Edward Molyneux és Lucien Lelong tartoztak. Hozzájuk csatlakozott a harmincas évektől Chanel vetélytársa, Elsa Schiaparelli⁸ és Alix Grés, valamint az évtized végén Cristobal Balenciaga. Az anyaggyártók és importőrök is Párizshoz igazodtak, onnan rendeltek, hasonlóan a kiegészítőkészítőkhez, különösen a kalaposokhoz. A kalapdivat elengedhetetlen része volt a korszaknak, szinte a ruháknál is gyorsabban változott, hiszen olcsóbb lehetőséget kínált az öltözködés megújítására. A divatékszerek is a korszak – főként a harmincas évek – fontos kellékei voltak, készítésükben és terjesztésükben élen járt Gabrielle (Coco) Chanel.⁹

A húszas években Párizs egyeduralkodó volt, az évtized nőideálját és öltözködését is ott kreálták. Az 1929-es világválság a francia divatipart is súlyosan érintette: a főképp az amerikai vevők kiesése miatti csökkenő kereslet hatására például 1935-ben a munkanélküliek száma a divatiparban elérte a 10 000-et, a veszteség pe-

⁷ A divatfűző-készítők saját ipartestületet alakítottak, így védekezve a „kontár” gyógyászati fűzőkészítőkkel szemben.

⁸ Első darabjait 1927-ben készítette, szalonját 1928-ban nyitotta meg. Emma Baxter-Wright: *The little book of Schiaparelli*. Carlton Books Ltd., London, 2012, 22.

⁹ Divatékszerszalonját 1924-ben nyitotta meg. Amy de la Haye: *Chanel*. V&A Publishing, London, 2011, 51.

dig a 2 milliárd frankot.¹⁰ Válaszul a tervezők bonyolult szabású ruhákat kreáltak, és jobban üldözték a modellkopírozást (azaz gyors lemásolást, utánzatok gyártását) – kevés sikerrel, mert még a divatvilág központjában, a Rue du Faubourg Saint-Honorén is működött ismert és sikeres másoló cég.¹¹ Megdrágították a modellek árát, és szigorúbb feltételeket szabtak¹² a divatbemutatók megtekintéséhez is. Több ok vezetett oda, hogy a harmincas években Párizs mellett megerősödtek más központok is. Közülük a válságon kívül legjelentősebb a hangosfilmek elterjedése volt.

London

Az angol divat a XIX. század eleje óta elsősorban a férfiak számára volt mérvadó, lényege a tökéletes szabás kiváló minőségű gyapjúszövetből. A férfi „munkaruha” női változata volt az angol kosztüm, amelyet eleinte dolgozó nők hordtak, de a két világháború közötti években a legkedveltebb nappali, délelőtti viseletté vált. Ez az öltözködés azonban kevésbé volt divatfüggő, kidolgozása, varrásának technológiája inkább magas szintű mesterségbeli tudást igényelt. A szabóságok is eszerint oszlottak meg: angolos, illetve franciás – azaz könnyebb anyagból, több díszítéssel, mindig az aktuális divat formái szerint készült, látványosabb – ruhákat varrtak.

Az angol divattervezés a harmincas évektől kezdett megerősödni. Elsőként Norman Hartnell vált ismertté, és hamarosan a királyi család szállítójává. Hozzá és a Párizsban (is) tevékenykedő Edward Molyneux kapitányhoz csatlakozott Victor Stiebel, Digby Morton, Giuseppe Matli, Peter Russell. Rajtuk kívül jelentős, vízálló sport- és szabadidő-ruházatot gyártó cég volt a Pringle, a Burberry, a Barbour és az Aquascutum.¹³ Ezek a nevek – Molyneux kivételével – alig voltak ismertek Nagy-Britannia határain kívül.

A két világháború közötti férfidivat irányítója Edward angol trónörökös volt. 1937-ben kötött házassága – ami miatt lemondott a trónról – nagy feltűnést keltett, és felesége, az amerikai Mrs. Wallis Simpson is azonnal divatirányítónak vált. Világoskék – Wallis-kék –, sokat másolt esküvői ruháját a Párizsban dolgozó, szintén amerikai származású Mainbocher¹⁴ készítette, aki így Európa-szerte népszerűvé vált. Kedvencei közé tartozott Elsa Schiaparelli is, akinek sok igen feltűnő – például Salvador Dalíval közösen tervezett, hatalmas festett rákkal díszített – ruháját viselte.¹⁵

¹⁰ Ingrid Loschek: *Mode im 20. Jahrhundert – Eine Kulturgeschichte unserer Zeit*. Bruckmann, München, 1995, 122.

¹¹ Madame Doret cége. Valerie Mendes–Amy de la Haye: *Fashion since 1900*. 2. kiadás. Thames&Hudson Ltd., London, 2010, 72.

¹² Előzetes bejelentkezés, igazolvány, vásárlási kötelezettség szigorítása.

¹³ Mendes–de la Haye, 2010, 77–78.

¹⁴ Main Rousseau Bocher (Chicago 1890.–München 1976).

¹⁵ Baxter–Wright, 2012, 74.

Amerika

Amerika a húszas években a fiatal, sportos nőideál, a flapper révén került be a magazinokba. Itt lényegesen több volt a dolgozó nő, aki kényelmes, egyszerű viseletet hordott, és ugyanez kellett a népszerűvé vált utazáshoz is, ezért nappalra nem is tartották fontosnak a máshol elengedhetetlen délutáni ruhát.¹⁶ Amerika önálló divatja azonban ekkor még nem volt mérvadó – főleg nem a külföld számára.

A harmincas évek elején, a válság után az amerikaiak elmaradtak a párizsi szalonokból, ahol addig a legnagyobb megrendelők közé tartoztak. Ráadásul annak is szüksége volt ruhákra, aki nem tudott luxusdarabokat vásárolni Párizsban, ezért a jó minőségű, de gazdaságos konfekcionálásban – ez a későbbi *ready to wear*, vagy *pret-à-porter* – is úttörő volt Amerika. Hamarosan több párizsi kreátor¹⁷ is követte a példát.¹⁸ Az amerikai divatlapok, mint a *Harper's Bazaar* és a *Vogue* is hozzájárultak a tervezők nevének megismertetéséhez. Ekkor vált ismertté az államokban Claire McCardell, Hattie Carnegie, Omar Kiam, Richard Heller, Elizabeth Hawes, Jessie Franklin, Muriel King, Valentina, Leslie Morris és Dorothy Shaver.¹⁹

Amerika a hangosfilm elterjedésével egyre erőteljesebben befolyásolta a szépségideált és a divatot. A karcsúság, az arcápolás és a smink terén övé lett a vezető szerep, kb. 1935-től a nőideál már egyértelműen ennek hatása volt. A jelmeztervezők, legismertebbként Adrian,²⁰ valamint Travis Banton és Edith Head hatással voltak a divatra, még Párizst is inspirálták, hiszen a filmekben látott öltözékeket, stílust a vevők szerették volna viszontlátni a kollekciókban. A filmsztárok közül a húszas években Louise Brooks, majd Greta Garbo, Marlene Dietrich, Mae West, Joan Crawford divatjelenséggént is szerepelt az újságokban.

Bécs

A szintén Párizshoz igazodó, de konzervatívabb bécsi divat jelentősége a Monarchia idején lényegesen nagyobb volt, sokan oda jártak vásárolni a környező országokból is. A két világháború között azonban kevésbé volt mérvadó. A bécsiek is utaztak Párizsba, de visszafogott ízlésüknek az ottani divat nem igazán felelt meg. A Bécsi Divat Társaságot (Wiener Modellgesellschaft) ezzel szemben saját tervezésű ruhák készítésére alapították a korszak kezdetén, a cégnek saját, elegáns üzlete is volt.²¹

A harmincas években megerősödtek a bécsi divatcégek, 1933-ban divatkiállítást is rendeztek.²² Ezen „*haute couture* szalonként” szerepeltek a Bittmann,

¹⁶ *Színházi Élet*, 1931/7., 95.

¹⁷ Pl. Jean Patou, Elsa Schiaparelli

¹⁸ Charlie Scheips: *American Fashion*. Assouline Publishing, New York, 2007, 13.

¹⁹ Scheips, 2007, 14. és Mendes-de la Haye, 2010, 62. és 78.

²⁰ Adrian Adolph Greenberg, később Gilbert Adrian.

²¹ Gerda Buxbaum: *Mode aus Wien 1815–1938*. Residenz Verlag, Salzburg und Wien, 1986, 203.

²² Kiállítás 1933. május 27. és június 12. között a Neue Burgban. Buxbaum, 1986, 198–199.

Philipp Blum, Berta Farnhammer, Heinrich Grünbaum, a Grünzweig, Habig, Hauck-Krisper, Huppert, S. Löwy, Old Bond Street (Heinrich Neumann), Harpner-Schwarz, Klara Haas, Humhal, a híres – és mai napig létező – Knize és a Kriser, M. Neumann, Stone&Blyth, Ungar és Zwieback cégek. „Modell-couture”²³ szalon volt ugyanekkor a Gerstl&Laderer, E. Grünwald, Jacobson, Kuschnitzky&Gerstl, Weiss&Kraus. 1938-ban – német mintára – létrehozták a Haus der Modét²⁴ új modellek kidolgozására és divatbemutatók szervezésére.²⁵ Az Anschluss után azonban a fejlődés itt is megakadt.

Berlin

Berlin mint divatközpont a külföld számára kevésbé volt mérvadó, konfekcióipara azonban jelentékeny volt már az első világháború előtt is.²⁶ Ez azonban nem sokat számított a jól öltözködő közönség szemében, az exkluzív, méretre készült darabok korában. Az első világháború után a franciák ellenségesen tekintettek a németekre, és nem engedték be őket a bemutatóikra. Ugyanakkor a németek büszkesége sem engedte volna, hogy másolják a párizsi divatot. A berlini szabócégek inkább saját útjukat járták, legfeljebb inspirálódtak a francia újdonságokból. Az ismert cégek közé többek közt a Gerson, Gerstel, Alfred-Marie, Friedländer, Götz, Marbach, Latz, Manheimer, Grete Mosheim tartozott, és néhány bécsi céget, így a Drecollt, valamint a Wiener Werkstättet is elfogadták. A húszas évek elején divathetét, 1922-ben divatrevüt rendezett Berlinben a Német Divatipari Szövetség.²⁷ Divatlapjaik voltak a *Bazar*, a *Die Dame* és a *Styl*.²⁸ Az arisztokrácia mellett a német filmgyártás megerősödésével a színésznők²⁹ is divatirányító szerepet töltöttek be.³⁰ 1938-ban számos divatház bezártak, ekkoriban vezetőnek a Marbach, Regina Friedländer, Hilda Romatzki és a Schulze-Bibernell divatcégek számítottak. A párizsi divat ezután – paradox módon – nagyobb szerephez jutott Németországban, legalábbis a lapokban és a divatos színésznők ruhatarában.³¹

²³ Ez a francia „kreátor” megfelelője: aki nem tud megfelelni a Chambre Syndicale magas minőségi és gyártási előírásainak, de jó minőségben dolgozó, egyedi darabokat készítő divatszabóság.

²⁴ Haus der Mode.

²⁵ Loschek, 1995, 126.

²⁶ F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok*. Gondolat, Budapest, 1989, 127–128.

²⁷ Verband der deutschen Modeindustrie.

²⁸ Loschek, 1995, 71–72.

²⁹ Pl. Luise Ullrich, Paula Wessely, Lil Dagover, Lilian Harvey, Zarah Leander.

³⁰ Loschek, 1995, 122.

³¹ Loschek, 1995, 126.

A magyar divatipar a két világháború között

„A divatot Párizsból, New Yorkból, részben Londonból, sőt Hollywoodból is irányítják. A pesti nők és azok öltöztetői: a pesti szabók a legtöbb modellt csak némi, vagy éppen lényeges változtatással fogadják el. Köztudomású, hogy van egy külföldön is elismert, kiforrott és lehiggadt »pesti ízlés«.”³²

Párizs divatirányító szerepe miatt a többi országban, így Magyarországon sem alakult ki igazán művészi divattervezés, a harmincas éveket megelőzően ez nem volt elkülönült foglalkozás. A szabók identitására jellemző, hogy magukat iparosnak tekintették, akiknek „tudománya” a kivitelezés tökéletes minőségében, szabásminták készítésében, illetve azoknak a megrendelő alakjára való igazításában rejlett. A szabályozás is kisiparosként kezelte őket függetlenül attól, hogy az ún. „nagy szalonok” tulajdonosai valójában jelentős munkaadók voltak. Tevékenységük az ipari miniszter és az iparkamarák – esetünkben a Budapesti Nőruha Készítők Ipartestülete – irányítása alá tartozott, utánpótlásukat ipariskolában képezték, és mestervizsga letétele után válhattak önállóvá, később aranykoszorús mesterré. A házivarrónőket, képesítés nélkül dolgozókat a két világháború között „kontárnak” minősítették, akiknek működését a szakma minden módon igyekezett ellehetetleníteni. A vezető ruhaipari cégek főnökei 1918 végén, a háború és a forradalmak okozta nehéz helyzetük javítására összefogtak, és létrehozták a Nőruhakészítők Országos Szövetségét (NOSZ). Elnökké elsőként Holzer Sándort, 1932-ben helyette Girardi Tibort – két patinás cég vezetőjét – választották. 1919 végén jelent meg lapjuk, a *Magyar Divatipar* első száma, amely ettől kezdve 1938-ig folyamatosan, majd 1943–1944-ben ismét tájékoztatót a női szabóságok életéről, problémáiról – és sikereiről. 1920. március 7-én pedig „új divatipari egyesület alakult Budapesti Gépi-Kézihímzők, Gombkészítők, Ajourozók és Rokonszakmabeliek Egyesülete néven”,³³ mely később saját ipartestületté alakult³⁴ – jelezve a díszítések készítőinek jelentőségét a korszakban.

A művészeti képzés, divatrajz és -tervezés csak kis részét jelentette a tanulási és munkafolyamatnak. Volt azonban Budapesten is 15-20 vezető szalon, akik a külföldi modellek mellett – jórészt az ott látott benyomások alapján – kiegészítésül saját tervezésű ruhákat is bemutatnak. Vezetők voltak a húszas–harmincas években Berkovits, Fischer Júlia, a Förstner nővérek, Holzer Sándor, Lázár Júlia, Neumann Berta, Reiter Adolf, Rosenthal Béla, Rotschild Ábrahám, Vékey Kató szalonjai. Például 1937-ben a NOSZ szakmai bemutatóján az Apponyi Júlia, Berkovits, Dünn,

³² Simon Blanka: Négy vezető színésznő nyilatkozata (Makai Margit, Muráti Lili, Tőkés Anna és Titkos Ilona). *Délibáb*, 1938/52., 22–26.

³³ *Magyar Divatipar*, 1920/8., 5.

³⁴ Budapesti Mű- és Aranyhímzők és Aszúrozók Ipartestülete.

Förstner, Gerő Félixné, Keményné és társai, Lázár Júlia, Müller Ottília, Nágay, Neumann Berta, Reiter, Rotschild, Schwartz Irma, Ungár, Vadász, Varga Anna, Zöldhelyi Imréné, valamint a Couture, Gréte, Józsa, Paulette, Susanne, Teri szalonok szerepeltek.³⁵ Legjobb sajtója eleinte a Holzernek, később a Förstner, Fischer, Lázár, Gréte szalonoknak volt.

A divatlapok

A (divat)lapok közül a legjelentősebb a *Színházi Élet* volt. Divatrovatát először Lubkovszky Károly, majd Guthy Böske szerkesztette. A lap 1938-ban megszűnt, helyét a *Színházi Magazin* vette át – bár ennek divatrovata már nem volt olyan részletes. A *Délibáb* divatcikkeinek szerzői Sass Irén és Hattyasy Katalin voltak. Utóbbi lapok 1944-ig jelentek meg, hasonlóan a *Társasághoz*, amelyik szintén beszámolt a divateseményekről, mivel ezek közönségét az „úri világ” hölgytagjai jelentették, illetve rendszeresen közölt párizsi „divatleveleket”.³⁶ A harmincas évektől voltak jellemzők a divatfotók, ezek külföldi modelleket vagy ismert magyar hölgyeket mutattak be legújabb ruháikban, általában a szalon feltüntetésével. Kizárólag divattal a *Párisi Divat* (1926–1944) és a *Divatsalon/Divat Szalon* (1929-ig) foglalkozott, és csupán képeket közölt a *Magyar Úriasszonyok Lapja* (1923–1938), valamint a *Magyar Nők Lapja* (1939–). Szakfolyóirat volt a *Magyar Divatipar* (1919–1938 és 1943–1944), illetve a *Női Divat* (1932–1944), valamint a férfiszabók lapja, a *Szabó Ipar* (1931-ig).

A pesti divat irányítói

„A külföld divatján kívül, amelyet divatbemutatók, külföldről hozott modellek és divatlapok révén ismer meg a közönség, még van valami, ami határozott befolyást gyakorol a nők öltözködésére, és ez: a színpad.”³⁷

A legújabb ruhák megrendelői Magyarországon egyrészt az arisztokrácia és a nagytőkések, másrészt a feltűnésre jobban törekvő, színpadi vagy filmbeli ruháik által divatirányító színésznők voltak. Előbbiek között a két legjobban öltöző hölgy báró Prónay Györgyné és báró Hatvany Lili³⁸ volt, de az ismert arisztokrata családok³⁹ fiatal nőtagjainak képe is gyakran megjelent. A színésznők közt eleinte Fedák

³⁵ *Magyar Divatipar*, 1937/3., 5.

³⁶ A szerzők közt a húszas években Nemes Margit, Sz. Solymos Bea, E. Poór, a cikkek általában saját rajzaikkal vannak illusztrálva. A harmincas években Yvonne d'Albigny (?), Tabajdyné Gréte (divatszabóság-tulajdonos), Bíróné Balogh Böske (Szentkatolnai Bíró Antalné), majd Zsubory Nelli divatszabó.

³⁷ Simon Blanka: Négy vezető színésznő nyilatkozata (Makai Margit, Muráti Lili, Tőkés Anna és Titkos Ilona), In: *Délibáb* XII. (1938. december 24.) 52. 22–26.

³⁸ Hatvany Lili számos színdarabot, divatcikket írt, és *Öltözködés és divat* (é. n., Pesti Napló kiadása) címmel kis tanácsadó könyvet is szerkesztett.

³⁹ Leggyakrabban az Esterházy, Apponyi, Andrássy, Teleki, Széchenyi, Tisza, Pallavicini, Edelsheim-Gyulai, Bethlen stb. család tagjai.

Sári, majd Titkos Ilona és Muráti Lili számított mérvadónak. A harmincas években emelkedett ki a divattervezők közül Rotschild Klára, akiről 1939-ben már az jelent meg, hogy megbabonázta a pesti dámákat, és vevői közé „hercegnők, grófnők, az amerikai és az angol követség dámái, aktív miniszterek nejei, pénzarisztokraták és iparfejedelmek feleségei, polgári asszonyok és nagy színésznők”⁴⁰ tartoznak. Kedvelte ruháit például Horthy István későbbi felesége, gróf Edelsheim-Gyulai Ilona (és családja), esküvői díszmagyarruháját is ott készítette.

Szezononként új ruhák rendelését azonban sokan nem engedhették meg maguknak. A húszas évek vonalait – legalábbis a nappali ruháknál – könnyebb volt olcsón, házilag elkészíteni, a harmincas években nehezebb volt a divat követése, bár ekkor már a Corvin Áruház és a Divatcsarnok is lehetőséget kínált készruháival a kisebb pénzü vevőknek. Ez – a házivarrónőkkel együtt – a világválság utáni években a szabóságnak nagy keresletcsökkenést jelentett. A *Magyar Divatipar*ban cikk jelent meg „Megtaláltam rendelőimet” címmel: egy áruház konfekcióruha-bemutatóján ültek, mert a nehéz időkben a „konfekció is jó annak, akinek korábban csak a legjobb szalon kellett, most pedig megelégszik azzal, ami a mosónőjén is lehet, csak mert olcsó.”⁴¹ 1932-ben a *Pesti Napló* egyik cikkét elemzi ugyanezen lap, amely szerint „250 pengőből felöltözhethet egy pesti nő”. A szakmai folyóirat ezt az összeget lehetetlenül alacsonynak minősítette, és megállapította:

„...hiba csak ott van, hogy ezért a pénzért a cikkírók középosztálybeli hölgyeket, a Pesti Napló olvasóit akarja felöltöztetni. Már pedig köztudomású, hogy ilyen árú konfekciós gyártmányokat még hivatalnoknők, vagy elárúsító lányok sem hordanak, hanem csaknem kizárólag ipari munkások, villamos kalauzok, és egyéb hasonló foglalkozásúak hozzátartozói, valamint háztartási alkalmazottak, akiket mégsem lehet abba a középosztályba sorolni, ahova ügyvédek, orvosok, magasabb rangú tisztviselők, kereskedők s önálló iparosok nejei és leányai, a Pesti Napló olvasói tartoznak.”⁴²

Az évtized második fele némi fellendülést hozott a társasági életben és az élet színvonalban. A *Párisi Divat* cikkírója 1937-ben mégis örült az aktuális divat egyszerűségének, illetve a kis kiegészítőkkel variálható daraboknak, és megállapította, hogy: „A nők végtelen táborának, a dolgozó lányoknak és asszonyoknak valóban megértéssel jöttek segítségükre a divatdiktátorok.”⁴³

⁴⁰ *Színházi Magazin*, 1939/13., 56.

⁴¹ Dr. Matheszné Szarka Ilona: Megtaláltam rendelőimet. *Magyar Divatipar*, 1932/4., 5.

⁴² *Magyar Divatipar*, 1932/15., 6.

⁴³ *Párisi Divat*, 1937/1., 30.

A KÜLFÖLDI DIVAT HATÁSA MAGYARORSZÁGON

Kialakuló nemzetközi kapcsolatok Trianon után

„Párisi divat! Ki beszél ma párisi divatról? Az, amit e címen látunk mostanában, eredetileg valóban párisi ötlet lehetett, de mire hozzánk kerül német ízléstelenséggel, bécsi cicomával súlyosbítva, igazán mindennek inkább mondható, mint párisi divatnak!”⁴⁴ – írta a *Színházi Élet* még 1918-ban.

Magyarország divatipara, amely a Monarchia idején alakult ki, és ennek megfelelő struktúrával rendelkezett, megsínylette a trianoni döntés okozta változásokat. A felvidéki és erdélyi textilgyárakat elcsatolták, határon kívül rekedt a fizetőképes vevőkör egy része, és megállt a társasági élet is. A szabók számára – a nehézségek mellett – pozitív hozadéka is lett a független Magyarországnak. Üdvözölték, hogy így megszűnt a magyar ruhaipar függése Béctől (a textiliparnak pedig Brünntől), ahová a háború alatt modellekért menni kényszerültek, mivel Párizs elérhetetlen volt.⁴⁵ Az osztrák ízlésnek megfelelő darabok után hiányolták már az „eredeti párizsi” stílust. Így írt a helyzetre visszaemlékezve a *Magyar Divatipar* 1934-ben:

„Wienbe a modellek állítólag Svájcban keresztül szivárogtak be. 1915-1920-ig a wieni és berlini modelházak uralták a helyzetet, mindig több szalont és készruháüzletet hódítva meg annak az eszmének, hogy a mai igényes nő készen akarja látni a ruhát, kosztümöt és köpenyt, amelyet meg fog rendelni.”⁴⁶

Az idézet egyben utal arra is, hogy ott jelentős volt a nekünk szokatlan készruha-gyártás. Ráadásul az arisztokrácia – és aki tehette – Bécsben csináltatta ruháit, így az ottani szalonok lefőlőzték a pestiek potenciális vevőinek legjavát.⁴⁷

A párizsi utazás lehetősége újra megnyílt ugyan a háború után, de két probléma merült fel. Az egyik, hogy hogyan fogadják a franciák a nemrég még ellenséges országból érkező vevőket, a másik pedig a valutahiány és az ennek kapcsán fellépő anyaghiány. Az első felesleges félelem volt, mert 1920-ban az elsőnek kiutazó Fischer Júlia-szalón⁴⁸ képviselőjét, Fehérváry Arankát⁴⁹ szívesen fogadták, nem tekintették a – továbbra is elutasított – németekkel azonosnak. Hazatérve ezt írta:

„A párisi út nemcsak tanulmányi szempontból, hanem üzletileg is jól kifizetődik, s ha a modellek valamivel talán az útiköltség miatt többre is kerülnek, de viszont a meg nem hamisított, eredeti ízlést és stílust kapjuk. És a divat jellegét eredeti miliőben látva, saját

⁴⁴ Entente ruha. *Színházi Élet*, 1918/1., 4.

⁴⁵ Néhány kivételtől (pl. a Hatvany és a Madarassy-Beck család nőtagjai) eltekintve, akinek sikerült Svájcban találkoznia párizsi szabójával.

⁴⁶ Földvári Sándor: Ezer baj. *Magyar Divatipar*, 1934/12., 2.

⁴⁷ Odessalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Gondolat, Budapest, 1987, 117.

⁴⁸ Akkor már igen jó hírű, párizsi kapcsolatokkal 1899 óta rendelkező szalon volt. L. még F. Dózsa, 1989, 156.

⁴⁹ Az alapító, Fischer Júlia lánya.

ötleteink számára is olyan impressziókat kapunk, amelyeket sem Bécs, sem Berlin nem nyújthat.”⁵⁰

Megjegyzése az eredeti miliő fontosságáról jelzi, hogy a vásárolt modellek mellett gondolt saját tervezésűekre is. Ráadásul új párizsi modelljeinek megtekintésére még bécsi cégek is érkeztek Budapestre.⁵¹ A békekötés után, 1920-ban Holzer Sándor, a legnagyobb magyar cég vezetője párizsi directrice-t⁵² szerződtetett, aki előtte a világszerte ismert és kedvelt Paquin, Madeleine Madeleine és Callot Soeurs cégeknél dolgozott.⁵³ A független magyar divatipar egy képviselője még Bécsben is próbált terjeszkedni: Berkovits Hugó 1920-ban nyitott ott fiilálét. Onnan írott divatlevelében beszámolt arról, hogy „tombol a luxus” Bécsben, és rengeteg magyar még mindig ott vásárol, pedig az árak 40-50%-kal magasabbak a pestieknél. Felhívta a figyelmet:

„A NOSZ-nak kellene felhasználni minden eszközt, (...) kinyitni úgy a pesti mint a vidéki vevő szemét: hogy mi nemcsak egyenrangúak vagyunk a bécsiekkel, hanem jobbak vagyunk úgy ízlésben, mint munkában, mint a bécsi egyenruha gyárosok.”⁵⁴

Berkovits nagy sikerrel részt vett az 1920 februárjában rendezett berlini divathétén is, számos modellt adott el ottani forgalmazóknak.⁵⁵

Magyar divat a húszas években

A társasági élet 1922-től ismét felélénkült, így a divat is fontosabbá vált. Az első években a divatlapok dicsérték a magyar szalonok, kiegészítőkészítők tehetségét, illetve beszámoltak a részvételükkel rendezett budapesti divatkiállításokról, divatrevükről, divatteárról is.⁵⁶ A cikkekben gyakran megjelent a nemzetközi összehasonlítás:

„A Női Ruhakészítők Országos Egyesülete⁵⁷ [...] mindent elkövet, hogy budapesti divatkreációkkal bizonyíthassa, amit nagyon sokan kétségbe vonnak, hogy mindenben nyomában vagyunk a nagy divatmetropolisoknak, Párisnak, Berlinnek, Bécsnek”⁵⁸

– bár irányításért a magyar cégek főképp Párizsba igyekeztek, hiszen ennek „[...] divatja dönt a világ minden részén Debrecentől kezdve Új-Zélandig és vissza.”⁵⁹ A *Színházi Élet*ben a húszas évek első felében gyakran nyilatkoztak cégek – leggyakrabban a Holzer és a Berkovits, néha a Reiter, Förstner, Vékey stb. – képviselői pári-

⁵⁰ Fehérváry Aranka: Párisban. *Magyar Divatipar*, 1920/15., 2.

⁵¹ Fehérváry Aranka: Párisban. *Magyar Divatipar*, 1920/18., 6.

⁵² A modellek tervezését, készítését, a szalon egész működését irányító üzletvezető.

⁵³ Párisi divat – Budapest. *Színházi Élet*, 1920/21., 39.

⁵⁴ Berkovits Andor: Bécsi levél. *Magyar Divatipar*, 1920/14., 4.

⁵⁵ *Magyar Divatipar*, 1920/7., 6.

⁵⁶ Először a *Színházi Élet* 1918-ban, majd a NOSZ 1921 végén és 1922 tavaszán rendezett divatrevüt (színpadi előadás keretében megtartott divatbemutatót).

⁵⁷ Helyesen: Szövetsége.

⁵⁸ Divatrevü a Renaissanceban. *Színházi Élet*, 1922/16., 32.

⁵⁹ Dénes Jenő: Divatlevél Párisból. *Színházi Élet*, 1923/36., 53.

zsi útjukról visszatérve az újdonságokról, bár némi reklámmal.⁶⁰ Ugyanekkor Berkovits Hugó szerint a párizsi divat „koronázatlan uralkodói: Patout, Callot, Jenny, Renée, Lauvin, Cheruit” voltak.⁶¹ A NOSZ ugyanis a szabók számára évente kétszer „tanulmányutakat” szervezett, előre egyeztetve a szindikátussal, így biztosítva a bejutást a bemutatókra. Ekkor a szabók lapjukban a Paul Poiret, Callot Soeurs, Cheruit, Madeleine-Madeleine, Drecoll, Jenny, Prèmet, Georgette szalonokkal való kapcsolatukról számoltak be. Ezek közt több cég inkább az első világháború előtt volt vezető,⁶² vagy másodvonalbelinek számított.⁶³ Ennek ellenére némi túlzó önbi-zalommal írta a *Magyar Divatipar*:

„Amennyire tudatában kell lennünk, hogy méreteiben és a világot jelentő fontosságában nem állíthatjuk magunkat a francia Haute Couture mellé, annyira felemelő, hogy célki-tűzéseinkben és céljaink elérésére használt eszközeinkben teljesen parallel úton járunk.”⁶⁴

A divatlapok is kizárólag a párizsi nő szépségét, különlegességét hangsúlyozták, és garçonne-ról, bubifrizuráról, rövid szoknyáról szoltak a húszas évek köze-pén: „ahhoz, hogy egy asszony „parisienne” legyen, hátra van még ezer fontos kel-lék, elsősorban az a hagyományos s olyan sokat emlegetett „sikk”. [...] A vérbeli párisi nővel veleszületett, a magyar talán megtanulja [...]”.⁶⁵ Kevés párizsi tervező jelent viszont meg név szerint, vagy képpel. Művészi divatgrafikák helyett a magyar lapokban általában gyengébb, kisméretű fekete-fehér rajzok jelentek meg, így a le-írásokra kellett hagyatkozni.

A textilanyagok – és a modellek – behozatala a valutahiány enyhülésével könny-nyebbé vált. Az ismert budapesti Fenyves cég még Franciaországban textíliát gyár-tatni is képes volt:

„a budapesti közönség ízlése már annyira fejlődött, igényei annyira felfokozódtak, hogy nem elégszenek meg az úgynevezett párizsi újdonságok utánzásával. Szeretik a párizsi hol-mit, de csak akkor, ha az egyben eredeti is”.⁶⁶

Szintén Párizsból hozták anyagaik egy részét a Szűcs és Márkus, az Elsner, a László és Fekete, valamint a Galambos cégek, akik erre hirdetéseikben is felhívták a figyelmet.

1927-ben Madarassy-Beck Zsuzsanna beszámolt három párizsi varrónő – de nem a legjobb szalonok – áraitól, amelyek 125 és 1500 frank között mozogtak,⁶⁷

⁶⁰ Pl. Az üvegkalaptól a fekete fehérenműig. *Színházi Élet*, 1922/12., 44. vagy Párisi divatlevél. 1922/16., 101. vagy A női divat művészete. 1923/44., 64.

⁶¹ Őszi divat 1922. *Színházi Élet*, 1922/32., 35., helyesen Patou, Lanvin.

⁶² Paul Poiret, Christoph Drecoll.

⁶³ Madelain-Madelain, Georgette.

⁶⁴ *Magyar Divatipar*, 1930/14., 2.

⁶⁵ *A Társaság*, 1926/1., 12.

⁶⁶ *Színházi Élet*, 1925/3., 88.

⁶⁷ *Színházi Élet*, 1927/2., 38.

ezek azonban még mindig töredékei voltak a nagy szalonok árainak. Egy évvel korábban *A Társaság* cikke szerint ott egy estélyi 5000 frankba, elsőrangú párizsi szalonban készült kosztüm 2000-2500 frankba került, míg „egy szép mannequin havi fizetése alig 1000 frank” volt.⁶⁸ A párizsiaknak azonban nem a „balkáninak” titulált, kisebb pénzű, keletről érkező vevők számítottak, hanem a gazdag amerikaiak, akikről 1924-ben ezt írta Holzer Andor a *Színházi Élet*ben:

„Az amerikaiak két dolgot importálnak: az egyik a művészet, a másik a divat.” (...) „Sehol a világon nincs olyan luxus, mint éppen Amerikában. (...) A művészetben és a divatban az amerikai szinte csak azt találja szépnek és jónak, ami nagyon drága.”⁶⁹

Hasonlóan látta a helyzetet Földvári Sándor, aki szerint

„Páris akkor üzleti fénykorát élte, amennyiben nemcsak az egész kontinens, hanem Észak- és Dél-Amerika, sőt Ausztrália is ontották a vevőket a párisi Haute Couture-ök felé, hogy a káprázatosnál káprázatosabb kreációkat fantasztikus árakon megkapják.”⁷⁰

A húszas években Amerika más vonatkozásban alig került említésre Budapesten, legfeljebb a fiatalos, sportos flappert említették, illetve néhány színésznőt vagy a férfiideál kapcsán Chaplint, Novarrót, vagy Rudolph Valentínót mutatták be.

Bécs többször, de még így sem gyakran szerepelt. Jól mutatja akkoriban Ausztria és Magyarország divatiparának erejét, hogy Paul Poiret, a világhírű párizsi tervező 1923-ban ellátogatott Budapestre, ahol a szabók nem engedélyezték neki, hogy modelleket adjon el, és ezzel rontsa üzletüket – csak bemutatatható. Ezért többet nem jött ide, de 1924-ben nagy sikerrel Bécsben tartott bemutatót, ahol nem gördítettek akadályt ruháinak eladása elé.⁷¹ Azt is megállapították a lapok, hogy Bécs drága, és Budapest már felzárkózott a helyére: „A bécsi Drecollnál, Ungárnál, Spitzernél 10-12 millió korona egy ruha. Ezzel szemben Pesten, a legelőkelőbb szalonban már 7-8 millióért ragyogó báli ruhát kapunk”⁷² – írta a *Színházi Élet* az évtized közepén. Az árak tekintetében némi összehasonlítást jelent a Magyar Divatcsarnok korabeli hirdetése,⁷³ melyben fehérneműket 30-115 000, harisnyát 8000 és 110 000 koronáért (utóbbit tiszta selyemből, „garanciával”) árultak. Ruhát azonban nem is hirdettek, a konfekció csak a harmincas években lesz jellemző a magyar áruházakban.

⁶⁸ E. Poór: A párisi divatszalonban. *A Társaság*, 1926/18., 12–13.

⁶⁹ Holzer Andor: Amerikai divat. *Színházi Élet*, 1924/10., 75.

⁷⁰ Földvári Sándor: Ezer baj. *Magyar Divatipar*, 1934/12., 2.

⁷¹ *Színházi Élet*, 1924/12., 87.

⁷² Miért nem inkább Pesten? *Színházi Élet*, 1925/5., 78–79. Az említett szalonok az első világháború előtt egyértelműen vezetőnek számítottak a magyarok körében is, sőt a Drecoll még Párizsban is nyitott szalont. (F. Dózsa, 1989, 134.)

⁷³ *Színházi Élet*, 1925/12., 95.

A harmincas évek

Az 1929-es világválság rányomta bélyegét az új évtized első felére. Hatása, a kereslet-csökkenés Magyarországon fokozottan érezhető volt, ami a szabók körében „árromboláshoz” – azaz egyre alacsonyabb vállalási árakhoz – vezetett. Többen – köztük a több mint 60 éves híres Holzer is – tönkrementek, Holzer Sándor a NOSZ elnöki székét is átadta 1932-ben Girardi Tibornak. A helyzetet nehezítette, hogy a párizsi szalonok árai – habár ők is csökkenteni kényszerültek – a kisebb bevételből szinte megfizethetetlenek lettek. A helyzetet pontosan jellemzi a *Magyar Divatipar* cikke:

„[...] Az a helyzet, hogy a budapesti divatiparosok 3000-4000 frankot kénytelenek adni egy-egy modelldarabért, amelynek hasonmása – nagyon sok esetben akkor, mire az eredeti ide megérkezik – már valamely belvárosi kirakatban pompázik. Ez a hatalmas ár egyáltalán nincs arányban a modell értékével, melynek anyaga a legtöbb esetben sem ér többet 100-200 pengőnél, mert maga a modell százzsámra kerül szerte a világban a modellházból forgalomba, nem beszélve arról, hogy a párisiak ugyanakkor féláron vásárolhatják meg. A másik útja a modellvásárlásnak Wien felé mutat, ahol igazán kitűnő ízléssel tudják a sokszor túl fantasztikus kreációkat a monarchia országai ízlésének megfelelően leszűrni. Ezek a modellházak az utóbbi időben fantasztikus árakat szabnak kreációiknak, amennyiben 400 pengőn alul alig van ruhájuk, de nagyon gyakori a 600-800 pengős darab is.”⁷⁴

Az anyagi nehézségek is erősítették a hazai tervezés szükségességét, amit 1929-től a Goldberger-textilgyár és a NOSZ tervezőpályázata, valamint 1933-tól a Ferenczy Ferenc által szervezett magyaros öltözködési mozgalom divatpályázata is segítettek. Ettől persze a párizsi hatás nem szűnt meg, sőt a „magyaros” motívumokat Edward Molyneux és Elsa Schiaparelli is gyűjtötte hazánkban, így tulajdonképpen a harmincas évek közepén ez is „párizsi divatként” került vissza Pestre. Nagyjából ekkorra „tért magához” a divatipar is, 1935–1938 között fejlődött az ipar. A NOSZ által szervezett párizsi „tanulmányutakat” ekkor ismét sokan igénybe vették, melyekről a *Magyar Divatiparban* számos beszámoló jelent meg. Szerzőként általában a NOSZ ügyvezető alelnöke, Vadász József, Földvári Sándor, illetve Huppert József,⁷⁵ Dünn László vagy Fehérvári Aladár szerepelt, aki még divatelméleti gondolatokat is megfogalmazott a lap hasábjain. Utóbbiból kitűnik, hogy a szakma jeles képviselői gondolkodtak is arról, amit csináltak, tehát a harmincas években már nem egyszerűen a párizsi divat másolói voltak. A lap egyébként 1934-ben a következő személyeket emelte ki:

„Párisi és ausztriai utak szervezésében Budai Ilona, Dünn László, Erdélyi Emil, Dávid Harry, özv. Goldberger Mórné, Kállai Jenő, Krauszné Elbert Eszti, Müller Andor, Koncsok Rózsika, Koncsok Sándor, Schlésinger Hermin, Steiner László, Szegő Lajos és Szilágyi Bernát vesznek leginkább részt.”⁷⁶

⁷⁴ Földvári Sándor: Ezer baj. *Magyar Divatipar*, 1934/12., 2.

⁷⁵ Egy textiltisztító cég tulajdonosa.

⁷⁶ Hírek, A NOSZ munkája. *Magyar Divatipar*, 1934/1., 8.

Lázár Júlia, sikeres szalontulajdonos időről időre divatlapszemlét írt a folyóiratban, melyben a francia *Vogue* és a *Le Jardin des Modes*, valamint a *Chic et Pratiques* újdonságait ismertette.⁷⁷ Érdekesség, hogy 1932-ben a Fischer Júlia cég felajánlotta, „hogy egy NOSZ-beli kisiparos párisi vasúti költségét fedezi, hogy ezzel is előmozdítsa a kisipar fejlődését.”⁷⁸ A NOSZ ugyanezen célból a harmincas években is folytatta a „modellkopírozás” gyakorlatát, azaz hogy a Párizsból hozott modellek rajzát a tagságból maga számára bárki lemásolhatta,⁷⁹ illetve a szakmai divatbemutatókat, ahol iránymutatásként a nagyobb szalonok összefogva 60-80 ruhát bemutattak legújabb kollekciójukból.

A fejlődés eredményeképp írhatta 1936-ban a *Színházi Élet*ben Guthy Böske, a divatrovat vezetője, aki évekig élt Franciaországban, és bejáratos volt a bemutatókra, így a párizsi divat terjesztésében elsődleges szerepet vitt:

„Párizsban huszonnyolc szalon kollekcióját néztem végig. Budapesten is körülbelül ennyit. A pesti kollekciók között van öt-hat, amely nívóban – minden túlzás nélkül – teljesen egyenrangú a párizsi szalonokéval, sőt bizonyos mértékben még többet is nyújt, hiszen azt a hatvan vagy hetven ruhát, amit egy ilyen pesti szalonban bemutatnak, legalább tíz párizsi nagy ház legjobb modelljei közül válogatják ki.”⁸⁰

A divatlapok és a szabók által propagált tervezők ugyanakkor továbbra sem mindig estek egybe, de a „nagy nevek” közül mindenki ismert volt Budapesten is. Guthy vállalta egyébként a legmerészebb újdonságok – így Elsa Schiaparelli szürrealista darabjai – ismertetését is, igaz, hogy csak a harmincas évek második felében. A *Társaság* is „bennfentesként” megnyilvánuló szerzőktől közölte párizsi divatleveleit, fotókkal. A divatlapokban leggyakrabban szereplő párizsi szalonok Patou⁸¹ mellett Lelong, Molyneux, Lanvin, Chanel voltak, a harmincas évek második felében jelent meg Schiaparelli, Mainbocher és Lucile Paray. Utóbbi neve kevésbé ismert, a harmincas évek közepéig „az egyik vezető párisi divatszalon direktorisze volt”, utána önállósodott.⁸² 1930-ban a *Magyar Divatipar* a párizsi divat vezetőiként Patout és Chanelet említette, de a szabóknak a Worth, Molyneux, Jenny, Maggy Rouff, Redfern, Martial et Armand, Jeanne Duverne, Prémet, Lanvin, Lelong, Drecoll, Agnes cégekkel volt biztosan kapcsolatuk. 1934-ben Marcel Rochas, Piguet, Lanvin, Bruyère, Philippe et Gaston, Patou, Bernarde et Cie, Molyneux, Creed, Alix és a kalapos Agnes neve szerepelt a *Magyar Divatipar* párizsi úti beszámolóiban.

Arra is „ráfanyalodtak” a pesti szabók, hogy Bécsbe menjenek modellekért, a divatlapokban azonban a korszakban végig minimális számú bécsi divathír szere-

⁷⁷ L. pl. Divatlapszemle. *Magyar Divatipar*, 1934/4., 4.

⁷⁸ *Magyar Divatipar*, 1932/7., 1. és 3. A vonatjegypályázat kiírása az 1. oldalon, melyet Rendes Miklós nyert meg (1932/9., 10.), úti beszámolója: „Páris – ahogy én láttam” (Uo. 1932/11–12., 3.)

⁷⁹ 2 pengő ellenérték fejében.

⁸⁰ *Színházi Élet*, 1936/41., 66.

⁸¹ 1936-ban bekövetkezett haláláig a legtöbbet őt említették, haláláról a magyar lapok is beszámoltak L. A *Társaság*, 1936/17., 15.

⁸² Szentkatolnai Bíró Árpádné: Divatlevél. A *Társaság*, 1936/18., 15.

pelt. A szintén a NOSZ által szervezett utakon résztvevő divatcégvezetők a harmincas években a Paul Schönefeld, az angolos ruhákat bemutató Gerstl és Laderer Modellzentrale, a Wiener Modellgesellschaft, a Brüder Hirschcron, a Poldy Hahn-Halberstadt és a Franz Neumann cégek kínálatát tekintették meg. Az utazásokat megelőzően a *Magyar Divatiparban* megjelent hirdetésekben azonban kitűnik, hogy többen azt hangsúlyozták, hogy eredeti párizsi modellek (is) fognak szerepelni a kollekciókban.

Pestre az angolos ruhák sem feltétlenül Londonból érkeztek, a magyar nőiruha-készítő cégeknek nem volt közvetlen kapcsolatuk Londonnal. A bécsi cégek mellett a szabók és divatlapok is lelkesedéssel számoltak be az angol, de Párizsban dolgozó Creed modelljeiről. A *Színházi Élet* divatrovata többször beszámolt London, mint önálló divatközpont megerősödéséről, de konkrét cégeket, ruhákat nem mutatott be.

„Az 1932-es év nagy meglepetést hozott a divat világában. (...) A londoni divatszalonok párizsi mintára, fényes divatbemutatókat rendeztek, még a párizsiakénál is több modellel, vizonteladók számára. Az angol nő pulloverjét, esőkabátját és sportöltözetét kivéve, eddig minden ruháját Párizsból kapta. A súlyos vámok, és az Angliában is rosszabbodó gazdasági viszonyok indították arra a londoni nagy divatszalonokat, hogy önálló angol ruhamodellekkel olcsóbbítsák az öltözködést.”⁸³

Anglia ezenkívül társasági életével és a királyi család öltözködésével szerepelt az újságokban. 1935-ben például arról esett szó, hogy György kenti herceg és Marina görög hercegnő esküvője⁸⁴ miatt Londonban pezseg a divatélet.⁸⁵ Legtöbbet mégis Edward walesi – később windsori – herceg stílusa és öltözködése szerepelt a lapokban. Esküvői képük Mrs. Simpsonnal közismert lett, sőt a *Párisi Divat* képet közölt a menyasszony ruhájának másolatáról is, amit a deauville-i lóversenyen viselt egy hölgy. Itt azt írták róla, hogy „Franciaországban a hercegnét a legjobb ízlésű és legjobban öltözködő asszonynak tartják, ami Párizsban valóban sokat jelent”.⁸⁶ A *Színházi Élet* sem maradt el: azzal a címmel jelentetett meg több oldalas cikket, hogy „Windsor hercegné átvette a divatirányítást a hölgyvilág körében”. Ebben képekkel számolt be az új asszony első „garderobe”-járól, melyhez „Schiaparellinél tizenhét ruhát rendelt, és a számlája ötezer dollárt tett ki. Mainbochertől negyvennyolc ruhát kapott, amelyek közül harmincat speciálisan az ő számára kreáltak, tizennyolcat pedig a kollekcióból választott”. Emellett a cikk megállapította, hogy „Wallis Simpson öltözködése az egyszerűség és finomság ellenére is meglehetősen merész”, és ennek bizonyítékául bemutatta Schiaparelli fehér organdiból készült, nagy, élethű homárral díszített ruháját a hercegnén. Ráadásként pedig: „Érdekes,

⁸³ *Színházi Élet*, 1932/17., 78.

⁸⁴ Az esküvőt 1934. november 29-én tartották. <http://www.royal.gov.uk/royaleventsandceremonies/weddings/weddings.aspx> és http://en.wikipedia.org/wiki/Princess_Marina_of_Greece_and_Denmark.

⁸⁵ London megtépzta Párizs babérait, In: *Színházi Élet* XXV. (1935. február 10.) 7. 78.

⁸⁶ *Párisi Divat*, 1937/1., 54.

hogy a ruhák legtöbbször, melyeket Windsor hercegné Párizsban választott, megvolt a pesti divatszalonokban is, és ugyanazokat a ruhákat, amelyeket a windsori hercegné visel, viseli Pesten is néhány nagyon disztintív ízlésű divatdéma.”⁸⁷ Ez feltehetőleg nem az előbb említett ruhára vonatkozott. Újonnan rendelt ruháiról egyébként később is szó esett.⁸⁸ 1938-ban beszámolt a *Párisi Divat* arról, hogy a Párizsba látogató, fehér gyászt viselő angol királyné Normann Hartnell által tervezett ruhái divatot csináltak a franciáknál.⁸⁹

A szépségápolási cikkek használata – a hajfestéktől a rúzsig és a parfümig – elengedhetetlen volt a jólöltözöttséghez. Néhány divatcég – így a Chanel – felismerte az ebben rejlő gazdasági potenciált, és kozmetikai termékeket is gyártott. A harmincas években Amerika vette át a szépségideál irányítását, az olcsó mozi nézőit világszerte meghódító hollywoodi filmszínésznők által. Mivel a filmekben látott drága ruhákat, prémeket kevesen tudták megvenni, legalább frizurájukat, sminkjüket próbálták a hírességekéhez igazítani. Az amerikai cégek ezt kihasználva hódítottak teret a szépségiparban: termékeiket gyakran ismert filmszínésznők reklámozták hazánkban is, de jó példa az is, hogy elterjedt a moziban szükséges műszempilla.⁹⁰ Az ismert pesti fodrász, Wéber 1939-ben úgy hirdette magát, hogy „New York, London, Párizs, Berlin legújabb frizurakreációit készítem.”⁹¹ „A filmsztárok között sok divatdiktátort láttunk már, de a legnagyobb ruhaforradalmat és a legnépszerűbb divatot mégis Greta Garbo teremtette” – írta a *Színházi Élet* 1935-ben,⁹² és még „Divat Tízparancsolatot” is közölt tőle.⁹³ Az „isteni” Garbo mellett Marlene Dietrich, Joan Crawford, Jane Harlow, Mae West szerepelt sokat a magyar lapokban.

A harmincas évek végétől egyre több divathír, és főleg sok kép jelent meg Amerikából – még a *Párisi Divat*ban is a Warner, Paramount színésznői mutattak be (ismeretlen) amerikai modelleket. 1939-ben még nagy sikerrel szerepelt a francia *haute couture* a New York-i világkiállításon. A tervezők – akikről a *Színházi Magazin* beszámolt –, Lucien Lelong, Piguet, Molyneux, Schiaparelli, Paquin, Bruyère, Marcelle Dormoy, Nina Ricci, Jacques Heim voltak.⁹⁴ Ez év nyarán azt is írta a lap, hogy idén nyáron „még híveknek kell lennünk Párizshoz. Hiszen az idei divatot akár Amerika, akár Európa számára még teljes egészében a párizsi divatkreátorok irányították.”⁹⁵ 1940-ben ugyanakkor már egyértelműen deklarálta, hogy a ruha- és szőrmedivatot is Amerika diktálta.⁹⁶

⁸⁷ *Színházi Élet*, 1937/25., 76–80.

⁸⁸ Pl. *Színházi Magazin* 1939/31., 53.

⁸⁹ *Párisi Divat*, 1938/12., 28.

⁹⁰ Megyeri Ella: Műszempilla. *Párisi Divat*, 1938/6., 35.

⁹¹ *Színházi Magazin*, 1939/15., 6.

⁹² *Színházi Élet*, 1935/10., 72–73.

⁹³ Uo. 1935/14., 66–67.

⁹⁴ *Színházi Magazin*, 1939/29., 50–51.

⁹⁵ Uo. 1939/31., 38.

⁹⁶ Uo. 1940/36., 32–33.

Negyvenes évek

A háború sújtotta világban Párizs 1940. júniusi megszállása után felbolydult a divat-élet is. Néhány francia tervező – Elsa Schiaparelli, Alix, Mainbocher – Amerikába ment,⁹⁷ Chanel bezárt, mások Párizsban maradvá tovább küzdöttek az anyagihiány-nyal és a német befolyással. A németek Magyarországon már 1938 után is szerepeltek a divatrovatokban – nem mellesleg a lapok szerkesztőgárdájának hozzáállását – vagy kényszerét – is mutatva. Párizs elfoglalása után máris az jelent meg a *Színházi Magazin*ban, hogy „hódít a német haute couture”, és hogy „a német divat két központja: Bécs és Berlin lesz”. Az itt készült modellekből hoztak Budapestre is, melyekről a „legfanatikusabb Párizs-imádók is örömmel állapították meg, hogy a kollekció kitűnő, a vonalak újszerűek és a modellek nagyon ötletesek”.⁹⁸ A budapestiek azonban igyekeztek továbbra is párizsi információhoz jutni, nehézségek, nagyobb összegek fizetése révén legalább divatlapokat beszerezni. A realitás azonban 1940-ben az volt, hogy az új szezon modelljei „részben eredeti kreációk, részben az itt járt német modellházak kollekcióiból valók, részben pedig magyar modellisták tervei alapján készültek. A pesti szabók közül most néhányról kiderült, hogy nemcsak jó ruhát, hanem jó modellt is tud készíteni.”⁹⁹ Ebben az évben a Margitszigeten 100 modellel divatbemutatót is szervezett a Nőiszabók Ipartestülete, ami

„soha nem látott érdekességű volt [...]. Az eddigi divatbemutatókon ugyanis a pesti szabónők nagy része csak párizsi kreációk kópiáival szerepelt, most azonban mindenki meg akarta mutatni, hogy mit tud Párizs nélkül. Majdnem minden egyes bemutatott ruha a bemutató szalonnak eredeti terve volt.”¹⁰⁰

1940 után a lapokban kevés, de „változatos” divathír szerepelt, azaz ahonnan hozzájutottak valami újdonsághoz, azt megírták. Így amerikai mellett (minimális) olasz, német, bécsi híreket is lehetett olvasni. 1942 után már alig jutottak el divathírek Budapestre, pedig itt még – látszólag – békésen teltek a hétköznapiak, és volt társasági élet is. A NOSZ újjáalakítása után a NOE, a Nőiruhakészítők Országos Egyesülete – melynek immár divattervező szakosztálya is volt – adta ki az 1938-ban időlegesen megszűnt *Magyar Divatipart*. Ebben a szabók deklarálták:

„Amióta Páris és Bécs teljesen kikapcsolódott a világ női divatjának irányításából, ez a körülmény a budapesti női szabóságot az elé a fontos és felelősségteljes feladat elé állította, hogy meg kellett szerveznie a divatirányítás terén az önállósítást.”¹⁰¹

⁹⁷ Uo. 1940/35., 40.

⁹⁸ Uo. 1940/32., 32–33.

⁹⁹ Uo. 1940/36., 32.

¹⁰⁰ Uo. 1940/35., 34–35.

¹⁰¹ A mi bemutatónk. *Magyar Divatipart*, 1943/3., 2.

A *Magyar Divatipar* a NOE tagjainak bemutatója után 1943-ban büszkén írta:

„kétségtelenné tettük és bebizonyítottuk e bemutatónkkal, hogy a magyar női szabó szakma bátran felveheti, és meg is állja a versenyt a párisi és egyéb külföldi nagynevű női szabó iparral, és hogy Budapest-Divatváros vezető nagy szalonjai egy Budapestnél sokkal nagyobb városban is kiválóan betöltenék Európa-szerte elismert ipari és művészeti hivatásukat.”¹⁰²

A *Délibáb* ugyanekkor megírta, hogy titokban, „komplikált úton” azért eljutott néhány divatrajz a magyar szalonokba a franciáktól.¹⁰³ Budapest-Divatváros azonban ezzel együtt is megérdemelten kapta az egyik utolsó dicséretet 1944 márciusában Hattyasy Katalintól:

„Modellek akadnak bőségesen a pesti kollekciókban [...]. Modelleket mondtunk és nem kópiákat. Nem, mintha azok nem akadnának. De örvendetes, hogy a pesti divattervezők mennyire megállják helyüket – a saját lábukon! Nem is olyan kis dolog ez. Eredetit, szépet, újat és – a háborús divatnak megfelelőt hozni, s mindennek a tetejébe még fiatalosnak is kell lennie!”¹⁰⁴

Divatlapok egyébként 1944 őszéig jelentek meg, ezután a helyzet már nem tette lehetővé még a „háborús divatot” sem.

¹⁰² *Magyar Divatipar*, 1943/4., 1.

¹⁰³ *Délibáb*, 1943/18., 33.

¹⁰⁴ *Délibáb*, 1944/10., 33.

Az 1945–1949 közötti korszakról

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

A Szovjetunióról alkotott kép változása a koalíciós években

A címben szereplő témát vizsgálva, a kutató rögtön szembesül azzal a problémával, vajon meg tudjuk-e egyáltalán mondani, hogy milyen volt a Szovjetunióról alkotott kép, és ha igen, ehhez milyen források állnak rendelkezésünkre? Korabeli közvélemény-kutatások hiányában leginkább a „köz” véleményének formálására hivatott híradások, cikkek, könyvek vizsgálata jelenthet egyfajta kiindulópontot.

A Szovjetunióról alkotott képet a Horthy-korszakban több tényező befolyásolta. Az 1918. őszi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság mély nyomokat és lassan gyógyuló sebeket hagyott a magyar társadalom vezető köreiben, és a „bolsevik” Szovjet-Oroszországot a Horthy-korszak egyik legádázabban gyűlölt ellenségévé, az antibolsevizmust az egész Horthy-korszak ideológiai alapjává tette. Ennek ellenére már az 1920-as évektől mindkét oldalon megfigyelhetők olyan törekvések, amelyek a kölcsönös érdekek és előnyök alapján a két ország közötti együttműködést szorgalmazták.¹ Magyarország számára a Szovjetunió egyfelől fontos kereskedelmi partnereként jöhetett szóba, másfelől mint a párizsi békerendszer elítélő hatalomtól (amely ráadásul a kisantant egyik államával szemben területi igényt jelentett be) a magyar külpolitikai törekvések támogatását is remélték. 1924 őszén a két ország képviselői diplomáciai és kereskedelmi megállapodásokat kötöttek, de a kedvezőtlen közhangulat, a kommunista propagandától való félelem felülírta a racionalitást: az egyezményeket Horthy ellenkezése miatt nem ratifikálták, így azok nem léptek életbe.

A tényleges diplomáciai kapcsolatfelvételre csak egy évtized múltán, 1934-ben került sor, de a kérdés addig sem került le napirendről; harmadik államban szolgálatot teljesítő magyar és szovjet diplomaták között többször előfordult. Azzal szovjet részről is tökéletesen tisztában voltak, hogy a kapcsolatok normalizálásának legfőbb akadálya a bolsevikokkal szembeni ellenszenv. 1925. augusztus–szeptem-

¹ A témáról részletesebben l. Seres Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2010.

berében Jan Berzin bécsi követ Gratz Gusztávval folytatott beszélgetéséről Litvinov külügyi népbiztosnak küldött jelentésében éppen ezért javasolta az Orosz Távirati Ügynökség, a Külügyi Népbiztosság Sajtóosztálya és a külképviseletek tevékenységének megélénkítését annak érdekében, hogy neves magyar újságírók bevonásával kedvező irányban alakítsák a közvéleményt.² Magyar beszélgetőpartnere is azon a véleményen volt, hogy nincs közvetlen összefüggés a diplomáciai kapcsolatok léte és az adott országban kifejtett bolsevik propaganda között, ugyanakkor elemi érdeknek tekintette, hogy a diplomáciai kapcsolatok megteremtésével első kézből szerezzenek értesüléseket a Szovjetunióban történekről.³

A Magyarországon orosz szakértőnek tekintett Jungerth-Arnóthy Mihály a litvániai szovjet követtel folytatott beszélgetéséről 1931-ben hazaküldött jelentésében Gratz Gusztávhoz hasonlóan úgy vélekedett:

„Célszerűnek tartanám a magyar kormányt oly irányban befolyásolni, hogy a magyar kormány ne találja magát ugyanazon nehézségekkel szemben, mint 1924-ben, ha diplomáciai vagy jelentős gazdasági okokból egyszer szükségesnek tartaná a diplomáciai összeköttetésnek felvételét Moszkvával.”⁴

A két világháború között a magyar lakosság túlnyomó többségének a Szovjetunióról csak közvetett információi voltak; közvetlen tapasztalatokkal csak az első világháború után hadifogságba esett magyarok, illetve a harmincas években a nagy szovjet ipari beruházásokon dolgozó magyar mérnökök, különböző szakemberek rendelkeztek. A sok esetben Szibériát is megjárt első világháborús hadifoglyok által közvetített kép azonban még egy világháború és polgárháború által sújtott, romokban heverő, kaotikus állapotban lévő ország benyomása volt. Az 1930-as években hosszabb ideig a Szovjetunióban dolgozó mérnökök, technikusok már egy egészen más képet közvetíthettek. Napi munkájuk során közvetlen közlől láthatták az orosz mindennapokat, de egyben szemtanúi lehettek az idegenekkel szembeni egyre fokozó bizalmatlanságnak, a – sokszor kollégáikat is érintő – represszióknak. Beszámolóik – még ha tapasztalataikról őszintén beszéltek is – érdemben aligha befolyásolták a magyar közvéleményt.

A magyar közvéleményben még élt az 1849-es cári intervenció emléke, amit a XIX–XX. század fordulóján felerősödő pánszláv mozgalmakkal szembeni ellenérzések felerősítettek. Magyarországon az 1920-as és 1930-as években számos, a szovjetunióbeli viszonyokat meglehetősen kritikusan bemutató kiadvány jelent meg,⁵ ezek azonban szintén nem közvetlen tapasztalatok, hanem a szovjetunióbeli

² Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 85.

³ Uo. 87.

⁴ Uo. 107.

⁵ A Magyarországgal 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény – az időszaki és nem időszaki irodalom kiadásáról, behozataláról, terjesztéséről rendelkező – 16. cikkelye nyomán a fasiszta jellegű sajtótermékek betiltásáról az 530/1945. sz. ME. (*Magyar Közlöny*, 1945. március 17.), és annak végrehaj-

helyzetről a világban keringő hírek-mendemondák alapján íródtak. (Arról nincsenek ismereteink, hogy ezek az írások milyen széles olvasóréteghez jutottak el, illetve milyen volt közvélemény-formáló hatásuk.) A magyar politikai vezetés annyira irtózott a bolsevik eszméktől, hogy azokat a műveket, amelyek – jobbára persze propagandisztikus céllal – valamit bemutattak volna a szovjetek országáról, elkobozták. A magyar cenzúra nem engedte be az országba a marxista irodalmat, de indexre kerültek Gogol, Tolsztoj, Gorkij, Solohov művei is.

„Horthy-Magyarország szinte hermetikusan el volt zárva a Szovjetuniótól. A sajtóban és általában az irodalomban az az elv uralkodott, hogy a Szovjetunióról rosszat vagy semmit. Még a haladó sajtó alapján sem alakíthattunk ki egy reális képet magunknak a szovjet életéről. Valahogy idealizáltuk az ottani viszonyokat.”

Így emlékezett vissza a két világháború közötti évekre az akkor illegális kommunista párt egyik kádere, Fodor Zoltán.⁶ (Miután a két világháború között szovjet emigrációban élt magyar kommunisták jobbnak látták, ha tapasztalataikról nem beszélnek széles körben, a Szovjetunióba később kiérkezők döbbenetesen szembesültek a valósággal.)

A lezárt határsorompókon mindazonáltal olyan embereknek is sikerült átjutni, akik tapasztalataikat, élményeiket másokkal is megosztották. Illyés Gyula 1934-ben a Szovjet Írószövetség meghívása alapján közel két hónapot töltött a Szovjetunióban, ottani benyomásait az *Oroszország. Úti jegyzetek* című könyvében foglalta össze. Utazása nagyjából arra az időszakra esett, amikor számos Nyugaton élő baloldali értelmű értelmiségi (André Malreaux, Lion Feuchtwanger, André Gide, Louis Aragon) is megfordult a Szovjetunióban. Ezeknek a látogatásoknak a propagandalehetőségeit a szovjet vezetés igyekezett a legmesszebbmenőkig kihasználni, és valószínűleg nem volt ez másképpen Illyés esetében sem. Már az sem volt véletlen, hogy egyáltalán elutazhatott a Szovjetunióba. Illyés nagy érdeklődéssel és nyitottsággal próbálta megismerni és megérteni a „hús és vér” szovjet emberek mindennapjait, problémáit, de amit látott csak „képország” volt.⁷ Mindazonáltal leírása jócskán tartalmaz kritikai elemeket is: nem kerülték el figyelmét az elhanyagolt házak, az elhagyott, elvadult gyermekek, a kulturátlanság apró megnyilvánulásai, az oroszok alkoholfogyasztási szokásai, vagy éppen a parasztság kétségbeejtő helyzete.

tásáról szóló 1330/1945. sz. rendelet (*Magyar Közlöny*, 1945. május 1.) intézkedett. A fasiszta tárgyú és szovjetellenes könyvek, filmek, zeneművek első jegyzéke a *Magyar Közlöny* 1945. június 17-i, a második jegyzék a június 23-i számban jelent meg. (Később még további két jegyzéket adtak ki.) A szovjetellenes tartalmuk miatt bezúzásra ítélt könyvek között szerepelt például Ambrus Tibor: *Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő*. Budapest, 1934.; Cederholm Boris: *A Cseka országában. Szovjet-Oroszország börtöneiben*. Székesfehérvár, 1929.; Csernagvin Vladimir: *A szovjet-oroszországi koncentrációs táborok élete*. Budapest, 1934. és uő: *A GPU országa*. Budapest, 1935.; Marjai Frigyes: *Ez a szovjet...* Budapest, 1937; Lévai Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. Budapest, 1935.

⁶ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 867. f. 2/f-37.

⁷ Szilágyi Ákost idézve Kolontári Attila használja ezt a kifejezést az 1930-as évek elejének Szovjetuniójára. Kolontári Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. *Új Dunatáj*, 2004. december, 42.

A két ország képviselői Illyés szovjetunióbeli látogatásának évében, 1934. február 6-án látták el kézjegyükkel a diplomáciai kapcsolatok megteremtéséről szóló egyezményt; a hírt a magyar lapok többsége február 7-én közölte. Az esemény 1924-hez hasonlóan megosztotta a magyar közvéleményt. Magyar részről a szovjet követség működését még akkor is különféle „óvintézkedésekkel” kívánták ellenőrizhetővé tenni (futárszolgálat szabályozása, követségi létszám meghatározása, másik ország állampolgárai alkalmazásának tilalma a követségeken). Kánya Kálmán a korlátozások mellett azzal érvelt: „nekünk jobban kell számolnunk a közvélemény részéről a kommunista propagandától való félelemmel, mint bármely más kormánynak”.⁸ Hasonló volt Jungerth-Arnóthy érvelése is Leon Helfandnak, a római szovjet követség diplomatájának: A magyar kormánynak a hazai közvéleményt meg kell nyugtatnia, hogy „azok az elemek, melyek annak idején feldúlták az országot, és annyi szenvedést okoztak, nem kerülhetnek a diplomáciai viszonynak a szovjettel való felvétele alkalmából előtérbe.”⁹

A diplomáciai kapcsolatfelvétellel nem sikerült áthidalni a két ország közötti politikai-ideológiai ellentéteket. Állandó megfigyelés alatt tartották Budapesten a szovjet diplomatákat, jelentések készültek, kik és mikor keresték fel a követséget, mikor távoztak és érkeztek a szovjet diplomaták, és egyes vélemények szerint a rendőrségnek a követség magyar technikai személyzete között beépített embere is volt.¹⁰

1939. február 2-án, miután Magyarország csatlakozott az antikomintern paktumhoz, Litvinov külügyi biztos közölte Jungert-Arnóthy követtel, hogy szovjet részről nem kívánják fenntartani a diplomáciai kapcsolatok addigi formáját – vagyis külön követséget –, elegendőnek tartotta, ha harmadik államban működő követekkel képviseltetik magukat. A diplomáciai „mosolyszünet” azonban nem tartott sokáig. A német–szovjet közeledés hatására a magyar kormány kereste a kapcsolatok újbóli rendezésének lehetőségét, és Moszkva is késznek mutatkozott a képviselők helyreállítására. 1939. október 5-én Horthy Kristóffy Józsefet nevezte ki követnek, aki egy héttel később meg is érkezett állomáshelyére. Ezzel egyidejűleg Budapestre érkezett az új szovjet követ, Ny. Saronov is. Ettől kezdve a két ország közötti hadiállapot beállta a magyar kormány nagy gondot fordított arra, hogy a két ország közötti viszonyt semmi, még egy-egy szovjetellenes cikk se árnyékolja be. (A budapesti szovjet követség szintén árgus szemekkel figyelte a magyar sajtó megnyilvánulásait, és nem mulasztotta el, hogy tiltakozzon, ha a magyar sajtóban nem megfelelő híradások jelentek meg.) Az 1939-ben felállított Sajtóellenőrző Bizottság 1939 szeptemberében például Oroszországgal szemben teljes közömbösséget és tárgyilagosságot írt elő a sajtó számára, és azt tartotta célnak, hogy a „közönség”

⁸ Idézi Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok*, i. m. 70.

⁹ Uo. 130.

¹⁰ Uo. 159.

tárgyilagos, reális képet kapjon.¹¹ A külügyminisztérium sajtóosztálya által kiadott instrukciók különbséget tettek a Szovjetunió mint állam és a bolsevizmus mint ideológia között; az utóbbi bírálata továbbra is megengedett volt.¹² 1940 tavaszára a magyar sajtóból eltűntek a szovjetellenes megnyilvánulások, sőt Ullein-Reviczky Antal az USA követének arról beszélt, hogy a Szovjetunió jóindulatának megnyerése érdekében számos „oroszbarát hangvételű” cikk megjelenését tervezik a magyar sajtóban.¹³

E körülmények között Moszkva is tett gesztusértékű lépéseket: 1940 végén megkezdte az 1848/49-es honvédszászlók visszaadását,¹⁴ és a szívélyes jó viszony jegyében került sor a Szovjetunió részvételére az 1941. május 2-án megnyílt Budapesti Nemzetközi Vásáron. A szovjet pavilon a leglátogatottabbak közé tartozott; a szovjet követség munkatársa, Geiger Béla (Borisz Grigorjev) tumultuózus jelenetekről számol be, és az óriási érdeklődést a Szovjetunió iránti rokonszenvvel magyarázta. A szovjet pavilon sikerét hasonló okokkal indokolta Rákosi Mátyás is. A budapesti szovjet követségtől kapott információi szerint

„Az ismertető katalógust kétszer újra kellett nyomtatni, mert ezt a szép kiállítású brosúrát, melynek első oldalát a Szovjetunió címere díszítette, minden látogató magával vitte. ... az első napon, amikor este megnézték a kitett emlékkönyveket, olyan lelkes szovjetbarát és Horthy-ellenes bejegyzések tömegét találták, hogy elhatározták, óvatossági rendszabályokat fogantatosítanak.”¹⁵

Kristóffy követ ezzel szemben jelentésében ügyesen megszervezett és személyesítő propagandáról írt, amelynek sokan bedőltek. Ellensúlyozás-képpen azt javasolta: a magyar lapok közöljenek olyan, a szovjet sajtóból származó, a követség által Budapestre eljuttatott híreket, amelyek a szovjetunióbeli gazdasági nehézségekről, visszaosságokról tudósítanak, mert szerinte „a szovjet gazdasági bajoknak szellőztetése a magyar sajtóban, ha az említett óvatos formában történne is, felvilágosítólag hatna a magyar olvasóközönség ama részénél, akik a Szovjetunióban paradicsomi viszonyokat hajlandók elképzelni.”¹⁶

¹¹ *Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából.* Szerk.: Márkus László–Szinai Milkós–Vásárhelyi Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 63. és 68.

¹² Az 1939. december 7-i egyik utasítás például így szól: „Átengedhetők a Népszava hírei, amelyekben a szovjet ideológia ellen küzd, de olyanok nem, amelyekben a Szovjetet, mint államot támadja.” (Uo. 78.) Ugyanezen a napon egy másik, a VKF 5. osztály igényeit tartalmazó útmutatás szerint „Szovjet hadsereg harci értékét lekicsinylő, felszerelésének hiányosságát, szovjet tiszték legyilkolását tartalmazó cikkeket – bármely forrásra hivatkoznak is – törölni kell.” (Uo. 79.) L. még Sipos Balázs: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk* (XLI.) 1996/2. 107–132.

¹³ Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok*, i. m. 319.

¹⁴ A közvélemény arról nem tudott, hogy ez volt az ára Rákosi Mátyás kiengedésének a Szovjetunióba. Seres Attila: Nemzeti ereklényinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940). *Történelmi Szemle* (XLVII.) 2005/1–2.

¹⁵ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* Szerk.: Feitl István–Gellériné Lázár Márta–Sipos Levente. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 48.

¹⁶ *A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941.* Szerk.: Peter Pastor. Századvég Kiadó–Atlanti Kiadó, Budapest, 1992, 315.

Alig néhány hónap múlva a két ország között beállt a hadiállapot, és a szovjetek országa felé „fegyverek nyitották meg a kapukat”.¹⁷ A háború idején megjelent harctéri beszámolók, tendenciózusan összeállított, sokszor kétes hitelességű haditudósítások¹⁸ egyoldalú képet festenek a szovjet rendszerről, törvényszerűen annak negatív (esetenként elrettentő) vonásait emelik ki. Ezekben a – feltűnő hasonlóságot mutató – leírásokban a szovjet dolgozókat szürke, rongyos, rosszul ellátott tömegként mutatják be,¹⁹ akik koszos, igénytelen, szűk lakásokban laknak igen primitív körülmények között.²⁰ A tanulatlan parasztok nem tudják használni a gépeket, elhagyott, elromlott, rozsdásodó mezőgazdasági gépekről szólnak a tudósítások. A kultúra elmaradott, az oktatás csak a propaganda céljait szolgálja. „Nyomorbasüllyedt falvak, lerombolt vagy megszenségtelenített templomok, piszoktól, elhagyatottságtól belepett városok – ezek a szovjet-paradicsom fő útjelzői végig mindenütt, amerre csak jártunk az ezeréves határok és a Donec között” – írta Ludmann Emil főhadnagy.²¹ „Pokol, szenny, piszok, nyomor, elmaradottság, tanulatlanság, kiéhezettség, zsidók uralma a Szovjetunió” – Szász János tartalékos őrvezető véleménye szerint.²²

Momcsil Bojadzsiyevnek a haditudósítók jelentései alapján összeállított füzetével egyidejűleg, 1942-ben jelent meg a moszkvai magyar követségen korábban katonai attaséként szolgált Faragho Gábor könyve is *Szovjetország* címmel. Szerinte a szovjetunióbeli életéről annyit lehetne írni, hogy egész kis könyvtárat megtöltene,

„Éppen ezért rövid összefoglalás keretében csak arra szorítkozik az ember, hogy egy általános képet nyújtson és olyan szemelvényeket ragadjon ki, amelyekről tudja, hogy az olvasót érdeklik. Ezt a képet azonban nyújtani kell, mert az ottani viszonyokat nagyjában mindenkinek meg kell ismernie.

Azonkívül a Szovjetunió úgyis végleg megsemmisül, tehát szinte már a történelem részére is meg kell örökíteni ennek a rendszernek az emlékét, még pedig olyan formában, ahogyan azt egy elfogulatlan külföldi látta.”²³

¹⁷ Momcsil Bojadzsiyev: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban*. Új-Auróra Könyvkiadó-vállalat, Budapest, 1942, 5.

¹⁸ Pihurik Judit több olyan példát említ a második világháborús harctéri naplókából, amelyek a haditudósítások „kulisszatitkait” leplezik le. Pihurik Judit: *Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága*. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle* (XLVII.) 2005/1–2. 102.

¹⁹ „Lent a térségben egy csomó egyforma ember, egyformán szürkére uniformizált férfi és nő longott. De egyenruhájukat nemcsak testükön, hanem arcukon is hordták. Nem volt jól, vagy kevésbé jól öltözött, nem volt jóllakott vagy sovány, egészséges vagy beteg. Egyformán rosszul öltözött, rosszul táplált és beteg kinézésű volt mind” – olvasható Morlin Imre főhadnagy beszámolójában. *Honvédeink Vörösországról...* Összeállította és szerkesztette: dr. Marjay Frigyes. Budapest, 1942, 122.

²⁰ Néhány beszámoló azért árnyalta a képet: V. L. százados és F. L. főhadnagy tudósításában ez olvasható: „Kedves félparaszt családhoz voltunk beszállásolva. Nagyon tiszták voltak, a szobánk is elég elfogadható állapotban volt. Tisztára súrolt padló, fehérre mosott terítők, szobanővények már bizonyos mértékű igényekre és lakáskultúrára vallottak.” *Honvédeink Vörösországról...* i. m. 136.

²¹ *Honvédeink Vörösországról...* i. m. 131.

²² Uo. 132.

²³ Vitéz Faragho Gábor: *Szovjetország*. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság kiadása, Budapest, 5.

Faragho egyrészt valóban igyekszik tényyszerűen bemutatni a bolsevik rendszert és az orosz népet, de írása (amelytől nem idegen az antiszemita retorika sem) a magyar közvéleményben keringő negatív sztereotípiákat erősítette fel, a kor ismert fordulatai, képei jelentek meg benne.

A szovjetellenes propagandának volt bizonyos hatása, erről tanúskodik többek között Márai Sándor *Naplójának* a megszálló Vörös Hadseregről írt bejegyzése:

„A magyar polgári társadalom olyasmit várt, hogy az oroszok mint afféle irgalmatlan alvilági arkangyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénköbűzzel, s kiirtanak egy világot. Az oroszok megérkeztek, s akadt köztük mindenféle: kegyetlen, barátságos, kapzsi, irgalmatlan, emberies stb. De arkangyalról és lángpallosról nem esett szó.”²⁴

Arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy a szovjet hadsereg az akkor már négy esztendeje tartó háborútól végsőkéig kimerült megszálló hadsereg volt, amely Magyarországra mint ellenséges országba érkezett. Hogy a magyar lakosság és a megszállók első találkozása és ennek nyomán a szovjetekről alkotott kép milyen volt, az több tényezőtől függött: milyen tapasztalatokat szereztek a német megszállás alatt, milyen gyorsan haladt át a front, az adott település hányszor cserélt gazdát, milyen megszálló alakulatokkal találkoztak. Így voltak olyanok, akik számára felszabadulást, az életben maradást jelentette, másoknak a nyilasoktól való megszabadulást, míg mások a fosztogatásokat, önkényeskedéseket, a civileket „malenkij robotra” elhurcoló, nőket megerőszakoló szovjet katonákat őriztek meg emlékezetükben.

A Szovjetunióról kialakult valódi kép bemutatására a korabeli sajtó áttekintése nem ad segítséget. 1947 szeptemberéig a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) szovjet vezetése és a SZEK szovjet részlegének megyei megbízottai nemcsak a sajtót cenzúrázták, de az összes nyilvános előadást, mozifilmet, színdarabot is, nehogy szovjetellenes kijelentések megjelenhessenek, illetve elhangozhassak.²⁵

A SZEK megszűnése után mind magyar, mind szovjet részről komoly erőfeszítéseket tettek a Szovjetunió „imázsának” felépítésére, aminek következtében a sajtó erősen idealizált Szovjetunió-képet közvetített. Éppen ezért az áttekintés csak arra szorítkozik, hogy a Szovjetunió állampolgárai (mindenekelőtt a Vörös Hadsereg katonái) magyarországi viselkedése folytán milyen kép vetült az országra (és nem mellelesleg a magyar kommunistákra), másfelől milyen intézkedések történtek a Szovjetunióról alkotott kép kedvező irányban történő megváltoztatására.

A magyar közvéleményben meglévő szovjetellenességre még inkább ráerősítettek a háború utáni „realitások”: a határok és a jóvátétel kérdése, az ipari üzemek leszerelése, az ún. hadizsákmány-bizottságok működése, a szovjet katonai parancsnokságok megtorló intézkedései, a szovjet katonák és a lakosság közötti konfliktusok. A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége 7. Osztályán még 1946 tavaszán is úgy látták:

²⁴ Márai Sándor: *Napló 1945–1957*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1990, 16.

²⁵ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizszkoj Federacii [AVP RF] f. 0453. op. 2v papka 22. gy. 10.

„Magyarország területén esetleges rekvirálások esetén a Vörös Hadsereg az ipari körzetekben számíthat a munkásosztály támogatására ... falun viszont ellenséges közeg várja, mivel a magyar parasztság zöme ... ellenséges érzelmeket táplál a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió iránt.”²⁶

A magyar lakosság és a megszállók kapcsolatáról szemléletes képet adnak azok a beadványok, amelyeket a települések előljárói a magyar kormánynak, illetve közvetlenül a szovjet katonai parancsnokságoknak küldtek. A panaszok szinte mindenütt azonosak voltak: a szovjet katonai hatóságok a 18 és 50 év közötti férfiakat napokra, esetleg hetekre elvitték, és az utak, hidak helyreállításán dolgoztat-ták őket, s akadtak közöttük olyanok, akikről soha többé nem hallottak. A katona korú férfiakat egyszerűen mint hadifoglyokat deportálták, függetlenül attól, hogy voltak-e egyáltalán katonák. A Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának a magyarországi németek Szovjetunióba történő deportálására vonatkozó határozatának végrehajtása során válogatás nélkül elvittek minden német nevű személyt.²⁷ Révai József 1945. január 7-i levelében arra panaszkodott Rákosinak, hogy a végrehajtásban mutatkozó „szerencsétlen peregibek [elhajlások]” következtében pánik tört ki és „még a hozzánk közel álló elemek is...megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal”.²⁸

A kényszers munkánál és a rablásoknál, rekvirálásoknál is sokkal több volt a nők megerőszkolása. A Vörös Hadsereg katonái által elkövetett atrocitások, „kilengések” nem csupán a lakosságnak a Szovjetunióhoz fűződő viszonyát határozták meg, de az illegalitásból éppen csak kilépett kommunista párt helyzetét is megnehezítették. A szovjet hadsereg magyarországi viselkedését Vas Zoltán, aki a Vörös Hadsereg egységeivel a szovjetunióbeli magyar kommunista emigránsok közül elsőként érkezett haza, több ízben szóvá tette Rákosiéknak küldött leveleiben.

„A csapatok okos viselkedése esetén a lakosság kapcsolata a Vörös Hadsereghez, a Szovjet-hez, a Kommunista Párthoz tartós és meleg lett volna. Ehhez minden előfeltétel megvolt. De sajnos elvtársak nagyon komoly a helyzet, sok minden olyasmi történik, ami sebet üt a szívűken, és ami évekre, évtizedekre visszahat.”²⁹

²⁶ Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkij Isztorii [RGASZPI] f. 17. op. 128 gy. 134. Idézi: G. P. Murasko–A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 1996/2. 52.

²⁷ Az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. sz. 1944. december 16-án kelt határozata elrendelte a munkaképes német lakosság internálását Bulgária, Magyarország, Románia és Jugoszlávia területéről a Szovjetunióba munkavégzés céljából. Az internáltakat elsősorban a donyeci szénmedence szénbányászatának és a vaskohászat helyreállítási munkálataiban kívánták felhasználni. A határozatot közli: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Szerk.: Vida István. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005, 65–67.

²⁸ *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Szerk.: Izszak Lajos és Kun Miklós. Századvég Kiadó, Budapest, 1994, 33–36.

²⁹ Vas Zoltán 1944. október 10-i levele Rákosinak, Gerőnek és Révainak. RGASZPI f. 495. op. 142. gy. 828. A dokumentumot közli Baráth Magdolna: *Levelek a frontról, 1944*. Rákosi Máttyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. *Századok*, 1998/3. 633–700.

Az asszonyok megbecstelenítése, állatok elhajtása, rablások miatt többször interveniált a szovjet katonai hatóságoknál, s ennek eredményeképpen a legsúlyosabb esetekben igen komoly fenytések is történtek, de a szovjet magatartás alapvetően nem változott meg.

A kőbányai kommunisták 1945. februári beadványukban elkeseredve írták:

„Évtizedek óta úgy nézett a világ proletáriátusa Moszkva felé, mint a tudatlan munkás Krisztusra. Onnan várt segítséget, hogy a ... fasiszta vandalizmus állati tetteitől megszabadulhasson.

Hosszú, kínos üldöztetés után jött a dicső, várva-várt Vörös Hadsereg, de milyen Vörös Hadsereg!”³⁰

Hasonló problémákat feszegetett Pokorny Hermann altábornagy, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályának vezetője a SZEB vezetőjéhez küldött 1945. március 25-i feljegyzésében. Mint írta: kötelességének érzi, hogy „mint a fegyverszünet magyar őre, de egyben mint jóbarát mindazt összefoglalni és őszintén megmondani, amit a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a fegyverszüneti feltételek reális teljesítése tárgyában tudni kell”. A kőbányai kommunistákhoz hasonlóan ő is azt írta, hogy az ország lakossága „epekedve, szeretettel és minden áldozatra készen” várta a szovjet hadsereget.

„Az első találkozás a felszabadító Vörös Hadsereggel sajnos egészen más volt, mint ahogy azt a bizakodó magyar nép remélte: pozdorjává zúzott bútor, a fenéig kiürített szekrények és fiókok, karkötőóraktól és gyűrűktől megfosztott kezek és megbecstelenített nők ezrei jelezték a szovjet hadsereg útját.”³¹

A legfelső szovjet vezetés – annak ellenére, hogy Rákosi személyesen is írt ebben az ügyben Dimitrovnak, az SZKP KB Nemzetközi Információs Osztálya vezetőjének – vagy nem ismerte fel a kérdésben rejlő problémákat, vagy egyszerűen nem mutatott érdeklődést azok iránt. Ugyanakkor a magyarországi SZEB törzssparancsnoka, Ivan Ivanovics Levuskin vezérőrnagy már 1945 februárjában azzal bízta meg Borisz Oszokin politikai tanácsost, hogy jellemezze és konkrétan mutassa be a különböző társadalmi rétegek, mindenekelőtt az ifjúság és a parasztság hangulatát, politikai orientációját és viszonyát a Vörös Hadsereghez.³²

A magyar kormány is szóbeli jegyzékek tucatjában tiltakozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökénél az önkényes rekvirálások, a bútorok hadizsákmányként történő lefoglalása, az üzemek nyersanyag- és árukészleteinek elhurcolása és a lakossággal szemben elkövetett atrocitások miatt, azonban ezek orvoslása

³⁰ Idézi: Szakács Sándor–Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest, 1997.

³¹ MNL Országos Levéltár [MNL OL] XIX–J–1–k KüM Vegyes Admin. 74. d. 8/b-sz. n. 1945.

³² T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenijje polityicseszkij rezsimov szovjetszkogo tyipa 1949–1953.* Moszkva, ROSZSZPEN, 2002, 601–602.

helyett a panaszokra a megszálló hatóságok mindig szinte beteges érzékenységgel reagáltak. Grigorjev követségi tanácsos 1945. szeptember 24-én megjelent a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályán és indulatosan szóvá tette a magyar külügyminisztériumnak a Vörös Hadsereg egyes „kilengései” miatti panaszokat tartalmazó jegyzékeinek stílusát és hangnemét, mert azok véleménye szerint nem veszik tekintetbe „a diplomáciai udvariasság elemi követelményeit”. Nyomatékosan kérte, hogy a panaszokat a külügyminisztérium „bizonyos kritikának” vesse alá, és ne küldjön olyan ügyiratokat, amelyek „provokatív kitételeket tartalmaznak”.³³

A szovjet vezetés érzékenysége más területen is kifejezésre jutott. A Szovjetunió követe, Puskin 1946 februárjában egyenesen a Vörös Hadsereg ellen irányulónak tekintette a magyar külügyminisztérium által kezdeményezett, a háborús veszteségek megállapítását célzó statisztikai adatgyűjtést. Szerinte az egész adatfelvétel körül leplezetlen szovjetellenes hangulat és propaganda alakult ki, amelyet arra alapozott, hogy „...a felszabadítás után okozott károknál nemcsak a németek és nyilasok, hanem egyéb személyek által okozott károk felvételét is előírja. Nyilvánvaló, hogy ez a szovjet hadsereg személyeire vonatkozik. Amellett nagyon átlátzó a tendenciája annak a kérdésnek, hogy mennyi kerékpár tűnt el a felszabadulás után.” Gyöngyösi János ugyan igyekezett meggyőzni arról, hogy az adatfelvételnek nem volt szovjetellenes éle, és hogy a „magyar lakosság részéről a legteljesebb elismerés, sőt hála nyilvánul meg a Vörös Hadsereg iránt, amely az emberélet kímélése tekintetében példátlan magatartást tanúsított, ... az óriási veszteségek mellett teljesen eltörpülnek azok az apróbb kis eltulajdonítások, amelyek a szovjet katonák részéről különösen gépek, kerékpárok stb. iránt megnyilvánult. Ezek ma legfeljebb csak ártatlan és nem rosszindulatú anekdoták tárgyai.”³⁴ (Puskin mindazonáltal a statisztikai adatgyűjtés azonnali beszüntetését és az adatfelvételi lapoknak a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz történő eljuttatását kérte, amire magyar beszélgető partnere ígéretet is tett.)

Mindezekkel együtt a Szovjetuniónak a második világháborúban játszott szerepe, háborús erőfeszítései és Németország feletti győzelme hatására erősödött a Szovjetunió iránti tisztelet és érdeklődés nem csupán az értelmiség körében, hanem a lakosság szélesebb rétegeiben is. Ezzel magyarázható, hogy már 1945 tavaszán kezdeményezések történtek a Szovjetunió népszerűsítésére, illetve baráti társaságok létrehozására. Egy 1945. április 12-i diplomáciai jelentés szerint Magyarországon Zilahy Lajos a magyar értelmiség egy csoportjának nevében azzal a kéréssel fordult a magyarországi szovjet katonai parancsnoksághoz, hogy szervezzék meg a Szovjetunió barátainak társaságát. A társaság 1945 nyarán meg is alakult, tiszteletbeli elnöke Szent-Györgyi Albert, első elnöke Zilahy Lajos volt, akit 1946-ban Rusznyák István professzor váltott fel. A társaságnak kihelyezett részlegei voltak a városokban, megyékben és nagyobb falvakban, és a jelentés szerint körülbelül

³³ MNL OL XIX-J-1-j SzU Tük 9. d. IV-138/1. sz. n.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j SzU Tük 24. d. IV-484.

300 000-es kollektív tagsággal rendelkezett. A tagság összetétele egészen sokszínű volt: az értelmiség képviselőin kívül a tagok között megtalálhatók voltak kommunista- és kisgazdapárti politikusok, ipari munkások, de állítólag akadtak olyan vidéki részlegek is, ahol a tagság döntő többsége paraszt volt. A társaság alkalmas lehetett volna arra, hogy a magyar lakosság széles rétegeivel megismertesse a szovjet illetve orosz kultúrát. Ehhez rendelkezésre álltak a *Jövő*, az *Irodalom és tudomány* című folyóiratok, filmelőadások, a társaság különböző szekcióinak (zenei, színházi, irodalmi, film, építészeti, orvostudományi stb.) rendezvényei, és nagy súlyt helyeztek orosz nyelvtanfolyamok indítására is.³⁵

A szovjet vezetés szintén kezdettől fogva egy igen jelentős propagandagépezetet állított azon cél szolgálatába, hogy a Szovjetunióról alkotott képet kedvező irányban változtassa meg, illetve fenntartsa a Szovjetunió iránti rokonszenvet. A Külföldi Kulturális Kapcsolatok Össz-Oroszországi Társasága (VOKSZ) és a szovjet tájékoztatási hivatal (Szovinformbüro) külön képvisellel rendelkezett Magyarországon, csakúgy mint a szovjet filmek exportjával foglalkozó Szovexportfilm, amelynek többek között a magyar lakosság igényeit is tanulmányoznia kellett.

Ugyanakkor sem a VOKSZ, sem a többi propagandával foglalkozó hivatal nem tudott eleget tenni azoknak a magyar kéréseknek, amelyek az orosz irodalom, nyelvkönyvek, hanglemezek stb. küldésére vonatkoztak, másrészt késedelmesen válaszolt, már ha egyáltalán válaszolt a magyar megkeresésekre és kérésekre. Ebben az anyagi eszközök hiányán kívül szubjektív tényezők is szerepet játszottak: a VOKSZ és egyéb propagandaszervezetek megfélemlített munkatársai a legkisebb kezdeményezőkétséget sem tanúsították, igyekeztek „túlbiztosítani” magukat és minden jelentéktelen ügyben történő döntéshez is a felsőbb hatóságuk engedélyét kérték.

Szovjet részről azonban úgy látták, hogy a magyar kommunisták megengedhetetlen passzivitást tanúsítanak a szovjet kultúra népszerűsítésében, és ennek okát a kommunistáknak abban a félelmében látták, hogy hazafiatlansággal és a Szovjetunió iránti elfogultsággal vádolhatják őket. Hozzá kell tennünk, hogy a kommunistáknak egyáltalán nem volt egyszerű a dolguk e téren. Balázs Béla, amikor 1946 nyarán Moszkvában járt, a VOKSZ munkatársával folytatott beszélgetése alkalmával nemcsak arra panaszkodott, hogy a magyar mozinézők meg vannak fosztva attól a lehetőségtől, hogy az orosz film legjobb alkotásait (így Eisenstein filmjeit) láthassák, de arról is beszélt, hogy meglehetősen nehéz a Szovjetunió „jóindulatáról” írni a magyar sajtóban, mondjuk a Magyarország határaival vagy a csehszlovákiai magyarok üldözésével kapcsolatos szovjet álláspont ismeretében.

„Még a magyar kommunisták között is akadnak olyanok – mondta Balázs –, akik kissé nacionalistákká váltak, és akiknek nehéz elképzelniük és másoknak elmagyarázniuk, hogyan lehet összekapcsolni a kommunista párt nemzeti patriotizmusát a Szovjetunió tevékeny-

³⁵ AVP RF f 077. op. 25 papka 115 gy. 42.

ségének védelmével, amely ez esetben nem Magyarország javára történik ... Sok magyar úgy érzi, mintha a Szovjetunió elhagyta volna Magyarországot egy számára olyan nehéz időszakban.”³⁶

Magyarországon a VOKSZ mellett a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság vállalta magára a Szovjetunió kulturális és tudományos élete legfontosabb eredményeinek bemutatását és népszerűsítését. A Magyar Dolgozók Pártja vezetői 1948 végétől kezdve mutattak nagyobb érdeklődést a társaság tevékenysége iránt. A szovjet-orosz kultúra népszerűsítése és a magyar lakossággal való széles körű megismertetése helyett fő feladata azonban akkor már az volt, hogy: „a Szovjetunió eredményeinek, a szovjet ember életének konkrét ismertetésével elmélyítse dolgozó népünk minden rétegében a szeretetet és hűséget a Szovjetunió iránt”. A fenti cél elérése érdekében az MSZT tevékenységének középpontjába a propagandát kívánták állítani, amelynek három fő politikai szempontját a magyar vezetés a következőképpen határozta meg:

- „1. A Szovjetunió népszerűsítése és jelentőségének tudatosítása az imperializmus ellen, a békéért, függetlenségért, szocializmusért folyó harcban.
2. A Szovjetunió gazdasági és társadalmi rendszerének ismertetése és népszerűsítése, megfelelően összekapcsolva a szocializmus építésének napirenden lévő kérdéseivel hazánkban.
3. A Szovjetunió élenjáró szocialista kultúrájának ismertetése és népszerűsítése, összekapcsolva a burzsoá ideológia elleni harcunkkal.”³⁷

Amikor a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Titkársága 1948. december 22-i ülésén napirendre tűzte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság munkájáról szóló jelentés megtárgyalását, megállapították, hogy bár a társaság munkájában mutatkozott javulás, az még „nem vált a Szovjetunió népszerűsítésének hatalmas tömegszervezetévé”. Egy évvel később az e téren végzett munkát még mindig úgy értékelték, hogy „Bár dolgozó népünkben elsősorban a párt munkája nyomán, a Szovjetunió és Sztálin elvtárs iránti szeretet és ragaszkodás nagymértékben kibontakozott, a MSZT nem élt a lehetőségekkel, nem használta fel a párt nyújtotta sorozatos támogatást.”³⁸

Az előterjesztés tartalmazott jó néhány önkritikus elemet is. Elismerte, hogy a társaság által végzett munka jó része „kirakatpolitika” volt, működésük fényes központi ünnepek rendezésében merült ki, miközben elhanyagolták a munkások és dolgozók közötti agitációt. A dokumentum szerint a központi propagandatevékenység tervszerűtlenül, „akciószerűen” folyt. A társaság rendezett ugyan előadásokat, de azokat nem készítették elő megfelelően és szervezett előadói gárda hiányá-

³⁶ AVP RF f. 077 op. 26. papka 119. gy. 44.

³⁷ MNL OL M-KS 276. f. 54/68. ő. e. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésével kapcsolatban lásd Baráth Magdolna: A magyarországi szovjet „imázsépítés” néhány aspektusa. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk.: Réfi Attila–Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2010, 55–70.

³⁸ MNL OL M-KS 276. f. 54/22. ő. e.

ban nem érték el céljukat. A különböző művészeti és tudományos szakosztályok már csak papíron léteztek, működésüket teljesen megszüntették.

A dokumentum készítői szerint ez a helyzet készítette arra a párt vezetését, hogy „radikálisan nyúljon” az MSZT problémáihoz.

A párton belül az MDP KV Titkársága 1948. október 10-i határozatával felállított Agitációs és Propaganda Bizottság, illetve a helyette néhány hónappal később létrehozott Pártkollégium feladata lett többek között a Szovjetunió népszerűsítésével kapcsolatos intézkedések kidolgozása. Az első erre vonatkozó javaslatot a kollégium 1949. július 6-án terjesztette a titkárság elé, amely kampányszerűen, 2-4 hét alatt kívánta új alapokra helyezni a Szovjetunió népszerűsítését célzó agitációs és propagandamunkát. Abban, hogy a kérdés hirtelen ilyen súllyal került napirendre, feltehetően szerepe volt egy bizonyos Bajkov elvtárs magyarországi látogatásának, aki 1949. május–júniusi itt-tartózkodása alkalmával azt vizsgálta, milyen mértékben tudja a szovjet propaganda ellensúlyozni az angolszász propagandát. Miután vizsgálódása nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a propaganda területén „teljes átállítás” szükséges, az MDP KV arra illetékes szerveinél egymás után születtek a Szovjetunió magyarországi propagandájának javítását célzó, sokszor irreális elképzeléseket is tartalmazó előterjesztések.

Ez a propaganda sem tartalmában, sem módszereiben nem volt alkalmas arra, hogy valós képet közvetítsen a Szovjetunióról; ahogyan egy 1957 végén keletkezett szovjet jelentés fogalmazott: nem jutott el a magyarok „lelkéig és tudatáig”.³⁹ Bár az 1956-os forradalom után mindkét oldalról történtek kísérletek a kulturális érintkezés korábbi formáinak megváltoztatására,⁴⁰ a Szovjetunióról alkotott kép csak akkor vált némileg realisabbá, amikor az utazási könnyítések következtében magyar turisták (válogatott) csoportjainak is lehetősége nyílt arra, hogy közvetlen élményeket szerezzen a Szovjetunióról.

³⁹ Goszudarsztvennij Arhiv Roszsijszkaj Federacii [GARF] f. 9518 op. 1. gy. 83. P. Drozdov feljegyzése az 1958-ra szóló kulturális együttműködési munkaterv aláírására Budapestre érkezett delegáció ittléte alkalmával magyar barátjaival folytatott beszélgetéséről.

⁴⁰ Erről részletesebben lásd Baráth Magdolna: Szovjet „imázspépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének eszközei 1956 után. *Századok*, (145.) 2011/6. 1525–1542.

Mit tudott a magyar közvélemény az *Endlösung*ról?

Magyarország német megszállását követően kiteljesedett a zsidóság állampolgári jogaitól való megfosztása, vagyonának elkobzása. A zsidóság kifosztásában, gettósításában, majd deportálásában közvetve vagy közvetlenül közreműködő mintegy 200 ezer csendőr, rendőr, katona, állami és önkormányzati tisztviselő, MÁV- és polgári alkalmazott, és vállalkozó személyes és informális ismeretekkel egyaránt rendelkezett a holokausztról – betöltött funkciójától, a folyamatban játszott szerepétől függően. A lakosság döntő többsége részben az újságok írásából, a rádió híreiből, valamint esetenkénti személyes tapasztalatai alapján jutott információkhoz a zsidók ellen alkalmazott különféle intézkedésekről és eljárásokról. Arról azonban csak a politikai, katonai, közigazgatási vezetés igen szűk köre rendelkezett hiteles információkkal, hogy milyen sors várt Auschwitz-Birkenauban és a többi kényszerszermunka és haláltáborban az 1944. nyár derekáig deportált mintegy 450 ezer zsidóra.¹ A lakosság soraiban a deportálás végső céljáról, az *Endlösung*ről csak suttozó „pletykák” terjedtek.

Az emberek túlnyomó többsége látta a zsidóság kirablásának, gyűjtőtáborokba terelésének, gettósításának, vagonokba kényszerítésének egyes mozzanatait, esetenként maga is tevőleges részese volt a kifosztásnak, a megaláztatásnak, arról azonban nem rendelkezett, nem rendelkezhetett hiteles információkkal, hogy hol és hogyan működtek a haláltáborok, a kényszerszermunkatáborok. Hasonlóképpen sokan személyesen látták, tapasztalták, milyen embertelenül bántak a keretlegények,

¹ Edmund Veessenmayer német birodalmi megbízott jelentése 1944. május 14.–július 10. között 437 402 zsidó deportálásáról szól. Emellett ezeket deportáltak több alkalommal a „próbaszerelvényeken” (az ún. *Musterzugokon*), valamint a sárvári és a kistarcsai internálótáborokból is. A deportáltak egy részét a mai Ausztria területére szállították. A magyar deportáltak, kényszerszermunkára hurcoltak több mint 300 koncentrációs és kényszerszermunkatáborban és melléktáborban szenvedtek. – Az auschwitz-birkenai megsemmisítőtáborból megszökött Rudolf Vrba (Walter Rosenberg) és Josef Lanik (Alfred Wetzler) beszámolója alapján készült *Auschwitzi jegyzőkönyv* 1944 derekán csak az ország vezetésének, a politikusoknak igen szűk köre ismerte. Vö.: *Auschwitzi jegyzőkönyv*. Közli és a kísérő tanulmányt írta: Haraszi György. Múlt és Jövő, Budapest, 2005.

a tiszték – egy kisebbségtől eltekintve – a zsidó munkaszolgálatosokkal. Az ország lakossága azt is tapasztalta, hogy a zsidó orvosok, gyógyszerészek, az egészségügyi személyzet deportálása, munkaszolgálatba rendelése milyen súlyos gondokat okozott a betegek, sérültek ellátásában. Hasonlóképpen érezték annak kedvező és kedvezőtlen hatását egyaránt, hogy mennyiben fékezte le időlegesen a zsidó tulajdonú üzletek, kisebb-nagyobb vállalkozások zárolása, elkobzása az inflációt, továbbá milyen ellátási gondokat okozott, elsősorban a kisebb településeken.

A közvetlen tapasztalatok sorának felidézését folytathatnánk, azonban ezúttal csupán jelzésszerűen kívántuk felvillantani, hogy a magyar közvélemény, noha különböző hitelességű és pontosságú hírekhez jutott, részben közvetlen személyes tapasztalatai, részben mások információi, a rádió és a sajtó tudósításai nyomán tisztában volt a zsidósággal szembeni intézkedések fő vonulatával és alapvető céljaival. Ugyanakkor a szélesebb közvéleményben – mint már jeleztük, hiteles információk hiányában – szóbeszéd és találgatás övezte azt, hogy milyen sors várt a vagonokban kiszállított, majd a nyilas uralom időszakában halálmenetekben az akkori magyar-német határra, és tovább a Harmadik Birodalomba hajtott deportáltakra, munkaszolgálatosokra.²

Míg a zsidósággal üldöztetésének, deportálásának hazai történeteiről a közvélemény – ahogy korábban említettük – részben személyes tapasztalatai, részben a híradások, újságcikkek révén rendelkezett valamilyen ismerettel, a nácik által megszállt országok, területek zsidó lakosságának végzetéről, szenvedéseiről csak erőteljesen cenzúrázott, tendenciózus hírek jutottak el hozzá. Az *Einsatzgruppék* tömeggyilkosságairól, a kényszermunka- és a haláltáborokról nem tudósított a rádió, nem írt a sajtó. A hírek, újságcikkek kisebb része a zsidósággal üldöztetésével kapcsolatos információkat száraz tényként közölte, míg többsége a több mint két évtizedes államilag eltűrt, a korszak egy részében támogatott antiszemitizmus szellemétől áthatva gyűlölködő, uszító hangnemmél, megfogalmazásokkal tette közzé azokat. Általánosságban ezen túlmenően az állapítható meg, hogy a különböző tartalmú és formájú híradások döntő többségben erősen átpolitizáltak voltak.

A TÚLÉLŐK BESZÁMOLÓI, A HAZATÉRŐK FOGADTATÁSA

1944 őszétől az ország területe több mint fél évre a hadműveletek részévé vált. Ahogy a frontvonal elhaladt, a bujkáló, a munkaszolgálatból, majd a felszabaduló koncentrációs és kényszermunkatáborokból szabaduló zsidósággal – már akiket a szovjet hadsereg nem tekintett hadifogolynak, és ennek megfelelően nem hurcolt el „malenkij robotra” – személyesen is beszámolt üldöztetéséről, szenvedéseiről.

² A kérdéskör igen gazdag monografikus irodalmából l.: Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. 2.*, bővített és átdolgozott kiadás. 1–2. köt. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997; Szita Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

Ezek a személyes beszámolók, amelyek a túlélő családtagok, a szomszédság, a barátok és az ismerősök körében zajlottak, általában nem tartalmaztak direkt politikai tartalmat, hiszen elsősorban a szenvedések kibeszélését, azok ismételt „átélését” jelentették. A személyes beszámolókat hallgatókat többségében megdöbbentették az elhangzottak, hiszen a mondatok olyan mértékű szenvedésről, megaláztatásról, és tömeges gyilkosságokról szóltak, amelyeket korábban az emberi elme elképzelni is alig tudott.

A zsidóság személyes beszámolóit elsősorban a városi lakosság tájékoztatását segítették, hiszen az üldöztetést túlélők – kevés kivételtől eltekintve – a nagyobb településeken próbálták életüket újrakezdeni. A falvakból, a kisebb településekről deportáltak közül igen kevesen éltek túl az üldöztetést, és tértek vissza egykori lakhelyükre.

Az üldöztetés poklát túlélő zsidóság, akiknek száma Budapest, majd a náci koncentrációs táborok felszabadulásával 1945 késő nyarára–őszére országosan megközelítette a kétszáztezret, nemcsak szenvedéseiről adott tanúbizonyságot, hanem kereste családtagjait, rokonait, elrabolt vagyonát, elkobzott lakását. A lakások, a vagyontárgyak döntő többsége azonban ekkor már mások birtokában volt, olyanokban, akik néhány kivételtől eltekintve nem kívántak megválni a könnyen megszerzett ingatlanoktól és javaktól. A túlélőkkel szemben kialakuló közhangulatot és egyúttal a több mint két évtizedes antiszemitizmus továbbélő hatását jól tükrözte Darvas József 1945. március 25-én a *Szabad Nép* 1. számában megjelent cikke.³ Az írás felszólította a budapesti gettókból szabaduló, a táborokból visszatérő zsidókat, legyenek megértéssel azok iránt, akik esetenként akár a zsidóság kifosztásában közreműködő szélsőjobboldaliakhoz fűződő kapcsolataik révén jutottak lakáshoz, különböző vagyontárgyakhoz, és most nem akarnak azoktól megválni. Darvas József úgy vélte, hogy a zsidóságot mohóság, túltengő mártíromság és a bosszú jellemzi. Hangsúlyozta, hogy a zsidóságot a mártíromság, a szenvedés nem jogosította fel követelésekre. Mivel a zsidóság egy része semmit nem tett a demokrácia megteremtéséért, milyen jogon akarnak a munkásság, a parasztság terhére munka nélkül anyagi javakhoz jutni.

Darvas József cikkében is tetten érhető közhangulatban a felszabadulás, majd a második világháború befejezését követően az egykori lakhelyükre visszatérő zsidó túlélőket gyakorta olyan mondatok fogadták, hogy miért tértek vissza, hogy mások is szenvedtek a háború alatt, miért akarnak maguknak úgymond előjogokat követelni. Ezen a közhangulatban teret nyerő állásponton nem sokat enyhített az 1946. október 3-án megszavazott 1946. évi XXV. törvénycikk, mert az nem követte meg az üldözötteket, a halálba hajszoltakat és a zsidóság deportálásáért a felelősséget elsősorban a megszálló németekre hárította.⁴

³ *Szabad Nép*, 1945. március 25. Darvas József: Összinté szó a zsidókérdésben.

⁴ Vö. Botos János: Az izraelita származásúak, vallásúak rehabilitációja 1944. december–1947. In: *Visszatérés – újrakezdés. Tudományos emlékülés*. Szerk.: Botos János és Kovács Tamás. Holocaust Doku-

A MÉDIA SZEREPE A HOLOKAUSZT TÖRTÉNESEINEK MEGISMERTETÉSÉBEN

Az európai és a magyarországi holokauszt eseményeivel kapcsolatos korábbi információs bezártságból fokozatosan szabaduló országban a sajtó, a könyvkiadás, az adását 1945. május 1-jén újraindító Magyar Rádió és a filmhíradók egyre gyakrabban és részletesebben számoltak be a hazai és európai történeésekről, a koncentrációs és munkatáborokról, a háborús bűnösökről és bűntettekről.⁵ Az újságok, a folyóiratok, a rádióhírek, a beszámolók és a kommentárok hangvételén kezdettől fogva érződött, hogy írójuk melyik politikai irányzat híve. A baloldali elkötelezettségű újságírók rendszeresen utaltak a korábbi magyarországi uralkodó osztályok felelősségére, tagjainak a Harmadik Birodalomhoz, a nácihoz, a nyilasokhoz fűződő kapcsolataira. A hidegháború légkörének térnyerésével párhuzamosan a felelősség és a felelősök körét kiterjesztették a nyugati demokráciákra, felröve ezen államoknak a náciizmus elleni határozott fellépés halogatását, míg a Szovjetunió fasizmus elleni küzdelmét a ténylegesnél nagyságrenddel jelentősebbnek tüntették fel. A polgári nézeteket valló újságírók a tények objektív ismertetését szem előtt tartva igyekeztek bemutatni a nem baloldali elkötelezettségű emberek, politikusok, egyházi személyek pozitív szerepét a náciizmus, a zsidóság üldöztetése elleni küzdelemben. Az írások, tudósítások – politikai elkötelezettségtől függetlenül – gyakorta arra törekedtek, hogy a holokauszt története tárgyalása során büntudatot ébresszenek a különböző társadalmi csoportok tagjaiban, hangsúlyozva a két világháború közötti politikai elit és az értelmiség elsőrendű felelősségét.⁶

A lakosság, a közvélemény tájékoztatása, a zsidóság üldöztetéséről szóló információk továbbítása, megismertetése és megismerése alapvetően három formában valósult meg. Egyrészt a már említett személyes beszámolók útján, amelyek – mint már jeleztük – megbízhatónak, hitelesnek tekinthetők mindaddig, amíg nem hatottak rájuk a politika elvárásai. A személyes beszámolók közül számos memoárként vagy regény, novella formájában jelent meg. Mellettük találhatunk olyan leírásokat is, ahol a szerző arra törekedett, hogy a történetiség elvét érvényesítve, a rendelkezésre álló dokumentumokat feldolgozva hitelesítse a személyes beszámolókat, a történeti igényességű elemzéseket, illetve a háborús főbűnösök peranyagát felhasználva mutassa be egyes politikusok tevékenységét, felelősségét.

A holokauszt nemzetközi eseményeivel foglalkozó ez időben közreadott irodalomból döbbenetes tartalmával kiemelkedett Franz Ziereis, a mauthauseni koncentrációs tábor parancsnokának elfogása után és halála előtt tett vallomása, valamint Szabó Imre munkája a nürnbergi per nemzetközi büntetőjogi összefüggé-

mentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány. Budapest, 2007, 64–72.

⁵ A témakör legteljesebbnek tekinthető bibliográfiáját közreadta: Randolph L. Braham: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*, 1–2. köt. Park Könyvkiadó, Budapest, 2010.

⁶ Vö. Ständeisky Éva: Erkölcsök 1945-ben. *Mozgó Világ*, 2006/2. 15–31.

seiről.⁷ Emellett az első, személyes tapasztalatokon alapuló beszámoló – mondhatni memoár – már 1945. március derekán napvilágot látott. György István munkája a doni munkaszolgálat és a munkaszolgálatosok tragédiáját idézte fel.⁸ A személyes emlékeket, a háborús bűnpereket feldolgozó, történeti megközelítésű munkák legfeljebb néhány ezres példánya elsősorban a városi lakossághoz, az értelmiség különböző rétegeihez, a múltbéli események mélyebb megismerésére törekvőkhöz jutott el. Túlzás lenne azt állítani, hogy a lakosság nagyobb része ezek közül akár egyet is olvasott volna.

ÍRÓK, TÖRTÉNÉSZEK A ZSIDÓSÁG ÜLDÖZTETÉSÉRŐL

A holokausz napjait a szemtanú hitelességével, irodalmi módon megjelenítő leírások közül kiemelkedett a kassai Márai Sándor 1943–1944-es naplója, Nagy Lajosnak a Budapest ostroma mindennapjait bemutató *Pincenapló*ja, Darvas József hasonló témájú regénye, a *Város az ingoványon*, R. Vozáry Aladár országgyűlési képviselő beszámolója a munkácsi zsidóság deportálásáról, Fenyő Miksa, a neves újságíró, egykori országgyűlési képviselő 1944–1945-ös naplójegyzetei *Az elsodort ország* címmel és Örkény István *Lágerek népe* című önéletrajzi ihletésű kötete, amely a szovjet hadsereg által elhurcolt és hadifogolyként kezelt zsidók megpróbáltatásait is bemutatta. Dokumentumértékű, hitelességű Szép Ernő *Emberszag* címmel közreadott munkája, amelyben az 1944. október 20.–november 9. között Veresegyházon végzett tábori sáncmunkás emlékezéseit írta le, míg Zsolt Ágnes *Éva lányom* című kötete a neves újságíró – Zsolt Béla – meggyilkolt 13 éves lánya 1944. február 13. és május 30. között Nagyváradon papírra vetett sorait tette közzé. Juhászi Imre regényes korrajza a főváros ostromáról a Budán bujkáló, rejtőzködő zsidók utáni hajsza irodalmi leírását nyújtotta, felhasználva a már ismertté vált történeteket, dokumentumokat. Kosztolányi Dezsőné – a költő özvegye – a nyilas uralom idején gyermekével együttes bujkálása történetét írta meg. A különböző neveltetésű, életpályájú, eltérő politikai beállítottságú szerzők által közreadott kötetek az irodalom eszközeivel, a személyes benyomások ismertetésével, az átélt események sajátos szempontú, szémszögű értékelésével tették „kézzel foghatóvá” a zsidóüldözésről a tudomásukra jutott, átélt vagy látott információkat, benyomásokat és azok minősítését.⁹

⁷ *A mauthauseni hóhér vallomása: a hiteles vallomási jegyzőkönyvek magyar fordítása.* Klein Nyomda, Budapest, 1946., Szabó Imre: *A náci per és a nemzetközi büntetőjog.* Officina Kiadó és Nyomda, Budapest, 1946.

⁸ György István: *Fegyvertelenül a tűzvonalban.* Budapest, 1945 című munkája megjelenéséről a *Népszava* 1945. március 18-ai száma adott hírt, hirdetés formájában.

⁹ Márai Sándor: *Napló 1943–1944.* Révai Kiadó és Nyomda, Budapest, 1945; Nagy Lajos: *Pincenapló.* Hungária Kiadó és Nyomda, Budapest, 1945; Darvas József: *Város az ingoványon.* Officina Kiadó és Nyomda, Budapest, 1945; R. Vozáry Aladár: *Igy történt.* Halász Kiadó, Budapest, 1945; Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–45-ből.* Révai Kiadó és Nyomda, Budapest, 1946; Örkény István: *Lágerek népe.* Budapesti Irodalmi Intézet Kiadó, Budapest, 1947; Szép Ernő: *Emberszag. Emlékezések.* Keresztes Kiadó,

Az irodalmi megközelítésű naplók, regények, korrajzok mellett már 1945-től megjelentek olyan munkák, amelyek dokumentumokra, hiteles beszámolókra, vallomásokra és peranyagokra támaszkodva, a zsidóság üldözésének folyamatát a történetírás módszereivel és eszközeivel törekedtek bemutatni. Ezek a munkák elsősorban a történelem iránt érdeklődők körében keltettek figyelmet, és a hatvanas évtized első feléig a hazai és a külföldi kutatók számára a legelterjedtebb forrásmunkákat jelentették, emellett a tények erejével – noha ezek esetenként „városi legendákat” is hitelesnek fogadtak el – igazolták a zsidóság meghurcoltatásának, szenvedésének valóságát. Az ilyen típusú munkák közül a legtöbb Lévai Jenő tollából került ki. Szinte hihetetlen, hogy a kor technikai színvonala mellett hogyan tudta a folyamatosan bővülő információkat feldolgozni, rendszerezni és kötetek sorában közzétenni. 1945-ben bemutatta Endre László pályafutását, Bajcsy-Zsilinszky Endre németellenességét, a Margit körúti katonai törvényszék megtorló ítéleteit és a két világháború közötti fajvédő mozgalmakat. A következő évben feldolgozta a zsidóság szenvedéseit, a pesti gettó történetét, és az embermentő akciókat. 1947-ben terjedelmes kötetben tárta fel Raoul Wallenberg és Svédország budapesti követsége lépéseit az üldözöttek megmentéséért. 1948-ban még lehetősége nyílt, hogy két vastok kötetben összegezze az európai és a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetét. Munkáiban folyamatosan helyesbítette, bővítette az események leírását, beillesztve azok sorába a napvilágra kerülő újabb és újabb tényeket, bizonyítékokat.¹⁰

A történész Szekfű Gyula esszé stílusú munkája – amely elsősorban a közép-osztályba tartozók körében hatott – a második világháború előtti és utáni eseménysort elemmezve, bemutatta azt az utat, amely az 1945 után kibontakozott forradalmi átalakuláshoz vezetett. Megállapításait áthatották a kor politikai küzdelmei, a hatalomért folytatott harcban a kommunista párt térnyerése. Elemzése mégis az egyik első korai kísérlet mintegy három évtized történeti folyamatainak a feltárására. Bolgár Elek és Munkácsi Ernő kordokumentumokat tett közzé. Bolgár Elek a nácik magyarországi diplomáciai tevékenysége okmányaiból válogatott, Munkácsi Ernő pedig – aki egykor a Pesti Izraelita Hitközség főtitkári tisztét látta el – a német megszállás és Szálasi Ferenc hatalomra jutása közti hónapokban, a zsidósággal kapcsolatosan keletkezett adatokat, iratokat tette közzé. Bereczky Albert református

Budapest, 1948; Zsolt Ágnes: *Éva lányom*. Uj Idők Kiadó, Budapest, 1948; Juhászi Imre: *Az ostrom*. Ladányi Nyomda, Budapest, 1947; Kosztolányi Dezsőné: *Tűzes cipőben*. Káldor Kiadó, Budapest, 1948.

¹⁰ Vö. Lévai Jenő: *Endre László*. Müller Károly Kiadó, Budapest, 1945; *A hősök hőse. Bajcsy-Zsilinszky Endre*. Müller Károly Kiadó, Budapest, 1945; *A Margit-körúti vészbírák*. Légrády Nyomda, Budapest, 1945; *Horogkereszt, kaszáskereszt, nyilaskereszt*. Müller Károly Kiadó, Budapest, 1945; *Szürke könyv a magyar zsidóság megmentéséről*. Officina Kiadó és Nyomda, Budapest, 1946; *Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére*. Officina Kiadó és Nyomda, Budapest, 1946; *Fekete Könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Officina Kiadó és Nyomda, Budapest, 1946; *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Officina Kiadó és Nyomda, Budapest, 1946; *Raoul Wallenberg regényes élete*. Magyar Téka Kiadó, Budapest, 1947; *Zsidósors Európában*. Magyar Téka Kiadó, Budapest, 1948; *Zsidósors Magyarországon*. Magyar Téka Kiadó, Budapest, 1948.

püspök és Meszlényi Antal katolikus író – utóbbi Mindszenty József hercegprímás megbízásából – munkáiban azt igyekezett igazolni, hogy egyházuk – és általában a keresztény egyházak – igyekeztek mindent megtenni az üldözött zsidók megmen-téséért. Mindkét szerző helyzetéből fakadóan mentegette egyházát, magyarázatot adva arra, hogy miért nem léptek fel nagyobb eréllyel a zsidók üldöztetésével szem-ben.¹¹ Különböző vallású, politikai elkötelezettségű szerzők tanulmányait gyűjtötte egybe a *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig* címen megjelent kötet, amelynek előszavát az egykori honvédelmi miniszter, Nagybaczoni Nagy Vilmos írta. A ti-zenegy tanulmány összefoglalta a munkaszolgálatosok megpróbáltatásait a keleti fronton, Borban, a Südostwall építésénél, a nácik munkatáboraiiban, bemutatta a deportálások menetét, a budapesti zsidóság üldöztetését, és a Todt Szervezetnek végzett kényszerszolgálatát.¹²

Az újságok híradásai, a filmhíradók beszámolóí mellett több kötet is részlete-sebben, noha közel sem teljes körűen, törekedett a legnagyobb felelősségű háborús bűnösök pereit tárgyalási jegyzőkönyveinek közreadására, az elítéltek személyiségé-nek, gondolkodásmódjának bemutatására. Szalai Sándor *Íté! a nép!* címmel kiadott munkája a népbírósi eljárások menetét, eredményeit, tanulságait foglalta össze. Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre *Íté! a történelem!* címmel, három kötetben tette közzé a miniszterelnök Bárdossy László, Imrédy Béla, továbbá a nemzetvezető Szálasi Ferenc és a társaik elleni perek anyagát. Ezek a kötetek számos korábban nem ismert részletet tártak fel az 1940-es évek első felének történeteiről, a zsidóság üldözéséről, jogfosztásáról. Más oldalról mutatta be a háborús bűnösöket Szirmai Rezső és Kelemen István munkája. Mindkét kötet a háborús bűnösökkel, vádlot-takkal folytatott beszélgetéseket közölte, bizonyosságát adva, hogy milyen szerénnyé, gyengévé váltak a fogságban az egykoron élet és halál urainak számító emberek, hogyan mentegették magukat, és akartak kibújni a felelősség alól.¹³

¹¹ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Cserépfalvy Kiadó, Budapest, [1948]; Bolgár Elek: *A németek ma-gyarországi politikája titkos diplomáciai okmányokban 1937–1942*. Szikra Kiadó, Budapest, 1947; Mun-kácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Renaissance Kiadó, Budapest, 1947; Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Traktatus Református Kiadó Vállalat, Budapest, 1945; Meszlényi Antal: *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*. Szent István Társulat Kiadó, Budapest, 1947.

¹² Pór Dezső–Zsadányi Oszkár: *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1947. A *Südostwall* az akkori magyar–német, a mai magyar–osztrák határvidéken épített katonai erőd-rendszer, amellyel a náci haderő a szovjet hadsereg előrenyomulását akarta megállítani. Todt Szervezet (*Organisation Todt*) – elnevezését szervezőjéről (Fritz Todt, 1891–1942, építész, 1940-től birodalmi fegy-verkezési és utánpótlási miniszter) kapta – a második világháborúban a német hadsereg katonai jellegű munkaszolgálatát.

¹³ Szalai Sándor: *Íté! a nép! A magyar háborús bűnperek tanulságai*. Athenaeum Nyomda, Budapest, 1946; Ábrahám Ferenc–Kussinszky Endre: *Íté! a történelem! A Bárdossy-per*. Magyar Központi Híradó Kiadó, Budapest, 1945; Uő: *Íté! a történelem! Az Imrédy-per*. Magyar Központi Híradó Kiadó, Budapest, 1945; Uő: *Íté! a történelem! A Szálasi-per*. Magyar Központi Híradó Kiadó, Budapest, 1945; Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben*. Fauszt Kiadó, Buda-pest, 1946; Kelemen István: *Interjú a rács mögött. Beszélgetés a háborús főbűnösökkel*. Müller Károly Kiadó, Budapest, 1946.

A MEMOÁRIRODALOM

A háború végnapjai még zajlottak, amikor – mint már szó volt róla – megjelent György István tollából az első visszaemlékezés és egyben leírás a doni munkaszolgátról. A következő bő három esztendőben több mint félszáz jelentősebb memoár látott napvilágot nemcsak munkaszolgálatosok, deportáltak, hanem különböző elkötelezettségű és vallású politikusok, újságírók szerzőségével. A visszaemlékezők az általuk átélt eseményeket eltérő hangvétellel, többségükben a szenvedéseikhez vezető okokat is bemutatva tárgyalták. Ezek a memoárok a néhány száz példánytól a több ezres kötetszámú kiadásig jelentek meg, és nemcsak a túlélők körében olvasták, hanem azok is, akik érdeklődést tanúsítottak annak megismerésére, hogy milyen megpróbáltatásokat éltek át az üldözöttek és milyen okok vezettek el a háborús tragédiához. Csak jelzésszerűen villantsunk fel néhány tipikus művet!

Petyke Mihály liberális újságíró a Gestapo¹⁴ budapesti Fő utcai börtönének mindennapjait mutatta be, Buchinger Manó és Millok Sándor szociáldemokrata politikusok, valamint Parragi György és Rátkai Károly a Mauthausenbe hurcoltak napjait írta le. Pados Pál haditudósító a keleti fronton szerzett tapasztalatait, Nagybacsoni Nagy Vilmos az 1938–1945 közötti éveket, és abban saját – részben honvédelmi miniszterként játszott – szerepét taglalta, míg Koródy Béla, aki munkaszolgálatos század parancsnokaként szolgált a Don partján, tárgyilagosan számolt be a munkaszolgálatosok ezreinek pusztulásáról. Asztalos István katonaszökevényként való bujdosását, Szakasits György – Szakasits Árpád fia – fogsága és bujkálása történetét beszélte el.¹⁵

A Horthy-rendszer és politikusai felelősségét, a fasizmus természetrajzát írták le népszerű hangvétellel, határozott politikai álláspont alapján mások mellett a szociáldemokrata Horváth Zoltán és Faragó László, akik az értelmiség felelősségének kérdését is felvetették, továbbá a kommunista Andics Erzsébet és G. Fazekas Erzsébet. A szintén kommunista Kossa István, akit egy különleges munkásszázad tagjaként, politikai meggyőződéséért hurcoltak a keleti frontra, személyes tapasztalatai alapján számolt be a zsidó munkaszolgálatosok gyötrelmeiről.¹⁶

¹⁴ Gestapo = *Geheime Staatspolizei*, a náci Németország politikai rendőrsége.

¹⁵ Petyke Mihály: *A Gestapo foglya voltam*. Gábor Áron Kiadó, Budapest, 1945; Buchinger Manó: *Gestapo banditák bűnhalmaza. Tizenégy hónap a hitleri koncentrációs táborban*. Hungária Nyomda, Budapest, 1945; Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig*. Müller Károly Kiadó, Budapest, 1945; Parragi György: *Mauthausen*. Keresztes Kiadó, Budapest, 1945; Rátkai Károly: *Két torony. Magyar politikusok Mauthausenben*. Génius Kiadó, Budapest, 1945; Pados Pál: *Ezt Oroszországról nem írhattam meg. Egy haditudósító naplója*. Hungária Nyomda, Budapest, 1945; Nagybacsoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők. 1938–1945*. Körmendy Kiadó, Budapest, 1947; Koródy Béla: *Orosz kenyér*. ABC Kiadó, Budapest, 1945; Asztalos István: *Író a hadak útján*. Józsa Béla Kiadó, Kolozsvár, 1947; Szakasits György: *Törvényen kívül. Naplójegyzetek a német megszállás idejéből*. Dolgozók Könyvszolgálat Kiadó, Budapest, 1948.

¹⁶ Horváth Zoltán: *Hogy vizsgázott a Magyarország?* Népszava Kiadó, Budapest, 1945; Faragó László: *Írástudók árulása – írástudók helytállása*. Népszava Könyvkiadó, Budapest, 1946; Andics Erzsébet: *Munkaszótály és nemzet*. Szikra Kiadó és Nyomda, Budapest, 1946; G. Fazekas Erzsébet: *A felszabadulás útján*. Fauszt Kiadó, Budapest, 1945; Kossa István: *A Dunától a Donig*. Athenaeum Nyomda, Budapest, 1948.

Az egykori deportáltak, zsidó munkaszolgálatosok közül sokan vetették papírra „élményeiket”, benyomásaikat, szenvedéseiket, amelyeket a keleti fronton, a hátszágban, a német koncentrációs és kényszmunkatáborokban átéltek. A legtöbb ilyen típusú kötet 1945–1946-ban jelent meg, majd kiadásuk 1947–1948-ban fokozatosan megszűnt. Ezek a memoárok, visszaemlékezések, önéletrájak elsősorban azért jelentősek, mert a munkaszolgálat, a kényszmunka, a deportálás „hétköznapijait”, az üldöztetés, a kínzások leggyakrabban alkalmazott módszereit, technikáját mutatták be. Jelentőségük éppen személyes hangvételükben, tanúságtételükben volt. Ezúttal nincs lehetőség arra, hogy akár a leghitelesebb műveket megemlítsük, csupán jelzésszerűen utalhatunk néhány – elsődleges információjában – kiemelkedő fontosságú kötetre.

Fóthy János a budapesti rabbiképzőben működtetett toloncházról és a Csepel-szigeti internálótáborról, Palásti László a bori munkaszolgálatról, az 1944-es őszi visszavonulás idején végrehajtott mézszárlásról, Bencze György a Súdostwall építéséről írt. Fehér Lili a kor egyik ismert színésznője meneküléséről, Király Aladár a nyíregyházi gettó történetéről, Katona Béla a nagyvárad zsidóság pusztulásáról vetette papírra gondolatait. Nyiszli Miklós orvos Josef Mengele auschwitz-i tevékenységéről, „orvosi kísérleteiről” számolt be, míg Király Pál a konvertita (keresztény vallású, kitért) zsidó munkaszolgálatos század történetét ismertette.¹⁷

A SAJTÓ, A RÁDIÓ, A FILM A HOLOKAUSZTRÓL

A második nagy csoportot az információk továbbításában az újságok, folyóiratok, a rádió hírei, beszámolói jelentették. A nyomtatott sajtót a köteteknél nagyságrenddel nagyobb példányszámban, szélesebb körben terjesztették, és a városok mellett a falvakba, a tanyákra is eljutottak az újságok, folyóiratok. A politikai napi- és hetilapok közül elsősorban a *Független Magyarország*, a *Kis Újság* (a Független Kisgazdapárt napilapja), a *Magyar Nemzet*, a *Népszava* (a Szociáldemokrata Párt napilapja), a *Szabad Nép* (a Magyar Kommunista Párt napilapja), a *Szabadság* és a *Világ* (a Polgári Demokrata Párt napilapja) foglalkozott nagyobb lélegzetű írásokban a magyarországi holokauszt történéseivel, eseményeivel, felelőseivel. Mellettük esetenként adott hírt a *Hírlap*, a *Reggel*, a *Reggeli Újság*, az *Új Szó*, és a *Világosság*. Az országos terjesztésű sajtóorgánumok mellett természetesen a helyi lapok is beszámoltak – általában átvéve a nagyobb példányszámú újságok híreit – a magyarországi és

¹⁷ Fóthy János: *Horthyiliget, a magyar Ördögsgiget*. Müller Károly Kiadó, Budapest, 1945; Palásti László: *A bori halálút regénye*. Gábor Áron Kiadó, Budapest, 1945; Bencze György: *Szabaduló börtön*. Farkas Testvérek Kiadó és Nyomda, Budapest, 1945; Fehér Lili: *Nem ér a nevem. Egy szökött zsidó naplója*. Ráth Nyomda, Budapest, 1945; Király Aladár: *A nyíregyházi gettó története*. Venkovits Nyomda, Nyíregyháza, 1946; Katona Béla: *Várad a viharban*. Tealah Kórház Támogató Egyesület Kiadása, Nagyvárad, 1946; Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban*. Városi Nyomda, Debrecen, 1947; Király Pál: *Egy ítélet és ami mögötte van. A 101/30 és 101/33 tábori munkásszázadok története*. Havas Ferenc Kiadó, Budapest, 1947.

az európai holokauszttal kapcsolatos információkról. Az említett napi- és hetilapok hasábjain – a rövidebb híreket nem számítva – 1945-ben 168; 1946-ban 110; 1947-ben 39; 1948-ban 20; és 1949-ben 23 fontosabb írás jelent meg. Ezek a cikkek zömmel beszámolót jelentettek a magyarországi holokauszt egy-egy eseményéről, a zsidóság üldöztetéséről, a koncentrációs és munkatáborok borzalmairól, a túlélők beszámolóí alapján a gyötrelmekről, a kínzásokról és a gyilkosságokról, az embermentésről és az embermentők helytállásáról, a háborús bűnösök felkutatásáról, elfogásáról, bírósági tárgyalásairól és az ítéletekről. Néhány esetben cáfoltak téves információkat, túlzásokat, „legendákat”, így például azt, hogy a nácik emberzsírból szappant főztek. 1948–1949 folyamán a *Világ* közölte Tersánszky Józsi Jenő „Egy kézikocsi története”, Markovits Magda „Magyar asszonyok náci máglyán” és Kristóf Attila „Petschauer Attila vidám élete és tragikus halála” című írását, míg 1949-ben a *Magyar Nemzet* „Vérző város” címmel riportsorozatban idézte fel a második világháború budapesti eseményeit.¹⁸ A regények, a riportsorozat a hírlapok hasábjain sokkalta több olvasóhoz jutottak el, mintha kötet formájában adnák közre.

A Magyar Rádió adását 1945. május 1-jén indította újra, kezdetben napi 8 alkalommal 15–20 perces hírosszefoglalót sugároztak, amelyet a nagyobb településeken – így Budapesten is – hangszórókon keresztül is sugároztak. Erre azért volt szükség, mert a rádióknak alig több mint 400 ezer előfizetője volt a háború utolsó évében, továbbá a rádiókészülékek egy részét be kellett szolgáltatni, illetve a települések jelentékeny részét még nem látták el villannyal (kevés készülék működött telepről), ami számottevően korlátozta a hallgatóság körét. A rádió adásideje fokozatosan – ahogy a helyreállított adókat üzembe helyezték – növekedett, majd hamarosan a hírek mellett megjelentek a műsorok, illetve megindult a második adás is. A szűkre szabott időben sugárzott hírekben esetenként szerepeltek tudósítások a holokauszt utóéletének eseményeiről (exhumálások, háborús bűnperek, bűnösök stb.).¹⁹

A folyóiratok, periodikák sorában a *Hírek az elhurcoltakról* 1945. július 1. és október 20. között 330 koncentrációs és munkatábor esetében tette közzé a magyar zsidók névsorát. Az oldalakon át tartó, végtelennek tűnő névsorok hosszú elemzéseknél hatásosabban és hitelesebben igazolták a holokauszt embertelenségét, a faji alapon történő népiirtást. A feldolgozott folyóiratok hasábjain 1945-ben 123; 1946-ban 235; 1947-ben 173; 1948-ban 99; 1949-ben 20; 1950-ben 3 írás jelent meg a holokauszt témaköréből. A legtöbb cikk, tanulmány a *Demokrácia*, a *Dolgozók Világlapja*, a *Képes Figyelő*, a *Népbírósi Közlöny* (1946. október 3-tól *Ítélet*), az *Új Élet*, és a *Válasz* lapjain jelent meg. Emellett számos írást közölt a témakörrel a *Daar Mizrachi*, az *Élet és Jövő*, a *Fáklya*, a *Fórum*, a *Haladás*, a *Hazánk*, az *Igazság*, az *Igaz Szó*, a *Jövendő*, a *Képes Hét*, az *Országos Rabbí Egyesület Értesítője*, a *Szabad*

¹⁸ Vö.: *Világ*, 1948. július 2.–augusztus 13., augusztus 24.–október 22., 1949. június 4.–július 31., *Magyar Nemzet*, 1949. január 23.–április 27.

¹⁹ Vö.: Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948*. Gondolat, Budapest, 2012.

Újpesti Zsidó Élet, a Társadalmi Szemle, az Új Ember, az Új Magyarország, a Valóság, a Zsidó Szemle, és a Zsidó Út.

A tanulmányok, cikkek felölelték a munkaszolgálat, az embermentés, a polgári és az egyházi embermentők szerepét, helytállásukat, a tömegsírok feltárását, a kivégzések helyszíneinek bemutatását, a háborús büntetőpercek ismertetését, az antiszemitizmus megjelenésének és újraéledésének formáit és a sort folytathatnánk. A *Demokrácia* hasábjain nagy hangsúlyt kaptak a hegyeshalmi halálmenetekről, az újvidéki vérengzésről (razziáról), a magyar politikai vezetők háborús büntetteiről, a Raoul Wallenbergről, Sztehló Gáborról, a zárdák, rendházak falain belül folyó embermentésről szóló írások. A *Fáklya* lapjain cikkek idézték fel a bőrkabátos embermentő (Szabó Károly) és Szalai Pál helytállását. (A közelmúltban mindketten megkapták a Jad Vasemtől a „Világ Igaza” kitüntetést.) A *Haladás* hasábjain egyébeken mellett olvasni lehetett Rudolf Franz Hoess (Höss), az auschwitz–birkenau haláltábor parancsnokának büntetőperéről, Kasztner Rezsőnek a zsidóság egy részének megmentése érdekében, a megszálló nácikkal folytatott alkudozásairól, a tárgyalások eredményeként kiválasztott zsidókat kiszállító vonatról, a Weiss Manfréd-gyárkomplexum német kézre jutásáról és más a zsidóktól kizsartolt vagyionokról, valamint a svábok – a magyarországi német nemzetiségűek – kitelepítéséről (amelyet a zsidóság bosszújának minősítettek). Az *Igaz Szó* foglalkozott elsőként részletesebben az 1941. nyári kamenyec-podolszkiji deportálással, az ott meggyilkoltakkal. A *Huszedik Században* jelent meg Csécsy Imre „Értelmiség és polgárság a demokráciában” címen tanulmánya, amely azt írta le, hogyan torkollott antiszemitizmusba a magyar polgárság küzdelme.

Különösen élénk vita zajlott 1948 végén–1949 tavaszán Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* címmel megjelent művének monografikus terjedelmű és mélységű tanulmányáról. A vitát elsősorban az váltotta ki, hogy Bibó István részletesen elemezte és egyértelműen hangsúlyozta a magyar kormány és a nép felelősségét a zsidóság tragédiájában, valamint rámutatott az üldöztetést túlélő zsidók szerepére a második világháború után újjászerveződő közigazgatásban és az erőszakszervezetekben.

A vita teljes körű ismertetése túlhaladja ennek az írásnak a terjedelmét, ezért ezúttal csak három jellegzetes álláspontot idéznénk fel. Löwinger Sámuel szerint Bibó István jogosan állapította meg a keresztény magyar társadalom felelősségét, mert az üldöztetéssel szemben az legfeljebb közönyös maradt, segítséget azonban nem nyújtott. Kőrösy Ferenc írásában rámutatott arra, hogy a második világháború után a zsidóságot bűnbakként kezelte a magyar társadalom. Molnár Sebestyén szembefordult a zsidósággal szemben elkövetett embertelenségek, bűnök okán a magyar társadalom kollektív felelősségét hangsúlyozó bibói állásponttal.²⁰ A vita

²⁰ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz*, 1948. október–november, 778–877; Löwinger Sámuel: *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Bibó István tanulmányához a „Válasz” 1948. október–novemberi számában*. Neuwald Nyomda, Budapest, 1948; Kőrösy Ferenc: *Válasz Bibó István:*

1949 késő tavaszára, kora nyarára az arab–izraeli konfliktus miatt kellemetlenné vált, sőt magát Bibó Istvánt is eltávolították a tudományos közéletből. A polémia újra a nyolcvanas évtizedben a Bibó-reneszánszhoz kapcsolódóan a negyvenes évtized végénél hevesebben lángolt fel, ez azonban már egy másik történet része.

Külön érdemes kiemelni egy embermentő személyiségről, a Raoul Wallenberg-ről szóló írásokat, amelyek nemcsak a zsidók mentésében játszott szerepével foglalkoztak, hanem esetenként élesen feszegették „eltűnése” kérdését is. Ez utóbbi felvetések igen érzékenyen érintették a Szovjetuniót. 1945-ben 1; 1946-ban 2; 1947-ben 13; 1948-ban 2; 1949-ben 1 cikk jelent meg – az utolsó a *Magyar Nemzetben* 1949. február 2-án – majd 35 évnyi hallgatás után 1984-ben látott napvilágot az első újabb írás. Nyilvánvaló, hogy a szovjet politika elvárásának eleget téve tűnt el Raoul Wallenberg neve évtizedekre a magyar sajtóból.²¹

A média harmadik nagy egységét a különböző filmhíradók, a budapesti Híradó Filmszínház tematikus vetítései jelentették.²² Budapesten az első újrainduló mozi a Szovexport tulajdonába adott Uránia, majd néhány héttel később a Corvin filmszínház volt. Az előbbiben a vetítéseket 1945. február első napjaiban, az utóbbiban február 24-én kezdték meg. Március 10-től működött Budapesten a Híradó mozi, ahol kifejezetten rövid filmtudósításokat, beszámolókat vetítettek.²³

A Magyar Filmipar Rt. 1945 júniusától készítette a Magyar Kommunista Párt irányításával a Mafirt Krónikákat, összesen 112 darabot. A konkurens cég, a Magyar Központi Híradó Rt. 1945. június–október hónapokban állította össze a képes Heti Híreket. Mellettük hosszabb-rövidebb ideig külön híradót készített a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt is. A fokozatosan működésbe állított több száz mozi segítségével ezek a tudósítások eljutottak nemcsak a városok lakóihoz, hanem a kisebb települések, falvak népéhez is. A filmhíradók képanyaga – többek között – hiteles bizonyítékot szolgáltatott, tájékoztatást nyújtott a holokauszt borzalmairól, következményeiről, és képszerűen is megjelenítette a háborús bűntettekkel vádoltakat, az elkövetett bűnöket. Az első jelentős beszámolót 1945 júniusában vetítették, amely Budán a Maros utcában nyilas fegyveresek által elkövetett gyilkosságok áldozatai tömegsírjának exhumálását mutatta be. Hasonló képsorok jelentek meg a Cinkotán legyilkolt munkaszolgálatosok kihantolásáról 1945 októberében. 1946 decemberében a filmvásznon 1526 munkaszolgálatos temetésének képei peregtek, míg 1947 áprilisában 2500 Kőszeg környékén elhunyt, meggyilkolt munkaszolgálatos újratemetését mutatták be.²⁴

A zsidókérdés Magyarországon 1944 után c. tanulmányára. *Huszedik Század*, 1948. december, 454–456; Molnár Sebestyén: Észrevételek Bibó István tanulmányához. Uo. 1949. február–március, 40–47.

²¹ Vö: Szita Szabolcs: *Raoul Wallenberg emlékezete*. Ex Libris Kiadó, Budapest, 2007.

²² A magyar filmhíradók letölthetők: www.filmhiradok.nava.hu

²³ *Népszava*, 1945. február 24.; március 10.

²⁴ A kőszegi áldozatok egy része még ma is jeltelen tömegsírban nyugszik gondozatlan erdős területen. Emlékük méltó megőrzítése, a tömegsírok környezetének rendezése a közeljövő egyik halaszthatatlan feladata.

Két részben adott hírt a filmhíradó 1945 októberében az amerikai katonai hatóságok által átadott magyar háborús főbűnösök hazaszállításáról. A következő hónapban a híradó képsorai a Bárdossy- és az Imrédy-per történeteit foglalták össze. Hasonló módon beszámolt a filmhíradó a Szálasi Ferenc és társai elleni perről 1946 februárjában, majd áprilisban a magyar zsidóság deportálásában vezető szerepet betöltő Baky László és Endre László kivégzéséről. Különösen fontosnak bizonyult a Rudolf Franz Hoess (Höss) varsói büntetőperéről szóló filmtudósítás, hiszen ebben egy olyan náci vezető elleni eljárás jelent meg a filmvásznon, aki az auschwitz–birkenauai tábor parancsnokaként közvetlen személyes felelősséggel tartozott több mint negyedmillió magyar deportált meggyilkolásáért. A filmhíradók mellett ún. egész estés dokumentumfilmeket is vetítettek. Ezek sorában mutatták be 1946 végén a nürnbergi perről készült *Népek ítélőszéke. A nürnbergi per vádlottjainak bűneiről és bűnhődéséről* című filmet.²⁵

A magyarországi holokauszt történeteiről a második világháborút követő években a sajtóban, a kötetekben viszonylag kevés fénykép, rajz látott napvilágot, és az említett filmhíradók felvételei is a háborút követően készültek. Ezért különös jelentősége lett annak, noha nyilvánvalóan csak egy szűkebb kör érdeklődését keltette fel, hogy a koncentrációs táborok poklát megjárta személyekről, a deportálás, a megsemmisítés, a kényszermunka mindennapjairól néhány ezres példányban rajzok, fényképgyűjtemények jelentek meg. Abádi Ervin, Ádler Miklós, Áldor Péter, Barta Ernő, Jankai Tibor, Kádár Béla és Lukács Ágnes rajzai, portréi a szemtanúk hitelességével mutatták be a holokauszt pokoli történeteit.²⁶ Mellettük különös fontosságot töltött be az a két képgyűjtemény, amelynek fotói elhurcoltakat, túlélőket ábrázoltak.²⁷

A BEZÁRÓDÓ TÁRSADALOM HALLGATÁSA

A média különböző formáiból, a könyvek lapjairól 1947 derekát követően fokoatosan eltűntek a holokauszttal kapcsolatos írások, információk, beszámolók. 1949-ben kötet formában utolsóként, két áldozati lista jelenhetett meg nyomtatásban. Ezek a munkák a Devecserből és a devecseri járásból, valamint a Tapolcáról és a

²⁵ A háborús bűnösök elleni nürnbergi per 1945. október 18-án Berlinben kezdődött, majd november 20-tól a tárgyalásokat Nürnbergben tartották. A tárgyalássorozat 1946. október 1-jén zárult ítélethirdetéssel.

²⁶ Abádi Ervin: *Elmondom, 1942–1945*. Arany Nyomda, Budapest, 1947; Ádler Miklós: *16 fametszet*. Hechaluc Kiadó, Debrecen, [1946. ?]; Áldor Péter: *Rajzok*. Független Magyarország Kiadó, Budapest, 1945; Barta Ernő: *Danse macabre 1944–1945*. Körmendi Kiadó, Budapest, [1946. ?]; Jankai Tibor: *Mártírok*. Tevan Kiadó és Nyomda, Békéscsaba, 1947; Kádár Béla: *Dies irae*. Anonymus Irodalmi és Művészeti Intézet Kiadó, Budapest, 1945; Lukács Ágnes: *Auschwitz női tábor*. Szocialista Cionisták Pártja Kiadó, Budapest, 1946.

²⁷ *Képek az elhurcoltakról*. Kiadta a fasiszták által elhurcoltakat segítő bizottsága, Budapest, 1945; *Akik meghaltak és akik harcoltak népünk becsületéért*. Összeállította Herbszt Imre, szövegét írta Trostler Alfréd. Jewish Agency for Palestine dokumentációs osztálya kiadványa, Budapest, [1946. ?].

tapolcai járásból elhurcolt zsidó mártírok neveit tették közzé.²⁸ Ezt követően hosszú évekig a holokauszt témaköre a „feledés” homályába merült, miközben a túlélők egy részét elérte az ötvenes évek elejének kitelepítési hulláma, másokat az Államvédelmi Hatóság hurcolt meg hamis vádak alapján.

A magyarországi holokauszt – és ennek részeként az európai zsidóüldözés – történéseiről a média 1945 után súlyának, jelentőségének megfelelően számolt be. A híradások, tudósítások, cikkek, tanulmányok, könyvek, a rádió, a nyomtatott sajtó és a film segítségével a média minden csatornáján a lakosság különböző társadalmi helyzetű, nézetű csoportjaihoz egyaránt eljutottak. Ezek a megjelenések átfogó ismeretet nyújtottak azok számára, akiket érdekelt, a zsidóság meghurcoltatásáról, emellett felvetették, egyre inkább politikai felhanggal, előítéllettel a felelősség és a felelősök kérdését. Amikor 1945–1946-ban zajlott az alkalmazottak, a vezetők igazolása, a bélistázás, gyakrabban szóltak a beszámolók a középosztály tagjainak felelősségéről, az egyes személyek helytállásáról, illetve kollaborálásáról. Gyakorta megjelent a publikációkban az egyházellenesség, felröva nekik a hallgatást, az üldöztetés hallgatólagos, egyes személyiségek esetében nyílt támogatását.

A formálódó két világhrendszer közötti kapcsolatok Winston Churchill 1946. március 5-én elmondott fultoni beszédét követően fokozatosan befagytak, majd gyakorlatilag a „vasfüggönyt” kialakítva megszakadtak. Ennek nyomában Magyarország is elindult a bezárkózás útján, amelynek egyik következményeként 1947-től fokozatosan ritkultak, majd 1950-re eltűntek a holokauszt tárgyú megjelenések is. A fordulat éve – 1947–1948 – során a Magyar Kommunista Párt eredményesen megvalósította a hatalom átvételét, és a Szociáldemokrata Párt beolvasztásával sikeresen előre haladt az egypártrendszerű hatalomgyakorlás megteremtése útján. A Szovjetunió politikai dominanciájának hatására és következményeként – a sztálini zsidóellenesség nyomán – Magyarországon is „kényes kérdéssé” vált a zsidósággal kapcsolatos minden megnyilvánulás és megnyilatkozás. Ezt még felerősítette a folytatódó kivándorlás – az Izraelbe történő távozás –, majd Izrael Állam megalakulása, a fegyveres konfliktussá váló arab–izraeli viszony. A zsidóság magyarországi megítélését kedvezőtlen irányba tolt a mesterségesen táplált bankellenes hangulat, a korábbi gazdasági-politikai elit elleni kommunikációs hadjárat, hiszen mindkét területen jelentős szerepet töltött be a zsidóság egy része.

Más oldalról eltorzította a tisztánlátást a teret nyerő egyházellenesség, a bűnbakképzés és -keresés, amely egyre inkább a kiépülő politikai rendszer, a diktatúra egyik jellemzőjévé vált. A magyarországi és a nemzetközi politikai viszonyokban végbement döntő változások, a monolit társadalom és gazdaság kialakítására irányuló erőteljes és gyakorta erőszakos lépések együttesen arra készítették a túlélőket, a holokauszt témakörével foglalkozókat, hogy hallgatásba burkolózzanak.

²⁸ *Devecser és járásából elhurcolt zsidó mártírjaink 1942–1944.* Gold Nyomda, Várpalota [1949]; *Emlékezzünk szeretteinkre! Tapolcáról és járásából származott és elhurcolt zsidó mártírjaink szent emlékére 1944–1945.* László Nyomda, Tapolca [1949]

Az ország bezáródása a holokausz esetében a múlt feldolgozásától való elzárkózást jelentette. A zsidóság tagjai családi, hitéleti körben változatlanul őrizték a holokauszt emlékét, de szélesebb nyilvánosság előtt erről nem esett szó. Az ötvenes évtized második felében is még a hallgatás uralkodott, amelynek egyértelmű megnyilvánulása volt, hogy az első holokausztematikájú bibliográfiát 1958-ban a kinyomtatást követően bezúzták. Így az első magyarországi holokausztematikát feldolgozó bibliográfia csak 1991-ben láthatott napvilágot.²⁹ Ezen a hallgatáson nem sokat változtatott az sem, hogy Benoschofsky Ilona és Karsai Elek munkássága nyomán igen kis példányszámban, szűk körben terjesztve dokumentumkötetek láthattak napvilágot.³⁰

²⁹ L.: Geyer Artúr: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958*. A Magyarországi Izraeliták Országos Képviselője, Budapest, 1958; Dan Dalmat: *Bibliographia Hungarica-Judaica (Magyar-Zsidó Bibliográfia)*. Génusz KFT, Budapest, 1991.

³⁰ Vö.: Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1–3. köt. Szerk.: Benoschofsky Ilona, Karsai Elek. Magyarországi Izraeliták Országos Képviselője. Budapest. 1958–1967., „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. 1–2. köt. Szerk. és bevez.: Karsai Elek. Magyarországi Izraeliták Országos Képviselője. Budapest, 1962.

Az *Alkotás* és a nagyvilág

Egy folyóirat születése, élete és halála

„Ha akarnánk, se maradhatnánk ki a folytonos küzdelemből, amit ránk mért a sors, s mi tudatosan is keressük a módját és lehetőségét annak, hogy részei legyünk mindannak a tevékenységnek, amely az ember testi és szellemi erőit felszabadítja a gazdasági élet eldologiasítása és az osztályérdekeltségek nyomása alól. [...] Legigazabb hivatásunk, hogy felfedjük a rejtett összefüggéseket, és nevén nevezzük az eddig ismeretlent.”

(Kassák Lajos: Előszó. *Alkotás*, 1947, 1–2.)

„És mi mit teszünk? Tovább is begubózunk önmagunkba [...] Pedig 1945 után volt egy folyóirat, az *Alkotás*, amely Csontváry, Derkovits, Szőnyi, Barcsay és mások művét kitűnő reprodukciókban tárta világgá, amelyre felfigyeltek a külföldiek, amely reprezentatív módon képviselte közvetlenül képzőművészetünket és közvetve, a nyelv korlátain belül irodalmunkat is.”

(Jánosy István felszólalása az Írószövetség 1956. szeptember 17-i közgyűlésén.)¹

A nagyvilágot folyóiratcímként is lehetne értelmezni, hiszen ez volt a neve a második világháborút követő években a Magyar–Francia Társaság színvonalas kétheti lapjának. Szerzői között számos olyan akad, aki az *Alkotásban* is publikált, amely szintén erősen francia orientációjú folyóirat volt. Két magyarázat is adódik erre. Egyrészt az 1940-es években ebben az országban született talán a legtöbb művészeti, szellemi újdonság, másrészt a lap szerkesztőjének, Kassák Lajosnak Párizsban számos ismerőse élt: oda emigráltak egykori fiatal hívei, elsősorban szobrászok és festők.

¹ Standeisky Éva (szerk.): *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1990, 316.

A magyar művészeti életben volt mit bepótolni a Horthy-kori viszonylagos elszigeteltség, majd a háborús bezártság miatt. A szabadság lehetőségétől 1945-ben szárnyakat kapó Kassák Lajos 1946-ban létrehozta újabb folyóiratát, az 1947 januárjától 1948 májusáig megjelenő *Alkotást*, amely hasonlított is, meg nem is korábbi lapjaira. Az „éljünk a mi időnkben” elvet követő alkotó a Magyar Művészeti Tanács alelnökeként felismerte az új típusú szervezeti formációból adódó lehetőséget. A kultuszminisztérium tanácsadó szerveként működő testület hét szakosztályba rendeződve a hét legfontosabb művészeti ág legkiválóbbjait tömörítette. Kassák pályájának indulása, az 1910-es évek közepe óta egységben szeretne láttatni a különféle művészeteket, amelyek közül többhöz magának is köze volt: költő, író, publicista, képzőművész, tipográfus és reklámtervező volt egy személyben. Természetszerűen adódott, hogy az új orgánus a művészetek sokszínűségére alapozódhat.

A lapjai megjelenési módjára – a tipográfiára, a papír és a reprodukciók minőségére – mindig is kényes Kassák, életében először, álmai megvalósításához hivatalos állami támogatást is kapott. Alkalmazkodnia kellett ugyanakkor a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium kívánalmához: a lapnak mindenekelőtt a magyar kultúrát kell külföldön népszerűsíteni. Ezt a kultúrmissziót ötvözte Kassák saját elképzelésével, amelyet tanácsbéli társainak többsége is támogatott: a nyugati művészet újdonságait közelebb kell hozni a magyar közönséghez. Kassák kultúraterjesztői megszállottsága is rímelt a kor igényére: a közönség által nehezen befogadható elvont (absztrakt) műveket színvonalas magyarázattal kell ellátni, és egységben kell láttatni őket a korábbi évszázadok kimagasló műveivel. Az is Kassák kedvére való volt, hogy az ideológia, a pártpolitika nem szűrődhet be a folyóirat hasábjaira. Ez azonban – mint látni fogjuk – illúziónak bizonyult: a fokozatosan kommunista befolyás alá kerülő közéletben a nem állásfoglalás egyre inkább elzárkózó értelmiségi széplelkűségnek, a nép, a tömegek igényét lebecsülő arisztokratizmusnak minősült.

Az *Alkotásban* éppen úgy megjelentek az időszámításunk előtt keletkezett szobrok, mozaikok, korabeli népművészeti tárgyak (perui kancsó és alföldi parasztház), gyermekrajzok (egymás mellett egy magyar és egy angol gyermek színes vízfestménye) és absztrakt festményre emlékeztető fotók,² kéziratos kottarészletek, díszlettervek és színészportrék, középkori szőnyeg színes fotóreprodukciója az apokalipsziszról és modern épületek tervrajzai – Moholy-Nagy reklámkompozíciója és a gótikus amiens-i székesegyház.

A terjedelem szabta korlátok miatt a prózai és a drámai művek rovására inkább verseket közölt a folyóirat: hazaiakat és külföldieket egyaránt, elsősorban francia, angol, amerikai és orosz költők műveit. A Kassák-versek és az általa felkarolt, később nemigen sikeres fiatalok mellett viszonylag sok Weöres Sándor-költemény is megjelent a lapban, köztük egészen koraiak is. Kritikákat viszont szándékosan nem

² L. például Milos Kreček izgalmas alkotását az 1947/9–10. számban.

közölt a folyóirat: szerkesztője így vélte kivédhetőnek, hogy bármilyen irányban elfoglultnak látszszék.

„Végzetes bűn lenne – írja lapja beköszöntőjében – bírói ítéletet hozni élő művészetünk különböző irányzatai ellen. Legyünk meggyőződve felőle, hogy minden igazi művész a maga módján a valóság gyökeréig akar leásni, és az egyértelmű igazságot szeretné kimondani.”

Művészeti ízlésére persze óhatatlanul következtethetünk a megjelent grafikák, festmények, szobrok alapján. A külföldi festők közül Matisse, Arp, Léger, Picasso és mások alkotásaiból közölt, a hazaiak listáján előkelő helyen van Ferenczy Károly, Derkovits Gyula, Tihanyi Lajos, Vajda Lajos, Uitz Béla, Márfy Ödön, Kmetty János és Hincz Gyula. Arra is gondolnunk kell azonban, hogy a háború utáni feltápáskodás időszakában nehéz volt külföldre utazni vagy onnan közölhető formában műalkotásokhoz hozzájutni. E nehézségek ismeretében még inkább felértékelődik Kassák szerkesztői leleményessége, lankadatlan érdeklődése az új iránt.

A folyóiratban megjelent írások zömének műfaja a magas szintű, ugyanakkor közérthető – nem szakmai tolvajnyelven írt – ismeretterjesztés. A hazánkban élő François Gachot művészettörténész írásai Barcsay Jenőről és Czobel Béláról anyanyelvén, franciául jelentek meg a lapban. A képaláírások és a tartalomjegyzék a magyar mellett orosz és angol nyelvűek voltak.

Kassák az eklektikusság elkerülése érdekében tematikus számokat tervezett, és ezek szerencsésen egybevágtak azzal az igénnyel, hogy a lapban a Magyar Művészeti Tanácsban képviselt minden művészeti ág bemutatthassa a legfontosabbnak tartott hazai és külföldi művészeti teljesítményeket.

SZEMÉLYES KAPCSOLATOK

Lajta István szobrászművész Párizsból küldött írást (a távollét hazájától érződik fogalmazásmódján) és hozzávaló reprodukciókat Kassák lapjának. Az alkotói folyamatról kifejtett véleménye Kassák felfogásával rokonítható:

„A műalkotások sokkal inkább az ösztön, mint az értelem síkján, bizonyos fokig szublogikus lélekállapotban jönnek létre, mely ugyanolyan természetes állapota az emberi léleknek, mint a normállogikus. Az alkotó ösztön örök küzdelme, hogy az értelem szűk korlátait áttörje és túlhaladja. Ebből következik, hogy minden újat, amit az alkotó ösztön létrehoz, addig a pontig, míg elfogadottá, megszokottá nem válik, az értelem »ösztönösen« elvet. A művészetben az ösztön munkája a döntőbb tényező, mert mélyebb és közvetlenebb kapcsolata van a természet titkaival, míg az értelem a dolgok alaki kapcsolatait ismeri csak fel. Ami pedig a művészet haladását illeti, annak szükségessége mélyen az emberi lélekben gyökeredzik. Nem elhatározottan válunk modernné, hanem belső kényszerre, az alkotó lélek ösztönzésére, mely mindig újabb teljesség megteremtésére törekszik.”³

³ *Szobrászat*. 1947/9–10. 27. Az írást Párizsban élő magyar szobrászok, Csáky József, Beöthy István, Vörös Béla és Lajta István alkotásai illusztrálják.

A Kassákhoz 1919-ben csatlakozó Kállai Ernő, akiből az elkövetkező évtizedekben érzékeny és sajátos hangú műkritikus lett, hosszabb németországi tartózkodás után a harmincas évek közepétől élt újra Magyarországon. Az *Alkotásban* megjelent írásai közül a „Művészet és gépi világ” jól tükrözi művészetfelfogását. Kállai úgy véli, hogy a XX. század elidegenítő technikai fejlődése az embereket újra fogékonná tette a világ rejtett csodái, a lélek kiismerhetetlen vágyakozásai felé. Ez az új világérzés jelenik meg szerinte az expresszionizmusban és a szürrealizmusban.

„A haladás észelvű eszméjétől elvakult utópisztikus hit és szervező fanatizmus olyan elszántan szakított az emberi természet mélyén rejlő ősi gyökerekkel, hogy e szakítás tudatában a megtagadott, kaotikus ösztönök csak azért is minden gátat elsöprő erővel kezdtek felszólalni és protestálni. Az expresszionizmus és szürrealizmus műveiben megnyilvánuló pándémónium nem is kelhetett volna szárnyra e belső ellentét nélkül [...] Amilyen könnyörtelenül fonódtak a gépi szervezés hálói a természet és a társadalom köré, olyan féktelenné szabadult a művészet lelki lázadása e mindent szabályozó, tipizáló és egy szintre hozó uralom ellen. Az expresszionizmus a maga felszabadító szellemeit a természet szintől részegült, rajongó lángra lobbanása, vagy a távoli egzotikumba kalandozó látomás révén idézte. A szürrealizmus a tudat alatti sejtelmek és képzettársítások, révületek és álmok szárnyán menekült a gépi civilizáció észelvűség, célszerűség és haszonelvűség szabályozta börtönéből. Bizonyos, hogy ezek a többé-kevésbé kaotikus gerjedelmű művészeti mozgalmak a két világháború és a fasizmus korából külön és hatványozottan is érvényesülő indítékokat merítettek, de eredendő közös forrásuk kétségtelenül a racionalitásra és mechanizálásra visszaható lelki ellenállásban rejlik, amint ezt különben Paul Klee a maga részéről egy ízben szavakban fogalmazva is kifejtette. Ez az ellenállás ma sem csökkent. Feszültségét java festészetünk és szobrászatunk egybesűrűsödő, csöndes mélységeiben vagy vergődő nyughatatlanságában változatlanul és világosan jelenlévőnek érezzük.”⁴

Az izmusok időszerűségéről megoszlott a korabeli szellemi elit véleménye. A realizmus diadalát a szocializmus szükségszerű győzelmével kapcsolatba hozó kommunista filozófus, Lukács György a bomló kapitalizmus termékének nevezte a kísérletező, új látásmódról tanúskodó műveket. Fiatal korának szellemi társa, a neves irodalmár, a liberális polgár Benedek Marcell pedig az esztétikum felől közelített az izmusokhoz. „Az expresszionizmus – fejtegeti egy kaposvári diáknak írott levelében – mint annak a kornak költői irányzata is, elvégezte feladatát, és elmúlt. Expresszionizmus ma nincs. Mint érték és gazdagodás megmaradt belőle a rövid és mélyről jövő kifejezés, s a világfelfogás harcias, bátor optimizmusa.”⁵

⁴ 1948/3–4. 6. Illusztrációk a cikkhez: Le Corbusier absztrakt csendélete, Max Ernst szürrealista képe és Max Bill absztrakt szobra.

⁵ Simon Gy. Ferenc kaposvári gimnazista Kassák Lajosnak írt levelében idézi Benedek Marcell sorait. 1947. november 22. Kassák Múzeum KM-lev., 1881.

PICASSO, KASSÁK ÉS AZ ALKOTÁS

Kassák korabeli interjújában Picassót szellemi rokonának nevezte. „A modern művészek közül Picasso talán az egyetlen, aki megengedi magának a gátlásmentes alkotómunkát. Nem akar követője lenni nagy elődeknek, s nem fél a kortársak kritikájától. Van bátorsága ahhoz, hogy a nyilvánosság előtt kísérletezzon önmagával” – mondta róla.⁶

Az *Alkotás* első számában jelent meg Kassák *Picasso* című verse, a szemben lévő lapon színes reprodukció, Picasso csendélete látható. A versben ezt írja a költő Picasso hatásáról:

„...megejtett formáid mértani tisztasága
s az a fájdalommal szárnyaló ritmus
amely magával ragadja az ámuló gyermeket [...]
Azóta is útban vagyok és lépek fokról-fokra
a létrán, amit a nap pereméhez támasztottál
s látom, te ott állsz a horizonton túl
egy állvány előtt emeled a karod
miközben holt színek kelnek életre
idegen dolgok, mintegy leigázva megnevezik magukat
ecsetvonásaid nyomán.”

Kállai Ernő is hivatkozott a következő lapszámban Picassóra: az 1939-ben Bernben látott kubista kiállításra emlékezve írja: „Picasso képei között a mesternek egy újklasszicista képe is függött, és ez a festmény tökéletes összhangban volt a körülötte függő kubista stílusú kompozíciókkal.”⁷ (Kállai évtizedek óta figyelte Picasso pályáját, s számos cikket írt róla 1945 előtt is. 1948-ban könyve is megjelent a művészről. Ennek ajánlásában olvasható: „Mi a magyarázata ennek a bűvöletnek, mely olyan világhódítóan árad Picasso művészetéből? A világos szerkezet és forma, a finom mérték, arány és ritmus, a biztos egyensúly rendje szerint való képfogalmazásnak és a dúsan faragó színeknek Picasso ugyanolyan tökéletes művelője, akár Matisse vagy Braque. Ha művészetének csak ez az emelkedett szellemű, tiszta festői harmónia volna a sajátja, akkor is egy szinten állnak a híres franciákkal. [...] De Picasso nem csak festő [...] egyben látnok is, akinek lelki szeme a tudat alatt lappangó révületek és képzettársítások, ösztönök és indulatok szövevényes tárnáiba hatol, és varázsló, akinek festői képzelete ezt a színek és formák számára eladdig megfoghatatlan mélyvilágot olyan tömören és szuggesztíven, olyan döbbenetes jelenítő erővel idézi, mely példátlan a modern művészetben.”⁸)

⁶ Az interjút Bálint Jenő készítette. A gépelt kézirat címe: *Írói hitvallás és politikai szerep*. Kassák Múzeum, KM-an 54.

⁷ A művészet egy és oszthatatlan. *Alkotás*, 3–4.

⁸ Kállai Ernő: *Picasso*. Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 1948.

A lapnak ez a száma Picassóhoz is eljutott, aki érdeklődéssel hallgatta a róla szóló vers nyersfordítását, és maga a folyóirat is megnyerte a tetszését.⁹ Picasso itt és ekkor Magyarországon szimbólumként értelmezhető. Ő jelképezte a háború utáni években a haladó Nyugatot, a művészetben a szocializmus felé kiteljesedő demokrácia ígéretét szemben a hazai főáramlattal, amely a közérthető és realista ábrázolásmódot részesítette előnyben, és amely absztraktellenességével a diktatúrák, illetve az autoriter rendszerek hivatalos kultúrafelfogására emlékeztette az elvont művészet korabeli hazai híveit, akik között kommunisták éppen úgy megtalálhatók, mint más pártbeliek vagy a politikától elzárkózók. Az absztrakt művészet ellenzőinek tábora is heterogén volt: a „polgári” Gresham-kör tagjai (Pátzay Pál, Szőnyi István, Bernáth Aurél), a realista ábrázolásmódot magukénak valló kommunisták éppen úgy ide sorolhatók, mint a népi írói táborhoz vonzódó, paraszti kötődésű Andrassy Kurta János, aki – nem egy kommunista meggyőződésű értelmiségihez hasonlóan – az absztrakt művészetet a bomló polgári társadalom körtünetének tekintette: Picasso alkotásait is közéjük sorolta.

Picasso képei az Európai Iskola I. kiállításán kerültek más európai és magyar alkotók műveivel együtt a magyar nézőközönség elé. Kállai Ernő, az Európai Iskola egyik alapítója és a kiállítás rendezője visszavágott: Andrassy „...nagyon téved, ha azt hiszi, a párizsiak unják Picassót. Ma kevésbé vannak így vele, mint valaha, amióta ez a nagy művész a fasizmus és a háború által megkínzott humánus tragikus ábrázatát festi döbbenetes kifejező erővel.”¹⁰ A Picassót ürügyként felhasználó kultúrharcról az egyik korabeli napilap így számol be:

„A Picasso-láz hullámai Budapestre is eljutottak. Picasso magyar hívei s az absztrakt irányban fejlődő művészek *Európai Iskola* címmel [...] kiállítást rendeztek, amelynek igen nagy sikere és visszhangja volt. De a Picasso ellen tüntetők magyar elvarátai, éretlen reakciós ifjak is megjelentek a kiállításon, s amikor senki nem figyelte őket, tönkretettek, bemocskoltak néhány értékes, szép képet.”¹¹

Bernáth Aurél a Szinyei Társaságban fűjt absztraktellenes riadót, „kitessékelte az absztraktokat a festők közül. Bátor s nem kertelő nyilatkozata szerint – folytatja az eseményről beszámolóját Szegi Pál – az igazi festőnek nincs útja arrafelé, amerre az absztraktok járnak, mert az absztraktok eszményei nem festőiek.” „Váljanak szét útjaink!” – idézi a Gresham-kör festőjét Szegi.¹² A természetelvékekhez sorolható Bernáthot az Európai Iskola 1947 tavaszán rendezett francia–magyar festészeti kiállítása is készíthette az elvont művészet elleni támadásra. Ezen a tárlaton francia – egyebek között Bonnard, Braque, Léger, Maillol, Matisse, Picasso – és Franciaországban élő magyar művészek alkotásai voltak láthatók.

⁹ Marton Ervin 1948. február 6-i levele Kassák Lajosnak. Kassák Múzeum KM-lev., 1783.

¹⁰ Picasso és Mona Lisa unalmas. *Világ*, 1946. június 23.

¹¹ Jacobi Márta: Képrombolás Picasso híveinek budapesti kiállításán. *Független Magyarország*, 1946. április 1.

¹² Vita az absztraktok körül. *Embernevelés*, 1947/6.

Az 1946-os és különösen az 1947-es év a magyar kultúrában azért jelentős, mert ekkor még hatalmi beavatkozástól mentesen egymás mellett, egymásra reflektálva léteztek a különféle irodalmi és művészeti irányzatok, ami a toleranciát feltételező demokrácia egyik legfontosabb ismérve. Az *Alkotás* – szorosan kapcsolódva más, hasonló felfogású fórumok tevékenységéhez – egyik megtestesítője volt annak a kulturális sokszínűségnek, amely a korabeli elképesztő anyagi nehézségek ellenére is létre tudott jönni.

A FOLYÓIRAT HAZAI FOGADTATÁSA

A nagyvilág jóval nyitottabb volt az *Alkotásra*, mint Magyarország. Főként az emigrációban élő hazánkfiai olvasták a folyóiratot, akik a követségeken hozzá tudtak férni, vagy akik meg tudták fizetni a borsos árú lapot. (Az *Alkotás* évi előfizetési díja évi 120 forint volt, a Magyar Művészeti Tanács 49 tagja féláron juthatott hozzá.). Kassák felesége az első számok megjelenése után borúlátóan jegyezte fel naplójába: „Az *Alkotás* ellen elhangzik már a vád: menyegzői papíron nyomtatják a lapot. Igaz, a legszebb papír, a legjobb reprodukciós anyag, s megint meg lehet teremteni a nagy összedolgozást a világgal.”¹³

A fanyalgás, majd a támadás a kommunisták felől jött: a balos *Emberség* és a mérsékelt *Forum* egyaránt elégedetlen volt a lappal. Hegedűs Zoltán az *Emberség* első számában értékelte az *Alkotás* első számát. Hiányolta Kassák lapindítójából a Kassák műveiben megjelenő harciasságot (?), és a lap gyengeségének bizonyítására a magyar szerzők (Kiss Pál, Major Ottó) bonyolult fogalomhasználatát pécézte ki, a többi szerző közül egyedül – rosszálló felhanggal – az „absztrakt építésetről” író Borbíró Virgilt említette meg. (Az elhallgatott szerzők: Kadosa Pál, Kárpáti Aurél, Szücs László.) A lapszámban közölt reprodukciókról (külföldiek: Picasso, Roger Delaunay, i. e. IV. századi kisázsiai madaras mozaik; hazaiak: Kmetty János, Vedres Márk, Bán Béla, Földes Lenke és mások) szót sem ejtett. Leszögezte: naiv elképzelés a művészet szemléleti és világnézeti függetlenségében hinni, hiszen „ez a művészeti liberalizmus a polgárságban is túlélte magát, és messze magunk mögött kell hagynunk a népi demokráciában” – vetítette előre a jövő, a diktatórikus időszak kommunista kultúrpolitikuskainak művészetértelmezését, ami 1947-ben még nem csupán Kassákék, hanem az emberek többsége számára is elképzelhetetlennek tűnt.¹⁴

A következő két *Alkotás*-szám sem járt jobban. Keszi Imre folyóirat-bírálatában, amelyet az *Emberség* következő száma közölt, úgy ítélte meg, hogy az *Alkotás*-ra továbbra is a társadalmi-politikai mozgásoktól elszakadó művészi öncélúság a jellemző. A legfelháborítóbbnak a Kállai Ernőnek „A művészet egy és oszthatatlan” című írását tartotta, amely szerint „agnosztikus művészetszeméletű”, a tudás, a

¹³ Idézi Ständeisky Éva: Klára. 2000, 2010. április.

¹⁴ *Emberség*, 1947. május.

műalkotás elvi megközelítésének lehetetlenségéről szól, „a művészetmiszticizmus hangos és olcsó mágiája”. Az *Emberség* felelős szerkesztője elégedetlenségét Kassákra is kiterjesztette: avíttas szerkesztői liberalizmusnak nevezte a Kállai-cikk kommentár nélküli közlését. Ennél csak az lenne nagyobb baj, fenyegetőzött Keszi, ha ez a szemlélet az egész Művészeti Tanácsot jellemezné. Keszi a kommunista párt balos holdudvarához tartozott.

Az ő véleményénél nagyobb súllyal esett a latba a folyamatosan radikalizálódó művészettörténész, Pogány Ö. Gábor véleménye, aki lesújtó kritikáját a főváros VII. kerületi kommunista értelmiségiek lapjának számító *Emberségnél* sokkal befolyásosabb folyóiratban, a kommunista irányítású népfrontos *Forum*ban jelentette meg 1947 júniusában. Bár elismerően írt az *Alkotás* külső megjelenéséről, a benne megjelent írások zömét múltba fordulónak, a jelen problémáitól idegennek vélte, és azt is kétségbe vonta, hogy a lap hitelesen képviselné a francia szellemiséget, amelyet ő a francia kommunista művészek felfogásával azonosított:

[akiknek] „munkássága és magatartása a szocialista művész világnézeti fejlődését tanúsítja a titkos harmóniákért, formalista műtermieskedésért egyikük sem fordít hátat a népnek. A lap a sajnáparti tanulság helyett sokkal inkább a félbemaradt weimari idillt próbálja feltámasztani, ami a lombikba zárt teoretizálással bizonyítható.”

Az *Alkotás* „valóban olyan produktum – adja meg Pogány Kassák lapjának a vélt kegyelemdőfést – melynek erényei jól sejtetik európaiságunk eszközeit. Alkalmas arra, hogy merített papírosra nyomott, címeres és koronás névjegyként be nyomjuk a nyugat polgári ízlését kiszolgáló lakájok fehérkesztyűs markába.”

Mindhárom radikális kommunista kritikus naiv polgári szépelgésnek ítélte Nikosz Kazantzakis felhívását, aki a civilizáció megmentése érdekében valamenynyí jóakarátú ember összefogására buzdított. „A halhatatlan szabad emberi szellem” című írást az *Alkotás* az angol *Life and Letters* folyóiratból vette át, és első számában közölte.

Az Angliában élő neves görög író kiáltványában nem tett különbséget a hatalmi rendszerek között, nem a politikusoktól várta az emberiségre leselkedő végveszély elhárítását, hanem az erkölcsös, gondolkodó embertől, mindenekelőtt a szellem embereitől, akik harcba szállnak „a romlás, a gyűlölet, a szegénység és az igazságtalanság” ellen. Szellemi internacionálé létrehozását vetette föl azoknak, akik elgondolkodnak az általa feltett kérdéseken:

„1. Vajon egy történelmi korszak végén vagyunk-e, vagy egy újnak az elején? Melyek e korszakok megkülönböztető jellegzetességei? 2. Befolyásolhatja-e az irodalom, a művészet vagy az elméleti gondolkodás a történelem folyását, vagy egyszerűen csak tükrözi a fennálló állapotokat? 3. Ha azt hiszed, hogy a gondolkodás és a művészet befolyásolhatja a valóságot, a saját országodban milyen irányban kívánnád ennek a befolyásnak az érvényesülését? 4. Milyen pozitívumot nyújthat szerinted a gondolkodás és a művészet a világnak? 5. Milyen érintkezés van a szellem munkásai és a nagytömegek között? És mivel lehetne ezt az

érintkezést szélesebbé tenni? 6. Mi ma a szellemi munkás első kötelessége? Mi a művészé? S mivel járulhatnak hozzá a népek békés együttműködéséhez?”¹⁵

Kazantzakis akkor tette közzé javaslatait, amikor egyre láthatóbbá váltak a repedések a faszizmust legyőző nagyhatalmak között, amikor a háború szörnyűségei után újabb sötét árnyak tűntek fel. Akkor javasolt összefogást, amikor a világban a széttartó tendenciák erősödtek. Kazantzakis jövőt féltő kétségbeesésében fordult a szellem embereihez, akiknek a történelem folyamán még soha sem sikerült gátat vetniük a hatalmi erőszaknak és a technikai fejlődés következményeként is megjelenő egyenlőtlenségnek, szellemi és erkölcsi elkorcsosulásnak.

Miért éppen az *Alkotás* lett az osztályharcos elkötelezettségű, radikális kommunista értelmiségiek céltáblája? Miért nem támadta a lapot Révai József és Lukács György? Minden bizonnyal a folyóiratszámokban markánsan megnyilvánuló demokratikus – antifasiszta és szociálisan elkötelezett – művészetszemlélet miatt. Kassákék művészETFelfogása ekkor még beleillett abba az általános népfrontos irányvonalba, amelyet a kommunista párt is hirdetett, igaz, az MKP-párttag művészeitől egyre inkább a változó pártpolitikához igazodó közéleti magatartást várt el.

Borbió Virgil és Kállai Ernő írására azért térek ki részletesebben, hogy érzékeltethessem azt a hatalomváltó helyzetet, amikor a kommunista párt még megtűrte azokat a vele ellentétes nézeteket, amelyek közvetlenül nem érintették hatalmi törekvéseit.

Borbió az „Új városépítés, természetes városépítés” című írásának illusztrációi hűen tükrözik a benne foglaltakat. Az építész szerint a várostervezők inspirációt nyerhetnének az élő organizmusokból, ahol az életfunkciók ellátása érdekében bonyolult és ésszerű hálózatba, alá-fölérendeltségi viszonyba, egymástól elválaszthatatlan kapcsolatba kerülnek az erek, az izomrostok, a csontok, a sejtek és a sejtsszövetek. Ha megbomlik közöttük az egyensúly, ha megbetegszik, túlburjánzik vagy elsorvad az egyik összetevő, az élet is veszélybe kerül. Ezek az összefüggések a környezet alakítására, a várostervezésre is ösztönzően hathatnak. Borbió írásában gondolatait alátámasztandó külföldi városrendezőkre – Tracy Augurra és Eliel Saorinenre – hivatkozott.¹⁶

Ez a biologikus, biológiai szemléletmód hatja át Kállai Ernő korabeli írásait is. Ő irányzatának nevet is adott: bioromantikának keresztelte el. Írásokkal, kiállításokkal próbálta bizonyítani, hogy az életet fenntartó szervezettség, rend, valamint az élet veszélyezettségét jelző rendtelenség és zavarodottság a modern műalkotások leglényege is. Ahogy az életben, a művészetekben is meghatározók a lelki történések. XX. századi megjelenítésükhöz korszerű eszközök szükségesek, ezeknek mindenekelőtt a szürrealizmushoz és az expresszionizmushoz sorolható alkotók vannak birtokában. A *természet rejtett arca* – ez egyik 1947-ben megjelent könyvecskéjének a címe – a kor szellemiségét kifejező műalkotásokban manifesztálódik.

¹⁵ *Alkotás*, 1947/1.

¹⁶ *Alkotás*, 1947/1.

Ez az univerzális, filozofikus ihletettségű látásmód, amely különösen nagy történelmi kataklizmák előtt és után jellemző az értelmiségiekre, hatja át az *Alkotás*-ban megjelent cikkét is. „A művészet egy és oszthatatlan” mélységesen pesszimista hangvételű írás. Szerzője úgy látja, hogy a legutóbbi évszázadokban történtek, de különösen a fasizmus és a második világháború megingatta azt a humanizmust, a reneszánsz korában elterjedő, majd a francia forradalom nyomán tovább erősödő hitet, hogy az ember felülkerekedhet a természetén, s legyőzheti a benne meglévő rosszat. A mindenkori művészek ugyanakkor, szemben a hagyományokat közhellyé laposító konzervatívokkal, mindig is forradalmian újítkók voltak, mert meglátták és meg tudták mutatni a társadalomban zajló folyamatokat. S ebből következik az is, hogy rokonság van a hasonló problémákkal küszködő, vagy éppen ellenkezőleg, a megállapodottnak, virágzónak, békésnek tűnő korok művészete között. Ez nem stíláriis, hanem szellemi, hatásbeli hasonlóság. Ezzel magyarázható Kállai szerint, hogy az expresszionizmus barokk reminiscenciákat idéz. Vannak olyan élethelyzetek, emberi pillanatok – így Kállai –, amelyek nem köthetők történelmi változásokhoz. Ezért van az, hogy a XX. századi Brancusi torzója egy egyiptomi szoborrészlettel mutat rokonságot. „Minden igaz művészet – összegzi mondandóját Kállai Ernő – konkrét életforma és lelki helyzet eredője, de értelme, jelentősége a származás szociológiai keretén túlnoe, egyetemes emberi magasságokba, a történelem múltó pillanatából az időtlenül eleven jelenvalóságok sorába emelkedik.”¹⁷

*

A kommunista párt a hatalomátvételi folyamattal párhuzamosan egységes művészetfelfogás kidolgozásába fogott, amelybe balos elhajlói nem fértek bele. Az *Alkotás* radikális baloldali kritikusai 1947 második felétől elhallgattak (az *Emberség* meg is szűnt). Ez azonban a folyóiraton nem segített. Kassák lapja 1947 végétől egyre inkább kilógott a fokozatosan kommunista befolyás alá kerülő politikai és szellemi életből. 1948 tavaszára a folyóirat körül nagyon megritkult a levegő. Az *Alkotást* ugyan *kívülről* továbbra sem támadta senki, fenntartója, a Magyar Művészeti Tanács azonban szétzilálódott: a támadások immár *belülről*, elsősorban a kommunista tanácsstagok felől érték a lapot és mindenekelőtt Kassák Lajost. A tanácson belüli viszályok összefüggtek a tágabb környezet megváltozásával: a hidegháború és hazai következményei az addigi kulturális életre is hatással voltak. Demokratikus alapelvek szerint működő, az eltérő művészeti felfogások iránt toleráns, a nyugat és kelet felé egyaránt nyitott szervezetre, mint amilyen a Magyar Művészeti Tanács volt, az új hatalmi-ideológiai struktúrában nem volt többé szükség. A Magyar Művészeti Tanács 1950-re hivatalosan is megszűnt. Lapja, az *Alkotás* korábban jutott ugyanerre a sorsra: utolsó száma 1948 tavaszán jelent meg.

¹⁷ *Alkotás*, 1947/3–4.

Nyitás és új bezárkózás

A koalíciós napisajtó szellemi Nyugatról alkotott képének változása,
1945–1948

Egyelőre állítgatjuk a póznáinkat – így jellemezte a háború utáni Európa nemzeteinek kapcsolatrendszerét Szabó István 1946 márciusában.¹ A hat évig tartó világháborúban végletekig kimerült kontinens népei és értelmisége bíztak abban, hogy csakis egy jobb korszak következhet.² Egy olyan korszak, amelyet nagyobb jólét, társadalmi igazságosság és az egyes államok közti békés kapcsolatok jellemeznek majd. Egy olyan világ, amelyet előbbre visznek az újból megsokasodó – nem állami – érintkezések és kulturális hatások.

Magyarország – más kelet-közép-európai országokkal együtt – újfajta, sokak által rettegett függő helyzetbe került a második világháború végén. A hatalmas veszteségeket elszenvedő, de győztes háborút vívó Szovjetunió nemcsak mint domináns nagyhatalom – és új szomszéd – jelent meg, de megszálló hatalomként a magyarországi belpolitikai folyamatokra is döntő befolyással volt. Mire a békeszerződések rákerültek az aláírások, kibontakozóban volt a világháborús szövetségesek közti végleges szakítás. Mindez természetesen nem hagyta érintetlenül a szovjet bel- és külpolitikát sem. A szovjet érdekszférába tartozó államok ekkortájt induló szovjetizálása egy olyan szakaszban ment végbe, amikor a szovjet kulturális életet a nagyorosz sovinizmus, a második világháború alatti – nagyrészt kényszerű – nyugati irányú nyitás visszafordítása jellemezte.³ A politikai rendszerrel együtt Sztálin a „zsdanovscsinát” is exportálta, a bezárkózás 1947 második felében a térség országainak egyik meghatározó folyamatává vált.

E tanulmány azt vizsgálja, hogyan tükröződött mindez a politikai napilapokban, pontosabban a négy kormányzó párt legfontosabb orgánumainak a Nyugatot

¹ Szabó István: Európa, hol vagy? *Népszava*, 1946. március 7.

² L. erről: 1945 a világtörténelemben. *Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Szerk.: Feitl István–Földes György. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.

³ L. Parks, J. D.: *Culture, Conflict and Coexistence. American–Soviet Cultural Relations, 1917–1958*. McFarland, Jefferson and London, 1983, 115–133.

bemutató írásaiban 1945 márciusa és 1948 decembere között. Ez a négy lap: *Szabad Nép* (MKP), *Népszava* (SZDP), *Kis Újság* (FKGP), *Szabad Szó* (NPP). Nyugat alatt a továbbiakban a nyugat- és észak-európai, valamint észak-amerikai országokat érttem. Jelen tanulmány eltekint tehát a háború utáni Olaszország, Spanyolország, valamint az adott időszakban zónákra osztott Németország megjelenítésének vizsgálatától. Utóbbtól már csak azért is, mert a német témák – leszámítva a szövetséges hatalmak megszállási övezeteinek irányítását – szinte teljesen eltűntek a lapokból. A német kultúra jóformán megszűnt létezni a magyar sajtóban, márpedig jelen tanulmány fókuszában elsősorban a kulturális kérdések állnak.

A NYUGAT-KÉP FORRÁSAI ÉS A NYUGAT JELENLÉTE A LAPOKBAN

Az 1944 decemberében Debrecenben kormányt alakító koalíciós pártok lapjai 1945 márciusában, illetve áprilisában jelentek meg először Budapesten, a *Népszava* kiadása már hónapokkal korábban megkezdődött, a lapot Debrecenben szerkesztették. Ezekben a hetekben az ország nyugati felén még folytak a harcok – a háború Európában május 8-ig tartott, de a telekommunikációs rendszer helyreállítása nem ment egyik napról a másikra.

Ilyen helyzetben a külföldről jövő információk útja nem volt könnyű vagy automatikus. A lapoknak 1946-ig jellemzően nem voltak külföldi tudósítói, ezután is csak a legfontosabb központokba, Nyugaton elsősorban Párizsba, másodsorban Londonba küldték ki munkatársaikat – az USA, hiába vált a nemzetközi folyamatok meghatározó szereplőjévé, túl messze volt. Amikor viszont például a *Népszava* Párizsba telepítette Szélpál Árpádot, vagy a *Kis Újság* Szilágyi Józsefet, érezhetően megugrott az onnan érkező tudósítások száma.

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy felértékelődtek a „hiteles források”. Természetesen elsősorban a magyar hírügynökség jött szóba, amely azonban szintén vontatottan haladt külföldi tudósítói hálózatának kiépítésével: 1947 végére mindössze a híryanag 13 százaléka származott tőlük. Így az MTI is erősen rá volt utalva a nagy külföldi hírügynökségekkel kötött szerződésekre. Ez vissza is tükröződött a lapokban: az MTI mellett a már akkor jelentős múltta visszatekintő nyugati távirati irodákra (mindenekelőtt a francia AFP-re, a brit Reuterra, az amerikai Associated Pressre és International News Service-re) hivatkozva közölték nyugati információikat.⁴ Ezt egészítették ki a cikkszolgálatok (*Europa Report*), illetve a már a háború alatt is – büntetőszankciók terhe mellett – hallgatott külföldi rádióállomások (a párizsi RDF, a londoni BBC, a New York-i és persze a moszkvai rádió). A magyarországi napilapok emellett nemegyszer arra kényszerültek, hogy egy-egy lap vagy magazin valamilyen tekervényes úton hozzájuk eljutó száma alapján ad-

⁴ Z. Karvalits László–Andreides Gábor: *A Magyar Távirati Iroda története 1945–1948*. Napvilág Kiadó–MTI, Budapest, 2006, 44–55.

janak tájékoztatást. A külföldi sajtótermékek behozatalára ugyanis 1945 és 1948 között minimális összeg állt rendelkezésre. 1947-re a Magyar Nemzeti Bank mindössze 100 000 dolláros keretet biztosíthatott e célra, amelynek 70%-ával tudományos intézetek rendelkeztek, további 15%-át pedig tudományos munkák behozatalára kellett fordítani. A külföld szellemi életének megismerésére tehát mindössze 15 000 dollár maradt.⁵ Sőt ilyen hírséges időkben felértékelődtek a Nyugaton járt emberek: előszeretettel faggatták az újságírók a politikai, gazdasági és kulturális delegációk tagjait, kinn élő, hazlátogató értelmiségieket, vagy éppen hazatelepülő „amerikás magyarokat”, valamint a nálunk fellépő nyugati művészeket arról, milyen is az ottani élet a háború után. Egy-egy nyugati lapvélemény, Nyugatról átvett riport a hitelesség bizonyítéka is lehetett, és ezt a szerkesztőségek (mindenekelőtt a *Szabad Nép*) kezdték nagyon is tudatosan használni – nemegyszer épp az ellenkező céllal: a hírek átvétele a pártos, előre kész álláspontok megerősítését, például a nyugati társadalmi-politikai viszonyok leleplezését szolgálta.

A nyugati országok közül – a fenti körülmények ismeretében nem meglepő, hogy – elsősorban a nagyobb nemzetek kaptak több sajtófigyelmet ezekben az években. Az 1. táblázat a kifejezetten belpolitikai tárgyú, hosszabb hírösszefoglalók, tudósítások, riportok előfordulási arányait mutatja 1945 és 1948 között:

1. táblázat. A nyugati államokról szóló tudósítások megoszlása (%)

	Szabad Nép	Szabad Szó	Népszava	Kis Újság
Franciaország	38	24	31	39
Nagy-Britannia	17	21	27	26
Egyesült Államok	40	38	25	23
Más nyugati állam	5	17	16	12

A lapok leggyakrabban Franciaországgal, az USA-val és Nagy-Britanniával foglalkoztak. E három államról minden egyes lapban külön-külön több tudósítás íródott, mint az összes többi – nyugat- és észak-európai országról együttevve. Az arányokat az 1947-es és 1948-as esztendő még inkább ebbe az irányba tolta: a hidegháború kibontakozása nyomán elsősorban az állandó sztrájkokat és tüntetéseket, gyakori kormányváltásokat megelőző Franciaország, valamint az 1948-ban elnökválasztási évbe érkező, a Szovjetunió ellenpólusaként megjelenő Amerikai Egyesült Államok tűnt a „nemzetközi osztályharc” fő színterének.

Az, hogy 1945-ben csak a *Szabad Nép* és a *Népszava* számolt be – mindössze egy-egy esetben – egy negyedik ország életéről, még betudható a világháború és a szétzilált kommunikációs hálózatok következményének. A következő évben ugyan-

⁵ Tatragi Dávid: A piros szőnyegen. *Új Ember*, 1947/49.

2. táblázat. A nyugati államok életéről szóló tudósítások száma éves bontásban, 1945–1948 (év)

		Francia-ország	Nagy-Britannia	Egyesült Államok	Más nyugati állam	Összesen
Szabad Nép	1945	17	5	7	1	30
	1946	11	8	11	1	31
	1947	21	12	24	5	62
	1948	31	12	43	3	89
	Összesen	80	37	85	10	212
		Francia-ország	Nagy-Britannia	Egyesült Államok	Más nyugati állam	
Szabad Szó	1945	6	5	2	0	13
	1946	9	6	10	9	34
	1947	10	12	15	4	41
	1948	22	17	45	20	104
	Összesen	47	40	72	33	192
		Francia-ország	Nagy-Britannia	Egyesült Államok	Más nyugati állam	
Népszava	1945	3	12	5	1	21
	1946	13	17	9	13	52
	1947	32	29	25	23	109
	1948	41	20	32	10	103
	Összesen	89	78	71	47	285
		Francia-ország	Nagy-Britannia	Egyesült Államok	Más nyugati állam	
Kis Újság	1945	5	5	5	0	15
	1946	19	14	13	5	51
	1947	30	12	6	7	55
	1948	17	16	17	9	59
	Összesen	71	47	41	21	180

Forrás: Saját összeállítás.

is a *Szabad Szó* már 9, a *Népszava* 13, a *Kis Újság* 5 ilyen tudósítást közölt. Egyedül a *Szabad Népnél* nem emelkedett meg e tudósítások száma a későbbiekben sem. Ez azt mutatja, hogy az MKP lapjánál koncepcionális kérdésről volt szó: a kommunista lap szerkesztősége nagyon céltudatosan figyelt azokra az államokra, ahol Európa és a világ jövője eldőlni látszott. A politikai racionalitás azt diktálta, hogy nem számít, hogyan él a norvég paraszt, miként lepik el az angol turisták Dublint, vagy hogy 90 éves lett a teniszezéstől 88 éves korában eltiltott, közkedvelt svéd király.⁶ Mindezt megerősíti, hogy a *Népszava* hasábjairól is az 1948. júniusi pártegyesülést követően kaptak ki a kisebb államokról szóló információk.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a koalíciós években megalakuló újságok pártalapon szerveződtek. A sajtójogi gyakorlat – bár az 1914-es Tisza-féle sajtótörvényt nem váltották le – nem támogatta a magánszemélyek lapalapítását: a szerkesztőségek pártokhoz, állami és társadalmi szervezetekhez kötődtek már 1945 és 1948 között is.⁷ A világháború után fellépő papírhányra hivatkozva hozott 1945. februári rendelet korlátozásait a következő években sem oldották fel teljesen,⁸ még ha a lapkészítés infrastruktúrája – a nyomda- és papíripar – egyelőre magánkézben is maradt.

A beszámolók gyakoriságát így természetesen az is befolyásolta, hogy melyik pártnak volt erős testvérpártja az adott országban. Nem véletlenül található közel kétszer annyi tudósítás a *Szabad Népnél* és a *Népszavában* Franciaországról, ahol – az olasz mellett – a legerősebb nyugat-európai kommunista párt működött, illetve ahol a szocialisták a vizsgált időszakban fontos kormánytényezőként szerepeltek. Szintén kiemelkedett a *Népszava* az angliai tudósítások számát illetően, hiszen Nagy-Britanniát 1945 és 1951 között a Munkáspárt kormányozta, amely akkor Európa legerősebb szociáldemokrata mozgalmának számított, és komoly társadalomátalakító programja volt. Az USA iránti figyelem pedig egyértelműen 1947-től nőtt meg mind a négy lapban, amikor a Marshall-segéllyel az USA végképp európai tényezővé vált, és körvonalazódott az új hidegháborús szembenállás. Ráadásul az 1948-ban elnökválasztási küzdelemben Henry Wallace Harmadik Pártjának feltűnésével egy valódi – bár a *Szabad Nép* által is elismerten esélytelen – baloldali, a Szovjetunió iránt nyitott politikai erő lépett fel. Ugyanakkor az is nagyon jellemző volt, hogy csak a *Kis Újság* tartotta feladatának, hogy minden elnökelőtet állító pártot bemutasson, míg a többi lap olvasói számára szinte csak a „nagyőke két egyforma/majdnem egyforma (rossz és kisebb rossz) pártja”, valamint Wallace létezett.⁹

⁶ L. Agárdi Ferenc: Norvégia, a történelmi munkás–paraszt egység országa. *Szabad Szó*, 1946. július 28.; Solti Lajos: Dublini képek. *Népszava*, 1947. június 8.; Hírek. *Kis Újság*, 1947. július 30.

⁷ Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. MŰOSZ, Budapest, 1994, 195.

⁸ Z. Karvalits–Andreides, i. m. 116–117.

⁹ Igaz, a *Szabad Szó* kis színesként lehozta, hogy John Maxwell Vegetáriánus Pártja a húsevésben látja a bajok forrását (mondván, lehet benne valami, hiszen „a fő húsevők a gyárosok, bankárok, ezerholdasok”),

A pártok mentén tagozódó napi sajtó egyben törvényszerűen meghatározta a szerkesztőségek egyes országokkal szembeni alapállását is. Így a *Szabad Nép* cikkei már ebben az időszakban feltétel nélkül azonosultak a nyugati kommunista pártok aktuális nézőpontjával és érdekeivel. A *Népszava* írásait a kormányon lévő szocialisták – elsősorban a francia SFIO és az angol Labour – sikereiért való lelkesedés, majd a nehézségeikkel szembeni megértés hatotta át. A munkáslapokkal szemben a *Szabad Szónak* ugyan nem voltak erős testvérpártjai Nyugat- és Észak-Európában (utóbbi országokban az agrárpártok inkább jobboldaliak), de például 1946-os cikksorozatuk törekedett arra, hogy áttekintse a parasztság helyzetét Svédországtól Indiáig, és még évekkel később is jelentek meg hasonló beszámolók. Mindez egyben azt is megmagyarázza, hogy miért lehetett viszonylag magas a kisebb nyugati országokról szóló tudósítások aránya a lapban. A kisgazdapárti *Kis Újság*ban szintén igen erőteljes volt a francia tematika, a cikkek alapján mégsem mondhatjuk, hogy Franciaország lett volna politikai és gazdasági tekintetben a szerkesztőség ideálja; sokkal inkább az USA, amely ország mégis kevesebbszer szerepelt a nagyobb lélegzetű tudósításokban, mint Nagy-Britannia.

A Nyugatot bemutató írásai, hírosszefoglalói alapján egyúttal ez a lap állt a legközelebb az angolszász újságírásban mérvadó objektivitás-doktrínához. A *Kis Újság* hírszerkesztésére az volt jellemző, hogy az újságíró tartózkodott a hírek és kommentárok vegyítésétől, ellenben az eredeti megnyilvánulások bőséges idézésével elősegítette, hogy az olvasó saját maga tegye mérlegre az ellentmondó állításokat. Eleinte ilyen jelleggel írt a *Szabad Szó* is, bár erőteljes baloldali és agrárelkötelezettsége folytán a Siebert, Peterson és Schramm által felállított osztályozás szerint¹⁰ inkább az európai újságíró-iskolának nevezett médiarendszerbe illeszkedő lapként működött. Ugyanebben a médiarendszerben lett volna a helyén a *Népszava* is 1948 első feléig, amely következetes marxista nézőpontból szemlélte és értelmezte a nyugati társadalmi és politikai folyamatokat, és egyáltalán nem ragaszkodott a hírek és vélemények különválasztásához – ugyanakkor nem vitatta a sajtópluralizmust, a más vélemények létjogosultságát. A *Szabad Nép*ben elválaszthatatlan volt a politikai taktika a marxista analízistől, a szerkesztőség a plurális sajtókörnyezetben is a „szovjet iskola” tagjaként viselkedett, a saját igazságait nemcsak mint a közjót, hanem mint objektív igazságot hirdette.¹¹

Az 1945 és 1948 közti hazai pártos média ez alapján a politikailag elkötelezett orgánumokból felépülő pluralista modellbe – az ún. európai iskolába – volna so-

míg a *Népszava* bemutatta a Szocialista Munkáspárt egy brosúráját – bizonyítandó, létezik marxista párt is Amerikában. Csak szerényen. *Szabad Szó*, 1948. október 15.; Sós Endre: Al Capone és a kapitalizmus. *Népszava*, 1948. május 23.

¹⁰ Természetesen az amerikai szerzőhármás összehasonlító médiaelméleti munkájában nem egyes lapokat, hanem az egyes nemzetek sajtó- és médiavilágát igyekezett összevetni, és alkotott meg négy eltérő modellt, ún. „újságíró-iskolát”. L. Siebert, Friedrich S.–Peterson, Theodore–Schramm, Wilbur: *Four Theories of the Press*. University of Illinois Press, Urbana, 1956.

¹¹ L. Bajomi-Lázár Péter: Az objektivitás-doktrína nyomában. *Médiakutató*, 2003. nyár, 13–14.

rolandó, és belpolitikai írásait tekintve ez az osztályozás nem is volna kérdéses. Csupán a külpolitikai beszámolókat vizsgálva azonban az egyes lapok besorolása már nem ilyen nyilvánvaló, ráadásul a korszak végére meg is változott. A *Népszava* és a *Szabad Szó* 1948-ra egyre erőteljesebben csúszott a szovjet modell irányába, valamint mutatkoztak bennük bizonyos jelei a bulvárújságírásnak is. Ez utóbbi azonban elsősorban az angolszász iskola egyre kevesebb jegyét őrző *Kis Újságra* lett igazán jellemző.

Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk egy további szempontot a számok értelmezéséhez: bár 1947 közepétől a nyugati tudósítások száma érezhetően növekedett, azok tartalma egyre kiszámíthatóbbá vált, a szerkesztőségek gyakran önmagukat ismételték. Volt, hogy szó szerint: a *Szabad Nép* ugyanazt a nagy leleplezést 1948 márciusában és októberében is megtette – nevezetesen ismertette Georges Seldes amerikai oknyomozó újságíró *In Fact* című folyóiratában megjelent „Ezer amerikai” című tanulmányát.¹² A tudósítások is egyre többször csúsztak át leleplezésekbe – a *Szabad Szó* például olyan rovatokkal jelentkezett mint „Csak szerényen!”, illetve „Lássunk tisztán!”.

Közismert tény, és a fentiekből is látható, mégis hangsúlyozni kell, hogy a négy lapból három nem ugyanaz a lap volt 1948-ban, mint 1945-ben, ahogy a mögöttük álló három párt sem volt ugyanaz már.¹³ A kivétel talán a *Szabad Nép* volt, ám a lap vezetésében alapvető személyi változások ennek ellenére csak a kisgazdapárt lapjánál történtek. A *Kis Újságot* 1946 márciusáig Dessewffy Gyula, egyben a párt sajtóosztályának a vezetője szerkesztette, aki már a második világháború alatt – 1939-től a német megszállásig – irányította az 1944 tavaszán megszűnő lapot, és akit Sulyok Dezsővel egy időben távolítottak el a lap éléről. Tőle pár hónapra az Amerika-barát történészújságíró, Balla Antal tájékoztatási miniszter vette át a lap irányítását, 1947 júniusától pedig már az MKP-val együttműködő Dobi István szerepelt főszerkesztőként. A *Népszavánál* mindvégig Horváth Zoltán maradt a főszerkesztő, míg a *Szabad Szót* 1945–1946-ban Boldizsár Iván, majd Darvas József szerkesztette – ám ezen lapoknál a személyi változások nem tükrözték azt a fordulatot, amely pártjukban és a magyar belpolitikában, illetve ennek nyomán a lapszerkesztésben végbement.

¹² Seldes ebben azt hangsúlyozza, hogy az USA gazdasági és politikai életét ezer nagyvállalat – de lényegében egy jóval szűkebb kör: 12 részvénytársaság, 8 nagybank és 14 család – irányítja. Ezer amerikai. *Szabad Nép*, 1948. március 31.; Nágai László: Ezer amerikai. *Szabad Nép*, 1948. október 10.

¹³ Az 1945 és 1948 közti belpolitikai folyamatokról: Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.; Gyarmati György: *A Rákosi-korszak: rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011.; a hazai és nemzetközi politikai fordulatról: Szerk.: Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

A FRANCIA KULTÚRA VONZÁSÁBAN

Ha a politikai tudósítások terén az USA „felzárkózhatott” is Franciaország mellé a koalíciós évek végére, kulturális kérdésekben egyértelműen a francia közeg képviselte a magasabb hírértéket a hazai szerkesztőségekben. A kulturális rovatok 1945-ben született tudósításaiból az látható, az újságírók Párizsra vetették „vigyázó szemüket”. Mindez nem volt újdonság. Már a *Nyugat* című folyóirat megindulásakor is jelentős hagyománya volt Magyarországon a francia orientációnak. A két világháború között is komoly francia emigráció működött, így például Bölöni György az 1920-as évek elejétől, Fejtő Ferenc 1938-tól folyamatosan közvetítette a francia hatásokat Magyarországra felé, de Illyés Gyula vagy Kassák Lajos is elsősorban a francia kultúra felé tekintett.

A *Szabad Szó* szerkesztőségében egyértelmű volt, hogy a francia kultúra jelent a vonzerőt, a magas szellemiséget. „Minden igazi értékünk, művészetben és irodalomban, mindig a forradalmi francia szellemtől kapott ösztönzést”¹⁴ – hirdette Vass László író, a lap belső munkatársa, egyben Romain Rolland, Guéhenno, Duhamel, Ramuz és Giono nagy tisztelője, aki a harmincas években háromszor is járt Franciaországban.¹⁵ A lap francia orientációjáért elsődlegesen őt „terhelte” a felelősség. A *Szabad Szó* tudósítása a Magyar–Francia Társaság megalakulásakor – ahol négyszáz ember gyűlt össze – kiemelte, a francia kultúra tisztelete már nem korlátozódik a forradalmiságra: a „francia szellem politikai változásoktól független” szeretetéről van szó.¹⁶ Ám Vasson kívül ott volt a szerkesztőségben Korolovszky Lajos, illetve a Nemzeti Parasztpárt körüli népi írók – mindenekelőtt Illyés Gyula – is a francia vonalat erősítették. A nem hazai film- vagy színházi bemutatókhoz köthető írások elsősorban a francia irodalom kérdéseivel foglalkoztak, bemutatták Duhamelt, Cocteau-t, áttekintették, mi maradt meg a francia kulturális folyóiratokból a háború utánra. Az angolszászok szinte teljesen kívül estek a *Szabad Szó* horizontján: ahol példaként említették, ott sem a tartalom, hanem a médium kapott elismerést: nevezetesen a CBS rádióiskolája, amelyet amolyan éteri népfőiskolaként festett le az újságíró.¹⁷

A *Szabad Nép* is elsősorban a francia kultúra hatásaira volt nyitott. Ám a kommunista lapszerkesztők számára a francia szellem nem úgy általában volt fáklya Európában¹⁸ – arra megvolt a saját – keleti – jelöltjük. A művészek megítélésének alapjává a német megszállás alatti magatartást, az ellenállásban való részvételt tették meg. Márpedig 1945 végére már bronzba lett öntve: a francia ellenállás vezető ereje a Francia Kommunista Párt, avagy a „mártírok pártja” volt. Míg a *Szabad Szó*

¹⁴ Vass László: A párizsi ablak. *Szabad Szó*, 1945. július 18.

¹⁵ ifj. Vass László: *Vass László ébresztése*. Forrás: <http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=800> (Utolsó letöltés: 2011. december 5.)

¹⁶ Megalakult a Magyar–Francia Társaság. *Szabad Szó*, 1945. szeptember 13.

¹⁷ A világ legnagyobb tanterme. *Szabad Szó*, 1945. december 25.

¹⁸ Franciaország ismét a kultúra, a tudomány fáklyavivője lesz. *Szabad Nép*, 1945. július 14.

méltathatta a saját kertjébe visszavonuló író, Georges Duhamelt, ilyen a kommunista lapnál elképzelhetetlen volt: a lap kiállt a kollaboránsok megbüntetése és kiközösítése mellett, és akit megszólaltatott, az az irodalmi ellenállás egyik központi alakja, a majd két évtizedes kommunista párttagságot felmutató Louis Aragon volt.¹⁹

Még a *Kis Újság* is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar mentalitáshoz a francia szellem van érzelmileg a legközelebb, valamint a francia nyelv, a francia irodalom és művészet teljesítménye is indokolja, hogy a magyar értelmiség elsősorban Párizsra tekintsen.²⁰ Persze a többi szerkesztőségnél nem a szabad szárnyalásban, a szellemi-közéleti viták hevesességében fedezték fel a fő vonzerőt, mint a lapnak nyilatkozó, Párizsból érkező Pallavicini György örgróf, aki aláhúzta, „a francia szellem nem tűr béklyót, és nem ver béklyóba semmit”.²¹ Továbbá a kisgazdák lapja nagyon is tudott egy másik kulturális közegért is rajongani – az amerikai irodalomból nemcsak a tényfeltáró újságírás és realizmus nagyjait élte, hanem Hollywoodot is, sőt a fogyasztói kultúrát sem vetette meg: lelkesen köszöntötte a Budapest Hall bevásárlóközpont 1945. decemberi megnyitását, amely – így a tudósítás: „egy darab külföld Budapesten. A Budapest Hall amerikai stílusú áruház.”²²

A *Népszava* csak 1946-ban nyilvánított véleményt a nyugati kultúráról, és a szociáldemokrata szerkesztők szíve – a koalíciós partnerek újságíróival ellentétben – nem dobbant hevesebben Párizs neve hallatán. Elismerték ugyan, hogy a francia kultúra barátainak Párizs a korábbi években is a szabad szellem, a tudás, a haladás fényszórójának számított,²³ és jó gyakorlatként mutatta be a francia nyelvtanárok érkezését, akik a nyelvtagozatos osztályokban nemcsak a nyelvtudást, de a kultúra egészét is átadják a diákoknak. Utóbbit lehetőleg minél szélesebb körben, hogy a műveltség ne legyen többé társadalmi kiváltság.²⁴ Összességében mégis egyfajta óvatos távolságtartás érződött: Vészi Endre intett, hogy a francia kultúra még nem tett le igazán nagy alkotásokat a háború után, épp csak éledezik, kiforrotlanok az új irányzatok,²⁵ míg Szélpál Árpád kifejezett válságjeleket is észlelt: olcsó, de magas színvonalú könyvkiadás helyett a drága, feketepiacra kerülő, reprezentatív – a tömegeket az irodalomtól elzáró – kiadványok elburjánzását, az elitizmus veszélyét.²⁶

A *Szabad Nép* megítélésének mércéje továbbra is elsődlegesen politikai maradt: az ellenállásban játszott szerepen túl azonban 1946-tól kezdve az is egyre fontosabbá vált, mi az adott szerző viszonya a Szovjetunióhoz és a szovjet kultúrához.

¹⁹ Pongrácz Zsuzsa: Aragon. *Szabad Nép*, 1945. december 25.

²⁰ Auer Pál: Július 14. *Kis Újság*, 1945. július 14.; Badics László: Franciák – magyarok. *Kis Újság*, 1945. július 26.

²¹ Maron Ferenc: Magyarországról téves információk keringenek Nyugaton. *Kis Újság*, 1945. augusztus 5.

²² A Budapest Hall premierje. *Kis Újság*, 1945. december 14.

²³ Franciaország barátai. *Népszava*, 1946. április 11.

²⁴ Tanuljanak franciául a munkásgyerekek. *Népszava*, 1946. augusztus 18.

²⁵ Vészi Endre: Napló a francia szellemi életről. *Népszava*, 1946. június 20.

²⁶ Szélpál Árpád: A francia könyv is válságban van. *Népszava*, 1946. április 4.

Aki védte volna attól a francia kultúrát – mint a katolikus-monarchista George Bernanos, a svájci egyetemi tanár, Jean-Rodolphe de Salis és a szintén francia-svájci író, Denis de Rougemont –, azt reakciósként könyvelték el. Aki pedig a befogadás mellett emelt szót, vagy egyenesen példaként tekintett rá, az „haladó művészként” dicséretet kapott, mint az egyben ellenállási érdemeket is felmutató Jean Guéhenno, vagy a mintaként állított Tristan Tzara, aki úgymond a dadaizmustól („az öncélú formai forradalmiságtól”) eljutott a szocializmusig.²⁷

1946 a népi írók számára inkább csalódást hozott az 1945-ös nagy várakozások után. A *Szabad Szó*ban az év végén Franciaországban, illetve Svájcban járt magyar értelmiségiek – Szabó Zoltán és Sőtér István – inkább azon keseregtek, hogy a franciák szigetnek képzelik magukat, az alkotók pedig terméketlenek.²⁸

Nem változott a *Kis Újság* alapállása 1946-ban sem. A kisgazdapárti szerkesztőség nyitottabbnak bizonyult a többiekénél. Igyekeztek észrevenni az újat, a kísérletezést, így egyedülként tudósítottak a Casino de Paris szürreális előadásáról, amely a francia szellem feltámadását jelenítette meg a színpadon: a német militarizmust képviselő szöke alabástromosokkal, a francia szellem elnyomatását jelképező fekete ruhás halottal és a vele a színpadon táncban összeforró meztelen nőalakokkal, a szabadsággal.²⁹ Persze a Casino de Paris a kommersz szórakoztatás olyan fellegvára, amelyről a másik három lap nem tudósított volna. Ahogy arról sem, hogy a pesti fiatalok – a Belvárosi Ház megbízottak Egyesületében – amerikai swinget táncolnak, míg az amerikai tizenévesek igyekeznek kézbe venni saját szubkultúrájuk divatjának irányítását. Utóbbi ellen az újságíróknak semmi, előbbi ellen is csupán annyi kifogása volt, hogy a mozdulatokat a filmekről másolták, így amit látott, csak a swing karikatúrája volt.³⁰

A *Szabad Szó* számára ezzel szemben az amerikai kultúra a francia ellentétét jelentette: a magas helyett az alacsony, a művészi helyett a bárgyú szórakoztatást, a szellem szárnyalása helyett a profán, piszkos üzletiességet. Mindez leginkább a Hollywooddal kapcsolatos ellenszenvből érződött ki, de elítélően számoltak be az amerikai „rágógumi-kultúráról”, amit az amerikai katonák – mint kvázi világnézetet – a párizsi nők körében is elterjesztettek.³¹ A lap sztereotip módon festette le az amerikai fiatalokat, akiket elkényeztetett, egyéniségüket teljesen elvesztő, a sarki boltban fagylalton és banánszirupon kérődző, Bing Crosby- és Frank Sinatra-táborokra oszló hordaként láttatott az Amerikában nyilván sohasem járt tudósító.³² Mindezzel a francia kultúra iránti aggódással párosult.

²⁷ Költők útja a tagadástól a szocializmusig. *Szabad Nép*, 1946. december 10.

²⁸ Örvös Lajos: Két magyar író. *Szabad Szó*, 1946. december 22.

²⁹ Maron Ferenc: John Daniel belép a terembe. *Kis Újság*, 1946. április 10.

³⁰ S. Gy.: Swing és lovacska. *Kis Újság*, 1946. február 10.; (dé): Teen-Age oh! *Kis Újság*, 1945. szeptember 1.

³¹ k. l.: Párizsi kockák. *Szabad Szó*, 1946. november 17.

³² Rágógumin, banánszirupon és fagylalton él a „teen agers”. *Szabad Szó*, 1947. március 2.

A *Szabad Szó* 1947-ben már az angol – és orosz(!) – nyelvoktatás terjedésétől féltette a francia szellem hazai népszerűségét. Majd 1948 elején a *Népszava*val és a *Szabad Néppel* együtt úgy értékelte, hogy a francia kultúra halálos veszélybe került, az amerikanizáció csapdájában vergődik. Ennek jeleként mutatták fel többek között az olcsó digest jellegű kiadványok, a rövidített – irodalmi értéküktől megfosztott – regények terjedését.³³ Ebben az összefüggésben a *Szabad Nép* „pozitív hőse” Aragon volt, aki elutasította a Reader’s Digest felkérését, egyszerre nemet mondvá az amerikai stílusra és az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottságra.³⁴ Az amerikai jelenlétet politikai korlátozó tényezőként mutatták be: az amerikai módra értelmezett „művészi szabadság” azt jelentette az MKP lapjának találásában, hogy az antifasizmust ellensúlyozni kell: egy Franco-ellenes riportsorozatot például csak úgy lehet Párizsban kiadni, ha a szerző annak élet szovjetellenes írásokkal tompítja.³⁵

Az amerikai „szabadságot” már 1947 közepén célba vette a *Népszava* is – ám a szociáldemokrata lap kritikája nem rítt ki az alapvetően piaci verseny keretei között működő amerikai művészi élet baloldali kritikájától. Igaz, Tatár Imre általánosítása már úgy állította be, mintha a reklámbiznisz minden alkotói szabadságot gúzsba kötne, hogy az „álművészet rongyaiba” öltöztesse a sorozatgyártott termékeket – mintha a Dole Pineapple Company pályázata lenne a fő szabály, mintha a művészek annyi mozgástere maradt volna Amerikában, hogy kiötlje, miképp fesse meg az ananászlé és a trópusi táj kapcsolatát.³⁶

Ha a *Szabad Szó* bármi pozitívat talált Párizs „hanyatlásában”, annyi volt, hogy az megszűnt a frivolság és a dekadencia fővárosa lenni. A tudósító azt tapasztalta, hogy a város este 11-kor „bezárt”, a taxik 30 százalékos kihasználtsággal jártak, ugyanakkor az emberek szabadidejükben egyre többet sportoltak. Vagyis – így a konklúzió – Párizs már nem volt „elég erkölcstelen” az amerikaiaknak.³⁷ Persze azért valamelyest még az maradt – ám erről a négy lap közül csak a *Kis Újság* olvasói értesülhettek. E lap közönsége megtudhatta, hogy a meztelen táncosok csak arra az időre tűntek el Párizsból, amíg az ENSZ-ülésszakra Roosevelt özvegye Párizsba érkezett. „Kiderült”, hogy a párizsi Folies-Bergère sztriptíztáncos „sztárjai” nappal megközelíthetetlenek, és minden vágyuk a tisztas családi élet,³⁸ illetve hogy a bordélyok bezárása csak arra jó, hogy azok – minden érintett fél nagy meglegedésére – 5-6 házzal arrébb költözzenek, valamint ha elrendelik, hogy Clara Bow nem léphet fel a színpadra meztelenül, akkor majd csak távozni fog ruhák nélkül onnan. De a kisgazdapárti lap kulturális szerkesztői nem csak ezt látták meg a de-

³³ Szélpál Árpád: A francia szellemi élet veszedelmes amerikanizálódása. *Népszava*, 1948. február 20.

³⁴ Aragon, Louis: Írhatnék a Reader’s Digestbe. *Szabad Nép*, 1948. május 9.

³⁵ Morgan, Cluade: A művészi szabadság Franciaországban és Magyarországon. *Szabad Nép*, 1948. május 23.

³⁶ Tatár Imre: Művészet Amerikában. *Szabad Nép*, 1947. december 10.

³⁷ Napóleon sírja kiment a divatból. *Szabad Szó* 1948. december 21.

³⁸ Csátó János: Házassági ház a Folies-Bergère meztelen csillagai között. *Kis Újság*, 1948. március 4.

kadens Párizsban, hanem a francia szellemi élet „válságát” is másként – vajúdként – tárgyalták. Olyan formálódó közegként, amelyben felsejlett egy kevésbé zajos, minőségi francia kultúra, amelyben megszülethetett a – baloldali lapokban megbélyegzett – sartre-i egzisztencializmus a képzőművészetben is, amelyben értékes a – holland – modern zenei útkeresés.³⁹

A francia és amerikai kultúra dualizmusában a briteknek alig jutott hely. Nagy-Britannia kultúráját – a négy lap alapján – leírhatjuk lényegében két névvel: G. B. Shaw és J. B. Priestley. Ha brit színház, akkor az ő darabjait játszották, legfeljebb Shakespeare vagy az írók közül Cronin. Ezenfelül néhány brit film. James Joyce zsenijét, eredetiségét, nyelvi virtuozitását csak a *Kis Újság* méltatta az *Ulysses* 1947-es magyar kiadása kapcsán.⁴⁰ A baloldali lapok értékítélete szerint mind Shaw, mind Priestley „polgári alkotó” volt, azaz a maguk „korlátaival” együtt voltak csak besorolhatók „haladó értelmiségiként”, hiszen előbbi fabiánussága sem volt marxizmusként elismerhető. Kettejük közül Shaw a fontosabb karakter, pedig ekkor már túl járt 90. életén. Mégis az ő anekdotáit, politikai véleménynyilvánításait idézik – legyen szó a halálbüntetésről, Bevin külpolitikájának kritikájáról vagy Sztálin politikusi nagyságáról.

A BEZÁRKÓZÁS-VITA

1945-ben mind a négy koalíciós lap egyetértett abban, hogy a szellemi nyitottság érték – és azt szembeállították az azt megelőző évek – más nézőpontból évtizedek – gyakorlatával. „Csak induljanak minél többen, kezdjék meg vándoréveiket” – kiáltott fel a Párizsba készülő Sötér István a *Szabad Szó* hasábjain 1947 elején. Felidézte a harmincas évek emlékeit, amikor a magyar hatóságok minden külföldre utazót és onnan érkezőt gyanúsnak tartottak.⁴¹ Persze nem volt ez speciálisan magyar jelenség: az első világháború után Európában nem állt helyre az azt megelőző korok korlátlan utazási szabadsága: az egyes államok útlevelet vezettek be, igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a népességmozgást,⁴² ami aztán a harmincas években tovább erősödött a nagy gazdasági világválság, a fokozódó nacionalizmus és a politikai változások nyomán. Nem mintha 1945-től fogva az utazás korlátai – főképp Magyarország irányába – enyhültek volna. A Szovjetunió Magyarországra kezdettől fogva saját érdekszférájaként tekintett, ahol a személyi mozgásokat is ellenőrizni akarta.

³⁹ Dessewffy Gyula: Szellemi forradalom, új útkeresés Franciaországban. *Kis Újság*, 1947. május 23.; (FEDOR): Exisztencialista, kollektív és tudatalatti képzőművészet Párizsban. *Kis Újság*, 1948. július 23.; Keszy H. Lajos: A hollandusok szerint „hegedűben születnek a magyarok”. *Kis Újság*, 1948. augusztus 11.

⁴⁰ (m.): „Ulysses-vita” Budapesten. *Kis Újság*, 1947. április 6.

⁴¹ Sötér István: Előjáték egy utazáshoz. *Szabad Szó* 1947. január 19.

⁴² Miletić, Aleksandar R.: *Journey under Surveillance*. LIT Verlag, Berlin, 2012, 29–47. Bővebben a magánutazás állami felügyeletének kiépítéséről lásd: Torpey, John: *The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2000.

Így bármilyen nyugatról érkező újságírónak, kereskedelmi delegációnak be kellett szereznie a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – a magasabb rangú politikusoknak a szovjet kormány – engedélyét Magyarországra való beutazása előtt.⁴³

Ezzel együtt mind a négy lap – igaz, különböző hangsúlyokkal, valamint eltérő lelkesedéssel és őszinteséggel, de – a kétirányú, a Kelet és Nyugat felé egyaránt való nyitást hangsúlyozta. Ennek jegyében üdvözölték a Magyar–Francia Baráti Társaság, a British Council, az amerikai intézetek és alapítványok akcióit, lényegében mindent, ami könyvek, újságok és folyóiratok, filmek, információk, tudományos eredmények cseréjét jelentette. 1947 végére – a Kominform megalakulása és a „két tábor” doktrínájának meghirdetése után – azonban ez a véleményegység már a múlté: a hazai lapok közt lezajlott pengeváltás azt jelezte, hogy a négy párt közül kettő készen állt a világra nyíló ablakok – ha teljes bezárására még nem is, de – behajtására.

A két lap, amely a „negatív hatások” kiszűrésének jelszavával lépett fel, a *Szabad Szó* és a *Szabad Nép* volt, míg a *Népszava* és a *Kis Újság* az egyetemes kultúra mellett foglalt állást. Ám utóbbi két szerkesztőség állásfoglalásának motivációja is eltért. A *Népszava* az európai kultúra egysége mellett állt ki. Szabó István 1946 márciusában azon fájdalmanak adott hangot, hogy közel egy évvel a háború vége után még sehol sincs a hajdani – vasúti menetrendektől egymás könyvtermésének ismeretéig terjedő – Európa-tudat. Ahhoz ugyanis

„hozzátartozott a görög filozófia, a római jog, Abélard és Heloise szerelme, a beteg Spinoza, a csélcsep Rousseau, a makacs Kant, a szenvedélyes Marx, a módszeres Engels, az 1847-es kiáltvány, az Eroica szimfónia; hozzátartoztak a telefonpóznák, az autótutak, a gyógyszer-tárak, a gyárak; hozzátartozott a dán fiú mosolya, a svéd leánynak a szélről kapkodott szőke farkocsa, az olasz narancsárus piszkos körme s a szlávok vontatott, panaszos éneke.”⁴⁴

Ezzel szemben a *Kis Újság* felfogásában Magyarország helye egyértelműen a nyugati féltekén volt.⁴⁵ Ennek jegyében szállt vitába a lap Háy Gyula írónak az MKP Politikai Akadémiáján tartott előadásával, amelyből azt a tételt támadta, miszerint a nyugati irodalom eltávolodott az embertől. Vajon – kérte számon – a magyar kultúrát Petőfitől Adyig hova sorolná Háy (talán nem a Nyugathoz?), illetve hogy valóban eltávolodott volna az embertől Balzac, France, Roland, Barbusse, Gide, Shaw, Wells, Sinclair és Jack London? Ugyanakkor a lap 1947 nyarán – immár Nagy Ferenc nélkül és új főszerkesztővel, Dobi Istvánnal – már egy köztes, Kelet és Nyugat értékeit egyaránt integráló európai kultúra mellett foglalt állást, amikor a koalíciós pártok lapjai közül egyedülként beszámolt az antifasiszta, de egyben a Szovjetunió iránt kritikus angol baloldali költő, Stephen Spender magyarországi látogatásáról.

⁴³ Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Corvina, Budapest, 2005, 59.

⁴⁴ Szabó István: Európa, hol vagy? *Népszava*, 1946. március 7.

⁴⁵ Nem népgyűlésen. *Kis Újság*, 1947. február 13.

„Ma nincs két szembenálló gondolat, csak értelmezések. Nyugati demokrácia az egyéni szabadságot, szólásszabadságot hangsúlyozza, a keleti demokrácia a gazdasági szabadságot, kizsákmányolás-mentességet. A szellem embereinek a népek közti kiegyenlítődést kell szolgálniuk.”⁴⁶

A kommunista lap viszont már 1946-ban kétségét fejezte ki egy nem elkötelezetten baloldali, tehát kompromisszumos európai kultúrafelfogással szemben. Lukács György, aki rész vett az európai szellem képviselőinek genfi kongresszusán,⁴⁷ kifejezetten kritikusan írt a *Szabad Nép*ben arról. Hangsúlyozta, hogy a konferencia alapiránya „reakciós” volt, mivel az az európai kultúrát kétértelmű elhatárolódással határozta meg, vagyis sem amerikai kapitalizmus, sem „szovjet típusú szocializmus”. Lukács és az MKP szerint az értelmiség egyszerűen gyáván megfutamodik az elkerülhetetlen választás előtt, amikor egy harmadik út kieszeléséről beszél. Pozitívumként egyedül a francia ellenállásban aktív szerepet vállalt Jean Guéhenno álláspontját említette, miszerint Európában a szabadság, a Szovjetunióban az igazság a domináns, míg a cél a kettő szintézise lehet.

Az 1945–1946-ban még a bővülő érintkezéseket, kulturális transzfereket támogató *Szabad Szó*ban 1947 nyarán Darvas József immár csalódásait fogalmazta meg. 1945 előtt, írta, nagyon is vágyott Nyugatra utazni, de nem kapott útlevelet, míg mikor 1947-ben eljutott Svájcba, semmiféle „csodát” nem látott, sem „kinyilatkoztatást” nem kapott, ellenben gyakran találkozott Magyarországról szóló vad pletykákkal.⁴⁸ Azt azonban nem említette, hogy svájci utazása az államellenes összeesküvés koholt vádjával megzsarolt Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatásának idejére esett.⁴⁹

A bezárkózásról szóló konkrét vitát a *Szabad Nép* 1947. november 9-i cikke indította el. A *Nyugat* harmadik nemzedékéhez tartozó Keszi Imre cikke a nyugati kommersz irodalomra és amerikai filmekre költött milliókat – pontosabban 23 és fél millió forintot – rótt fel.⁵⁰ Pár nap múlva a *Szabad Szó* szerkesztősége is felzárkózott, és kikelt a „nyugat imperialista és kapitalista köreiben” felkapott, valójában értéktelen külföldi – angolszász – irodalom ellen. A név nélkül megjelent cikk szintén – hatásvadász – gazdasági érvekkel operált: „8,5 mft-ért a balkáni Amerika és Anglia szerepében tetszelgünk”.⁵¹

⁴⁶ Mi a feladatuk a szellem embereinek. *Kis Újság*, 1947. július 19.

⁴⁷ A genfi értelmiségi találkozóról l. Balázs Eszter: Európai értelmiségiek tetemre hívása a háború másnapján: az 1946-os genfi értelmiségi találkozó. In: Szerk.: Fejt István–Földes György: *1945 a világ-történelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, 318–338.

⁴⁸ Darvas József: Rendületlenül. *Szabad Szó*, 1947. július 20.

⁴⁹ Nagy Ferenc 1947. május 14-én kezdte meg szabadságát, amelyet Svájcban töltött részben azért, mert lánya itt a mezőgazdaságot tanulmányozta. Itt érte május végén a Rákosi Mátyás vezette nyílt támadás, és innen küldte el június 1-jei dátummal lemondólevelét. L. Palasik Mária, i. m. 238–244.

⁵⁰ Keszi Imre: Évi 3 és félmillió „bestsellerek”-re, több mint 20 millió a hollywoodi maszlagra. *Szabad Nép*, 1947. november 9.

⁵¹ Álombeli Amerika. *Szabad Szó*, 1947. november 12.

E támadásokra előbb a *Népszava*, majd a *Kis Újság* válaszolt. A tendenciózusan beállított gazdasági érveket mindkét újság cáfolta; a *Kis Újság* aláhúzta, hogy a nyugati kulturális importra költött összeg arányaiban nem több mint „néhány láda behozott holland szivar” ára. Érdemes felfigyelni rá, hogy mindkét lap antifasiszta érvelést (is) használt – amikor például a *Kis Újság* a „náci könyvégetésekre és a fasiszta szellemiségre emlékeztető” törekvések felé mutató elzárkózási kedvre utalt⁵² – mindazonáltal e szerkesztőségi cikkek inkább a racionalitásban bíztak. A *Népszava* rámutatott arra, hogy nyugati szerzők – Cole, Barbara Woudley, Hyman Lewy és az amerikai marxisták – ismerete nélkül nem lehet komoly társadalomtudományos munkát végezni, végzetes hiba lenne az USA politikai törekvései miatt elvetni Wilder, Steinbeck, Sinclair vagy Faulkner alkotásait, és csínján kell bánni azzal, hogy egyes könyveket bestsellerként értéktelennek bélyegzünk meg, hiszen a számok alapján Victor Hugóra is bestsellerként kell tekinteni.⁵³ És egyáltalán, teszi fel a kérdést a *Népszava*: ki dönti el, hogy Dosztojevszkij művészként, a brit Edgar Wallace viszont lektőrszerzőként boncolgatta-e a bűn és lelkiismeret dilemmáit? Mert az – a szociáldemokrata lap szerint – már hamisítatlan cenzúra volna: „Szókratész szelleme óvjon bennünket, hogy a szellemi import elbírálását valamiféle hivatali közegek bizzuk, ez a dohos hatósági cenzúra legrondább fajtáját jelentené.” Ám a *Népszava* legfontosabb érve ugyanitt mégiscsak az volt, hogy az egyetemes emberi kultúrából való kiszakadás nem csupán szellemi veszteséget jelentene, hanem egyben a társadalom – tudományos, műszaki és gazdasági – versenyképességének megroppanását is: „Az emberi kultúra egységes, ezerszínű és mégis összetartozó tömbjéből ki nem szakadhatunk, ha nem akarjuk az elszigeteltségből származó süllyedtségünket konzerválni és végzetes elmaradottsággá fokozni.”⁵⁴

A fenti érvet a kisgazda szerkesztőség is osztotta, ám egyben messzebb is ment, amikor túl a kulturális transzfereken a versenyelv, az ellenvélemények ütköztetése és a viták szükségessége mellett is kiállt, továbbá védelmébe vette az állampolgárok mérlegelési jogát és képességét. Hiszen – így a cikk – „ezeket az idegen nyelvű könyveket és újságokat nem gyerekek és judícium nélküli emberek olvassák nálunk, hanem az a – sokat mondunk – néhány ezer vezető felnőtt és művelt magyar, aki-ben feltételezni kell annyi önálló értelmet, hogy meg tudja különböztetni a jót a rossztól”.⁵⁵

⁵² Szellemi gettó. *Kis Újság*, 1947. november 19.

⁵³ Victor Hugót a Révai-féle kultúrpolitika sem számúzta, sőt munkáit – más nyugati klasszikusokkal (pl. 1950-ben: Molière, Diderot, Shelley, Balzac, Stendhal, Mérimée, Maupassant, Dickens) együtt kiadta. Ezenfelül a szépirodalmi kiadók XX. századi kommunista és egyes baloldali nyugati szerzők (így Theodore Dreiser, Howard Fast, Romain Rolland, Pablo Neruda, Martin du Gard) munkáit is megjelentették 3000–5000 példányban. A kiadás 1950. évi tervében 13 kortárs nyugati író volt nevesítve. A kiadáson belüli összarányokat tekintve ún. „nyugati haladó” irodalom a 8800 ívnyi éves összterjedelemből 750 ívben részesült, azaz az összterjedelem mindössze 8,5 százalékát adta. Ám a példányszámok tekintetében a 3 százalékot sem érte el. L. A magyar kiadás 1950. évi terve. MNL OL M–KS 276. f. 53/52. ő. e.

⁵⁴ Szellemi gettó? *Népszava*, 1947. november 16.

⁵⁵ Szellemi gettó. *Kis Újság*, 1947. november 19.

A lapársak ellenérveire a *Szabad Nép*ben Méray Tibor reagált. Ebben az akkor 23 éves író egyértelművé tette, hogy a Magyar Kommunista Párt számára az ellenvélemény egyenlő a demokrácia rágalmozásával, másrészt a „kifogásolható” nyugati művészet a reakció terméke, harmadrészt a szellemi gettó nem keleten, hanem az Amerikai Egyesült Államokban keresendő.⁵⁶

A napilapvita ezzel lezárult. Az 1947-ben az elzárkózás mellett kiálló kommunista és parasztpárti lapokban már a transzferek potenciális iránya is megváltozott: immár a nyugati értelmiségnek kellett volna Keletre fordulnia, ha a haladás útját akarta látni. A *Szabad Szó* szerzője szerint elérkezett az idő, amikor a nyugat-európai újjáépítéssel és gazdasággal való összevetés nyomán „jogos nemzeti büszkeségünk” lehet.⁵⁷ A *Szabad Nép*ben pedig Lukács György fejtette ki, hogy a fogalmakat is a változó viszonyokhoz kell igazítani: nem keleti és nyugati kultúrát, hanem haladó és reakciós kultúrát lehet megkülönböztetni – így megelőzhető, hogy Joyce-szal és John C. Powys-szal együtt Martin du Gard és Sinclair Lewis is a szemétkosárba kerüljön.⁵⁸

A *Népszava* 1948 elejétől már az SZDP-vel együtt haladt a pártegyesülés útján.⁵⁹ Az év első felében a lapban is megtörtént a kiiratkozás az európai szociáldemokrácia családjából, ahogy a szerkesztőség a nyugat-európai kultúrának is búcsút intett. Februárban elítélte az amerikanizálódást, de ezt követően már nem adott átfogó képet, csak töredékeket – egy-egy film vagy színdarab kritikáját – villantott fel. A *Kis Újság* visszavonult a vitától, azt azonban mégsem adta fel, hogy ezt-azt becsempésszen a lapba, ha kellett bulváros formában. Így a lap márciusban felvetette a föld olajkészletei fogyásának problémáját, áprilisban a Truman elnök által a Fehér Házhoz hozzátoldatott veranda kapcsán eredeti elemzést adott az elnökválasztási küzdelemről, VI. György körútja kapcsán rávilágított a brit anyaország és a domíniumok változó viszonyára, illetve a Thyssen Művek – jóvátétel gyanánt – Duisburgból Angliába szállításának kapcsán racionális gazdasági kritikát közölt, vagy éppen júniusban az önmagát évekkal hivatali ideje után sikkasztásért feljelentő svéd pénzügyminiszter esete révén a skandináv államok politikai kultúrájába engedett betekintést.⁶⁰

Sajátos védekező reakcióként 1947 közepétől egyre kevesebb politikai tudósítást közölt, ám mindezt a könnyedebb témák – bűnügyi tudósítások, párizsi dívatbeszámolók, bizarr tudományos felfedezések és házassági drámák – gyakori szerepeltetésével ellensúlyozta. Ám valójában csak a mérték tekintetében tért el

⁵⁶ Méray Tibor: Szellemi gettó? *Szabad Nép*, 1947. november 19.

⁵⁷ Horváth József: Súlyos válsággal küzd világszerte a kapitalizmus. *Szabad Szó*, 1948. március 12.

⁵⁸ Lukács György: A „nyugatos” ideológia ellen. *Szabad Nép*, 1948. december 12.

⁵⁹ L. Gyarmati György, i. m. 123–125.

⁶⁰ Veszélyben a civilizáció? *Kis Újság*, 1948. március 2.; Politikai bonyodalmak egy veranda miatt. *Kis Újság*, 1948. április 20.; Holly Jenő: Nem sétál a király, ha dörög az ég. *Kis Újság*, 1948. április 29.; Költözködik Európa legnagyobb kohóműve. *Kis Újság*, 1948. április 30.; Önmagát jelentette fel a svéd pénzügyminiszter. *Kis Újság*, 1948. június 13.

a *Népszavától* és *Szabad Szótól*, ahol szintén egyre több nyugati furcsaságról szóló színes hír bukkant fel. Így a lap éppen akkorra vált bulvárossá, mikor – 1948. március 23-án – Rákosi Mátyás maga köré gyűjtötte a napilapok főszerkesztőit, hogy szemükre hánnyja, hogy a féktelen szenzációhajhászás idegen a felelős újságírástól.⁶¹ A Rákosi-féle dörgelelem hetében ennek ellenére a *Kis Újság* beszámolt a magyar származású Georg Tabor esetéről (akit az USA-ban becsaptak, amikor egy gazdaságtalannak tűnő bányát értékes lelőhelyként sóztak rá, ám a meglepetésszerűen elszórt ércartalmú föld alatt komoly ásványkincset talált, ám ezután a csalók perelték), a földet talicskát tolva megkerülni akaró amerikai Allery Chatownról és a brit Basil Littről, aki gyermeke titkos vérvizsgálatával bizonyította rá feleségére, hogy megcsalta őt.⁶² A kiátkozott bulvárújságírás még kapott 2-3 év haladékat.

A BEZÁRKÓZÁS

A bezárkózás folyamata – amely utólag nézve 1947 közepétől vált egyértelművé – több szinten zajlott. Egyrészt a szerkesztőségek is egyre inkább bezárkóztak egy politikai – és világnézeti – látószögbe, amelyben minden esemény és jelenség megítélését a Marshall-terv és az amerikai imperializmus határozta meg. Így e tényezőket tették felelőssé minden angliai, franciaországi és máshol előforduló gazdasági nehézséget, akár egy vállalat veszteséges működésért is. Átértelmeződött az angol munkáspárti kormány által végrehajtott államosítás, és az angol dolgozók győzelméből – a *Szabad Népben* már 1947 végére – a tőkésék érdekét szolgáló átveréssé vált. A *Szabad Nép*hez igazodó értékelésekben megmerevedett a jó és a rossz: a szociáldemokraták pedig a „rossz oldalra” kerültek. A *Népszava* az átállást 1947 végén kezdte meg: előbb egyre aggodalmasabb hangon beszélt a francia SFIO és a brit Labour politikájáról, majd a folyamat befejezetté vált 1948 tavaszán, az SZDP a szakítása után a londoni Szocialista Internacionáléval.⁶³ Ám ez a szemlélet – a kiépülőfélben lévő diktatúra közepette – áthatotta a legkisebb rezdüléseket is. Így míg a *Kis Újságban* mindössze egy mínuszos hírt ért meg, hogy Franciaország két működésben lévő guillotine-ja közül az egyik a háború során súlyosan megrongálódott, így vidéken a halálos ítéleteket fegyveres kivégzőosztagok révén hajtják végre, addig a *Szabad Szó* újságírója a történetet ideológiailag is értelmezte. Eszerint az USA – szűnyogháló és kutyaeledel mellett – villamosszéket kíván szállítani Franciaország-

⁶¹ Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor, i. m. 203.

⁶² Milliomos lett egy amerikás magyar, mert becsapták. *Kis Újság*, 1948. március 27.; Vigyázat! Új világrekord születik. *Kis Újság*, 1948. március 27.; Baj volt az 0-val, ezért a felbontották a házasságot. *Kis Újság*, 1948. március 27.

⁶³ A Nemzetközi Szocialista Konferencia Bizottság (COMISCO) hivatalosan 1948. március 19–20-i ülésén zárta ki az SZDP-t a keleti szociáldemokrata pártokkal együtt. Székely Gábor: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetközi kapcsolatai. In: Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999, 332–333.

nak, mert míg a guillotine a francia forradalom szellemét képviseli, a villamosszék az amerikai bankárok védelmének szimbóluma.⁶⁴ Mindezzel a leleplező cikk egyszerre sűrítette magába azt az üzenetet, hogy a Marshall-terv teljesen haszontalan, illetve, hogy csakis az USA gazdasági, politikai és ideológiai elnyomásának eszköze.

Másrészt az újságírás bezárkózott egy nyelvi keretbe, merev fogalmi rendszerbe. A *Népszava* szerkesztősége által 1947 tavaszától használt dollárimperializmus még olyan hatásos nyelvi leleményként értékelhető, amely egy jelenség leírását segíti: nevezetesen azt, hogy az USA a Truman-elv majd a Marshall-segély meghirdetésével gazdasági erejét igyekszik felhasználni stratégiai-politikai célok szolgálatában. Az imperializmus szó azonban az USA és Trizónia „eposzi jelzőjévé” vált, ami ráadásul bármihez tetszőlegesen hozzáragasztható volt, így lehet Hollywood az amerikai filmimperializmus központja. A dollárszocialista, szociáldemokrata munkásáruló, szociálfasiszta sor pedig azt mutatja, hogy egyre erőteljesebb, kíméletlenebb kifejezéseket kellett keresni az „ellenség” megbélyegzésére. E szókeresési spirálban végül eljutottak addig, hogy a nem kommunista politikai erőket különbségtétel nélkül hitleri, göbbelsi és himmleri jelzőkkel illessék, a reakciók helyett fasisztákról, az FBI helyett amerikai Gestapóról írjanak.

Az ideológiai és nyelvi bezárkózást pedig a fizikai bezárkózás – a kulturális termékek behozatalának és a személyek mozgásának korlátozása⁶⁵ – tette teljessé. A lapokból leginkább az amerikai filmekről való elzárkózás rekonstruálható. Az olvasó először a romániai kampányról értesült, majd – az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság előtt tett vallomásokra hivatkozva – egyes hollywoodi színészek és rendezők filmjeinek betiltásáról. Majd 1948-ban a hollywoodi filmek magyar forgalmazójának, a Mopex-nek is ajtót mutatott a magyar fél – így ami amerikai film az ősszel a mozikba került, az már korábban lekötött, vagy a roosevelti időszakban készült ún. „haladó szellemű” alkotás volt. Igaz, a *Szabad Nép* ezt a folyamatot is túlságosan vontatottnak ítélte: hiszen az első intézkedések után, 1948 márciusában a 43 budapesti mozi közül 33 amerikai vagy angol filmet mutatott be a vizsgált héten, 3 pedig franciát, magyart 4, míg szovjetet mindössze 3. Míg szeptemberben a 8 fővárosi premiermozi közül ötben még mindig angol és amerikai filmet tűztek műsorra három szovjet filmet kínáló mozival szemben.⁶⁶

Az év végén aztán a sajtó terén is megindult a szakítás. 1948 februárjában, Genfben az ENSZ sajtóügyi értekezletén Boldizsár Iván külügyi államtitkárként a nyugati támadásokra adott válaszában még önérzetesen sorolta hány és hány külföldi lappal lehet a fővárosi újságíróknál találkozni, és hányféle külföldi ki-

⁶⁴ Kis hírek a nagyvilágból. *Kis Újság*, 1947. február 4.; Lássunk tisztán: Nyaktiló és dollár. *Szabad Szó*, 1948. szeptember 30.

⁶⁵ Bencsik Péter–Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Tipico Design, Budapest, 2005, 18–19.

⁶⁶ Örültek, kísértetek, bérnyilkosok, hipnotikus álomban lebegők. *Szabad Nép*, 1948. március 21.; Méray Tibor: Cserkaszov vagy Gary Cooper? *Szabad Nép*, 1948. szeptember 5.

adványra fizetnek elő Magyarországon.⁶⁷ 1948. november 4-én ezzel ellentétben arról határozott az MDP Titkársága, hogy a lapkereskedelemért felelős IBUSZ-t e téren a párt frissen alakult Agitációs és Propaganda Osztálya felügyelje, és annak sajtóosztályán készüljön ún. fokozatos leépítési terv, amely 3 hónap alatt minimálisra csökkenti a nyugati sajtótermékek behozatalát – azzal az indoklással, hogy a közönség nem vásárolja azokat.⁶⁸

⁶⁷ A magyar küldöttség megcáfolta Genfben a New York-i rádió hazug híreit. *Szabad Szó*, 1948. február 31.

⁶⁸ MNL OL M–KS 276. f. 54/16. ő. e.

Vicclapok világképe, 1945–1950

Írásomban három politikai vicclap, a *Ludas Matyi*, a *Szabad Száj* és a *Pesti Izé* külpolitikai témájú rajzait vizsgálom a lapok megindulásától, 1945/46-tól 1950-ig (illetve a *Pesti Izé* esetében 1948. októberig, annak megszűnéséig). Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen információt és ideológiai tartalmat közvetítenek ezek a karikatúrák az adott időszak Magyarországot érintő nemzetközi kérdéseiről (mint a kollektív felelősségre vonás, a párizsi békeszerződés), illetve az ország és a szomszédos közép-kelet-európai országok kapcsolatáról.

A vicclapok közül elsőként a kommunista párt érdekszférájába tartozó *Ludas Matyi* című hetilap jelent meg 1945. május 20-án. Bár a lap első számának szerkesztői beköszöntő levelükben pártonkívülinek vallották magukat, pártállása felől nem hagyott kétséget sem a *Szabad Népnél* is foglalkoztatott felelős szerkesztő, Szegedi Emil, sem a fegyveres ellenálló múlttal rendelkező szerkesztőtárs, Gál György, sem pedig a lap arculatát több mint egy évtizedig meghatározó, hol csak a háttérből, hol szerkesztőként irányító, moszkvai emigrációból hazatért Gábor Andor személye. A lap megindulását követően hamar nagy népszerűségere tett szert, 1946 nyarára már elérte a százezres példányszámot. A siker több tényezőnek volt köszönhető. Egyrészt annak, hogy a lap politikai irányultsága ellenére megélhetést és megjelenést kínált mind a már jól ismert, a két világháború között a legkülönbözőbb újságoknál dolgozó humoristáknak és karikaturistáknak, mind a pályakezdő fiatal művészeknek, méltán kecsegtetve az olvasót kellemes szórakozással. Sikerének másik titka, hogy a kommunista párt – szovjet mintára – a vicclapot is az agitáció és propaganda eszközeként használta, s ez hatott a *Ludas* külső megjelenésére is: 1945 őszétől az újság tetszetős, többszínnyomású lett, lehetővé téve egész oldalas, színes, szinte plakátszerű címlap-karikatúrák közzétételét.

A *Szabad Száj* (első száma 1946. június 22.), ahogy azt az MKP sajtóosztályának szánt feljegyzés 1946 augusztusában¹ megfogalmazta, szoros kapcsolatban áll

¹ Jelentés a Szabad Szájról. 1946. augusztus 6. PIL 274/23 6. ő. e. 11.

a *Magyar Nemzet* című napilappal, és „elsősorban a kisgazdapárt érdekeit szolgálja. A munkatársak között párton kívüliek, egy-két szociáldemokrata van, kisgazdapárti nincs... A vicclap kifejezett célja a Ludas Matyi ellensúlyozása”, és bár felelős szerkesztője az ismert humorista, Király Dezső volt, „végső soron Balogh [Balogh István államtitkár] dönti el, hogy milyen viccek jöhetnek le...” A vicclapot Balogh páter 1947. április 1-jétől hat évre bérbe adta a „Mai Nap” Újságvállalat Rt.-nek, de ezt a hat évet a lap már nem érte meg, a kialakult egypártrendszer mindössze 1951. március 15-ig tűrte meg. A kezdetben 6 oldalas, majd 1949-től 4 oldalra zsugorított fekete-fehér, nagyon rossz minőségű papírra nyomtatott lap legnagyobb elért példányszáma 65 ezer körüli volt.²

A harmadik vizsgált újság, a *Pesti Izé* 1946. november 17-én indult szórakoztató hetilapként. Szerkesztője a *Ludas* születésénél is bábáskodó, majd a laptól Gábor Andor által eltávolított³ szociáldemokrata újságíró, Gál György volt. Az összesen 100 számot megért, 8, majd 4 oldalra zsugorított, fekete-fehér lap sajátos keveréke volt a rejtvényújságnak és a vicclapnak. Népszerűségét, ugyanakkor állandó támadhatóságát elsősorban szexuális tartalmú (az SZKP külügyi osztálya 1948. március 24-ei jelentésében egyenesen pornográf jellegűnek titulált)⁴ rajzainak, frivol és sikamlós vicceinek, hiányos öltözékekben ábrázolt nőalakjainak köszönhette. Politikai karikatúráinak szemlélete ugyanakkor a *Ludas* propagandarajzaihoz volt hasonló.

Összekapcsolta a vicclapokat az is, hogy a karikaturisták közül többen (így Gáspár Antal, Várnai György, Kassowitz Félix, Kaján Tibor) mindhárom lapnak dolgoztak, így a különböző kontextus ellenére a karikatúrák ábrázolási módja, a felhasznált szimbólumok sok esetben hasonlóak, azzal a különbséggel – miként azt Kaján Tibor egy interjúban megfogalmazta –, hogy míg a *Ludasban* a szerkesztőségi értekezleten kiosztották a témákat, a másik két lap esetében jobban érvényesülhetett a művészi szuverenitás.⁵

A *Ludas* indulásakor rajzaiban (és írásaiban) a mindennapi aktualitások, a hétköznapi élet nehézségeinek ábrázolása mellett elsősorban a háborúért felelős politikusok, a nyilasok és a háborús bűnösök mielőbbi felelősségre vonását követeli, és egyetért a kollektív bűnösség elvével is. A magyarországi németek kitelepítéséről szóló kormányrendelet megjelenésére a Magyar Piroška és a farkas (Wolf) úr című rajzával reagál.⁶ (1. kép.) A svábokat a német vicclapokból ismert, hálósapkás Michael karakterfigurát idéző, gonosz, emberfejű farkasként, „Wolf”-ként ábrázolja, akivel szemben jogosan lép fel a Magyar Köztársaságot megszemélyesítő, frígiái

² Takács Róbert: Pesti humor a szocializmus idején: a karikatúra, a szatíra és a politikai kabaré szerepe. 2000, 2006/7–8. 90–107.

³ Kaján Tibor–Martin József: *Karikatúra a betűtengerben*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2005, 96.

⁴ Az SZK(b)P KV Külügyi Osztályának jelentése a Magyar Kommunista Párt vezetésének nacionalista hibáiról és a magyar kommunista sajtóban érvényesülő burzsoá befolyásról. In: *A fordulat évei 1947–1949*. Szerk.: Ständeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1998, 208.

⁵ Kaján–Martin, i. m. 2005, 17.

⁶ *Ludas Matyi*, 1946. május 19. 5.

sapkás Piroska, kezében a nyomatékul szolgáló kitelepítési rendelettel. Az intézkedések jogosságát egy évvel később már egy karikatúrának alig nevezhető propagandarajz szemlélteti, azután, hogy a kormány jegyzékben kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetőitől a további német nemzetiségű lakosok kitelepítését Németország szovjet megszállási övezetébe. A „Sváb bánat” című rajz⁷ durván – a németeket gyilkosként mutatva – tagadja, hogy a kitelepítés embertelenül folya. Mivel a grafikus hitelességre törekedett, rajza – szándékával ellentétben – óhatatlanul megmutatja, hogy az intézkedések nem voltak éppen humánusak: elég elgondolkoznunk a tehervagonokon.

A szlovákiai magyarok ügyében a *Ludas* kifejezetten cseh-szlovákellenes álláspontot képviselt, és több karikatúráján a fasiszta szlovák állam zsidóellenes intézkedéseire hasonlítja a magyarokat sújtó rendeleteket (2. kép).⁸ Ez a véleménye az időközben megindult *Szabad Szájn* is.⁹

A politikai karikatúra egyik alapvető sajátossága az aktualitás. Nem meglepő tehát, hogy 1946 áprilisától mind a *Ludasban*, mind a másik két vicclapban egyre-másra jelennek meg a béketárgyalásokkal foglalkozó rajzok. Pályi Jenő, a *Ludas* egyik vezető karikaturistája a húsvéti szám címlapján (3. kép) a Moszkvából hazatérő magyar kormányküldöttség tagjait mosolygós nyulakként ábrázolja, szerükön hatalmas piros tojással. Bár nem tudni, mit rejt a piros tojás, a nyulak látható jókedve mindenképpen optimizmusra adhat okot.¹⁰ A rajz teljes összhangban áll Révainak a moszkvai utat értékelő, pár nappal későbbi beszédével, melyben kifejtette, hogy a „magyar béke kilátásai komolyan megjavultak”.¹¹ Mint ahogy a

I. Magyar Piroska és a farkas (Wolf) úr.
Ludas Matyi, 1946. május 19. 5.

⁷ *Ludas Matyi*, 1947. július 23. 3.

⁸ Tanfolyam Szlovákiában. *Ludas Matyi*, 1946. szeptember 22. 8.

⁹ Szlovákiai csendélet. *Szabad Száj*, 1946. július 27. 4.

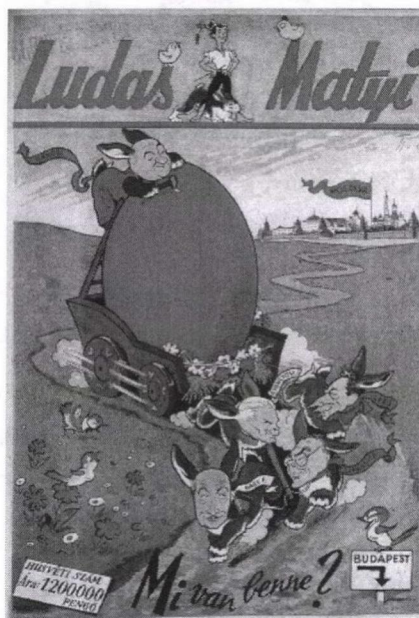
¹⁰ Mi van benne? *Ludas Matyi*, 1946. április 21. 1.

¹¹ Romsics Ignác: Illúziók és csalódások. *História*, 2007/5–6. 26.

2. Tanfolyam Szlovákiában.

Ludas Matyi, 1946. szeptember 22. 8.

3. Mi van benne?

Ludas Matyi, 1946. április 21. 1.

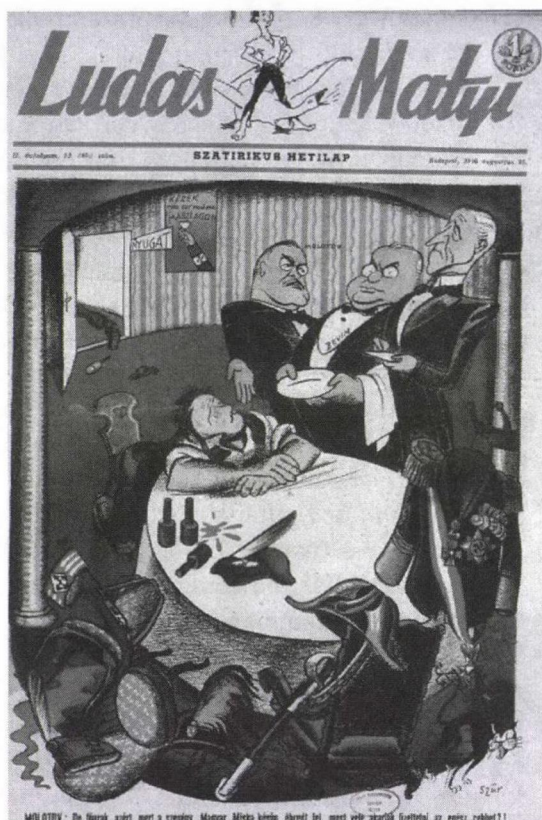
*Ludas Matyi*ban mindennapi szereplők-ké avanszált külügyminiszterek közül éppen Molotov szovjet külügyminiszter örködik a „párisi népkonyhán” annak érdekében, hogy a „kolléga urak el ne sózzák a levest, mert évekig ezt fogják enni a népek”.¹² Ahogy azonban a békeszerződés tervezetének megtárgyalása során a magyar kérések egyikét sem teljesítették, a karikatúrákon is nyomon követhető a remények fokozatos elvesztése. Szinte egyszerre (augusztus 24-én és 25-én) jelenik meg azonos tartalmú rajz a *Ludasban* és a *Szabad Szájl*ban. A *Szabad Szájl* által közölt „Párizsi történet”-en a magyar fiú (a köztársaság) vár bebocsátásra a konferenciaterembe, az ajtónálló azonban már figyelmezteti,

hogy baj van, mert odabent mindent ráken-tek.¹³ A rajz mondanivalóját – vagyis hogy a helyzet reménytelen – a szövegen kívül a két figura eltúlzott méretbeli különbsége is kifejezi. A *Ludas* címlapján (4. kép) megint csak a jóindulatúnak és a magyar érdekek védelmezőjének beállított Molotov feddi meg a főurakat (az angol és francia külügyminisztert), amiért Magyar Miskával akarják kifizettetni „az egész ceppet”.¹⁴ Az asztalon és a mellette elhelyezett tárgyak, a darutollas süveg, a tengerész egyenruha, a vasmacska, a nyilas karszalag és a kézigránátok mind olyan ikonográfiai elemek, amelyek Horthyra, a nyilasokra, a háborús bűnösökre emlékeztetik az olvasót, így sugallva, hogy a kedvezőtlen békeszerződésért a Horthy-rendszert kell felelőssé tenni. Ezzel szemben a *Szabad Szájl* a Justitia-szobor tárgyalóteremből való eltávolításának ábrázolásával fejezi ki azt a

¹² A párisi népkonyhán. *Ludas Matyi*, 1946. május 3. 5.

¹³ Párizsi történet. *Szabad Szájl*, 1946. augusztus 24. 1.

¹⁴ *Ludas Matyi*, 1946. augusztus 25. 1.

4. *Ludas Matyi*,
1946. augusztus 25. 1.

5. Szemüveget a bírónak.
Szabad Száj, 1946. október 6. 4.

6. *Pesti Izé*,
1947. január 19. 8.

véleményt, hogy az országot a konferencia során súlyos igazságtalanságok érték.¹⁵ Ugyanezt szemlélteti egy másik rajz is (5. kép), amelyen a focimeccset a bekötött szemű Justitia vezeti, nem csoda hát, hogy szegény Gyöngyösi külügyminisztert felrúgták, miközben a másik csapat csatársorának tagjai (románok, csehek, lengyelek) lesre futottak.¹⁶ A *Pesti Izé* pedig 1947 januárjában (6. kép) a lapra jellemző könnyedebb stílusban fogalmazza meg véleményét a Külügyminiszterek Tanácsa által véglegesített békeszerződésekkel kapcsolatban.¹⁷

A békeszerződés aláírása után megteremtődött a lehetőség, hogy Magyarország rendezze diplomáciai viszonyát a szomszédos országokkal. A témával a vicclapok jellegüknek megfelelően rendkívül leegyszerűsítve, általában valamilyen aktuális esemény kapcsán foglalkoztak. A cél mindig ugyanaz: kinyilvánítani, hogy a két szomszédos ország, függetlenül minden történelmi előzménytől, ezentúl demok-

¹⁵ Párizsi készülődés. *Szabad Száj*, 1946. augusztus 24. 3.

¹⁶ Szemüveget a bírónak. *Szabad Száj*, 1946. október 6. 4.

¹⁷ *Pesti Izé*, 1947. január 19. 8.

7. A Dunánál. *Pesti Izé*, 1947. május 4.

propagandarajz,¹⁸ vagy az ugyanebből az alkalomból készült „Jól megférnek” című *Ludas-karikatúra*.¹⁹ A *Ludas Matyi* rajzán ott láthatjuk a demokráciák barátságát megakadályozni tovább már nem tudó Uncle Sam – USA – és John Bull – Nagy-Britannia – figuráját is. Az ő szerepeltetésük hasonló retorikai tartalmat hordoz, min a belpolitikai „siker”-karikatúrák esetében a lógó orrú reakciós ellendrukkerek megjelenítése. A Rákosi Mátyás és Farkas Mihály 1947. júniusi prágai látogatása kapcsán született „Az új Toldi” című rajz (8. kép) a cseh és magyar (Beneš és Rákosi) megbékülést propagálja Arany János megidézésével – miközben, ne feledjük, a lakosságcsere kérdésében továbbra sincs egyetértés.²⁰ A jószomszédi viszonyt „dicsőítő” rajzok majd a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények aláírásakor kapnak újra szerepet.

1947. május 7-én a *Ludas* címlap-karikatúrában foglalkozik a Duna-medencében élő népek együtt-

¹⁸ A Dunánál. *Pesti Izé*, 1947. május 4.

¹⁹ *Ludas Matyi*, 1947. május 7. 4.

²⁰ *Ludas Matyi*, 1947. július 2. 8.

9. Strandélet a Dunamedencében.
Ludas Matyi, 1947. május 7.

10. A marsall utitársa.
Pesti Izé, 1947. december 14. 3.

működésének kérdésével²¹ (9. kép). A Duna-strandon éppen fürdéshez készülnek a román, cseh, bolgár, jugoszláv, magyar „országgyerkőcök”. Demokrácia mamájuk, akinek kosarában uzsonnára „szőlő és lágy kenyér” van, vetkőzésre buzdítja őket: „majd ha levetitek ezeket a kosztümöket [nemzeti viseleteiket, vagyis nacionalizmusukat], meglátjátok, milyen egyformák vagytok” – mondja nekik (kivéve a kerítésen túlra szorult osztrák és német gyerekeket). A rajz valószínűleg a május köze-

pén Budapesten megrendezésre került Duna-völgyi szocialista konferencia²² beharangozója, és annak bizonyítéka, hogy a politikai közgondolkodásban még élt a föderációs elképzelés. Az országok gyermekként való ábrázolása vizuális megfogalmazása annak, hogy az államok már nem azonosak 1945 előtti elődeikkel, a háborút követően születtek, és együtt növekednek (vagy talán nevelkednek?) a demokrácia égisze alatt.

Külön csoportot alkotnak a jugoszláv–magyar viszonyral és Tito személyével foglalkozó karikatúrák. A rendkívül népszerű jugoszláv miniszterelnököt 1947. decemberi buda-

²¹ Strandélet a Dunamedencében. Ludas Matyi, 1947. május 7.

²² 1947. május 17–19. között Budapesten rendezték meg a Duna-völgyi államok szociáldemokrata pártjainak konferenciáját. A tanácskozáson az országok közötti gazdasági együttműködés kialakítása volt a téma.

pesti látogatása alkalmával mind a *Ludas*, mind a *Pesti Izé* karizmatikus személyiségként ábrázolja.²³ A *Pesti Izé* képaláírása szerint ő a közép-európai megbékélés letéteményese (10. kép). A magas, jó kiállású, erőteljes duzzadó, népét győzelemre vezető tábornok képét azonban nagyon hamar átrajzolja a történelem. Alig háromnegyed év elteltével először csak dohányon (dolláron) vett kapitány lesz,²⁴ vagy éppen kalóz, aki Titonic nevű hajójával a jéghegynek (szovjet jegyzék) rohan (11. kép),²⁵ majd többek között disznófejű nagyúrrá válik, akiről lehull az álarc,²⁶ míg végül felbukkan az állandónak bizonyuló láncoskutya-ábrázolás.²⁷ (12. kép)

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi tevékenységéről a vicclapokban jóformán semmit sem találni. Mindössze kétszer, először Kovács Béla kiskgazdapárti főtítkárs letartóztatását követően (1947. március 7-én) jelenik meg a „Hol a bicska” című *Ludas*-karikatúrán „az orosz”, majd egy héttel később, az „Ujjé a ligetben” címűn.²⁸ Az első kép orosz katonája, bár a jobboldali kiskgazdát biztatja a gordiuszi csomó elvágására, nem hagy kétséget afelől, hogy kész a beavatkozásra. Evvel ellentétben a má-

11. Süllyed a kalózhajó. *Szabad Száj*, 1949. augusztus 25. 2.

12. A láncos-kutya csontot kap. *Ludas Matyi*, 1950. szeptember 1. 6.

²³ Kétéves a jugoszláv köztársaság. *Ludas Matyi*, 1947. december 3. 8. l.; A marsall útitársa. *Pesti Izé*, 1947. december 14. 3.

²⁴ Dohányon vett kapitány. *Ludas Matyi*, 1949. július 1. 5.

²⁵ Süllyed a kalózhajó. *Szabad Száj*, 1949. augusztus 25. 2.

²⁶ Lehull az álarc. *Ludas Matyi*, 1949. szeptember 2. 6.

²⁷ A láncos-kutya csontot kap. *Ludas Matyi*, 1950. szeptember 1. 6.

²⁸ *Ludas Matyi*, 1947. március 14. 1.

sodik rajz (13. kép) kedves, mosolygós orosz katonája kezét zsebre dugva már csak szemlélődik. (A rajz a kisgazdapárt és a Baloldali Blokk közötti három nappal korábban létrejött megegyezésre²⁹ utal.) Ilyen kedves és fiatal, lehetőleg szőke lesz majd a későbbiekben a vicclapokban a Szovjetuniót, a baráti szovjet népet megjelenítő allegorikus figura. A hol katonai zubbonyt, hol parasztinget viselő Ivánt az aktuális mondandónak alárendelve hős felszabadító katonaként vagy példát mutató dolgozóként (14. kép), de kizárólag pozitív szerepben ábrázolják majd.³⁰ Ezzel szemben az 1946-ban még a fiatal magyar demokrácia példaképének tekintett öregedő amerikai úr, Samu bácsi³¹ fokozatosan veszít tekintélyéből, így nem csoda, hogy a budapesti Szabadság-szobornak New York-i drusztájánál „jobbka a kilátásai”.³²

1947 tavaszán a közvélemény számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi

13. Ujjé a ligetben.
Ludas Matyi, 1947. március 14. 1.

14. Április 4.
Szabad Száj, 1950. április 6. 1.

²⁹ 1947. március 11-én a Baloldali Blokk pártjai és az FKGP megállapodást kötnek, a kisgazdapárt lényegében elfogadja a Baloldali Blokk politikai és gazdasági programját, a Magyar Köztársaság-Összeesküvés felszámolását, a kormány munkaprogramját, a hároméves terv bevezetését és a közoktatás átalakítására irányuló tervezet kidolgozását.

³⁰ Erre l. például: Magyarok Moszkvában. *Ludas Matyi*, 1948. február 17. 4–5., vagy Április 4. *Szabad Száj*, 1950. április 6. 1.

³¹ Mint a tüdő a fazékból. *Ludas Matyi*, 1946. július 14. 4.

³² Szabadság-szobrok ha beszélgetnek. *Ludas Matyi*, 1947. április 11. 2. A karikatúra aktualitását adja, hogy 1947. április 5-én avatták fel a Gellért-hegyen a Felszabadulási emlékművet.

15. A dollárpapa.
Ludas Matyi, 1947. március 21. 1.

görög és a török orra előtt. (15. kép) Ettől a számtól kezdve immár semmi nem szab határt a lapban az Amerika-ellenes kommunista propagandagépezetnek. Fő gonosszá az amerikai elnök, Truman válik, akit a rajzolókat általában túlméretezett fejjel, eltúlzott orral, hatalmas szemüveggel, gyakran cowboykalapban ábrázolnak, állandó kellékei a pénzes zsák, a fegyverek és a bomba (nem egy esetben egyértelművé téve, hogy atombomba), evvel sugallva, hogy ő, illetve az általa képviselt Amerikai Egyesült Államok a béke legádázabb ellensége, a legfőbb háborús uszító. A Trumant és Amerikát megjelenítő rajzok között a németkérdés napirendre kerülésétől kezdve vannak kifejezetten durvák, többek között az amerikai zászlót csillagok helyett horogkeresztekkel,³⁴ míg Trumant több alkalommal is Hitlerként ábrázolják,³⁵ Hitlerhez hasonlítják. A „Találkozás az Elbánál” című, ugyancsak Pályi-karikatúra³⁶ szintén párhuzamot von a náci vezető és az amerikai elnök politi-

szövetséges nagyhatalmak között megromlottak a kapcsolatok, felgyorsult Európa és a világ politikai kettészakadásának folyamata. A történésekre a vicclapok közül legerőteljesebben a *Ludas Matyi* reagált. Megsokszorozódtak így a külpolitikával foglalkozó karikatúrák, jóformán nincs olyan világpolitikai esemény – a nyugat-európai sztrájkhullámoktól a közel-keleti konfliktuson át a két Németország megalakulásáig – amelyet ne kommentálna a lap, és nincs olyan nyugati politikus, akit ne próbálna lejáratni. Kilenc nappal a Truman-beszéd elhangzása után, 1947. március 21-én külpolitikai számmal jelentkezik,³³ címlapján az ördögien vigyorgó Uncle Sam (itt már nyoma nincs a kedves Samu bácsinak). A „dollárpapa”, zsebéből óra helyett kilógó bombával, bankjegyeket lenget a

³³ A címlapon a fejléc felett külön feltüntetve: „Külpolitikai szám”.

³⁴ Csillagtalan lobogó. *Ludas Matyi*, 1949. január 28. 8.

³⁵ Erre l. például Metamorfózis. *Ludas Matyi*, 1949. október 27. 5., vagy *Ludas Matyi*, 1950. szeptember 8. 4.

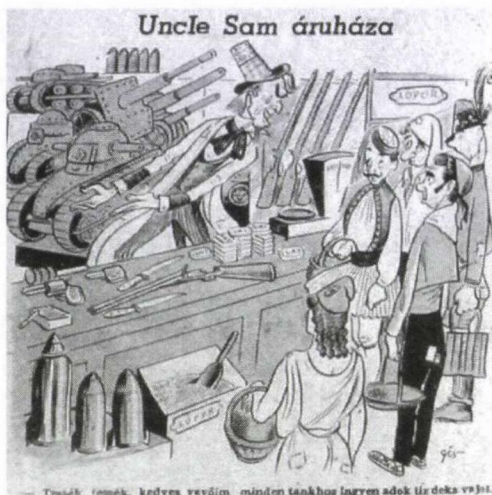
³⁶ *Ludas Matyi*, 1949. április 22. 8.

kája között, és hogy ezt az olvasóban még nyomatékosabban kódolja, e véleményyt egy szovjet katona szájába adja.

A Marshall-tervet, annak meghirdetését, majd annak szovjet nyomasra történő elutasítását követően a *Ludas* következetesen a nyugat-európai országok amerikaiak által, az angolok segítségével történő megtévesztésének, lépre csalásának eszközeként, illetve fegyverkezési programként ábrázolja. Hiszen „Uncle Sam áruházá”-ban ingyen jár a tankhoz a vaj,³⁷ (16. kép), „A dollárfüggöny mögött” pedig katonák masíroznak.³⁸ A mézes bögrébe így egymás után hullanak a segélyt (mézet) elfogadó országok

(méhek – hovatartozásukat a fejükön lévő nemzeti viseletükre jellemző sapkák jelzik). „Európa ide nézz: / Itt a méz! Itt a méz! / S akit belecsal a jenki, / A bögréből egy se jön ki.”³⁹ A méhekhez hasonlóan járnak majd 1949. áprilisában a nyugat-európai legyek is, ők az éppen hogy csak megalakult Atlanti Szövetség feliratú légyapírra ragadnak Uncle Sam nagy meglegedésére.⁴⁰

A Marshall-segélyt bíráló karikatúrák másik csoportját azok a rajzok jelentik, ahol a karikaturisták az összehasonlítás, az ellentétállítás eszközével fejezik ki mondanivalójukat. Egyik oldalon az elfogadó országok vagy azok politikusai, velük szemben a szovjet érdekszférába tartozó, a tervet elutasító országok, akik közül természetesen mindig az utóbbiak járnak jobban. Ilyen a „Karácsony Európában” című Szegő Gizi-rajz is,⁴¹ ahol a dollárkölcsonre ácsingózó országok vezetői irigykedve nézik a rajz előterében a karácsonyi ajándékoknak („szeretet cuki”, „békesség cuki”, „együttműködés cuki”, „koalíciós cuki”) örvendező kelet-közép-európai vezetőket, Dinnyést, Titót, Grozát, Dimitrovot, akik láthatóan kicsattannak a jókedvtől és az egészségtől, míg nyugati kollégáik elég rossz bőrben vannak. A rajzon megjelenő ikonográfiai elemek közül a nemzeti viseletek megjelenítése már-már közhelynek számít, és nem ismeretlen a két európai tábor egymástól elválasztó kerítés alkalmazása sem. A két oldal (tágabb értelemben világ) közötti ideológiai szembenállást pedig jól példázza a következő számban megjelenő, a Külügyminiszterek

16. Uncle Sam áruháza.
Ludas Matyi, 1947. augusztus 20. 3.

³⁷ *Ludas Matyi*, 1947. augusztus 20. 3.

³⁸ A dollárfüggöny mögött. *Ludas Matyi*, 1947. október 1. 5.

³⁹ Marshall hitel. *Ludas Matyi*, 1948. március 31. 6.

⁴⁰ *Ludas Matyi*, 1949. április. 8. 1.

⁴¹ Karácsony Európában: *Ludas Matyi*, 1947. december 23. 8.

Tanácsának sikertelen londoni konferenciájára⁴² reflektáló, „Három királyok” című rajz (17. kép). A bibliai napkeleti bölcsekként ábrázolt külügyminiszterek (Molotov, Marshall, Bevin) közül csak a szovjet tudja, hogy merre induljon, hiszen egyedül ő követi a bethlehemi csillagot (ami ebben az esetben vörös), és már egy lépéssel meg is előzi társait. A nyugati „királyok” – ruhájukon dollár- és fontjellel, Marshall oldalán revolverrel – ajándékként megint csak atombombát és pénzes zsákot hoznak, míg a „keleti” király – vörös csillaggal díszített köntösében – a bőséget jelképező búzakalászt,⁴³ nem hagyva kétséget a követendő irányvonal helyességéről. A vörös csillag számos más karikatúrán is a helyes út, a közös platform és a követendő példa szimbóluma.⁴⁴

Az „összehasonlító” karikatúrák egy újabb csoportja a nyugat-európai és a magyar életszínvonal közötti különbséget hangsúlyozza.⁴⁵ Eszerint míg Nyugat-Európában továbbra is tart a háborút követő gazdasági válság, Magyarországot minden esetben az árubőség és a jólét jellemzi. Állandó figuraként megjelenik a nyugati (amerikai) újságíró, akinek ahhoz, hogy „elfogulatlanul” tudjon Magyarországról tudósítani, be kell kötnie a szemét.⁴⁶

Hasonlóan érzékenyen reagált a *Pesti Izé* is a világpolitikai változásokra: 1947 második felétől minden számában közöl egy, teljes mértékben a kommunista párt agitációs és propaganda irányvonalának megfelelő külpolitikai témájú, vezércikk

17. Három királyok.
Ludas Matyi, 1947. december 30. 4.

⁴² A Külügyminiszterek Tanácsának hatodik londoni tanácskozása (1947. november 15.–december 17.) eredménytelenül zárult. Az ülészakon, melynek témája a német és az osztrák kérdés volt, a szövetséges nagyhatalmak képviselői már semmilyen kérdésben nem tudtak megegyezni.

⁴³ Ludas Matyi, 1947. december 30. 4.

⁴⁴ L. például: Magyar–cseh egyetértés. Ludas Matyi, 1948. szeptember 25. 8., ahol Rajk László és Klement Gottwald a vörös csillagon állva rázzák egymás kezét. A szöveg pedig „Ezen az alapon tudunk megegyezni”.

⁴⁵ L. például: Külföldi turisták jönnek Budapestre. Ludas Matyi, 1948. november 19. 2., vagy Nemzetközi Élelmészeti kiállítás Brüsszelben. Ludas Matyi, 1949. szeptember 16. 5.

⁴⁶ 1948. május 1. Ludas Matyi, 1948. május 3. 1.

18. Húsvéti báránykák.
Pesti Izé, 1948. március 28. 1.

prioritást, de 1949-től beáll a sorba (valószínűleg a lap léte is ettől függött), és szinte importálja az időközben megszűnt *Pesti Izé* külpolitikai témájú, Nyugat-ellenes rajzait. 1949. szeptember 22-i címlapján a „Nyomorbetegek eldorádója” Nyugat-Európa, ahol „amerikai vezetéssel és jugoszláv félrevezetéssel” nyílt meg az európai diétáskonyha.⁴⁸ Emellett egyre gyakrabban közöl a *Ludasban* ekkorra általánossá vált, karikatúrának már nem is nevezhető, inkább propaganda-plakátra hasonlító rajzokat. A humort immár teljesen nélkülöző rajzok a hős szovjeteket vagy a kommunista vezetőket, elsősorban Sztálint dicsőítik, és általában ünnepi címlapként (november 7., április 4., december 21.) jelennek meg.⁴⁹ (19. kép.) Mondanivalójuk

jellegű rajzot, legtöbbször Gáspár Antal vagy Sebők Imre tollából. A rajzok tematikájukban hasonlítanak a *Ludas* rajzaihoz, ugyanazok a képi sztereotípiák láthatók rajtuk. Az 1948. húsvéti számban a „húsvéti báránykák” a báránybőrbe bújt Hitler és Truman (18. kép) és a *Ludas*-rajzokhoz hasonlóan minden kelléssel (fegyverrel, gázzal, atombombával) felszereltek. Bár a hangvétel kedélyes („Trumcsikám”), a mondanivaló fenyegető: Truman talán még Hitlernél is veszélyesebb.⁴⁷

A *Szabad Száj* 1949-ig a belpolitikai aktualitásoknak és a hétköznapi élet kisebb-nagyobb gondjainak ad

19. *Ludas Matyi*, 1949. december 22. 1.

⁴⁷ *Pesti Izé*, 1948. március 28. 1.

⁴⁸ Nyomorbetegek eldorádója. *Szabad Száj*, 1949. szeptember 22. 1. A rajz ugyancsak Gáspár Antal karikatúrája.

⁴⁹ *Ludas Matyi*, 1949. december 22. 1.

mindig ugyanaz: Magyarországnak hálásnak kell lennie a felszabadító, hős Szovjetuniónak.

*

A három különböző politikai beállítottságú vicclap, a kommunista irányítású *Ludas Matyi*, a kisgazdapárthoz köthető *Szabad Száj* és a szociáldemokrata főszerkesztésű *Pesti Izé* 1945/46 és 1950 közötti, külpolitikai témájú karikatúráit vizsgálva megállapítható, hogy mindhárom lapnál hasonló tendenciák figyelhetők meg. A lapok 1946 és 1947 első felében általában a belpolitikai kérdésekre összpontosítanak, de reagálnak minden Magyarországot közvetlenül érintő külpolitikai eseményre is (lakosságcsere, németek kitelepítése, párizsi béketárgyalások, szomszédos országokkal való viszony). A párizsi béketárgyalások ideje alatt kezdetben még mind a három lap – ahogy a közvélemény is – bizakodó, majd folyamatosan veszítenek az illúziókból, a béke megkötését követően már csak a *Szabad Száj* merészeli több rajzában is kifejezni, hogy az országot súlyos igazságtalanságok érték, míg a másik két lap „szemérmesen” hallgat.

1947 második felétől – elsősorban a *Ludasban*, majd a *Pesti Izében* – megszaporodnak a világpolitikai eseményekre reflektáló rajzok (ez a *Szabad Szájra* majd csak 1949-től lesz jellemző). A két nagyhatalom egymáshoz való viszonyának alakulásával párhuzamosan megjelenik a „szabad világot”, a „demokráciát” fenyegető, háborúra uszító külső ellenség (megszemélyesítői mindenekelőtt az amerikai és angol politikusok, majd szövetségeseik), vele szemben pedig a Szovjetunió vezette béketábor. Ezek a rajzok mondanivalójukban és a karikaturisták vizuális kifejezésmódjában rendkívül hasonlóak, mondhatni, egy kaptafára készülnek. Ez elsősorban abból adódik, hogy a külpolitikai témákban – minden valószínűséggel – kevésbé érvényesülhetett a művészi szabadság. Ezt támasztja alá, hogy a szovjetekkel kapcsolatban egyik lapban sem találunk kritikát, kizárólag pozitív példaként jelennek meg. A hasonló grafikai megjelenés a fentiekén túl arra vezethető vissza, hogy a karikaturisták közül többen – hogy megélhetésüket biztosítani tudják – mindhárom lapnak dolgoztak. Így bár a markáns, a nyugatvilág- és mindenekelőtt Amerika-ellenes, antiimperialista propaganda a *Ludas Matyi* arculatának meghatározó eleme, ugyanúgy jelen van a másik két vicclapban is. A korábbi különbségek eltűntek, a vicclapok világképe is „egyneművé” vált – miként az egész, nyilvánosságot kapó kultúra.

A kötet szerzői

Albertini Béla fotótörténész, a művészettörténet tudomány kandidátusa, a Kaposvári Egyetem professor emeritusa

Baráth Magdolna történész, levéltáros, PhD, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának osztályvezetője

Bihari Péter történész, PhD, a budapest Fazekas Mihály Gimnázium vezető tanára

Botos János történész, a Holokauszt Emlékközpont igazgatóhelyettese, az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem Doktori Iskola tanára

Demeter Zsuzsanna fotótörténész, főmuzeológus, Budapesti Történeti Múzeum

Egry Gábor történész, PhD, a Politikatörténeti Intézet tudományos főmunkatársa

Feitl István történész, a Politikatörténeti Intézet főigazgató-helyettese

Gajdó Tamás színháztörténész, PhD, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

Z. Karvalics László történész, kandidátus, habil. egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Könyvtár-és Humán Információtudományi Tanszék

Konok Péter történész, PhD, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa

Paksy Zoltán történész, PhD, a Nyugat-magyarországi Egyetem főiskolai docense

Petrás Éva történész, PhD, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Pritz Pál történész, az MTA doktora, az ELTE Új- és Jelenkori Történeti Tanszék egyetemi magántanára

Sipos Balázs történész, PhD, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék adjunktusa

Standeisky Éva történész, az MTA doktora, nyugalmazott egyetemi docens

Szatmári Judit Anna muzeológus, az ELTE BTK Művelődéstörténet doktori program PhD-hallgatója; egyetemi tanársegéd, Kaposvári Egyetem Művészeti Kar; Budapesti Kommunikációs Főiskola Alkalmazott Művészeti Intézet

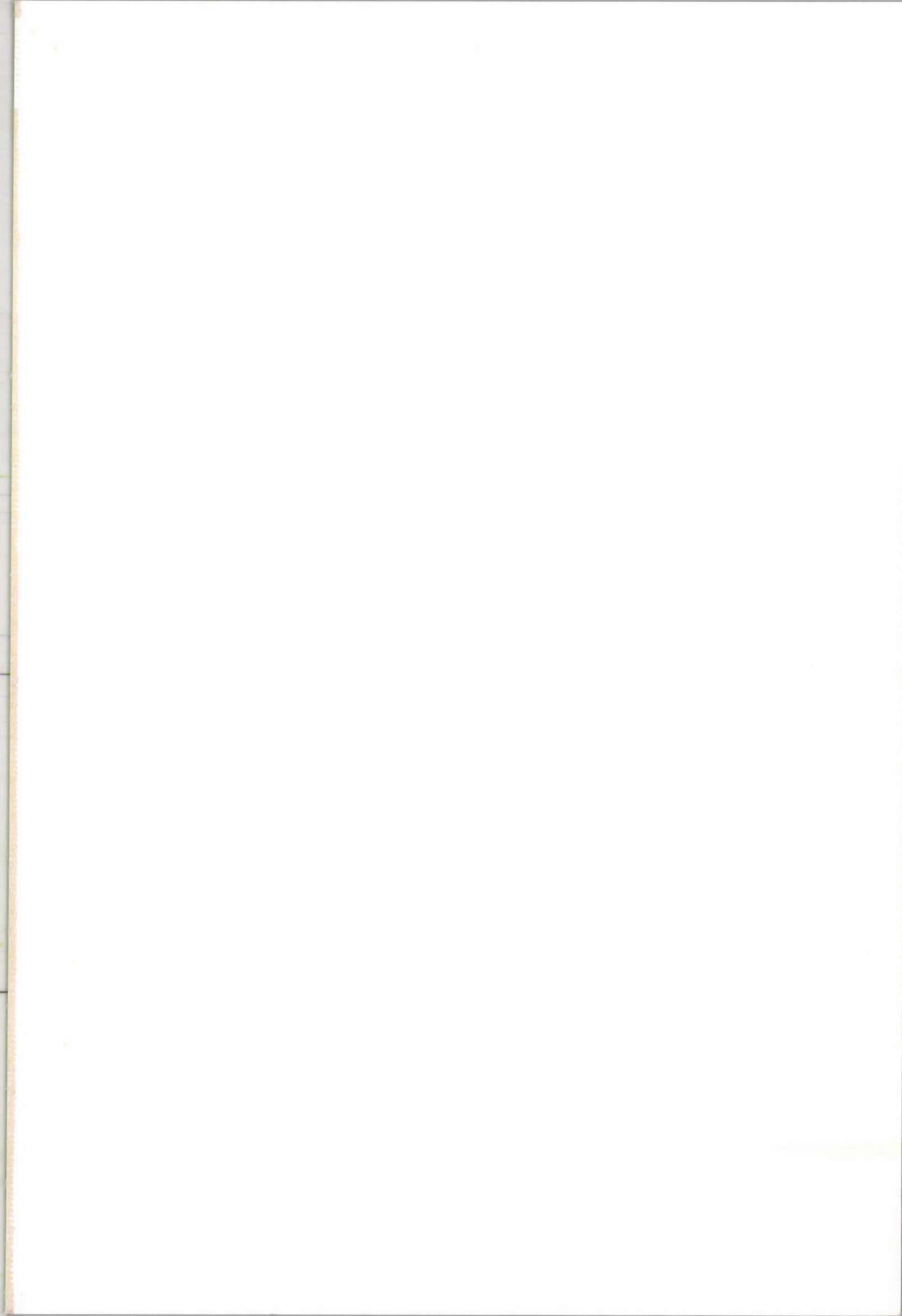
Takács Róbert történész, PhD, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa

Vadas József művészettörténész, kandidátus, a Budapesti Kommunikációs Főiskola egyetemi tanára

Visy Beatrix irodalomtörténész, PhD, kritikus, esztéta

Vonyó József történész, PhD, a Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori Történeti Tanszék egyetemi docense

Záhonyi-Ábel Márk filmtörténész, az ELTE BTK Filozófia Doktori Iskola – Film-, Média- és Kultúraelméleti Doktori Program PhD-hallgatója

Idegengyűlölet-világpolgárság, bezárkózás-nyitottság, befogadás-kirekesztés. Napjaink dilemmái...

Kötetünk ennek előzményeit kutatja a 20. század első felében, Magyarországon. Egy olyan korszakban, amikor a nagyvilág minden addiginál közelebb került az emberekhez és ahol a nemzetek félelme egymástól, a gyűlölet egy másik iránt és az összecsapások a legkülönbözőbb csoportok között minden korábbit felülmúltak. Vajon miért nem keresték és találták meg a védekezés és az érdeklődés, nyitottság egészséges arányait?

Könyvünk 21 szerzője – a Politikatörténeti Intézet égisze alatt folyó kutatás keretén belül – a politika világa, a szellemi-kulturális élet és a társadalom szinte minden szegmensét átvilágítja, hogy megtalálja a választ a magyar történelem útvesztőjében. A külső hatások közül szóba kerül az amerikai és az olasz-német fasiszta minták behatolása és szerepe, illetve ennek ellenhatásaként az útkeresés a nemzeti öncélúság, avagy az európai humanizmus felé. A II. világháborút követő néhány év kapcsán a szerzők vizsgálják a magyarországi holokauszttal való szembesülés problematikáját, emellett a koalíciós időszak világra tekintésének művészeti és politikai kísérleteit, a napisajtó világlátásának átalakulását, valamint a hazai politikai humor nagyvilágról alkotott képét.

2990 Ft

ISBN 978-963-338-358-2

9 789633 383582

www.napvilagkiado.eu

